

ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА

СЕРГІЙ ДОБРЖАНСЬКИЙ

**МІСЬКЕ УПРАВЛІННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ГАЛИЧИНИ І
БУКОВИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОРГАНІВ
ВЛАДИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)**

Чернівці: ТОВ «Друк Арт», 2021

УДК 94(477.4+477.8):352]"185/191"
Д557

*Рекомендовано до друку рішенням вченої ради Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
(протокол №3 від 1 березня 2021 р.)*

Рецензенти:

Василь Ботушанський, доктор історичних наук, професор (Чернівецький
національний університет імені Юрія Федьковича)

Ігор Довжук, доктор історичних наук, професор
(Університет Григорія Сковороди в Переяславі)

Ігор Коляда, доктор історичних наук, професор
(Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова)

Ігор Райківський, доктор історичних наук, професор (Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника)

Науковий редактор:

Олександр Реєнт, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України
(Інститут історії України НАН України)

Добржанський С.

Міське управління Правобережної України, Галичини і Буковини: порівняльний аналіз
функціонування органів влади (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія.
Чернівці: ТОВ «Друк Арт», 2021. с.

ISBN

У монографії проаналізовано особливості системи управління та функціонування
органів влади міст Правобережної України, Галичини і Буковини другої половини XIX –
початку XX ст. у історико-порівняльному міжрегіональному контексті. З'ясовано
особливості державної політики Російської імперії та Австро-Угорщини у сфері
регулювання розвитку самоврядування. Охарактеризовано нормативно-правове
забезпечення, етапи та характерні ознаки реформаційних процесів у сфері управління
містами Правобережної України, Галичини та Буковини.

Досліджено структуру фінансово-бюджетної системи муніципалітетів, джерела
надходжень та розподіл витратних статей, діяльність у сфері модернізації комунального
господарства, надання цивілізаційних послуг населенню, управління нерухомим майном,
планування та забудови. Визначено повноваження і активність органів управління щодо
упорядкування громадського простору, благоустрою та покращення санітарного стану,
формування міської системи освіти та охорони здоров'я, вплив на дозвілля.

УДК 94(477.4+477.8):352]"185/191"
Д557

ISBN

© С.Добржанський, 2021
©

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ І.	
ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукового дослідження	14
1.2. Джерельна база	65
1.3. Теоретико-методологічні засади	97
<i>Висновки до розділу</i>	109
РОЗДІЛ ІІ.	
ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ	
2.1. Губернські центри Правобережжя: демографія та інфраструктура	111
2.2. Повітові міста і містечка Правобережжя: статистика та особливості розвитку	125
2.3. Галицькі та буковинські міста в системі соціально-економічного розвитку регіону	151
<i>Висновки до розділу</i>	166
РОЗДІЛ ІІІ.	
ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ)	
3.1. Реалізація міських реформ Російської імперії на Правобережній Україні	168
3.2. Етапи розвитку міського управління Східної Галичини	194

3.3. Реформування управління міст Буковини	223
3.4. Виборчий процес, особливості формування органів влади	241
<i>Висновки до розділу</i>	256

РОЗДІЛ IV.

ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА ТА РЕГУЛЯТОРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

4.1. Фінансово-бюджетна система: структура надходжень і витрат	258
4.2. Модернізація сфери комунального господарства	294
4.3. Управління муніципальною нерухомістю	314
4.4. Регуляторна політика у сфері планування та забудови	335
<i>Висновки до розділу</i>	346

РОЗДІЛ V.

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СФЕРА ЯК ОБ'ЄКТ УПРАВЛІНСЬКОГО КОНТРОЛЮ І РЕГУЛЮВАННЯ

5.1. Благоустрій, санітарія і упорядкування громадського простору	349
5.2. Формування міської системи охорони здоров'я	376
5.3. Освітня сфера та практики дозвілля як напрям діяльності влади	394
<i>Висновки до розділу</i>	413

ВИСНОВКИ	415
-----------------	-----

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	429
--	-----

ВСТУП

Роль міст у соціально-економічному, політичному та культурному житті суспільства завжди була показником добробуту кожної держави. Зосередження у великих центрах основних промислових потужностей неодмінно поєднувалося із інтенсифікацією взаємозв'язку виробничої сфери з освітнім простором, посиленням впливу повсякденних реалій на форми і методи їх репрезентації в духовному житті. Однак така ситуація властива для України лише протягом останніх півстоліття, адже переважання міського населення над сільським вперше зафіксовано лише під час перепису 1970 р. Станом на 1 січня 2018 р. дані Державної служби статистики засвідчували, що відсоток міського населення України сягає 69,3%¹. Більшість його зосереджена у великих полісах, які є рушіями суспільного прогресу. Центри регіонів та адміністративно-територіальних одиниць у будь-який історичний період виконували роль консолідуючого осередку для місцевого населення, сприяли самореалізації особистості.

Проте однією із особливостей сучасного розвитку міст України є його нерівномірність у демографічному та соціально-економічному відношеннях. Наближеність до найбільших центрів (Київ, Одеса, Харків, Дніпро, Львів) стає чи не визначальним фактором для покращення відповідних показників. У зв'язку з цим важливим є не лише здійснення ефективної державної політики, спрямованої на подолання низки регіональних проблем, а й ґрунтовне вивчення місцевого ресурсного потенціалу з метою перерозподілу владних повноважень на користь органів самоврядування. В умовах подальшого стрімкого зростання цього кількісного та якісного розриву, особливо після здобуття незалежності України, набуває актуальності дослідження історичних процесів, пов'язаних із

¹ Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року / Відп. за вип. Тімоніна М.Б.; Державна служба статистики України. К., 2018. С. 5.

розвитком міст у попередні періоди, зокрема другої половини ХІХ – початку ХХ ст., коли вказані тенденції лише зароджувалися.

Окремо варто враховувати реформаційні процеси у сфері місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, які, відповідно до основних засад Європейської хартії місцевого самоврядування, відбуваються впродовж останніх років¹, передбачає проведення низки структурних змін, спрямованих на реалізацію децентралізації, розвиток інфраструктури, залучення громадськості до розробки управлінських рішень, забезпечення контролю за здійсненням владних повноважень тощо. У відповідній концепції 2014 р. справедливо констатовалося, що існуюча система «не задовольняє потреб суспільства. Функціонування органів місцевого самоврядування у більшості територіальних громад не забезпечує створення та підтримку сприятливого життєвого середовища, необхідного для всебічного розвитку людини, її самореалізації, захисту її прав, надання населенню органами місцевого самоврядування, утвореними ними установами та організаціями високоякісних і доступних адміністративних, соціальних та інших послуг»². Основними вадами визначено невідповідність між чисельністю населення та управлінського апарату, дотаційність бюджетів місцевого самоврядування, недосконалість територіальної організації влади, конфлікт компетенції між органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади. Ці концептуальні недоліки «органічно» поєднувалися із проблемами практичного характеру: «погіршення якості та доступності публічних послуг», «зношеність теплових, каналізаційних, водопостачальних мереж і житлового фонду», «неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними

¹ Європейська хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 р.). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

² Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (1 квітня 2014 р.). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>.

інтересами територіальних громад», «зниження рівня професіоналізму посадових осіб місцевого самоврядування», «відсторонення місцевого самоврядування від вирішення питань у сфері земельних відносин» та ін¹.

Як засвідчує практика, все описане є характерним для останніх років чи навіть десятиліть. Сучасні геополітичні та внутрішні виклики, які стоять перед українським народом, актуалізують необхідність підвищення ефективності державного управління, покращення взаємодії центральних та місцевих органів влади, врахування інтересів жителів різних регіонів, окремих областей і міст. На перший план виходять питання, пов'язані з наповненням бюджету та його рівномірним розподілом на користь усіх територіальних громад. Останніми роками активізувався процес реформування місцевого самоврядування, територіальної організації державної влади та адміністративно-територіального устрою, здійснення децентралізації для зміцнення правових, організаційних, матеріальних та фінансових основ громад, що є стратегічним пріоритетом діяльності Асоціації міст України. Передбачається, що реалізація цього завдання має здійснюватися в тому числі й за рахунок сприяння розвитку інституцій громадянського суспільства й експертного середовища².

Реформування місцевого самоврядування в контексті перерозподілу повноважень на користь територіальних громад, розширення їхньої участі у формуванні бюджетної політики та вирішенні актуальних проблем соціально-економічного характеру має ґрунтуватися не лише на врахуванні європейського досвіду, кваліфікованих експертних розробок та аналізі чи думці громадськості, а й вивченні попереднього історичного досвіду. Його важливість зумовлена наявністю низки подібних рис між сучасністю та, наприклад, періодом модернізації міст у другій половині XIX – на початку XX ст. Пройшовши

¹ Там само.

² Основні напрями діяльності Асоціації міст України на 2018–2019 роки. *Асоціації міст України*. URL: <http://2.auc.org.ua/>.

декілька етапів свого розвитку, тогочасні міста поступово стали домінуючим середовищем для існування людини, дедалі більше витісняючи та, водночас, знищуючи сільський спосіб і стиль життя. В українських землях відповідні процеси проходили з різною інтенсивністю та особливостями, однак значно сповільнено порівняно з іншими європейськими країнами. Серйозний «спурт» відбувся після проведення низки реформ у Російській та Австро-Угорській імперіях, започаткованих у 1860–1870-х рр., основним результатом яких стало створення міських органів самоврядування. Регулювання відтоку населення із сільської місцевості, покращення застарілої та неефективної побутової і транспортної інфраструктури, підвищення ролі громади в управлінні, збалансування податкової системи та бюджету, створення дієвих механізмів соціального забезпечення – це далеко не повний перелік завдань, які стояли перед владою українських міст у вказаний період і залишаються актуальними на початку XXI ст.

Отже, актуальність дослідження функціонування міського управління Правобережної України, Галичини і Буковини у порівняльному контексті визначається суспільною важливістю практичного характеру та науковою необхідністю створення відповідної комплексної картини, що загалом сприятиме підвищенню рівня об'єктивного оцінювання розвитку вказаних регіонів у другій половині XIX – на початку XX ст.

Метою дослідження є вивчення особливостей системи управління та функціонування органів влади міст Правобережної України, Галичини і Буковини другої половини XIX – початку XX ст. у історико-порівняльному міжрегіональному контексті.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні основні науково-дослідницькі **завдання**:

- з'ясувати стан розробки проблеми в історіографії, визначити основні етапи та особливості її наукового вивчення, виокремити невивчені та малодосліджені напрями;
- виявити, систематизувати та верифікувати джерельне забезпечення, визначити загальний рівень інформативності і можливості використання;
- охарактеризувати теоретико-методологічний інструментарій, принципи та методи наукового дослідження проблеми;
- узагальнити особливості демографічного, економічного та інфраструктурного розвитку міст і містечок Правобережної України;
- простежити загальні тенденції розвитку галицьких та буковинських міст у контексті регіональних соціально-економічних показників;
- розкрити специфіку реалізації міських реформ Російської імперії на Правобережній Україні;
- висвітлити нормативно-правове забезпечення, етапи та характерні ознаки реформаційних процесів у сфері управління містами Галичини та Буковини;
- дослідити виборчі практики формування органів міського управління з точки зору контролю державних органів влади, активності населення та політичної боротьби на місцевому рівні;
- проаналізувати структуру фінансово-бюджетної системи муніципалітетів, джерела надходжень та розподіл витратних статей;
- показати діяльність органів міського управління у сфері модернізації комунального господарства, надання цивілізаційних послуг населенню;
- охарактеризувати регуляторну політику у сфері управління нерухомим майном, планування та забудови;
- дослідити практичну діяльність щодо упорядкування громадського простору, благоустрою та покращення санітарного стану;

- визначити повноваження і активність органів управління щодо формування міської системи охорони здоров'я;
- розглянути освітню сферу та практики дозвілля як окремого напрямку діяльності.

Об'єктом дослідження визначено систему міського управління Правобережної України, Галичини та Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст.

Предмет дослідження – порівняльний аналіз особливостей, напрямів, форм та методів практичної роботи органів влади Правобережної України, Галичини та Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст., їх функціонування у контексті здійснення фінансово-господарської, регуляторної та соціально-культурної діяльності, впливу державної політики Російської імперії та Австро-Угорщини на ці процеси.

Хронологічні рамки визначені тематичною спрямованістю та завданнями дослідження і охоплюють період із початку 1860-х рр. до початку Першої світової війни. Вибір *нижньої межі* зумовлений започаткуванням реформаційних процесів у сфері міського управління: у 1862 р. в Австрійській імперії (стосувалися Галичини та Буковини), у 1870 р. – в Російській імперії (поширювалися на Правобережну Україну). *Верхня межа* пояснюється кардинальними змінами у статусі, функціональних обов'язках та практичній діяльності влади міст, які опинилися поблизу фронтової зони або в зоні бойових дій. Ці зміни унеможливають подальше здійснення об'єктивного історико-порівняльного аналізу і потребують окремого вивчення. У деяких випадках, з метою створення повної картини та простеження динаміки розвитку загальних тенденцій, відбувся вихід за поставлені хронологічні рамки, який, однак, сприяв підтвердженню або спростуванню певних міркувань.

Територіальні межі дослідження сформовані трьома адміністративно-територіальними концентрами: 1) на державному рівні – Російська та Австро-

Угорська імперії; 2) регіональному – три губернії Правобережної України (Київська, Подільська та Волинська – так званій «Південно-Західний край» за тогочасними підходами), Королівство Галичини та Володимирії, Герцогство Буковини, 3) локальному – українські міста трьох вказаних регіонів, що у випадку із останніми двома обмежує їх східною та північною частинами відповідно.

Методологічну основу роботи сформовано комплексним використанням принципів історизму, багатовимірності, системності, об'єктивності та всебічності. Гносеологічний аналіз досліджуваних процесів базувався на ідеях модернізації та соціалізації, урбанізації і послідовного підвищення стандартів міського життя. Міждисциплінарний характер теми зумовив мозаїчність методів, які групувалися навколо філософських (аксіологічного, евристичного, гносеологічного, цивілізаційного), загальнонаукових (структурного, системного, функціонального) та спеціально-історичних (типологічного, порівняльного) підходів, а також обов'язкове дотримання традиційної групи методів теоретичного пізнання та логічного процесу (аналіз та синтез, індукція і дедукція, узагальнення та ін.), беззаперечне домінування порівняльно-історичного методу.

Наукова новизна отриманих у результаті здійснення дослідження результатів визначена поставленою метою, сформульованими завданнями.

Уперше:

– на самостійному рівні сформульовано та розроблено проблему, яка до цього часу не потрапляла у дослідницьке поле зору, а саме: комплексне вивчення особливостей системи управління та функціонування органів влади міст Правобережної України, Галичини і Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у історико-порівняльному міжрегіональному контексті;

– ґрунтуючись на репрезентативній архівній базі і різновидових документальних матеріалах, враховуючи історіографічно-дослідницькі

концепти і використовуючи спектр теоретико-методологічних підходів, проаналізовано систему управління як складного багаторівневого механізму, який функціонував та еволюціонував у взаємозалежності та взаємовпливі з державною політикою, регіональними особливостями та громадськими інтересами;

- створено загальну картину модернізаційних процесів у різних сферах життєдіяльності (фінансово-бюджетна, господарська, будівельна, громадська, медична, освітня, побутова тощо) не лише як результат закономірних процесів урбанізації, а й як результат безпосередньо діяльності самоврядування;

- за рахунок нестандартного комбінування фактологічної інформації, яка стосувалася міст Правобережної України, Галичини і Буковини, спростовано низку дослідницьких стереотипів щодо кардинальних відмінностей у їхньому розвитку, особливостях управління та залежності від адміністрації.

Уточнено:

- особливості управлінської політики органів центральної влади Російської імперії та Австро-Угорщини стосовно міст вказаних регіонів; чинники, які прискорювали або стримували практичну реалізацію реформаційних ініціатив;

- темпи, спільні та відмінні риси впровадження таких основних цивілізаційних послуг, як водопостачання, каналізація, електротранспорт, телефонний зв'язок, протипожежна охорона та ін.;

- вплив загальних економічних процесів і побутових обставин на регуляторну політику у сфері планування та здійснення приватного будівництва, розвитку вуличної інфраструктури;

- характер і ефективність практичної діяльності, спрямованої на упорядкування громадського простору, благоустрій та санітарію.

Отримали подальшу наукову розробку та конкретизацію:

- проблеми загального демографічного та торгово-промислового розвитку міст Правобережної України, Галичини і Буковини;

- відомості про персональний склад виборних органів управління;
- обставини та загальний контекст формування міських систем охорони здоров'я і освіти, специфіка розвитку державної нормативно-законодавчої бази.

Практичне значення дослідження ґрунтується на можливості використання зібраного фактажу, окремих положень та отриманих результатів для подальшого вивчення міського життя українських земель другої половини ХІХ – початку ХХ ст., підготовки синтетичних праць, присвячених відповідному періоду, написання узагальнюючих історичних праць, навчальних підручників та посібників, а також у навчально-виховному процесі у закладах вищої освіти, при підготовці освітньо-наукових програм. Матеріали роботи мають значення для певних напрямків суміжних галузей науки: історії держави і права, політології, державного управління, урбаністики, регіоналістики, економіки, соціології, культурології тощо. Також вони можуть слугувати додатковим підґрунтям для експертно-аналітичної роботи, оптимізації діяльності та підвищення ефективності роботи міських органів влади, у ході теоретичної розробки концепцій їх подальшого розвитку.

РОЗДІЛ I

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового дослідження

Будь-які зміни у розвитку певного регіону чи держави упродовж кількох десятиліть, особливо ті, що помітно змінюють стиль та спосіб життя населення, побут і дозвілля, нерідко мають різні оцінки у науковій літературі. Мова йде не лише про революційні чи еволюційні перетворення, традиціоналізм та прогресивізм як протиставлення одне одному. Навіть досліджувана нами проблема – урбанізаційні процеси в означених регіонах, загальнодержавне та регіональне значення і роль міст, розвиток управлінських органів місцевого самоврядування – досить неоднозначно та суперечливо оцінювалася сучасниками й професійними дослідниками різних періодів. Це цілком закономірно, адже окрім впливу ідеологічного фактора, особливо в радянський період, відмінності в оцінках були зумовлені різним ставленням не стільки до об'єктивно модернізаційних процесів, скільки до таких речей, як «боротьба міст з оточуючими теренами», їхній спротив радикальним змінам, зумовленим переселенням населення, і «втрата масами людності своїх національних кодів», а також «рішучим та безкомпромісним облаштуванням простору та часу під свої потреби»¹ тощо.

Отже, безпосередньо впродовж другої половини XIX – на початку XX ст., як і в наступні історичні періоди вчені (історики, правознавці, економісти, соціологи, політологи, філософи, культурологи та ін.) по-різному оцінювали

¹ Возняк Т. Феномен міста. Львів, 2009. 333 с. URL: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm>.

розвиток міст Російської та Австро-Угорської імперій, а також власне Правобережної України, Галичини і Буковини, особливо державну політику у сфері управління та контролю їхньої роботи, законодавчу базу, рівень ефективності діяльності органів місцевого самоврядування у різних сферах і т. д.

Зважаючи на це, презентоване дослідження усіх означених змістових векторів, зафіксованих на рівні поставлених завдань, має ґрунтуватися не лише на основі різновидової і репрезентативної джерельної бази, а й на неупередженому та об'єктивному аналізі історіографічних підходів, наукових оцінок. Основними завданнями при цьому було визначено здійснення проблемно-тематичного розподілу наявних робіт із відповідної проблематики, з'ясування спільних/відмінних підходів, характерних відмінностей, виявлення перспективних (малодосліджених) аспектів проблеми.

Враховуючи об'єднання на рівні цілісного дослідження подій і процесів, які відбувалися у трьох регіонах (Правобережна Україна, Галичина, Буковина), що входили до складу двох держав (Російська імперія, Австро-Угорщина), в основу виділення чотирьох головних історіографічних блоків було покладено традиційний хронологічний підхід у поєднанні із застосуванням додаткового внутрішнього тематичного поділу. Зокрема, уся аналізована наукова література структурована на чотири великі групи:

- 1) наукові, науково-публіцистичні праці останньої третини ХІХ ст. – 1917 р.;
- 2) радянська історіографія (початок 1920-х рр. – 1991 р.);
- 3) закордонна наукова література (1920-ті – кінець 1980-х рр.);
- 4) сучасна історіографія (1991–2020 рр.).

Кожна із цих груп, залежно від її особливостей та специфіки періоду, включає декілька підгруп. Насамперед окрема характеристика представлена для праць, які мають чітко визначене регіональне спрямування; у блоку закордонної

наукової літератури (1920-ті – кінець 1980-х рр.) виділено напрацювання представників української діаспори; до сучасної історіографії включено насамперед дослідження українських вчених, однак окрема увага приділяється напрацюванням австрійських, польських та російських науковців.

Наукові, науково-публіцистичні праці останньої третини XIX – 1917 р. (перша група) з'являлися безпосередню упродовж досліджуваного нами періоду, їхні автори були сучасниками, а інколи і учасниками відповідних процесів, тож окремі праці мають подвійне історіографічно-джерелознавче наповнення. Маючи можливість ознайомлюватися із різноманітною офіційною статистикою, матеріалами тогочасної періодики, яка, принаймні на прикладі великих міст (Київ, Львів, Чернівці, Житомир, Кам'янець-Подільський, Станіслав, Дрогобич тощо), широко висвітлювала діяльність міських органів управління, та спілкуватися із чиновниками різного рівня, їхні автори отримували гідне довіри документальне підґрунтя і більш або менш охоче презентували власну позицію щодо висвітлюваних процесів.

Наше бачення специфіки заявленої проблеми передбачає першочергову необхідність конструювання картини, яка вплинула на подальший загальний історіографічний контекст, визначила основні підходи і ставлення до міського самоврядування як самостійного управлінського інструменту. Для Російської імперії та Австро-Угорщини цей процес розвивався із дещо відмінними особливостями. Затвердження в Австрійській імперії у 1862 р. базового закону «Про основні засади організації громад» зафіксувало практично на увесь подальший період (до Першої світової війни) загальні принципи міського управління, які до кінця десятиліття були поширені на Буковину і Галичину окремими крайовими законами (1863 р., 1866 р.), а до початку XX ст. – на понад 160 населених пунктів.

Натомість для Російської імперії була властива спочатку тривала перманентна робота з підготовки реформи 1870 р., а потім і її зміни, що

знайшло свій прояв у новій редакції «Міського положення» 1892 р. На цьому діяльність органів влади не завершилася, адже законодавча база продовжувала відставати від реалій життя, наростаючих темпів урбанізації. Подальший період кінця ХІХ – початку ХХ ст. пройшов під знаком активної дискусії публіцистів і науковців про ефективність міського управління, які накладалися на розробку нових варіантів реформи, у тому числі й двох окремих – Міністерства внутрішніх справ і Державної думи, не кажучи вже про вимоги різних політичних партій та груп. Описана специфіка Російської імперії сприяла появі численних праць упродовж безпосередньо досліджуваного нами періоду, які, на наш погляд, заслуговують на окрему увагу і є важливими для розуміння ключових дослідницьких підходів.

Досить численним та репрезентативним є загальний історіографічний блок, присвячений міським реформам 1870 та 1892 рр., аналізу відповідної законодавчої бази і показу власного бачення недоліків та можливих покращень. У 1870–1880-х рр. самоврядування загалом та міське зокрема стало предметом аналізу статей, невеличких брошур та ґрунтовних праць авторства таких дослідників-публіцистів, як В. Демидов, Г. Євреїнов, В. Лешков, Й. Нотович, С. Приклонський, М. Ренненкамф, М. Щепкін¹ та інші, які найбільшим недоліком закону 1870 р. вважали обмеженість виборчого права.

Одним із дослідників, хто представив узагальнений аналіз перших результатів тогочасних реформ, став громадський діяч Олексій Головачов, який

¹ Демидов В.В. Недостатки нашего городского представительства и меры к их устранению. СПб.: Тип. П.И. Шмидта, 1884. 31 с.; Евреинов Г.А. Заметки о местной реформе. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1888. 131 с.; Лешков В.Н. Общий и частный аспекты самоуправления. СПб., 1887. 48 с.; Нотович О.К. Основы реформ местного и центрального управления. СПб.: Тип. газеты «Новости», 1882. 236 с.; Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1886. 380 с.; Ренненкамф Н.К. Публичные лекции о новом Городовом положении. СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. 130 с.; Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. Ч. 1–2. М., 1882–1884.

видав у 1872 р. книгу «Десять років реформ 1861-1871»¹ Враховуючи обмежений час із моменту прийняття закону 1870 р., автор зосередив головну увагу на критиці діяльності профільної комісії, яка займалася розробкою цієї реформи, та характеристиці основних статей «Міського положення». На той час О.Головачов уже тривалий час перебував під таємним наглядом поліції та характеризувався у документах III Відділення за 1870 р. як «людина крайніх поглядів, [яка] постійно перебуває в опозиції до уряду»².

Серед громадськості та наукових кіл особливо популярною була книга публіциста Григорія Джаншиєва, присвячена «епосі великих реформ». Говорячи про міську реформу, він констатує, що «ліберальне» «Положення» 1870 р. не вирішило всіх назрілих проблем. Але кінцеву, позитивну оцінку змінам 1870 р. автор давав, базуючись на цифрах, які демонстрували значний ріст муніципальних бюджетів та, відповідно, фінансування окремих статей (наприклад, розвитку освіти)³.

Визнаним фахівцем з історії управління містами Російської імперії, головним чином дореформеного періоду, вважався професор Харківського університету Іван Дитятин. За життя він встиг побачити в дії лише «Положення» 1870 р., кінцевий текст якого, за його словами, виявився абсолютно протилежним до тих цілей, намірів і поглядів, що висловлювалися на початку підготовчої роботи. Заявляючи намір ліквідувати «урядову опіку, відсутність будь-якої самостійності», розробники насправді поклали ці принципи в основу реформи. Крім надмірного адміністративного контролю і

¹ Головачев А.А. Десять лет реформ 1861–1871. СПб.: Тип. Ф.С. Сущинского, 1872. 398 с.

² Цит. за: Лапшина Г.С. Десять лет Александровских реформ в оценке ведущего либерального журнала «Вестник Европы». 1702–2002. Из века в век. Из истории русской журналистики. К 300-летию отечественной печати. Москва, 2002. URL: <http://gslapshina.com//опубликованные-статьи-автора-2/десять-лет-александровских-реформ-в-о>.

³ Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: Исторические справки. 8-е доп. изд. М.: Типолитогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1900. С. 529, 520–540.

недоцільності створення «губернського у міських справах присутствія», І. Дитятин вказав також на недоліки трьохрозрядної виборчої системи, надмірну незалежність управи від думи, ризику від «потрійного головування» однієї особи (міського голови) – на виборчих зібраннях, в думі та управі, обмежений діапазон повноважень у сфері регулювання оподаткування та загалом щодо розпоряджання фінансами і управління господарством¹. Саме ці думки сформували на наступні десятиліття теоретичне підґрунтя для науково-публіцистичної критики не лише реформи 1870 р., а й навіть 1892 р. Чи не кожен із тогочасних авторів посилався на праці І. Дитятина та вважав за необхідне прокоментувати його фахові висловлювання.

У яскравих кольорах та цікавих історіях із життя постало сільське, земське та міське самоуправління на сторінках книги колишнього чиновника Міністерства внутрішніх справ Сергія Приклонського². Попередній досвід служби, який, серед іншого, передбачав виконання секретних губернаторських доручень, вивчення різноманітних кримінальних справ та ведення розслідування випадків розкрадання майна, наклав певний відбиток на його стиль викладу думок. Мимоволі складається враження, що автор прагнув показати недоліки системи крізь призму недоліків людської природи, прагнення новоспечених чиновників до наживи і збагачення, їхнього невігластва та нахабства, однак без жодної уваги до вад загальнодержавної системи управління.

«Гарячим захисником інтересів самоврядування і знавцем міського господарства»³ вважався Митрофан Щепкін, автор численних статейних публікацій 1870–1882 рр., які були синтезовані в ґрунтовному дослідженні в 2-х

¹ Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. СПб.: Изд. О.Н. Поповой, 1895. С. 230–231, 247–271.

² Приклонский С.А. Указ. соч.

³ Щепкин (Митрофан Павлович). *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 40. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1904. С. 61.

частинах під назвою «Досліди вивчення громадського господарства та управління міст»¹. Робота гласним міської думи Москви зумовила пріоритетність інтересу до цього міста, його бюджету і загалом господарства. Комплексний аналіз подано значно меншою мірою, тим більше що частина матеріалу була написана на початку 1870-х рр., коли реформа ще повністю не запрацювала. Але вже на той час М. Щепкін із надією оцінював звільнення від «адміністративного свавілля», надання містам «самостійності в управлінні власним господарством»².

Досить помірковану позицію презентував Іван Фесенко (упродовж 6 років займав посаду міського голови Харкова) у книзі, яку було надруковано за два роки до запровадження реформи 1892 р.³ Констатуючи позитивний вплив «Положення» 1870 р. на покращення благоустрою, він водночас наголошував на необхідності його зміни. Нові законодавчі зміни, на його думку, повинні припинити хаотичний процес розростання міст і сприяти оновленню/складанню планів населених пунктів, стимулювати створення взаємних страхових товариств для захисту від пожеж, урегулювати структуру так званих «необов'язкових» бюджетних витрат (медицина, освіта, санітарія, дозвілля) з метою покращення рівня соціального захисту населення та розвитку культурно-освітньої сфери і благодійності, перетворити громадські банки на незалежні комерційні установи та сприяти розвитку мережі міських кредитних товариств тощо⁴.

Загалом порівняння науково-публіцистичної літератури міжреформеного періоду (1870-ті – початок 1890-х рр.) та 1890-х рр. – 1900-х рр. засвідчує, що в умовах дії «Положення» 1870 р. дослідники демонстрували більш критичне

¹ Щепкин М.П. Указ. соч.

² Там само. Ч. 1. С. 24–25.

³ Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений: в 2 ч. Ч. 1. Харьков: Тип. Южного края, 1890. 166 с.

⁴ Там само. С. 12–13, 17, 21, 62, 69.

ставлення до нього, аніж після запровадження закону 1892 р. На його фоні такі недоліки першої реформи, як обмеженість виборчого права та недостатня фінансова незалежність, відійшли на другий план, адже міста отримали ще менші права та більше контролю адміністрації над місцевими органами влади. Тож у науково-публіцистичних колах досить швидко почали поширюватися думки про незавершеність процесу реформування та необхідність нових законодавчих змін. Подібна точка зору присутня у статті «Місто» адвоката і громадсько-політичного діяча Костянтина Арсеньєва, яка вміщена у «Енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона»¹.

У 1901 р. декілька нарисів, статей і рефератів публіциста й педагога Дмитра Семенова сформували книгу «Міське самоуправління. Нариси і досліді»². Автор тривалий час займався освітніми питаннями у Санкт-Петербурзькій міській думі, тож значна частина фактологічних прикладів має відповідну локальну прив'язку. Щоправда, окремі сюжетні лінії стосуються й українських міст, наприклад, Києва та Одеси – про обговорення міськими думами доцільності запровадження квартирного податку з метою розширення виборчого права. Автор висловлював підтримку подібних ініціатив, які наштовхувалися на опір Міністерства внутрішніх справ та уряду. Д. Семенов продемонстрував прогресивну позицію, підтримавши ідею загального виборчого права (у тому числі й для жінок), ліквідацію бюрократизму та запровадження децентралізації, розширення діяльності міської влади щодо забезпечення добробуту незаможних категорій населення (матеріальна допомога, надання дешевих кредитів, вирішення житлового питання, розширення мережі культурно-освітніх установ)³.

¹ Город. *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 9. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1893. С. 329–331.

² Семенов Д.Д. *Городское самоуправление: очерки и опыты*. СПб.: Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1901. 389 с.

³ Там само. С. 60–65, 99, 244.

На відміну від кінця XIX ст., коли статті та книги на вказану тематику готували переважно люди із досвідом роботи у органах самоврядування, радикалізація суспільства на початку XX ст., поглиблення ідеологічного розшарування та виникнення різноманітних політичних об'єднань сприяли появі літератури із яскраво вираженим партійним відтінком. Пальму першості захопили соціал-демократи, які у своїх критичних оцінках демонстрували відверту опозиційність діям уряду та поточному стану речей.

На початку XX ст. важливу роль у формуванні експертного і громадського ставлення до проблем розвитку міст відіграла книга економіста та публіциста Григорія Шрейдера, яка підсумувала його багаторічну публікаційну активність у пресі¹. Непересічного характеру це видання набуло за рахунок широкого фахового підходу до висвітлення найрізноманітніших аспектів діяльності міських органів влади, насиченого фактологічного матеріалу та критичної позиції автора, який уже тоді належав до Партії соціалістів-революціонерів. Пізніше інший публіцист Олександр Михайловський назве цю книгу «обвинувальним актом проти діючого Міського положення»². Дійсно, здається, що жоден аспект реформи 1892 р., починаючи із її підготовки та завершуючи практичною імплементацією кожної статті, не залишився поза увагою. Власну позицію в значно лаконічнішому вигляді Г. Шрейдер презентував у двох розділах 4-го та 5-го томів фундаментального видання «Історія Росії у XIX столітті»³.

Значно радикалізувалися погляди його однопартійця (із 1905 р.) Олександра Новікова на основи самоврядування і загалом державне управління

¹ Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление: этюды, очерки и заметки: Т. 1. СПб.: Паровая скоропечатня «Восток», 1902. 337 с.

² Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. М.: «Польза», 1908. С. 7.

³ Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870 г. *История России в XIX веке*. Т. 4: Ч. 2. Эпоха реформ [1840–1866]. Отд. 2. СПб.: А. и И. Гранат, 1908–1909. С. 1–29; Его же. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. *Там само*. Т. 5: Ч. 3. Эпоха реакции [1866–1892]. Отд. 1. СПб., 1909. С. 181–228.

після кількарічної роботи на посаді міського голови Баку. У книзі про міські муніципалітети він детально аналізував найрізноманітніші недоліки їхньої діяльності: від збитковості комунальних підприємств до приховування від пересічних жителів публічної інформації, від внутрішньої боротьби думських гласних за особисті майнові інтереси до антисанітарії на скотобійнях, від занепаду статистичних досліджень до відсутності належної турботи про розвиток освіти та ін.¹

Яскраво виражена соціалістична позиція щодо міського самоуправління представлена у невеличкій брошурі іншого представника лівого руху, члена РСДРП, лікаря і громадського діяча Меєра Лукомського². З огляду на те, що у центрі його бачення перебував робітник, то відповідна проблематика розглядалася з точки зору відсутності у представників цієї соціальної групи виборчих прав, будь-якого впливу на діяльність органів влади. Низка різноманітних зборів основним тягарем лежала саме на цій незахищеній категорії населення, яка до того ж найбільше страждала від недоліків функціонування системи водопостачання і каналізації, невирішеності житлового питання, низького рівня народної освіти³.

Більш широкий та поміркований аналіз місцевого самоврядування здійснив відомий юрист, публіцист Володимир Гессен, пізніше один із кадетських лідерів та депутат Державної думи Російської імперії перших двох скликань. Ключові тези його книги, крім сільського і земського самоврядування, стосувалися й міст: 1) необхідно чітко розмежувати компетенцію центральних органів влади та місцевих; 2) лише самоврядній громаді має підпорядковуватися місцеве управління, а не бюрократичному апарату; 3) самоуправління має бути

¹ Новиков А. Записки о городском самоуправлении. СПб: Тип. М.М. Стасюлевича, 1904. 220 с.

² Лукомский М.Я. Городское самоуправление в России. Женева: Тип. Союза [Рус. Социал-демократов], 1902. 37 с.

³ Там само. С. 33–35.

позастановим; 4) адміністрація повинна мати функції вищого, позавідомчого нагляду, відокремленого від активного управління¹. Ці принципи так чи інакше лягли в основу пізніших кадетських законопроектів та присутні у працях інших представників цієї політичної сили².

Загалом, якщо стосовно реформи 1870 р. головним об'єктом критики абсолютної більшості науковців, публіцистів та журналістів були особливості виборчого права, то наступні зміни 1892 р. дали можливість громадськості значно вийти за ці рамки, додавши крім названого і адміністративний вплив, і обмеження повноважень органів міського самоврядування, і низку інших недоліків. Авторитетний фахівець права Микола Коркунов, аналізуючи ті чи інші аспекти обох реформ, цілком справедливо декілька разів використав такі оціночні судження, які «громадська думка зустріла без співчуття», «незадовільність визнана всіма», «викликало немало суттєвих заперечень» тощо³.

Активізація революційного руху в період 1905–1907 рр. сприяла ще більшому поширенню публічної дискусії про необхідність зміни системи самоуправління. Вона була частиною загальної лібералізації в рамках проголошення свободи слова, друку, зібрань та наслідком започаткування відкритої дискусії щодо реформування всіх сфер суспільного життя Державною думою Російської імперії. Громадськість жваво реагувала на тогочасні проекти, які продукували різноманітні новостворені політичні організації. В Україні дискусія поступово набувала суто національного характеру. Газета «Рада» активно друкувала програмні засади українських політичних партій, наприклад,

¹ Гессен В.М. Вопросы местного управления. СПб.: Тип. и лит. А.Е. Ландау, 1904. С. 1–2.

² Див. напр.: Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. Москва: Журн. «Русская мысль», 1910. 155 с.; Петрункевич М. К проекту Городового положения. *Первая Государственная дума*. Вып. II: Законодательная работа. Сб. ст. СПб.: Изд. А.А. Муханова и В.Д. Набокова, 1907. С. 67–74.

³ Коркунов Н.М. Русское государственное право. Ч. II. Часть особенная / Изд. 6-е. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. С. 597.

УДРП, яка відстоювала «перетворення земського і міського самоуправління, в якому братиме участь вся місцева людність»¹. Харківська громадсько-політична газета «Утро» також підтримувала ідею залучення більш широких верств, однак із здивуванням ставилася до вимог партії октябристів «забезпечити належне представництво контингенту населення, найбільш досвідченому у веденні громадського господарства і найбільш міцно пов'язаному з місцевістю в особі помісного дворянства». На думку оглядача, цей пункт дивно виглядав у поєднанні із декларованими намірами скасувати становий принцип та демократизувати виборче право².

Черговий етап розвитку публічної дискусії про кризовий стан місцевого і безпосередньо міського самоуправління в Російській імперії та необхідність його реформування припадає на період столипінської реакції. У цей час, крім численних публікацій у пресі, почала активно друкуватися науково-популярна та публіцистична література. До обговорення все більше почали долучатися економісти і представники торгово-промислових кіл. Одним із таких прикладів можна навести книгу публіциста Олександра Михайловського «Реформа міського самоуправління в Росії» 1908 р. Вже на першій сторінці книги автор безапеляційно характеризує «Положення» 1892 р. як таке, що створене «в епоху реакції, пройняте духом глибокої недовіри до місцевих громадських сил»³. Подальший виклад матеріалу ґрунтується на основі позиції про необхідність якнайшвидшої зміни законодавства у частині розширення виборчого права та звільнення від «адміністративної опіки». Новаторською в поглядах О. Михайловського є пропозиція «надати містам право запроваджувати податок на прибуток у вигляді надбавки до державного податку, якщо такий буде

¹ З життя партій. *Рада*. 14 листопада 1906 р., № 52. С. 2.

² Местное самоуправление по проекту октябристов. *Утро*. 1 ноября 1907 г., № 278. С. 1–2.

³ Михайловский А. Указ. соч. С. 3.

встановлено..., або у вигляді самостійного податку»¹. Він передбачав, що саме за рахунок цієї статті можна суттєво покращити благоустрій і санітарний стан міст, запровадити страхування від безробіття, розширити мережу бібліотек тощо².

Досить нестандартне бачення проблем розвитку міст та їх самоуправління продемонстрував у своїх працях публіцист Олександр Количев, за що був розкритикований у ліберальній періодиці – кадетському журналі «Городское дело», центристському «Московский еженедельник». На його думку, основна суть майбутньої реформи мала полягати у розширенні самостійності місцевих органів влади та виборчого права шляхом виокремлення великих міст у самостійні повітові земські одиниці із подальшим наданням їм статусу земських управ і зборів. Думки про переваги земського самоуправління перед міським або залежність другого від першого вже неодноразово лунали у спеціалізованій літературі, однак у такому довершеному вигляді подібна концепція була сформована вперше. Саме відмінності між обов'язками і правами цих двох систем стали предметом критики О. Количева, а така його позиція – критики згаданої преси і земських діячів. Сплата містами земського збору та виконання квартирної військової повинності, за його словами, ставили знак великої нерівності між вказаними моделями самоврядування. При цьому фінансування земствами різноманітних державних і соціально-побутових міських потреб скорочувалося³. Відтак суть його пропозицій зводилася до необхідності «відособлення» міста від повіту та «няньок» – повітових земств. Варто

¹ Михайловский А. Указ. соч. С. 40–55, 84.

² Доцільність та можливі форми запровадження прогресивного оподаткування в Російській імперії тоді активно обговорювалося в експертному середовищі, політичних колах та широкою громадськістю. У дещо обмеженому вигляді його було введено лише у 1916 р. (див.: Закон 6-го апреля 1916 г. о государственном подоходном налоге; Закон 13 мая 1916 г. о налоге на прирост прибылей. Неофициальное издание. Одесса: Практическое правоведение, 1916. 60 с.).

³ Колычев А.А. Города как самоуправляющиеся земские единицы. Вологда: Тип. А.В. Гудкова-Белякова, 1908. С. 3–11.

зазначити, що О. Количев на той час був єдиним, хто не лише виклав загальні засади своєї концепції, а й подав текстуальні зміни до чинного законодавства у формі порівняльних таблиць¹. Очевидно, що у цій роботі та в обґрунтуванні власної концепції йому допоміг практичний досвід діяльності в органах управління різних міст Вологодської губернії. Розгортання публічної полеміки навколо такого бачення спричинило появу у 1910 р. наступної книги О. Количева «З міських питань», де він відповів критикам та деталізував своє бачення, окремо згадавши про необхідність запровадження загального виборчого права та реформування правоохоронних органів у напрямку якщо не підпорядкування муніципалітетам, то хоча б звільнення останніх від обов'язків утримувати поліцію².

Земське та міське самоврядування потрапляло у фокус уваги й інших публіцистів³. Досить позитивно «Положення» 1870 р. оцінював Костянтин Пажитнов, у подальшому відомий радянський економіст. Натомість зміни 1892 р. для нього стали закономірним відображенням реакції часів Олександра III і фактично знищили міське самоуправління у загальноприйнятому значенні цього слова. Цікаво, що автор окремо розкритикував відсутність у законі пункту про можливість використання польської мови у діловодстві⁴.

Досить репрезентативними були погляди на реформування міського самоуправління в уродженця Полтави, колишнього голови Саратова, чиновника Міністерства юстиції, очільника Управління міських справ МВС Олександра

¹ Там само. С. 24–27.

² Колычев А.А. По городским вопросам. СПб.: Кн. маг. В.П. Анисимова, [1910]. 120 с.

³ Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). К.: Тип. Петра Барского, 1905. 64 с.; Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. СПб.: Изд. М.И. Семенова, 1913. 144 с.

⁴ Пажитнов К.А. Указ. соч. С. 40, 53.

Немировського¹. Його пропозиції зводилися до необхідності обмежити право голосу для малозабезпечених і бідних містян, зберегти широкий адміністративний нагляд і контроль, запровадити обов'язкові освітньо-кваліфікаційні вимоги до членів управи (їх частину доцільно призначати на почесну безоплатну службу на довгостроковій основі – від 6 до 20 років) та надати цьому розпорядчому органу ще більш самостійного, незалежного від думи статусу². Як підтвердження позитивного досвіду практичної реалізації цих планів автор постійно наводив приклади різних європейських міст, зокрема Гамбурга та Берліна³. Натомість тогочасні опозиційні політичні діячі віддавали перевагу порівнянням із англійським законодавством, яке передбачало: надання муніципалітетам права звертатися до парламенту із клопотаннями про розширення власної компетенції; відсутність нагляду бюрократичних державних органів, лише парламенту; наявність власних міських поліцейських команд і контролю над ними у випадку домінуючого, порівняно із державою, фінансового забезпечення; суттєво нижчий майновий ценз тощо⁴.

Очевидно, що запропоновані О. Немировським зміни де-факто посилювали контроль за формуванням і діяльністю самоврядних органів, дозволяючи уряду без будь-яких побоювань передати місцеву поліцію у підпорядкування громадських управлінь та розширити повноваження управ⁵. Таке бачення багато в чому віддзеркалювало тогочасну офіційну позицію влади, особливо

¹ Немировский А.О. Реформа городского самоуправления. СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1911. 172 с.

² Там само. С. 44–46, 51–52, 66–70, 119–121, 159–161.

³ Прусський досвід на той час користувався популярністю, про що, серед іншого свідчить поширення спеціалізованої перекладної літератури німецьких авторів (напр.: Дамашке А.В. Задачи городского хозяйства / Пер. с нем. В.Я. Канель; С предисл. проф. И.Х. Озерова. Москва: Изд. Д.С. Горшкова, 1904. 325 с.).

⁴ Ковалевский М. К вопросу о реформе городского самоуправления. *Вестник Европы*. 1914. Кн. 8, август. С. 332–340.

⁵ Немировский А.О. Указ. соч. С. 87–88.

популярну на Правобережній Україні, де превалювало побоювання польського та єврейського впливу.

Загалом аналіз наведених публікацій, які стали свідченням науково-публіцистичної дискусії у Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., не є вичерпним¹ і не може бути таким у межах подібного дослідження. Його важливість полягає у репрезентації загальної картини, яка вплинула на оцінки інших, суто регіональних праць. Ця підгрупа є досить різноманітною і численною, тож доречно згадати ті із робіт, які стосуються винятково міст Правобережної України, мають певну інформативність для вивчення особливостей управління ними.

Окремий сегмент складають праці, присвячені історії Києва. Зокрема, відразу після затвердження «Положення» 1870 р. почали з'являтися брошури із аналізом впливу цього документа на місто². Різноманітні оцінки роботи виборних органів управління стали висвітлюватися у численних публікаціях після кількох їх каденцій. Зокрема, пожежна статистика та протипожежні заходи міської влади, наведені В. Васильєвим³, діяльність щодо появи електричного трамвая – В. Ігнатовичем-Завілейським⁴, телефонного зв'язку – П. Барабановим⁵ та ін.

¹ Серед іншого див.: Тотомианц В.Ф. Задачи городского самоуправления. СПб.: Ред. журн. «Образование», 1904. 24 с.; Шаховской М.Л. О городском самоуправлении. Харьков, 1905. 28 с.; Вернер И.А. Городское самоуправление в России. Москва: Изд. Т-ва скоропечатни А.А. Левенсон, 1906. 32 с.; Звягинцев Е.А. Как нужно преобразовать наши городские думы и управы. Москва: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. 48 с.; Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. 2-е изд., значительно доп. Москва: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. 135 с.; Захарович И. О городском самоуправлении. [Могилев]: Изд. кн. склада Ш. Иоффе, 1908. 123 с.; Бубнов М. К вопросу о преобразовании нашего городского и общественного управления. К.: Типография «Пётр Барский», 1909. 40 с. та ін.

² Еремеев С.Т. Киев и его Городовое положение. Киев. 1874. 77 с.

³ Васильев В. Пожарное и огневое страхование в Киеве и других больших городах. *Известия Киевской городской думы*. 1914. № 10. С. 41–56.

⁴ Игнатович-Завилейский В.В. Электрический трамвай в Киеве. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1894. 58 с.: ил., табл.

⁵ Барабанов П.В. Телефонная сеть в Киеве. *Почтово-телеграфный журнал*. 1893. № 1. С. 79–80.

Окремо доцільно назвати невелику розвідку Т. Вержбицького про Житомир¹ та дослідження М. Зуца про Старокостянтинів². Останнє цікаве тим, що значна його частина стосується становища і розвитку міста на початку 1880-х рр.: зовнішнього благоустрою, водопостачання, землеволодіння, соціально-професійної диференціації жителів, громадського життя, державних і муніципальних установ та організацій, розвитку освіти, системи управління тощо. Декілька праць (про Кременець, Заслав, Володимир-Волинський та Старокостянтинів) належать перу відомого історика-краєзнавця М.І. Теодоровича, який отримав духовну освіту та мав досвід роботи у Волинській духовній семінарії. Його книги мали широкий історичний контекст, окрема увага приділялася періоду перебування у складі Російської імперії, починаючи з кінця XVIII ст., відомостям про православні церкви, які існували на той час і у попередні періоди. Подекуди виклад набував яскравого ідеологічного спрямування, із регулярними вкрапленнями фраз про регіон або конкретне місто як «древньоросійський православний Західний край», «древне надбання Росії»; про тутешній «могутній вплив російського духу» і т. п.³

Численну групу літератури формує низка різноформатних та різновекторних узагальнювально-довідникових видань історичного, географічного, економічного, військового, статистичного, демографічного, релігійного та іншого спрямування. Частина з них має джерелознавчий характер або подвійний історіографічно-джерелознавчий. Залежно від галузі знань відповідні видання мають досить різне фактологічне наповнення, тому міста у

¹ Вержбицкий Т.И. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889. 32 с.

² Зуц Н.И. Описание города Старокостантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов: Типо-Литография С. Аренберга, 1884. 90 с.

³ Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии: церковно-исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1890. С. 35, 37; Его же. Город Заславль Волынской губернии. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1891. С. 37; Его же. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии: В память девятисотилетнего юбилея Волынской епархии 992–1892. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893 С. 22.

них постають або в узагальненому синтетичному вигляді, або на перше місце виходить лише певний аспект, наприклад, відомості про чисельність і структуру населення, культові споруди, розвиток промисловості та сільського господарства тощо.

Кризовий стан розвитку Галичини у 1860-х – на початку 1880-х рр. на прикладі різноманітних фінансових показників комплексно доводив економіст Станіслав Щепановський (Stanisław Szczepanowski)¹. Загальний географічний, соціально-демографічний та економічний опис регіону підготував історик та економіст Францішек Буяк (Franciszek Bujak). Стосовно міст він простежив темпи і динаміку приросту населення, зафіксувавши при цьому більший відсоток сільського населення порівняно із цифрами по Австрії². Подібне спрямування, але щодо Буковини, мала книга Оттона Жуковського (Otton Mieczysław Żukowski)³. Головні міста у ній відіграють одну із чільних ролей, однак фігурують у контексті адміністративно-територіального поділу, чисельності жителів (кількісні й етносоціальні дані), ключових дат в історії, незвичного для цього регіону наголосі на польському чиннику.

Помітний акцент на поліетнічності, поліконфесійності і розмаїтті культур Галичини робить Александер фон Гуттри (1887–1952), який у 1916 р. видав збірку нарисів «Галичина. Земля і люди» (Galizien. Land und Leute)⁴. Окремий розділ він присвятив Львову, головним чином його культурно-релігійній історії. Підсумовуючи з точки зору свого часу розвиток і значення головного центру української Галичини, автор зробив висновок, що «тяжкі, жорстокі удари долі, що вражали місто знову і знову, століття тяжкої праці і мук, які йому довелося

¹ Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. XIX, 198 p.

² Bujak F. Galicya. T. 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1908. S. 67–68.

³ Żukowski O.M. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego. Czerniowce-Lwów, 1914. 145 s.

⁴ Guttry A. Galizien. Land und Leute. München, 1916. 239 s.

пережити, здавалось, точили та розчавлювали його життєві нерви. Але воно знову і знову піднімалося із завалів та руїн, непереможене в силі та енергії... Місто росло, процвітало і швидко та впевнено перетворилося на велике європейське місто»¹.

Вже як самостійний об'єкт вивчення Львів виступає у дослідженні Фридерика Папе (Fryderyk Papée), яке надруковано за підтримки місцевої гміни. Книгу видано у 1894 р., тож автор приділив незначну увагу подіям 1860–1870-х рр. Статут 1870 р. виправдано охарактеризовано як рубіжний документ на шляху до повного самоврядування². Через 30 років, у 1924 р., вийшло друге, доповнене і розширене, видання (див. далі).

Велика за обсягом джерельна база сформувала основу колективної праці з історії безпосередньо самоврядування Львова у 1870–1985 рр. Більше десяти вчених послідовно дослідили організаційну, фінансову, будівельну, транспортну, комунальну, освітню та добродійну діяльність міської ради³. У видання також окремо проаналізовано її склад по каденціях за всі вказані роки, особливості вибору керівництва, простежено тенденції управлінської політики⁴. Для свого часу за рівнем підготовки це була високофахова книга, значення якої важко переоцінити і для нашого часу.

Пізнавальні напрацювання, присвячені Станіславу, презентував наприкінці XIX ст. Алоїз Шарловський (Alojzy Szarłowski)⁵. Дослідник логічно відобразив фактично всі основні аспекти (географічний, топографічний, демографічний, статистичний, промисловий), пов'язані із містом.

¹ Guttry A. Op. cit. S. 237.

² Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Lwów: Nakładem Gminy Król. Stoł. Miasta Lwowa, 1894. S. 193–194.

³ Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895 / Składał Józef Grzegorz Piotrowski. Lwów: Nakładem gminz Król. Stoł. Miasta Lwowa. Z drukarni W.A. Szyjkowskiego, 1896. 719 s.

⁴ Tam же. S. 181–265.

⁵ Szarłowski A. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. Stanisławów: Nakładem. Księgarni Wł. Doboszyńskiego, 1887. 357 s.

Одним із найвідоміших буковинознавців та дослідників Чернівців кінця XIX – початку XX ст. вважається австрійський історик та етнограф Раймунд Фрідріх Кайндль (1866–1930), у творчому доробку якого низка публікацій відповідної тематики¹. Лише після початку Першої світової війни він покинув край, де до цього він проживав та працював у різні періоди як професор та ректор Чернівецького університету, голова «Товариства християнських німців», член Наукового товариства імені Тараса Шевченка та ін. Тож його праці носять не лише суто історіографічний характер, а й джерелознавчий, особливо що стосується кінця XIX – початку XX ст. Окремо варто виділити його тритомну «Історію Буковини» та дослідження з історії Чернівців².

У 2016 р. міжнародний колектив учених (серед них й українські) здійснили спробу наукового осмислення його багатой дослідницької спадщини і критичної інтерпретації його внеску у вивчення історії, етнографії та археології Буковини у формі збірки історичних розвідок³.

Варто узагальнити, що перший блок літератури представлений авторами, які мали різний професійний рівень та політичний досвід, репрезентували

¹ Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.; Його ж. Наш рідний край Буковина; пер. Ф.С. Андрієць, А.Т. Квасецький. Чернівці: Зелена Буковина, 2003. 72 с.; Кайндль Р., Манастирський О. Русини на Буковині; пер. з нім. З.Ф. Пенюк; післямова О.М. Масан. Чернівці: Зелена Буковина, 2007. 191 с. та ін.

² Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Czernowitz, 1888. 66 s.; Ibid. Bd. 1. Czernowitz, 1896. 36 s.; Ibid. Bd. 2. 1903. 116 s.; Ibid. Bd. 3. 1898. 80 s; Ibid. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Czernowitz: Pardini, 1908. XIV, 231 s.; Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому; пер. з нім.: В. Шинкарь, В. Семенко; післямова О.М. Масан]. Вид. 2-ге, доповн. і випр. Чернівці: [б. в.], 2005. 271 с.

³ Раймунд Фрідріх Кайндль. Розвідки з нагоди 150-ліття від дня народження. Чернівці: Книги - XXI, 2016. 224 с. Див. також: Добржанський О. Видатний дослідник історії Буковини (До 150-річчя від дня народження Р.Ф. Кайндля). *Питання історії України*. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Т. 18. Чернівці: ЧНУ, 2016. С. 126–134; Масіян Н.Б. Історик, етнограф, археолог і педагог Раймунд Фрідріх Кайндль (за документами Державного архіву Чернівецької області). *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 270–278.

інтереси влади і опозиції, простих міщан та вищого чиновництва, робітників і промислово-фінансових кіл. Для робіт, які з'являлися на теренах Російської імперії, була властива домінуюча позиція щодо констатації ознак недосконалості/кризи поточного становища та необхідності реформування міського самоуправління. До початку Першої світової війни у місцевих науково-публіцистичних колах утвердилося стійке переконання про необхідність змін. Ступінь їх радикальності та особливості обговорюваних проєктів залежали від політичних поглядів, лояльності/опозиційності до влади, досвіду чиновницької роботи тощо. Основними недоліками називалися обмежене виборче право та залежність від адміністрації.

Усталена характеристика радянської історіографії (початок 1920-х рр. – 1991 р.) як інструменту ідеологічного контролю та доведення формаційної моделі розвитку суспільства органічно підходить для оцінки особливостей висвітлення нею розвитку міст Правобережної України, Галичини та Буковини упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ця тематика, незважаючи на поступове урізноманітнення залученої джерельної бази, широке оперування архівними матеріалами, у переважній більшості випадків фігурувала лише з точки зору пригнобленого становища робітників, поступового наростання революційної боротьби за їхні права, зростання підтримки соціалістичних ідей.

При цьому все ж таки варто окремо виділяти наукові публікації 1920-х – початку 1930-х рр. як такі, що презентують висновки на основі різнопланових документальних матеріалів та значно менш просякнуті марксистськими ідеологемами. Мова, насамперед, про праці І. Вологодцева¹ (розлогі статистичні дані), А. Хоменка (акцент на загальне зменшення населення Волині і Поділля за

¹ Вологодцев І.К. Особенности развития городов Украин. *Труды комиссии по изучению перспектив развития городов*. Вып. II. Харьков: Господарство України, 1930. С. 93–205.

період 1914–1927 рр., низьку динаміку росту чисельності жителів міст)¹. У той час під егідою Комісії для вивчення фінансових справ Всеукраїнської академії наук активно розвивалися киевознавчі студії економічного спрямування, які мали практичне значення (П. Кованько, М. Масленіков, Г. Шапаровський)².

Починаючи із середини 1930-х рр. різноманіття поглядів на розвиток міст другої половини XIX – початку XX ст., як і самої тематики та видань, стало апріорі неможливим. Певний час об'єктивно вивчати можна було лише такі нецікаві для уваги контролюючого партійного апарату питання, як метеорологічні зміни³.

Процеси зміни методологічного інструментарію та посилення ідеологічного впливу наочно простежуються на прикладі оцінок щодо Чернівців. У 1920-х рр. їх ще дозволялося характеризувати як «прегарне місто, з великою деревообробною та іншими фабриками, тартаками, трамваями, банками, друкарнями, банями різних церков. Люди багатьох національностей прийшли сюди з різних країв і перемішали усі свої ознаки». Натомість для післявоєнної літератури, коли після приєднання Буковини до Радянського Союзу необхідно було безапеляційно доводити відсталий характер розвитку регіону у попередній період, зокрема й наприкінці XIX – на початку XX ст., наведення оцінок на кшталт «наростання продуктивних сил», «виростає культурна надбудова», «зростає рівень культури», «піднесення народної

¹ Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Заг. ред. М. Авдієнко. Центральне статистичне управління УСРР. Харків: [б. в.], 1927. С. 22, 29–30.

² Кованько П.Л. Бюджет міста Києва. *Праці комісії для вивчення фінансових справ* / За ред. Л.М. Яснопольського. К.: УАН, 1929. Вип. 5. Ч. 1. С. 29–41; Масленіков Н. Історичний нарис розвитку контролю господарства Києва. *Там само*. С. 103–114; Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (у минулому й сучасному). *Там само*. С. 115–129.

³ Половко І.К. Кліматичні елементи Києва (1881–1930). К.: Вид-во КДУ, 1937. 195 с.

освіти», «завершення процесу втягнення Буковини в цикл розвитку європейського капіталізму» – було цілком виключене¹.

Для післявоєнної радянської літератури був характерний безапеляційно негативний тон про «соціальний та національний гніт», «революційну боротьбу», «робітничий рух» та ін., а констатація позитивних фактів часто поєднувалася із поясненнями, які нівелювали їхнє значення. У 1960–1980-х рр. історіографічний тон краєзнавчим студіям задавали публікації відомого фундаментального енциклопедичне видання «Історія міст і сіл Української РСР».

Безапеляційні оцінки тяжкого становища міської бідноти, експлуатація населення власниками (така оцінка якнайкраще підходила для приватновласницьких міст Правобережжя), непорядкованість вулиць та безсистемність забудови, «лютування» хвороб та інше були незмінним атрибутом окремих статей на міську тематику². При цьому автори намагалися більш-менш точно відобразити загальну картину й основні тенденції навіть щодо невеликих населених пунктів. Прикладом є матеріал про поступовий занепад Бродів наприкінці ХІХ ст. чи поганий стан вуличної інфраструктури Немирова.

При цьому констатовалося поступове впорядкування зовнішнього вигляду, зростання чисельності населення та очевидне прискорення економічного розвитку великих міст (Бердичів, Біла Церква, Вінниця, Дрогобич, Дубно, Житомир, Жмеринка, Коломия, Проскурів, Станіслав, Тернопіль, Черкаси та

¹ Піддубний Г. Буковина: її минуле й сучасне (суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини). [Харків]: Держ. вид-во України, 1928. С. 19, 45–49.

² Перекрестов В.Д., Трембовельський В.Т. Біла Церква. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська область* / Ред. кол. тому: Рудич Ф.М. (гол. редкол.), Корольов Б.І. (заст. гол. редкол.), Майстренко А.А. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 105; Молчанов О.П. Ровно. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Ровенська область* / Ред. кол. тому: Мяловицький А.В. (гол. редкол.), Колтунюк С.В. (заст. гол. редкол.), Молчанов О.П. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 77 тощо.

ін.), фіксувалася інформація про резонансні події (пожежі, запуск залізниці, впровадження самоврядування)¹. Органи міського управління у цьому випадку взагалі не згадувалися. Поодинокі закиди у їхній бік стосувалися лише критики. Один із таких прикладів – теза про виступи «представників передової інтелігенції Кам’янця-Подільського» проти «вузькокласової політики [міської] думи»².

У контексті Києва критикувалася система виборів до міської думи, наводилися цифри щодо обмеження права голосу для більшості жителів, обмеження функцій міського самоврядування «чисто господарськими питаннями», захист ним лише інтересів великих промисловців, відсутність фінансів, украй повільне покращення благоустрою, погане піклування про санітарно-гігієнічний стан тощо³. Теза про повільний розвиток Львова поєднувалася із показниками «деяких змін у житлово-комунальному господарстві міста»: запровадження газового освітлення, спорудження

¹ Васюта І.К. Івано-Франківськ. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Івано-Франківська область* / Ред. кол. тому: Чернов О.О. (гол. редкол.), Хвостін М.П. (заст. гол. редкол.), Ясінський А.Л. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 57; Федорчак П.С., Яницький Л.В. Долина. *Там само*. С. 198; Коломия. *Там само*. С. 280–281; Брик М.В., Горпинко О.М., Ісаєвич Я.Д. та ін. Дрогобич *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область* / Ред. кол. тому: Маланчук В.Ю. (гол. редкол.), Пастер П.І. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 266; Соколов М.В., Чернявський Ф.Ф. Тернопіль. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Тернопільська область* / Ред. кол. тому: Нечай С.П. (гол. ред.), Андрєєв В.П. (відп. секр. редкол.), Приходько М.А. (заст. гол. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 70–71 та ін.

² Александра М.Ф., Винокур І.С., Гарнага І.В. та ін. Кам’янець-Подільський. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область* / Ред. кол. тому: Мехеда М.І. (гол. редкол.), Галай Д.М. (відп. секр. редкол.), Главак Т.В. (заст. гол. редкол.), Ігнатов О.С. (заст. гол. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 304.

³ Рудько М.П. Київ у період промислового капіталізму (60–90-ті роки ХІХ століття). *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київ* / Ред. кол. тому: Бойченко В.О. (гол. редкол.), Кошик О.К. (заст. гол. редкол.), Рудько М.П. (відп. секр. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 133–134.; Кошик К.О. Соціально-економічний розвиток. Міське самоврядування / Київ у період імперіалізму та буржуазно-демократичних революцій (1900–1917 рр.). *Там само*. С. 173.

каналізаційної мережі, вимощення вулиць і забудова деяких нових¹. Стосовно Чернівців кінця XIX – початку XX ст. вказувалося, що поява нових промислових об'єктів не похитнула основну економічну роль кустарних промислів, створення торгово-фінансових банків посилювало значення «іноземних капіталістичних об'єднань», демографічне зростання зумовлене напливом «німецьких, польських і румунських колоністів», що зменшувало процент українського населення, зведення нових кварталів та будинків відбувалося без дотримання санітарно-гігієнічних норм і було потрібне, щоб «зосередити на невеликих клаптиках землі якнайбільше жителів і одержати від них якнайбільше прибутків». Загалом же «центр Чернівців набував поступово вигляду впорядкованого європейського міста, але на околицях переважали одноповерхові кам'яні і дерев'яні будинки, зовсім невпорядкованими лишалися робітничі квартали» – констатували автори².

Однак, відкидаючи очевидно ідеологічно забарвлені оцінки та домінуючий фактаж про робітничий і революційний рух, використання окремих статистичних даних та загальної фактологічної інформації є допустимим.

Інформацію краєзнавчого характеру, у поєднанні із твердженнями про негативний вплив «колонізаторської політики Габсбургів» на буковинські та галицькі міста або «нещадну» та «жорстоку» експлуатацію міської «бідноти» у Російській імперії, містять різноманітні нариси другої половини 1950-х – 1980-х рр. з історії колишніх регіональних центрів та деяких повітових³, і більш ґрунтовні – присвячені столичному Києву¹.

¹ Дудикевич Б.К., Івасюта М.К., Ковальчак Г.І. Львів. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область ...* С. 62.

² Гриценко І.А., Тимощук Б.О., Шепета М.Т. Чернівці. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Чернівецька область / АН УРСР. Ін-т історії; Голов. редкол.: П.Т. Тронько (голова) та ін. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. С. 68–69.*

³ Вінниця. Історичний нарис / відп. ред. В.О. Птушенко. Вінниця: Книжково-газетне товариство, 1964. 354 с.: іл.; Історія Львова: короткий нарис / Ред. кол.: Г.Ю. Гербільський, Є.К. Лазаренко (відп. ред.), В.К. Осечинський, О.Г. Цибко. Львівський державний

Позиції щодо наростаючої класової боротьби практично не змінювалися десятиліттями. Наприклад, Чернівці - хоч і називалися єдиним значним містом, але як осередок «економічної колонізації», який наповнювався «колонізаторськими елементами» для здійснення «колоніального грабунку». Неодмінно спочатку йшла згадка про погане впорядкування, а вже потім про активну забудову багатопверховими будинками, спорудження водогінної мережі і трамвайної колії, появу вуличного освітлення².

Міське самоуправління у Російській імперії постає як самостійний предмет дослідження лише із середини 1980-х рр. Його започатковує і продовжує у наступні десятиліття В. Нардова³. Використовуючи традиційний для тогочасного періоду марксистсько-ленінський методологічний інструментарій, вона розглянула становище і розвиток міського управління до та після реформи 1870 р., здійснила аналіз контингенту виборців, особливості взаємовідносин із центральною владою. Останнє питання постає винятково у світлі критики надмірного контролю, залежності дум від губернських адміністрацій та урядових рішень.

Кардинально інші підходи до аналізу історії демонстрували закордонні дослідники, у тому числі й представники української діаспори, а також ті, хто проживав на відповідних територіях, що перебували у складі Польщі та Румунії. Вони переважно у позитивному ключі описували міське життя після реформ

університет ім. І. Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 1956. 304 с.; Молчанов О. Ровно. Львів: Книж.-журн. вид-во, 1961. 76 с. та ін.

¹ История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: В.Г. Сарбей (отв. ред.) и др. К.: Наук. думка, 1983. 462 с.

² Нариси з історії Північної Буковини / Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т соціальних і економічних проблем зарубіжних країн; Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1980. 137–138.

³ Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века: правительственная политика; ред. Р.Ш. Ганелин; Институт истории СССР АН СССР, Ленинградское отделение. Л.: Наука, 1984. 260 с.

1860-х рр. Такі погляди були органічним продовженням домінуючих підходів ще кінця XIX – початку XX ст.

У поле зору польських вчених міжвоєнного періоду насамперед потрапляв Львів. У 1924 р. з'явилося вже згадуване розширене видання книги Фридерика Папе, де подано інформацію про міських президентів, охарактеризовано Статут 1870 р. і повноваження виборної ради, наведено статистичні дані про бюджет громади, темпи росту населення тощо. Ця частина рясніє позитивними оцінками діяльності самоврядування Львова: «самовіддана робота», «прогрес у фінансовому розвитку», «витрати на управління постійно зменшувались на користь цивілізаційних потреб», «сучасне місто західноєвропейського типу» тощо¹. Натомість у дослідженні С. Гошовського подано суто економічні аспекти і на прикладі більш тривалого хронологічного проміжку².

Опис управління містечка Золочів у перші роки після реформи місцевого самоврядування 1866 р. представлено в узагальненій праці з історії цього населеного пункту попередніх періодів авторства Луції Харевічевої (Łucja Charewiczowa). Навіть на такому оглядовому рівні вона підтвердила, що розширення самоврядних прав тутешньої громади спричинило активізацію вуличного будівництва та реалізацію низки інших муніципальних програм. Кілька абзаців приділено проблемам освітнього розвитку, зокрема перешкодам на шляху до відкриття гімназії³.

¹ Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. Lwów-Warszawa, 1924. URL: <http://www.lwow.com.pl/historia/papee3.html>.

² Horszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914. Lwów: Wydaw. Izby Przemysłowo-Handlowej, 1935. 120 s.

³ Charewiczowa Ł. Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów: Wydawnictwo Pow. Towarzystwa Tur. Krajoznawczego, 1929. S. 103–107.

Продовження польської практики написання узагальнених праць з історії Галичини у контексті державної політики Австрійської імперії (Австро-Угорщини) є книга Костянтина Гжибовського (Konstanty Grzybowski)¹.

Досить вдало у загальний центрально-східноєвропейський та навіть американський контекст вписує історію Східної Галичини і Буковини австрійський журналіст та письменник Мартін Поллак². Незважаючи на його фах і публіцистичний стиль тексту, його дослідження мають ґрунтовну документальну основу та репрезентують міське життя крізь призму гротескного співіснування представників різних національностей та соціальних груп. Саме така картина постає на сторінках уперше виданої ще у 1984 р. книги «Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини». Дрогобич, Самбір, Стрий, Станіслав, Жаб'є, Коломия, Чернівці, Садгора, Броди, Львів – це лише частина із переліку населених пунктів, яким М. Поллак приділяє увагу. «Уявна подорож» досить об'єктивно демонструє «ландшафти скрути й нужди, де нафтові магнати та рабиничудотворці гротескно співіснують із бідними єврейськими штетлями, де русини, поляки, румуни, гуцули, вірмени, караїми, німці, роми ледь виживають у корумпованому й неписьменному краї, де водночас твориться багатомовна культурна мозаїка та пишеться прекрасна література»³.

Побіжний зв'язок із досліджуваною нами темою має інша його праця «Цісар Америки. Велика втеча з Галичини», присвячена міграційному руху в Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття⁴. М. Поллак досить

¹ Grzybowski K. Galicja 1848–1914: HistoriaustrojupolitycznegonatlehistoriiustrojuAustrii. Kraków-Wrocław-Warszawa, Ossolineum, 1959. 322 s.

² Поллак М. Цісар Америки. Велика втеча з Галичини / Пер. із нім. Л.-П. Стринадюк, доопр. пер. Н. Ваховської та О. Григоренко. Чернівці: Книги - ХХІ, 2015. 272 с.; Його ж. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини. Чернівці: Книги - ХХІ, 2017. 272 с.; Pollack Martin. Czernowitz: Station einer imaginären Reise nach Galizien *Du: die Zeitschrift der Kultur*. 1985. №45. S. 6–15.

³ Поллак М. До Галичини ... С. 4.

⁴ Його ж. Цісар Америки. Велика втеча з Галичини...

нестандартно підходить до цієї, здавалося б, відносно непогано дослідженої українськими істориками проблеми. Значна частина сюжетів стосується різноманітних злочинів та махінацій, які були спрямовані на збагачення за рахунок тих, хто прагнув знайти краще життя за океаном. Серед таких механізмів: «“санкціоновані” корумпованими чиновниками фіктивні “контори” в містах, які обіцяли надійний прихисток і роботу, а насправді не гарантували бодай відносно безпечної мандрівки чи навіть прибуття в обіцяну країну; і розгалужена система торгівлі людьми та проституції, жертвами якої часто ставали якраз мешканки Галичини; і діяльність місцевих “американців” – учорашніх сусідів, які повернулися додому й тепер заробляли на життя “вербуванням” нових мігрантів тощо»¹.

Для літератури представників української діаспори властиве домінування національного фактора. На прикладі Чернівців ми зустрічаємо поєднання констатації великого впливу тутешніх навчальних закладів на «культурний і духовний розвиток широких українських мас» із твердженнями про «германізаційні й румунізаційні ворожі протиукраїнські тенденції», об’єктивне висвітлення активізації політичного, культурно-громадського, видавничого і кооперативного рухів². Із 1990-х рр. подібні тенденції почали проникати в українську науку, яка сьогодні розвивається у напрямку вивчення минулого Чернівців у всій різноманітності та неоднозначності процесів, що відбувалися наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Нейтральні згадки про «швидке розростання» Львова під впливом економічно-культурних причин у другій половині ХІХ ст., розбудову трамвайних ліній, «виникнення ділянок із окремим призначенням:

¹ Свято Роксоляна. Цісар Америки (Мартін Поллак «Цісар Америки. Велика втеча з Галичини») [рецензія]. *Критика: міжнародний огляд книжок та ідей*. URL: <https://krytyka.com/ua/reviews/tsisar-ameryky-velyka-vtecha-z-halychynu>.

² Буковина: її минуле і сучасне. Під ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж-Філадельфія-Детройт: Вид-во «Зелена Буковина», 1956. С. 904–913.

промислово-торговельно-складові, банкові, університетські, житлові (робітничі, інтелігентські), шпитальні, спортові, забавові тощо» наводить громадська діячка Олена Степанів. Водночас, перераховуючи нові вулиці, які постали у той час, вона акцентує увагу на відсутності у будинків свого стилю та домінування забудови із спекулятивними цілями¹.

Кілька статей, присвячених Бучачу досліджуваного нами періоду, вміщує колективний збірник публікацій, надрукований у США в 1972 р. Деякі з них, зважаючи на його «історико-мемуарний» статус, мають частково джерелознавчий характер. Професор Н. Андрусак, описуючи основні етапи історії Бучацького повіту, констатував, що його центр «був другим після Тернополя найбільшим торговельним містом» на галицькому Поділлі². Узагальнені відомості про Бучач 1860-х рр. представив І. Бондарук; його повсякдення наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., на основі почутих від дідуся спогадів, постало з-під пера Р. Коцика³.

Приблизно тоді ж з'явився подібний колективний «збірник матеріалів до історії Станиславова та Станиславівщини», де вміщено кілька публікацій на дотичні до досліджуваної теми, а також його другий том у 1985 р.⁴. Певне допоміжне значення мають розвідки автора, записаного як «О.М.Л.», про релігійно-культурний простір міста у 1890-х рр. та О. Левицького про діяльність

¹ Степанів О. Сучасний Львів. Краків-Львів: Українське видавництво, 1943. С. 39–40; Степанів О. Сучасний Львів. В 700-ліття заснування міста Львова. Нью-Йорк, 1953.

² Андрусак Н. Минуле Бучаччини. *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк-Лондон-Париж-Сідней-Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. ХVІІ. С. 55.

³ Бондарук І. Бучач сто років тому. *Там само*. С. 64–67; Коцик Р. Бучач при кінці ХІХ-го і з початком ХХ-го століття. *Там само*. С. 175–178.

⁴ Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / ред. М. Климишин. Т. 2. Нью-Йорк-Париж-Сідней-Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. 900 с.

його управи, у тому числі й у 1900-х рр.¹. Очевидно, у цьому випадку мова йде про одного автора.

Своєрідним діаспорним підсумком розвитку галицько- і буковинознавчих студій кінця ХІХ – початку ХХ ст. є «дослідницький довідник» 1990 р. канадського історика українського походження Івана-Павла Химки². Крім огляду еволюції та особливостей політичного управління і відомчого районування регіонів, суспільної думки тощо, видання містить також характеристику виборчої системи із акцентом на міських виборчих органах управління, їхньому керівництві та повноваженнях³.

Загалом закордонна історіографія 1920-х – 1980-х рр., на відміну від радянської, вирізнялася різноманітністю тем і підходів до їхнього аналізу. Для польських, австрійських та українських діаспорних науковців і публіцистів була характерна більш позитивна оцінка розвитку міст досліджуваних регіонів, особливо галицьких та буковинських.

Новий період, для якого властиве найбільш активне наукове вивчення урбанізаційних процесів другої половини ХІХ – початку ХХ ст., використання вченими широкого теоретико-методологічного інструментарію та практично необмеженої джерельної бази, розпочався після розпаду СРСР, з проголошенням незалежності України. Можна впевнено стверджувати, що упродовж наступних десятиліть кінця ХХ – початку ХХІ ст. вітчизняні урбаністичні дослідження набули статусу самостійного напрямку історичної науки. Свідченням цього є значне кількісне зростання монографічних та

¹ О.М.Л. Станиславів у 1890 році. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / Ред.-упор. Б. Кравців. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975. С. 106–108; Левицький Осип. Управа міста Станиславова. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова та Станиславівщини* / Ред.-упор. Б. Кравців. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975. С. 109–112.

² Himka J.-P. *Galicia and Bukovina: a research handbook about western Ukraine, late 19th-20th centuries*. Alberta: Culture & Multiculturalism Historical Resources Division, 1990. XVII, 215 p.

³ Ibid. P. 46–49.

дисертаційних праць (не кажучи про статейні), виділення відповідної проблематики в окремі секції на конференціях, поява профільних установ («Науково-дослідний інститут історичної урбаністики»¹) і журналів (наприклад, «Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій» чи «Фронтири міста: історико-культурологічний альманах»²) тощо.

Досить різноманітною та різноплановою є й історіографія з означеної нами проблематики. Розвиток ринково-капіталістичних відносин та інфраструктурного забезпечення, зростання кількості населення, будівництво залізниць, реформи самоврядування – все це (але не винятково) формувало сукупність сприятливих факторів для посилення значення міст і водночас рівень привабливості для історичного аналізу цих процесів. Зміна дослідницьких пріоритетів набула особливо помітних рис після здобуття Україною незалежності, адже відтепер стало можливим вивчення не лише суто становища, діяльності чи політичної боротьби робітничого класу (як це було в радянський період), а й системне та виважене осмислення всієї сукупності аспектів життєдіяльності міст, різноманітних соціальних, професійних чи етнічних категорій їхнього населення. З якісно нових методологічних позицій оцінюється державна політика, роль окремих представників купецтва, дворянства і торгово-промислової буржуазії в розвитку архітектурно-будівельної та інженерно-транспортної інфраструктури.

Відтак у дослідницьке поле зору вітчизняних науковців поступово потрапили міста всіх регіонів України: Західної України³, Лівобережжя⁴,

¹ Офіційний сайт Науково-дослідного інституту історичної урбаністики. URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua>.

² Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. URL: <http://mics.org.ua>; Фронтири міста. URL: <https://frontiere-mista.in.ua>.

³ Кіселичник В.П. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Львів: ЛьвДУВС: Край, 2008. 352 с.

⁴ Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2008. 42 с.; Шара Л.М. Становлення органів

Слобожанщини¹, Півдня², Сходу³, в тому числі й Правобережжя⁴, зокрема Волині⁵ та Поділля⁶. Наведений у посиланнях список є далеко не повним і охоплює лише основні праці, присвячені переважно становленню органів міського самоврядування. В окремих випадках варто говорити навіть про полірегіональний характер робіт⁷. Очевидним і цілком логічним, зважаючи на

самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2002. 18 с.

¹ Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності. Харків: Нац. ун-т. внутр. справ, 2004. 372 с.

² Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2009. 16 с.; Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 1997. 16 с.; Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Одеський національний університет імені І.І. Мечникова. Одеса, 2005. 17 с.; Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.; Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 581 с.: табл.

³ Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Донецький національний ун-т. Донецьк, 2005. 19 с.

⁴ Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 / Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1993. 16 с.; Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 19 с.

⁵ Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

⁶ Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 336 с.; Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.

⁷ Нікітін Ю.О. Пореформені міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Вінниця: Нілан, 2016. 327 с.; Плаксієв Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 2001. 19 с.; Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського

об'єктивні чинники, є домінування вивчення різноманітних проблем історії Києва, Харкова, Одеси. Для прикладу, науково-допоміжний бібліографічний показник «Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року» налічує три томи в 14-ти книгах, а його друга книга першого тому (період 1861–1917 рр.) включає майже 2 тис. позицій¹.

Проблема діяльності київських органів міського самоврядування в пореформений період не втрачає своєї актуальності і в останні роки, адже лише у 2016 р. було захищено дві дисертації на теми, пов'язані з організацією виборчого процесу та діловодства, формуванням складу гласних і їхньою роботою². Діяльність Київської міської думи у 1871–1914 рр., відповідні виборчі практики, бюджетна робота та модернізація громадської інфраструктури досліджені Ю. Глизем на статейному та монографічному рівнях³.

Загальна теоретико-методологічна база представлена роботами В. Бабюха⁴, Я. Верменич⁵, Д. Чорного⁶ та ін. Вони репрезентують новітні підходи в розвитку історичної урбаністики, зокрема в питаннях визначення літочислення міст, здійснення їх типологізації, а також аналізу системи управління. Стосовно

самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 2009. 20 с.

¹ Історія міста Києва з найдавніших часів до 2000 року. Науково-допоміжний бібліографічний показник у виданнях від XVII ст. до 2000 року. К.: Інститут історії України, 2009. Т. I: Хронологічний літопис міста Києва. Кн. 2: Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 року. 200 с.

² Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 2016. 23 с.; Сverdлик З.М. Організація діловодства в думі та управі міста Києва (1870–1917 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. К., 2016. 20 с.

³ Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста / наук. ред. О. Ресент. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 328 с.

⁴ Бабюх В.А. Методика літочислення міст: світовий досвід / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2009. 82 с.

⁵ Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України, 2011. 306 с.; Верменич Я.В., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання / відп. ред. Я. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.

⁶ Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.): монографія. Харків: [б.в.], 2007. 304 с.

Правобережної України Я. Верменич наголошує, що одним із стримуючих чинників тутешньої урбанізації стала дискримінаційна політика щодо євреїв, «традиційно схильних до підприємництва і міського способу життя». Тому «скупченість на обмеженій території, однобічна спрямованість економічної діяльності завдавали шкоди не лише єврейству, але й життєдіяльності міст, штучно позбавлених діяльного прошарку підприємливого населення і додаткового припливу капіталу»¹. Дійсно, для переважної більшості міст Волині та Поділля відсоток єврейського населення становив не менше 40%.

На окреме чільне місце серед наукових досліджень, присвячених історії українських міст XIX – початку XX ст., доцільно поставити колективну академічну монографію «Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)», підготовлену під керівництвом О. Реєнта у 2019 р. Вона презентує комплексну картину, зокрема з точки зору таких аспектів, як: політика керування, економічна діяльність, соціальні бар'єри, цивілізаційні послуги і мобільність, освітній простір та культурне дозвілля². Найбільш цікавими для нас є напрацювання В. Шандри про процес формування органів самоврядування, В. Молчанова – про життєвий рівень, О. Доніка – водопостачання та електротранспорт, В. Шевченко – про упорядкування громадського простору, В. Милька – про формування мережі шкіл, О. Вільшанської – про повсякденні практики та ін.

Останніми роками системну роботу з вивчення історії населених пунктів здійснюють регіональні університети та обласні організації Національної спілки краєзнавців України. Під їх егідою з'являються дослідження, присвячені не лише найбільшим містам (крім згадуваних Києва, Вінниці, Житомира,

¹ Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні... С. 189–190.

² Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.

Кам'янця-Подільського, Луцька, Рівного, Хмельницького¹, а й низці інших (Білій Церкві, Немирову, Новоград-Волинському, Умані)². Подібні історико-краєзнавчі праці дозволяють, на прикладі окремо взятого населеного пункту, оцінити наслідки реалізації реформ місцевого управління та конкретизувати досвід їх практичного значення для соціально-економічного й інфраструктурного розвитку.

Більш узагальнений характер мають студії з історії окремо взятого регіону або певного аспекту його історії. Так, автори монографії «Західне Полісся: історія та культура» зауважили, що реформи 1860–1870-х рр., попри недосконалість, сприяли вирішенню проблем міст краю, «створили реальне підґрунтя для активізації громадської позиції населення, передусім у намаганні відстояти свої економічні права»³. Практичні наслідки цих намірів для прискорення промислового виробництва в містах і містечках Подільської губернії розкрито в праці А. Задорожнюка та О. Реєнта. Дослідники показали, що статус міського поселення, швидкість та якість проведення реформи управління багато в чому визначали ступінь його економічного розвитку⁴. В

¹ Вінниця: історичний нарис / голов. ред.: А.М. Подолинний. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.; Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства; 2-е вид., випр. та допов. Житомир: Косенко, 2007. 464 с.; Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 119 с.; Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти; видання друге, перероблене та доповнене. Хмельницький, 2008. 126 с. та ін.

² Чернецький Є.А. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2013. 445 с.; Малаков Д. Минуле Немирова. К.: Оранта, 1998. 112 с.; Костриця М.Ю. Новоград-Волинський: історико-краєзнавчий нарис. Житомир: Косенко, 2007. 92 с.; Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.Г. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Умань: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. 262 с.

³ Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол.: Г.В. Бондаренко, О.Н. Гаврилюк, А.А. Дмитренко, О.М. Карліна та ін. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. С. 247–248.

⁴ Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.

іншій монографії О. Реєнт, у співпраці із О. Сердюком, навів цифри щодо посередницької ролі міст для експортної діяльності¹.

Сучасна академічна наука представлена й дослідженнями, які дозволяють по-новому поглянути на повсякденне життя міського населення, об'єктивно оцінити його життєвий рівень².

Групу праць, присвячених безпосередньо міському самоврядуванню в Україні другої половини XIX – початку XX ст., варто відкривати монографією В. Горбачова. У ній автор здійснив усебічний аналіз особливостей реалізації реформи 1870 р., специфіки тогочасних виборчих технологій, діяльності посадових осіб і їх взаємовідносин з урядовою гілкою влади. На його думку, законодавчі зміни були зумовлені «інтересами капіталістичного розвитку Російської імперії» та «намаганням царизму зупинити подальший ріст революційного та ліберально-опозиційного руху»³. Важливо, що реформа 1870 р. задовольняла інтереси дворян, адже допускала їх до участі в роботі органів міського самоуправління. Констатуючи очевидний позитивний ефект від нововведень (розширення можливостей впливу громадськості на різні сфери міського життя, зростання бюджету міст, покращення благоустрою, розвиток освітньої та медичної інфраструктури), дослідник вказав і на такі недоліки, як її непослідовність та незавершеність, класовий характер, соціальна вибірковість нововведень, обмеженість самостійності нових органів влади, конфлікти з губерньськими адміністративними органами та ін.⁴.

¹ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): монографія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.

² Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця XIX – початку XX ст.: європейські впливи та українські національні особливості; відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. 172 с.; Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 318 с.

³ Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине: монографія. Донецк: Донец. юрид. ин-т ЛГУВД, 2008. С. 267.

⁴ Там само. С. 267–268.

Історико-юридичний аналіз діяльності органів міського самоврядування у всіх українських губерніях з точки зору функціонування державного механізму Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. представлений у праці Ю. Медведєва. На основі власного підходу автор досить обережно пояснює «всеосяжний контроль за органами самоврядування з боку Міністерства внутрішніх справ не тільки реалізацією охоронної політики самодержавства», а й «численними порушеннями законодавства у фінансовій і господарській сферах, низькою виконавчою дисципліною з боку як органів державної влади, так і самого самоврядування». Подібно до цього, за його словами, контрреформа 1892 р. сприяла не просто жорсткішому адмініструванню, як це прийнято вважати, а покращенню організації самоврядування українських міст, спрямуванню її у нормативне русло¹.

Низка дисертаційних досліджень висвітлює окремі питання, пов'язані із розвитком міст та їх самоврядуванням безпосередньо на Правобережжі і в його окремих частинах – Волині й Поділлі. У незалежній Україні однією з найперших та найбільш комплексних робіт на цю тематику стала праця А. Гуменюка. В ній висвітлено соціальний та етнічний склад міського населення регіону, з'ясовано кількість та особливості економічного розвитку міських поселень у 1860–1890-х рр. Розгляд означених проблем дав змогу досліднику однозначно стверджувати, що за рівнем урбанізації регіон поступався іншим районам Російської імперії². З огляду на тематичне спрямування, діяльність органів самоврядування не стала пріоритетним напрямом дослідження для автора. У поле його зору потрапив лише вплив міської реформи 1870 р. на

¹ Медведєв Ю.Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ, 2011. 233 с. С. 190–191.

² Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.02 / Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1992. С. 47.

«руйнування архаїчного станового поділу населення»¹. Загалом домінування в дисертації соціально-економічних аспектів формує враження деякої незавершеності під час пояснення причин прискореного росту кількості населення та інфраструктурного розвитку, адже нерозкритою залишилася роль органів міського самоврядування в цих процесах.

Міське громадське управління трьох правобережних губерній Російської імперії (Київської, Волинської та Подільської), його правове становище та основні аспекти діяльності стали предметом дисертаційного дослідження Т. Щерби. Розкриваючи передумови і особливості проведення реформи 1870 р. у цій сфері, авторка традиційно для вітчизняних історіографів робить акцент на соціально-економічних чинниках, а причинами її запізненого запровадження в регіоні називає політичні міркування. При цьому «польський сепаратизм» спочатку нею відокремлено від «республікансько-аристократичних ідей», а потім все ж таки наголошено на популярності подібних поглядів серед більшості поляків².

Т. Щерба підсумовує, що «позитивний досвід залучення до самоврядування міст широких мас міського населення» був поєднаний із «негативними явищами, коли реформатори не зуміли знайти належні механізми співпраці органів міського громадського управління та царської адміністрації»³. На наш погляд, у цьому випадку доцільно враховувати також свідоме прагнення центральної влади зафіксувати у законодавчих актах важелі, які б дозволяли контролювати новостворені органи. Саме ці плани визначали суперечливість й обмежений характер реформ. Така точка зору підтверджується конкретними прикладами щодо втручання губернської адміністрації та чиновників

¹ Там само. С. 79.

² Щерба Т.О. Вказ. пр.: дис. ... канд. іст. наук. Донецьк, 2001. С. 44, 49, 52.

³ Там само. С. 179.

Міністерства внутрішніх справ у виборчий процес і безпосередньо діяльність міської влади, які присутні в дослідженні.

Висвітленню повсякденного життя міст Правобережної України напередодні та у період Першої світової війни присвячені дисертаційне дослідження та монографія Т. Герасимова¹. Цикл його статей, які лягли в основу цих праць, розкривають такі малодосліджені питання, пов'язані із практичною діяльністю міських органів влади регіону у сфері управління господарством та розвитку комунальної інфраструктури. Зокрема, електропостачання міст Поділля (освітлення вулиць та будинків), трамвайний рух у Вінниці, водопостачання і санітарні проблеми міст Волинської губернії, телефонний і поштовий зв'язок тощо². Незважаючи на те, що хронологічні межі наукових робіт дослідника зазвичай обмежувалися подіями Першої світової війни, окремі сюжетні лінії розкривають і становище напередодні початку бойових дій.

На прикладі демографічних показників, розвитку міжміського залізничного сполучення та транспортної інфраструктури у самих населених пунктах, отримання дозволів на позики для втілення різноманітних комунальних проєктів, покращення повсякденного добробуту населення тощо Т. Герасимов констатує, що міста Правобережної України у той час переживали період підйому та прискороного зростання їхньої ролі в соціально-економічному та

¹ Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436 с.

² Герасимов Т. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 95. С. 35–38; Його ж. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2015. Вип. 23. С. 44–48; Його ж. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44 (1). С. 118–121; Його ж. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914–1917 рр. *Гуржійівські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 172–174; Його ж. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 38–40 та ін.

культурному розвитку регіону¹. Однак саме початок Першої світової війни зумовив загальмування реалізації органами самоврядування низки вже розроблених модернізаційних проєктів.

Дві окремі підгрупи основної категорії історіографічних праць із означеної нами проблематики формують волино- та поділлєзнавчі студії. Характерно, що міста Київської губернії подекуди виступають частиною предмета дослідження разом з деякими лівобережними або навіть південними². Цікавим прикладом такого типу є дисертація Т. Плаксій. Її територіальні межі охопили Середню Наддніпрянщину, тобто Київську, Катеринославську і Полтавську губернії. Подібне різнопланове поєднання суттєво ускладнило розуміння причин відмінності в темпах створення, етносоціальної структурі й особливостях практичної роботи дум та управ. Наприклад, залишилася непоясненою виявлена закономірність, що «зі зменшенням чисельності міста збільшувалася частка наділених виборчим правом». З іншого боку, стосовно Правобережжя недоцільним є матеріал про «суперечності між містами та земствами», принаймні аж до початку ХХ ст.³. Крім того, дещо нівелюється врахування впливу етнічного та соціального чинників на процес розвитку міського управління, який був кардинально різним для промислової Катеринославщини та Київської губернії тощо. Отже, на прикладі вказаного регіону авторка виокремила загальні відмінності в діяльності міських органів управління до затвердження положення 1892 р. та після нього. За її словами, вони крилися в тому, що спочатку домінували питання благоустрою та впорядкування міст,

¹ Герасимов Т. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 64–80.

² Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2004. 18 с.; Плаксій Т.М. Вказ. пр.

³ Плаксій Т.М. Вказ. пр.: дис. ... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2001. С. 65–66.

організаційні витрати бюджету, а пізніше більш широкими стали культурно-просвітницька діяльність і турбота про освіту й охорону здоров'я¹.

Варто констатувати, що за винятком Києва, інші міста однойменної губернії не привернули такого наукового інтересу, як Волинської та Подільської. Низка статей вийшла з-під пера волинських дослідниць О. Прищепи та О. Карліної. Завдяки їхнім зусиллям наука збагатилася студіями, в яких розкриваються найрізноманітніші аспекти історії міст регіону: від демографічних змін, типологізації та податкової системи до пожежного забезпечення і зовнішнього вигляду².

Окремої уваги заслуговує монографія О. Прищепи «Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст.», в якій досліджено органи управління міст Волині, процеси їх реформування, діяльності у фінансовій та господарській сферах, щодо покращення забудови і планування, розвитку соціального забезпечення й культурно-освітнього середовища тощо³. Затримки у проведенні реформи 1870 р. авторка пояснює необхідністю першочергового запровадження спрощеного управління в приватновласницьких містах, що негативно впливало на добробут населення. Значну увагу приділено конфліктам між жителями населених пунктів та їх власниками, новоствореними органами влади і губерньською адміністрацією. Не можна не погодитися із думкою про те, що «у всіх без винятку волинських містах... у другій половині XIX – на початку

¹ Там само. С. 138.

² Карліна О. «Містечко»: зовнішній вигляд на прикладі містечок Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Науковий вісник Волинського державного університету*. Сер.: історія. Луцьк, 1996. Вип. 1. С. 82–86; Її ж. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці XVIII – середині XIX ст. *Науковий вісник Волинського ун-ту ім. Лесі Українки. Іст. науки*. 2001. № 10. С. 89–96; Прищепи О. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (II–а половина XIX ст. – початок XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: Збірник статей. Київ, 1999. Вип. 7. С. 68–72; Її ж. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60–70-х рр. у царській Росії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: Збірник наукових статей. Чернівці, 2005. Т. 10–11. С. 162–172 та ін.

³ Прищепи О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. ...

XX ст. великого значення набуває ініціатива і підприємливість виборної влади», що на практиці сприяло розвитку промислової та соціальної інфраструктури¹.

Аналізу простору міського повсякдення Правобережної України, насамперед освітньо-культурного середовища, масових заходів та громадського докiлля, присвячено іншу монографію О. Прищепи². Простеживши роль міської влади у відповідних процесах як «творця», дослідниця підкреслила, що органи самоврядування хоч і виступали «зримим колективним актором творення», однак у своїй діяльності не лише керувалися інтересами громади, а й «стояли на сторожі великодержавних, імперських амбіцій»³.

Подібне тематичне спрямування мають цикл статей і дисертація Н. Шкільнюк. Пояснюючи специфіку підготовчої роботи та імплементації реформи, авторка на перше місце ставить політичну мотивацію влади (боротьба із національними впливами) та прагнення населення полегшити податковий тягар⁴. У роботі також міститься аналіз фінансової діяльності органів влади, їх заходи щодо поліпшення муніципального господарства і впорядкування вулиць, побудови соціальних об'єктів та ін. На основі здійснення такого дослідження Н. Шкільнюк дійшла висновку про те, що «російська влада остаточно перетворила міське самоуправління в урядовий орган утримання міського господарства»⁵. На наш погляд, такий підхід є занадто песимістичним та узагальненим, адже варто окремо брати до уваги ті зміни, які були властиві для різних періодів та різних населених пунктів регіону.

¹ Там само. С 146–147, 167.

² Прищепи О.П. «Місця зустрічі»: культурне докiлля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

³ Там само. С 446.

⁴ Шкільнюк Н.М. Міста Волинської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. С. 105, 110.

⁵ Там само. С. 186–187.

Міське самоврядування на Поділлі виступає предметом дослідження в окремому розділі монографії О. Мельничук під назвою «Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині ХІХ століття». У ній здійснено функціональний аналіз порядку формування органів міського самоврядування в регіоні, охарактеризовано структуру, компетенцію та їх діяльність, визначено суть, причини і наслідки проведення контрреформи 1892 р.¹ Основною причиною запровадження законодавчих змін дослідниця назвала об'єктивну необхідність покращення тогочасної системи управління, яка не відповідала вимогам часу, зокрема гальмувала соціально-економічний розвиток та ставала перешкодою в організації господарського життя. Однак побоювання царської влади щодо можливого використання населенням міст, де домінували євреї та поляки, самостійності у вирішенні ряду питань, зумовило більш тривале запровадження законодавчих змін 1870 р. в західних губерніях, у тому числі й на Поділлі. Як підтвердження цієї думки дослідниця використала порівняльний аналіз термінів проведення реформи в трьох правобережних губерніях та національний склад місцевих жителів. Такий підхід продемонстрував наступну почерговість (залежно від співвідношення питомої ваги основних національних груп: українців, росіян, євреїв та поляків): Київська, Подільська, Волинська губернії. Основним досягненням реформи 1870 р. О. Мельничук називає ліквідацію станового принципу формування органів міського самоврядування та заміну її буржуазним принципом майнового представництва, констатує при цьому недемократичність процесів². Така специфіка посилювала абсентеїзм місцевого населення (на перших виборах для І розряду виборців рівень неявки складав 27%, для II – 81%), спричинений низькою політичною та правовою культурою.

¹ Мельничук О.Ф. Вказ. пр. С. 111–163.

² Там само. С. 111–116.

Оцінюючи ефективність роботи новостворених органів, дослідниця вказує, що «для успішного виконання завдань» їм «не вистачало власної примусової сили», тобто самостійності та незалежності від влади губернатора і поліцейських органів. Ситуація ускладнилася після проведення контрреформи 1892 р., яка суттєво обмежила виборче право, самостійність і значення міської влади. Водночас авторка вказала й на позитивні зрушення: 1) «збільшення питомої ваги осіб дворян-землевласників, представників установ та товариств сприяло тому, що кількість гласних із середньою та вищою освітою зросла»; 2) «кількість гласних у думу та членів управ зменшилася, що позначилося на економії витрат»; 3) «посилення відповідальності гласних за відсутність без поважних причин на засіданнях дисциплінувало їх, впливало на ефективність роботи дум»¹.

Грунтовне висвітлення урбанізаційних процесів на Поділлі здійснено у монографії відомого краєзнавця С. Єсюніна, яка побачила світ у 2015 р.². Узагальнивши багаторічний науковий пошук автора, вона репрезентує собою зразок для досліджень подібного типу. На основі широкої джерельної бази історик простежив зміни в управлінській системі міст різного адміністративного та соціально-економічного рівня. Недосконала законодавча база, відсутність чіткого механізму та бюрократизм, за словами С. Єсюніна, суттєво обмежували темпи тутешньої урбанізації. Водночас, на перше місце у поясненні причин затягування введення в дію реформи 1870 р. на Поділлі дослідник ставить не політичні чинники, а необхідність у підготовчій роботі³. Крім того, у книзі присутній аналіз процесів формування бюджетів, структура їх витрат, розвитку інфраструктури та ін., однак діяльність міських органів управління не стала предметом розгляду на рівні окремого розділу.

¹ Там само. С. 162–163.

² Єсюнін С.М. Міста Поділля у другій половині XIX – на початку XX ст. ...

³ Там само. С. 47, 75.

Таким чином, аналіз вітчизняної історіографії кінця ХХ – початку ХХІ ст., присвяченої історії міст Правобережної України, засвідчує суттєвий рівень репрезентативності та демонструє різноплановість тематичних пошуків. Окремими предметами вивчення на рівні монографічної та дисертаційної наукової продукції стали підготовка і проведення реформ 1870, 1892 рр., економічне й повсякденне життя міст і їх населення, різноманітні особливості розвитку в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зростання актуальності подібного вивчення в незалежній Україні зумовило акцентування уваги на інфраструктурних проблемах: формування мережі шкіл, медичних закладів тощо. Водночас, управлінський апарат перебував у полі зору науковців лише щодо необхідності загального пояснення урбанізаційних процесів. Отже, варто констатувати, що зберігається необхідність у подібному комплексному дослідженні, в тому числі й у контексті історико-порівняльного аналізу з іншими українськими регіонами.

Історична наука останніх десятиліть суттєво збагатилася дослідженнями, які присвячені різноманітним проблемам розвитку міст Галичини й Буковини ХІХ – початку ХХ ст. чи загалом історії цих регіонів¹. Особливу важливість мають публікації О. Мазурка, який запропонував синтетичний полірегіональний підхід, об'єднавши в єдиний об'єкт дослідження міста трьох регіонів – Східної

¹ Буковина: історичний нарис / В.Ботушанський та ін. Чернівці: Зелена Буковина, 1998; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.; Его же. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца ХІХ – начала ХХ вв. *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика*. М.: ИСБ РАН, 1997. С. 75–83; Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с.; Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, Рута. 2004. 383 с.; Петрів Р.В. Східна Галичина у складі Австрійської імперії: історико-правовий аспект. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2009. 255 с.

Галичини, Північної Буковини та Закарпаття¹. Оперуючи даними щодо демографічних процесів, кількості житлових будинків, фінансових видатків на різні статті, автор наголосив, що за винятком Львова та Чернівців, «найбільш типовими для західноукраїнських земель у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть були міста і містечка з населенням 2–5 тис. осіб, на які припадало в середньому 48% від їхньої загальної кількості»². О. Мазурок вибудував своє дослідження без безпосереднього аналізу діяльності органів управління, концентруючи увагу навколо соціально-економічних явищ і процесів.

Беззаперечне лідерство у вивченні історії окремих міст займають місцеві науковці, завдяки дослідницькій діяльності яких історіографія збагатилася численними синтетичними колективними працями та краєзнавчими (локальними) розвідками. Як об'єкти дослідження, з очевидних причин, найчастіше фігурують Львів³ та Чернівці⁴, менше – Станіслав, Дрогобич, Самбір, Стрий⁵ та ін.

¹ Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Социально-экономический аспект. Львов: Свит, 1990. 155 с.: табл.; Його ж. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині ХІХ – на початку ХХ століть (1848–1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. Т. 1: Етносоціальний розвиток міст. Ужгород: Карпатська вежа, 2012. 686 с.

² Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття ... С. 265.

³ Історія Львова. У трьох томах / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Том 2: 1772–1918. Львів: Центр Європи, 2007. 560 с., іл.; Кіселичник В.П. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина ХІХ – початок ХХ століття). Львів: Край, 2008. 352 с.

⁴ Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто) [Кол. монографія] В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. За заг.ред. В.М. Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – 586 с.

⁵ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава). Історична хроніка міста з 1662 року. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 136 с.; Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір. Львів: Ютика, 1999. 422 с.; Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку ХХІ ст.). Дрогобич, Коло, 2009. 320 с.; Станіславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): монографія / Керівник авторського колективу, головний ред. В. Великочий. Івано-Франківськ-Львів-Київ: Манускрипт, 2012. 584 с.; Храбатин Н., Гречаник О., Яковин Т. Івано-Франківськ у плині часу. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 104 с.; Закусов М.Б., Кравець О.З. Старий Стрий. Стрий: Видавничий дім «Укрпол», 2015. 104 с та ін.

Варто виділити численні публікації В. Ботушанського, присвячені багатьом аспектам розвитку Чернівців австрійського періоду, зокрема будівництву водогону, електрифікації міста, формуванню транспортного сполучення, розвитку ремесел тощо¹.

Дослідження Б. Лазорака, у тому числі у кооперації із Т. Лазорак, присвячені розвитку Дрогобича на початку ХХ ст. Для нас вони мають цінність, оскільки дозволяють оцінити ефективність тогочасної міської влади щодо реалізації важливих для громади інфраструктурних та освітніх проєктів, поглянути з нестандартної точки зору на неформальний вплив фінансових і етнічних груп на формування політичного курсу².

Упродовж останніх декількох років книжковий простір активно наповнюється перекладними науковими дослідженнями та літературою авторства європейських вчених, у тому числі у співпраці з українськими колегами. Цей ринок є відносно обмеженим у кількісному відношенні, але за рахунок суттєвих відмінностей у викладі думок, стилістиці тексту та методологічних підходів й оцінок, різноманітності джерельної бази

¹ Ботушанський В.М. Чернівецький водогін. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Вип. 4. С. 106-109; Ботушанський В.М. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Питання історії України: Зб. наук. статей*. Чернівці: Зелена Буковина, 2004. Т. 7. С. 120-122; Ботушанський В.М., Ботушанський О.В. Ремесло, промисловість і транспортне сполучення Чернівців у кінці ХVІІІ – на початку ХХ ст. *Питання історії України: Зб. наук. праць*. – Чернівці: Технодрук, 2008. Т. 11. С. 81-90; Ботушанський В.М. Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). Чернівці, 2020. 160 с. та ін.

² Лазорак Б. Два епізоди про модернізацію «Австрійського Дрогобича»: старі вулиці «по-новому» і «не провінційна мрія» про трамвай (1901, 1909–1914 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2014. Вип. 8. С. 32–38; Лазорак Б., Лазорак Т. Дрогобицька цісарсько-королівська гімназія імені Франца Йосифа І в часі Першої світової війни (1914–1916): невідомі епізоди про «переддень» війни, російську окупацію і не тільки. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 4. С. 29–63; Їх же. Бургомістр Дрогобича Ян Невядомський (1844–1914) – учасник Січневого повстання 1863 р. *Galicja a powstanie styczniowe. Warszawa-Rzeszów*, 2013. S. 261–285 та ін.

(здебільшого це стосується праць, присвячених Галичині та Буковині), швидко знаходить свого читача не лише у середовищі фахової спільноти. У цій групі, крім англomовних книг (якщо говорити про мову оригіналу), зважаючи на історичний контекст досліджуваного нами періоду, домінують також видання німецьких, австрійських і польських вчених.

Звісно, збагачення перекладною літературою не ліквідує необхідність додаткового залучення суто англо-, німецько- та польськомовних досліджень. Однак у цьому аспекті необхідно констатувати, що європейські дослідники головну увагу зосереджують на історії регіону загалом, взаємовідносинах у системі «імперія – периферія», факторі місцевих еліт у системі адміністративного управління та ін., зазвичай без виділення окремих населених пунктів та їх системи самоврядування як самостійного об'єкта дослідження.

Серед подібних праць цієї групи доречно виділити роботи професора Інсбрукського університету в Австрії Курта Шарра (Kurt Scharr)¹. Досліджуючи Буковину як так звану «культурно-ландшафтну одиницю», він подає власне сегментоване (і дещо узагальнене) розуміння політичних, національних та економічних процесів, які відбувалися тут упродовж кінця XVIII – початку XX ст. За його словами, до початку Першої світової війни в системі адміністративного управління регіоном спостерігалися незначні зміни, зумовлені, перш за все, економічними факторами: «Справжній економічний бум, особливо в останній третині XIX ст. у провінційній столиці Чернівцях, зумовив створення окремих державних установ у різних сферах управління та юрисдикції, які раніше контролювалися Львовом»². А втім, цей процес відбувався досить повільно і охопив муніципальний рівень далеко не відразу.

¹ Scharr K. «Die Landschaft Bukowina» Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2010. 396 p.

² Ibid. P. 177.

Питаннями розвитку Галичини та безпосередньо її міст другої половини XIX – початку XX ст. активно займаються сучасні польські науковці. Сфера їхніх наукових інтересів, зважаючи на тривале перебування цього регіону у складі Речі Посполитої до кінця XVIII ст. та Польської Республіки у міжвоєнний період, а також високу частку польського населення у тутешніх містах у досліджуваний нами період, досить широка: від загальних проблем державного статусу краю, його соціально-економічного розвитку і т. п. до історії окремих населених пунктів та навіть діяльності окремих відомих місцевих чиновників (див. нижче про наукову співпрацю Беати Скварек із Б. і Т. Лазораками).

На соціально-економічних проблемах спеціалізується професор Краківського економічного університету Криштоф Бронський (Krzysztof Broński). У його науковому доробку дослідження, присвячені державним фінансам Галичини у 1867–1814 pp.¹, безпосередньо промислового розвитку міст регіону², у тому числі окремо торговельному³. Їх вирізняє прагнення автора на основі демографічних і низки функціональних критеріїв, з урахуванням людського фактора, об'єктивно оцінити загальний рівень економічної активності. Цікавими для нас є розвідки К. Бронського, пов'язані з діяльністю органів самоврядування загалом та на прикладі Станіслава⁴. Порівнюючи

¹ Broński K. *Finanse publiczne w Galicji w okresie autonomii (1867–1914)*. Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2019. 319 s.: il.

² Broński K. *Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii = The Economic Development of Larger Galician Cities During the Period of Autonomy*. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2003. 212 s.

³ Broński K. *Rola handlu w gospodarce miast galicyjskich w dobie autonomii. Kraków – Małopolska w Europie śródka: studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Jan Szpak*. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 1996. S. 195–205.

⁴ Broński K. *Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich w dobie autonomicznej. Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 2000. № 548. S. 61–74; Idem. *The Role of Mayors in the Development of Medium-sized Galician Towns Using the Examples of Nowy Sącz, Przemyśl and Stanisławów. Mayors and City Halls: Local Government and the Cultural Space in the Late Habsburg Monarchy: International Conference: 30 November –*

місцеву систему управління містами з аналогічними практиками на тих територіях колишньої Речі Посполитої, які були приєднані до Пруссії чи Російської імперії, він робить висновок про вкладання Австро-Угорщиною значно більших коштів у їхній розвиток та надання більших повноважень громадам. Це забезпечило «нову еру» в історії галицьких міст, приріст інвестицій, реалізацію багатьох помітних інфраструктурних проєктів¹.

Окрема підкатегорія європейських досліджень останніх років має персонологічне або мікрорегіональне спрямування. У них висвітлюється життя і діяльність відомих очільників певного міста чи політичних діячів різного рівня, а також безпосередньо минуле конкретного населеного пункту упродовж досліджуваного нами періоду.

Насамперед, привертає увагу книга німецької публіцистки Франки Кюн (Franka Kühn), присвячена Едуарду Райсу – «першому єврейському бургомістру Чернівців»². На основі зібраного матеріалу авторка висвітлює у тому числі й розвиток самого міста. При цьому вона висловлює свою категоричну незгоду із такими скептичними характеристиками Чернівців, як «виховна колонія» або «австрійський Сибір», що інколи траплялися в літературі.

Міжнародне визнання, у тому числі й українське, отримали напрацювання австрійського вченого Берріса Куцмані (Börries Kuzmany), які

2 December 1995, Cracow / ed. Jacek Purchla. Cracow: International Cultural Centre, 1998. S. 83–91; Idem. Samorząd a rozwój lokalny w dobie autonomii galicyjskiej: doświadczenia Przemyśla, Stanisławowa i Tarnowa. *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej = Die räumliche Entwicklung der Städte zwischen den Flüssen Dunajec und San während der galizischen Autonomie* / red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski. Jasło; Rzeszów: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 2001. S. 315–325.

¹ Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich... S. 73.

² Kühn F. Dr. Eduard Reiss. Der erste jüdische Bürgermeister von Czernowitz 1905–1907 / Vorwort von Peter Rychlo; Herausgegeben von Erhard Roy Wiehn. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2004. 82 S.

трансформувалися від дисертації¹ до книги². Основа увага автора концентрується навколо економічного та соціального розвитку галицького міста Броди з кінця XVIII ст. до 1914 р. Залучивши широкий джерельний матеріал, який зберігається у архівосховищах кількох держав (насамперед України та Австрії), дослідник послідовно і скрупульозно простежив зміни у житті міста на торгово-фінансовому рівні, еволюцію і особливості взаємовідносин різних етнонаціональних груп, відобразив рецепцію подорожніх нотатків і белетристики. Для Б. Куцмані стало характерним бачення розвитку Бродів у вказаний період як послідовного і невідворотного руху від «надрегіонального центру торгівлі», забезпеченого привілеєм на вільну торгівлю, до такої собі аутсайдерської ролі, «ледь не цілковито прогавивши індустріалізацію»³. На нашу думку, попри належне джерельне забезпечення, повсякчасне акцентування автора на «занепаді» і «стагнації» міста є дещо відстороненим від аналізу загального регіонального контексту і демонструє деяку неоднозначність таких винятково критичних оцінок.

Своєрідним підсумком кількарічних студій та численних публікацій є книга 2020 р. авторства двох українських істориків Богдана і Тетяни Лазораків та польської дослідниці Беати Скварек під назвою «Ян Невядомський (1840–1914) – його роль в житті Дрогобича»⁴. У ній розглянуто перипетії життєпису головного персонажа, який пройшов шлях від пекаря до одного із найуспішніших підприємців міста та його очільника у 1905–1907 рр. Історики

¹ Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? Dissertation, University of Vienna. Wien, 2008. 458 S.

² Kuzmany B. Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. Wien: Böhlau Verlag, 2011. 406 S.; Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті. Львів: Літопис, 2019. 444 с.: іл.

³ Куцмані Б. Вказ. пр. С. 317–318.

⁴ Лазорак Б., Скварек Б., Лазорак Т. Ян Невядомський (1840–1914) – його роль в житті Дрогобича / Jan Niewiadomski (1840–1914) – jego rola w życiu Drohobycza. Легніца-Нагуєвичі, 2020. 185 с.

відзначили уміле лобіювання Я. Невядомським інтересів різних національних громад Дрогобича та опікування розвитком інфраструктури міста.

Винятково позитивні аспекти архітектурного розвитку галицького Сокаля у період XIX – початку XX ст. простежила Домініка Куснеж-Крупа (Dominika Kuśnierz-Krupa). Розширення території за рахунок передмість, поява низки багатоповерхових кам'яниць та вишуканих громадських будівель, за словами польської дослідниці, змінили обличчя міста і стали проявом виконання його практичних функцій¹.

Охарактеризовані історіографічні праці останньої третини XIX – початку XXI ст., які розподілено на чотири групи, формують загальний комплекс, який засвідчує актуальність пропонованого дослідження.

Підбиваючи підсумок історіографічного огляду, варто зауважити, що за більш ніж стоп'ятдесятилітній період напрацьовано величезний масив літератури, що стосувалася урбанізаційних процесів в українських землях другої половини XIX – початку XX ст. Найбільше публікувалося досліджень, які стосувалися проблем реформування міського управління, історичного розвитку окремих міст. Було опубліковано й дослідження, що стосувалися розвитку міст певних регіонів, як, наприклад, Волинської, Подільської губерній, або й усієї Правобережної України чи західноукраїнських земель. Однак поки що відсутні праці, які б охоплювали відразу міста Правобережної України, Галичини й Буковини і мали на меті зробити порівняльний аналіз функціонування органів міської влади щодо здійснення управлінських повноважень. Все це дає підстави стверджувати, що вперше в історичних дослідженнях робиться подібна спроба, яка відкриває простір для нових висновків і узагальнень, визначення як загальних тенденцій урбанізаційних

¹ Kuśnierz-Krupa D. XIX-wieczny Sokal – zapomniane galicyjskie miasto na Kresach. *Wiadomości Konserwatorskie. Journal of Heritage Conservation*. 2014. № 37. S. 52.

процесів на різних українських землях, так і багатьох специфічних особливостей, які були притаманні розвиткові міст у цей час.

1.2. Джерельна база

Об'єктивне та системне вивчення історичних явищ і процесів, які формують предмет пропонованого дослідження, крім всебічного аналізу історіографічних напрацювань, ґрунтується насамперед на репрезентативній джерельній базі. Широке залучення різновидових документальних матеріалів дозволило отримати якісно нові знання з проблеми та доповнити існуючі, перевірити достовірність і повноту картини, яка сформована попередніми науковцями. Для повноцінної реалізації цих намірів порівняльний аналіз особливостей функціонування органів міського управління Правобережної України, Галичини і Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. здійснювався не лише за рахунок якнайширшого використання джерел різного походження, а й повсякчасної критичної перевірки їх об'єктивно-суб'єктивної природи.

Враховуючи географічне охоплення трьох українських регіонів двох великих поліетнічних імперій і значення міст у їхньому торгово-промисловому та політичному житті, загальний документальний корпус представлений великою кількістю матеріалів, головним чином писемного характеру. Зважаючи на це та враховуючи необхідність виокремлення суто управлінського вектора проблеми, залежно від інформативності джерел, застосовувався вибірковий метод для оптимізації аналітичного процесу.

Поєднуючи традиційний типолого-видовий принцип із деякими спеціальними класифікаційними ознаками, нами було запропоновано наступні основні групи використаних історичних джерел:

- 1) державні нормативно-правові акти;
- 2) діловодна документація;
- 3) статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали;
- 4) публіцистика і періодика;
- 5) джерела особового походження (мемуари, епістолярій).

Частина матеріалів різних груп, насамперед перших двох, неопублікована і зберігається в різних архівосховищах, як українських, так і польських, російських, австрійських. Така розпорошеність документів, звісно, ускладнювала дослідницький процес, однак була нівельована за рахунок дотримання максимально можливої широкої репрезентативності та активного використання опублікованих видів джерел. Емпірична основа дослідження сформована насамперед за рахунок матеріалів центральних та регіональних архівних установ України, однак не лише таких (всього 11 установ). Зокрема, було опрацьовано фонди вищих органів влади, урядових відомств та місцевих державних установ Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (ф. 442 – «Канцелярія Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора», ф. 707 – «Управління Київського навчального округу»), Центрального державного історичного архіву України, м. Львів (ф. 146 – «Галицьке намісництво, м. Львів», ф. 165 – «Крайовий комітет, м. Львів»), а також Російського державного історичного архіву (ф. 733 – «Департамент народної освіти [Міністерства народної освіти]», ф. 1149 – «Департамент законів Державної ради», ф. 1152 – «Департамент державної економії Державної ради», ф. 1276 – «Рада міністрів», ф. 1290 – «Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ», ф. 1293 – «Технічно-будівельний комітет Міністерства внутрішніх справ». Залучені матеріали мають винятково місцевий характер, стосуються Правобережної України та Галичини.

Інформація про буковинські міста та політику крайової адміністрації представлена матеріалами двох фондів Державного архіву Чернівецької області:

ф. 3 – «Буковинська крайова управа» та ф. 39 – «Чернівецький міський магістрат». Крім того, до роботи залучено документи ще семи архівосховищ інших областей та міста Києва, що дозволяє стверджувати про рівномірний географічний розподіл наявних джерел, охоплення всіх великих населених пунктів, виборних міських органів влади. Йдеться про державні архіви Вінницької (ф. 230 – «Вінницька міська управа», ф. 262 – «Вінницька міська дума»), Волинської (ф. 3 – «Луцька міська управа», ф. 313 – «Ковельська міська дума», ф. 499 – «Ковельська міська управа» та ін.), Житомирської (ф. 62 – «Житомирська міська управа»), Івано-Франківської (ф. 7 – «Станіславський міський магістрат»), Київської (ф. 2 – «Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ», ф. 9 – «Київське губернське у міських справах присутствіє, м. Київ»), Тернопільської (ф. 33 – «Тернопільський міський магістрат») та міста Києва (ф. 163 – «Київська міська управа»).

Загалом архівні матеріали дозволили на мікрорівні оцінити діяльність виборних органів міського самоврядування, їх залежність від рішень вищих органів влади (уряду, міністерств, крайової й губернської адміністрації) та взаємодію у сфері розвитку інфраструктури, реалізації важливих проєктів у сфері комунальних послуг, благоустрою та розширення мережі навчальних закладів. Завдяки їм вдалося висвітлити владні проєкції на самоврядування, оцінити рівень підтримки центром певних рішень місцевих чиновників, по-новому подивитись на мотивацію системного посилення контролю чи ситуативного втручання. Варто зауважити, що у архівах зберігаються переважно ті документи, які нами було розподілено у перших двох групах, їх додаткова характеристика представлена окремо (у тому числі й особливо важливих для нас протоколів засідань і постанов міських дум та управ). Доречно наголосити, що особливу наукову важливість має документація щодо

зміни/розширення самоврядних прав міст¹, різноманітна службова фінансово-бюджетна документація², статистична інформація про чисельність населення і навчальні заклади³, листування із державними органами влади з приводу проведення/вдосконалення каналізації та водопостачання⁴, інших різноманітних інфраструктурних проєктів (електропостачання і освітлення⁵, транспортна мережа⁶, заклади культури й охорони здоров'я⁷), регламентація покращення санітарно-гігієнічного стану і впорядкування громадського простору⁸ тощо. Практично у кожній окремо взятій справі мова йшла про одне місто (утім не винятково) різних регіонів: Київ, Львів, Чернівці, Житомир, Вінниця, Станіслав, Бердичів, Черкаси, Луцьк, Тернопіль, Ковель, Сторожинець та ін. У кількох важливих випадках для повноти картини і послідовного простеження тенденцій у певній сфері залучалися матеріали, які дещо виходять за рамки хронологічних

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 103. Спр. 81; Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 146. Оп. 4. Спр. 1854; Там само. Спр. 1859; Российский государственный исторический архив (РГИА). Ф. 1276. Оп. 10. Д. 83; Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 6; Державний архів Тернопільської області. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 68 та ін.

² ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4157; Там само. Ф. 165. Оп. 2. Спр. 643; Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 161; Держархів Волинської області. Ф. 313. Оп. 1. Спр. 6; Там само. Ф. 499. Оп. 1. Спр. 3; Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 201; Державний архів Тернопільської області. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 539 та ін.

³ РГИА. Ф. 733. Оп. 203. Д. 1976; Там само. Ф. 1290. Оп. 4. Д. 105; Там само. Д. 106; Держархів Волинської області. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 63; Держархів Чернівецької області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 5756 та ін.

⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 165. Оп. 5. Спр. 1198; РГИА. Ф. 1276. Оп. 13. Д. 225; Там само. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 125; Держархів Вінницької області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 982; Там само. Спр. 1017; Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 160; Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 496; Там само. Спр. 582; Там само. Спр. 854; Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 995 та ін.

⁵ РГИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 119; Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 26; Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1229; Державний архів м. Києва (ДАК). Ф. 163. Оп. 54. Спр. 2 та ін.

⁶ РГИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 118; Там само. Д. 121; Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1251 та ін.

⁷ РГИА. Ф. 1293. Оп. 166. Д. 66; Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 528; Держархів Чернівецької області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 109 та ін.

⁸ Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 543; Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 138; Держархів Чернівецької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 124; Там само. Оп. 2. Спр. 118 та ін.

меж. Це, наприклад, інформація про привілеї Києва та розвиток протипожежної справи у дореформаційний період, про еволюцію політики у сфері забудови у Львові¹.

Загалом було опрацьовано матеріали з 25 фондів 11 архівів, що дозволило ввести до наукового обігу низку невідомих документів і системно підійти до виконання поставлених завдань. Цей комплекс джерел не виокремлений у запропонованій нами класифікації, адже мова йде лише про місце зберігання, а не використання загальноприйнятого видового принципу, тож нижче поданий аналіз перших двох груп частково дотичний до нього.

Високу репрезентативність для написання дисертаційного дослідження мають *державні нормативно-правові акти*, які за призначенням можна поділити на кілька підгруп: загальноімперського, регіонального (призначені для одного регіону, зазвичай, однак не завжди, - це Галичина або Буковина) та локального (стосувалися переважно конкретного міста) значення. У першому випадку мова йде про загальнодержавне законодавство щодо реформ у Російській імперії 1870, 1892 рр. та Австро-Угорщині 1862 р.² Воно фіксувало основні засади міського управління, загальні принципи формування органів влади та їхні повноваження. Стосовно Правобережної України, воно імплементувалося фактично без змін, натомість Буковина і Галичина отримали власні крайові статuti (підгрупа актів регіонального призначення) (у 1863 р. та

¹ РГИА. Ф. 1149. Оп. 2. Д. 23; Там само. Ф. 1152. Оп. 3. Д. 185; ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 7. Спр. 4157 та ін.

² Высочайше утвержденное Городовое положение. *Полное собрание законов Российской империи* (ПСЗРИ). Собр. 2-е. Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. СПб., 1874. С. 821–839; Высочайше утвержденное Городовое положение. *ПСЗРИ*. Собр. 3-е. Т. XII (1892). № 8708. СПб., 1895. С. 430–456; *Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1862. IX. Stück.* Wien, 1862. S. 36–41; Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia Gmin z dodanym rejestrem abecadłowym / Wyd. 2, niezmienione, Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 1–112.

1866 р. відповідно), які, щоправда, головним чином дублювали та деталізували загальноімперські норми¹.

Зважаючи на важливість цих документів, вони тиражувалися і розповсюджувалися у офіційних збірниках, а також стали об'єктом уваги тогочасних юристів, науковців, публіцистів, журналістів. Наприклад, у Російській імперії широка громадськість мала змогу ознайомитися не лише із основними положеннями відповідних законів 1870 та 1892 рр., а й супроводжуваними його нормативно-правовими актами Сенату, Державної ради і Комітету міністрів, які публікувалися у пресі та оперативно друкувалися окремими офіційними збірниками Господарського департаменту Міністерства внутрішніх справ². У подальшому подібні видання неодноразово передруковувалися із доповненням різноманітними узаконеннями, судовими та урядовими рішеннями і роз'ясненнями³.

Правознавці та юристи за власною ініціативою також практикували схожі публікації, щоправда, не завжди подаючи свій авторський аналіз. Наприклад, уродженець Волинської губернії, присяжний повірений Михайло Миш, виступивши як упорядник більш ніж десяти відповідних видань, зазвичай

¹ Закон, котрим порядок громадській и порядок виборов громадских определяются. *Розпоряження Цесарско королевских правлений краевых для герцогства Буковины*. Рочник 1863. Черновци: Типом Рудольфа Екгарта, 1865. Ч. VII. С. 21–73; *Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia Gmin z dodanym rejestrem abecadłowym / Wyd. 2, niezmienione, Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 1–112.*

² Высочайше утвержденное 16-го июня 1870 года городное положение с объяснениями. СПб.: Хоз. департ. М.В.Д., 1870. 240 с.

³ Див. напр.: Городное положение, Высочайше утвержденное 11-го июня 1892 года, с приведением узаконений, на которые в тексте статей его сделаны ссылки, а также разъяснений, извлеченных из кассационной практики/ Сост. и издатель В.В. Волк-Ланевский. СПб., 1892. 220 с.; Городное положение. Официальный текст по изданию 1892 г. с разъяснениями Министерства внутренних дел и приложениями / Сост. А.М. Нюренберг. Москва, 1896. 154 с.; Городное положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / Сост. С.Г. Щегловитов С.Г. 2-е изд., доп., испр. и переработ. СПб., 1902. 58 с.; Немчинов В.И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Москва: Изд. В.М. Саблина, 1912. 395 с. та ін.

обмежувався короткими передмовами, в яких просто перераховувалися законодавчі акти, включені до поточної книги¹. Лише у збірнику за 1915 р. він, згадуючи про декларовані владою у 1904 р. наміри розширити повноваження міських та земських органів влади і залучити до їхньої діяльності зацікавлених представників місцевого населення, висловлював жаль, що «це перетворення до цього часу не здійснилося і не відомо, коли здійсниться»².

Наприкінці XIX – на початку XX ст. підгрупи імперських та регіональних нормативно-правових актів доповнювалися і розширювалися новими законами та урядовими розпорядженнями. Насамперед мова про статuti для міст Галичини 1889 та 1896 рр., які суттєво розширювали відповідний перелік населених пунктів із таким статусом³, а також його подальші «точкові» доповнення⁴. Можна простежити, що із активізацією соціально-економічного розвитку міст влада рано чи пізно звертала увагу на актуальні проблеми,

¹ Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / сост. пом. присяж. пов. М.И. Мыш. СПб.: Тип. Н. А. Лебедева, 1876. 160 с.; Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / составил присяжный поверенный М.И. Мыш. Издание 3-е, исправленное и дополненное. СПб.: Типо-литография наследников И. А. Фролова, 1897. 887 с.

² Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / составил присяжный поверенный М.И. Мыш. Издание 8-е, испр. и знач. доп. Пг.: Тип. А. Бенке, 1915. С. V.

³ Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Jasło, Jaworów, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowła, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomerji wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim*. Rok 1889. Wydany i rozesłano dnia 10 Kwietnia 1889. Część VII. Lwów, 1889. S. 81–119; *Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogthume Krakau*. Jahrgang 1896. Stück XIII. Lemberg. S. 195–234.

⁴ Закон о зачисленю громад Борислав і Тустановиці, повіт Дрогобич, до місцевостей обнятих законом з 3. липня 1896. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть VII. С. 144; Закон о зачисленю громади Копичинці до місцевостей підлягаючих закону громадскому з 3. липня 1896. *Там само*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XXVII. С. 390 та ін.

пов'язані із санітарним станом, політикою забудови, утриманням громадських місць, протипожежною охороною, оптимізацією мережі народних шкіл і т. п.¹ Ті речі, які раніше фактично перебували у стані саморегуляції, відтепер стали об'єктом пильної уваги та регламентації влади всіх рівнів, і не лише безпосередньо міської. Однак у більшості випадків затвердження того чи іншого закону регіонального характеру ставало результатом ініціативи саме місцевих громад за підтримки крайової адміністрації.

Після затвердження у Російській імперії загальнодержавного закону 1870 р. приймалися окремі рішення щодо етапів його впровадження у конкретно визначених містах (щодо Правобережжя дет. див. р. 3.1). Натомість крайові статuti на Буковині 1863 р. і в Галичині 1866 р. давали можливість розпочати роботу над управлінськими статутами для головних міст – Чернівців та Львова. Деякі підготовчі матеріали нами було виявлено у архівах, у тому числі й цікавий проєкт Статуту Станіслава 1868 р.², однак головним об'єктом нашої уваги стали також кінцеві документи для вказаних столиць регіонів 1864 та 1870 рр.³ (умовна локальна група нормативно-правових актів). Традиційно вони

¹ Закон о правних відносинах стану учительського в народних школах. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1902. Львів: З печатні В. Лозинського. Часть XVII. С. 288–290; Закон змінючий декотрі постанови закона о будовах в районі фортифікаційнім і побіч публичних доріг. *Там само*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть X. С. 103–109; Розпоряджене Виділу краєвого, яке установає услівя кваліфікації начальників громадских сторожий пожарних в містах і місточках і заключає приписи о іспиті кваліфікаційнім на начальників тих сторожий. *Там само*. Часть XVII. С. 199–202; Закон змінючий деякі постанови статута корол. прест. міста Львова, наданого законом з дня 14. жовтня 1870. *Там само*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть IX. С. 125–132; Закон о засадах учения, дотычно школ народних. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. VII. С. 373–395 та ін.

² ЦДІАЛ України. Ф. 146. Оп. 4. Спр. 1854; Там само. Спр. 1859; Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 6 та ін.

³ Закон, которым видаеся устава громадска для головного краєвого места Черновци. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1864. Черновцы, 1865. Ч. II. С. 3–36; Statut król. stoł. miasta Lwowa, Ustawą z dnia 14 października 1870 nadany. Dodane są: Ustawa o przynależności do gminy, paragrafy i ustępy z innych ustaw w Ordynacyi wyborczej powołane. Rejestrabecadłowy. Lwów: nakł. Karola Wilda, 1871. 110 s.

здебільшого дублювали положення крайових законів, але дозволили об'єктивно оцінити увесь спектр повноважень виборних органів Чернівців та Львова, особливості їхнього формування й функціонування, взаємовідносин із крайовою та державною адміністрацією, місцевою громадою тощо. Варто зауважити, що упродовж наступних років до статутів обох міст кілька разів вносилися зміни, які стосувалися компетенції у сфері управління нерухомістю, процедури прийняття рішень¹.

Зазначена підгрупа органічно доповнюється майже сотнею законів, розпоряджень, статутами Королівства Галичини та Володимирії і Герцогства Буковини, які регламентували розвиток окремих сфер життєдіяльності міст цих двох регіонів і були задіяні для написання дисертаційного дослідження. Вони публікувалися у спеціальних офіційних збірниках, у тому числі й упродовж більшості років українською мовою, що спрощувало наукову роботу із ними: «Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathvertretenen Königreiche und Länder» (із 1870 р.), «Verordnungen der kaiserl. königl. Landesbehörden für das Herzogthum Bukowina» (до 1863 р.), «Gesetz- und Verordnungs-Blatt für das Herzogthum Bukowina» (із 1863 р.), «Verordnungen der Landesbehörden für das Königreich Galizien und das Großherzogthum Krakau» (до 1866 р.), «Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogthume Krakau» (із 1866 р.). Корпус цих документів представлений актами, які стосувалися надання фінансових позик містам, розширення їхніх прав на запровадження додаткових зборів із населення, регуляторної політики у сфері забудови та благоустрою, розширення територіальних меж,

¹ Закон, котрым больше определени статута громадского для головного места краю Черновцы от 8 Марта 1864 переменяет ся. *Дневник законов и розпоряженій для герцогства Буковины*. Год 1874. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта, 1874. Ч. V. С. 9–12; Устава о змене в статуте мейского Королевского столичного места Львова що до компльету потребного до важности ухвал в справах в том уступе вычисленных. *Вестник законов и роспоряженій краевых для Королевства Галицији и Володимерии с великим Княжеством Краковским*. Рок 1872. Часть XXXIX. С. 167.

вдосконалення системи водопостачання і водовідведення, управління системою освіти тощо¹.

Діловодна документація (друга група джерел дисертації) представлена, головним чином, матеріалами, які у процесі своєї практичної діяльності та взаємовідносин із вищими органами влади продукували міські думи, управи та магістрати, а також урядові структури під час співпраці, контролю і нагляду за самоврядуванням. З метою виокремлення найбільш інформативних, цей перелік нами було обмежено насамперед протоколами засідань, постановами і розпорядженнями, проєктами різноманітних муніципальних та інфраструктурних об'єктів (водопроводу, каналізації, трамвая і т. п.), листуванням із Міністерством внутрішніх справ та окремими відомчими установами, крайовою і губерньською адміністрацією.

Ці документи мають архівне походження, тож належать до особливо важливих та репрезентативних. У них постає максимально об'єктивна картина повсякденної діяльності чиновницького апарату, колегіальної роботи над розв'язанням важливих для міста проблем. У деяких випадках відповідні матеріали (витяги із протоколів, рішення, постанови) друкувалися окремими збірниками або потрапляли у пресу, однак ЗМІ, особливо незалежні від органів управління, частіше публікували неофіційні відомості щодо механізмів

¹ Закон о обовязках властителів домів в Тернополи побудованя каналів, сполученя з каналами мійскими і о правах громади побирати за тоє сполучене оплат. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозиньського. Часть XV. С. 391–394; Закон для Королівства Галичини о розділі 2,250.000 корон річно межі 37 міст, посідаючих до кінця року 1910 на своїм обшарі виключне право пропінації. *Там само*. Річник 1910. Львів: З друкарні В. Лозиньського. Часть XIII. С. 227–229; Закон, касаюційся соединенія Местцевой рады школьной с бецирковой радою школьною в головном краевом месте Черновцах. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XXVI. С. 77–78; Закон, дотычно перепровадження канализации и побераня належитости каналовой в головном месте Черновцах. *Там само*. Рочник 1893. Черновцы: Печатня Р. Екхардта. Ч. XXX. С. 87–89; Закон про переведене вивозу сьмітя і про побір подати за вивіз сьмітя в краєвій головнім місті Чернівцях. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковины*. Річник 1905. Чернівці: Ц. К. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXII. С. 99–100.

прийняття рішень та інші інсайди (четверта група джерел). Один із винятків – це щомісячник «Известия Киевской Городской Думы», який видавався із 1880 р. та публікував журнали відповідних зібрань, офіційну статистику, інші відомості¹. Власне Київ дійсно виділявся на загальному фоні за рівнем ведення діловодства. Тутешня дума «видавала власні організаційно-розпорядчі документи, якими регулювалася організація діловодства, робота з документами, робота зі зверненнями громадян, кадрові питання», а вдосконалення існуючої системи відбувалося за рахунок перевірок і ревізій².

Попри те, що нами було опрацьовано відповідне діловодство стосовно всіх найбільших міст (Київ, Львів, Чернівці, Житомир, Вінниця, Луцьк, Тернопіль, Станіслав тощо), аналіз цих матеріалів ускладнений їхньою несистематизованістю і розпорошеністю. Фактично лише громадське управління Києва надрукувало уніфікований звід постанов, які були обов'язкові для тутешніх жителів, і то лише тих, що були видані тутешньою губернською адміністрацією³. У більшості ж інших випадків доводилося посторінково вивчати протокольну документацію кожного засідання, на якому інколи могли розглядатися кардинально різні питання. Наприклад, упродовж одного дня, 11 січня 1910 р. Вінницька міська дума прийняла рішення щодо: ціни на відчуження земельних ділянок, звернення інженера М. Фазли з приводу

¹ Ведомость о числе разрешенных городской управою построек, перестроек и исправлений зданий в городе со времени введения в городе Городового положения 1870 г. *Известия Киевской городской думы*. 1881. № 6. С. 192–193; Краткая записка о результатах торгов на работы II-й очереди по расширению Киевской канализации. *Там само*. 1908. № 8. С. 45–48; Журналы собраний Киевской городской думы. *Там само*. 1912. № 5–6. С. 3–111; Доклад городской железнодорожной комиссии. *Там само*. 1913. № 1–3. С. 61–63 и др.

² Свердлик З.М. Організація діловодства в думі та управі міста Києва (1870–1917 роки): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 27.00.02 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. К., 2016. С. 89–90.

³ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по Городскому Общественному Управлению: изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. С приложением обязательных постановлений, изданных Губернской администрацией / Издание Киевского городского общественного управления. К.: Тип. наслед. К.Ш. Круглянского, 1914. XXIII, 311 с.

телефонного зв'язку між Вінницею та Жмеринкою, розподілу трактирного збору між власниками відповідних закладів, допомоги жителям Старого міста, які постраждали від пожежі 1909 р., видачі субсидії вдові померлого санітарного фельдшера, пошуку ділянки для водопроводу, проведення виборів товариша міського громадського банку, санітарного огляду привозного м'яса, звернення Подільського сільськогосподарського товариства про влаштування виставки та ціни на готельні номери під час її проведення, відсутності деяких гласних на засіданнях¹. Загалом діловодна документація заповнює законодавчі лакуни, які не охоплювали нормативно-правові акти, та забезпечували підґрунтя для практичної діяльності органів міського управління.

Наступну (третю) групу джерел формують *статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали*. Ці документи відносно однотипні за змістом, адже, будучи створеними з певною, заздалегідь відомою метою урядовими і самоврядними відомства або їхніми представниками, вони відображають насамперед числову інформацію або «сухі» відомості (військові, демографічні, фінансові та ін.) важливого для держави чи громади значення. Водночас вони досить різноманітні за масштабом, суб'єктом створення, об'єктом призначення тощо. Для деяких джерел цієї групи якнайбільше підходить твердження про їхню умовність, усереднення презентованої ними інформації, необхідність її ретельної верифікації.

Інформацією про чисельність населення міст і містечок, їхню зайнятість та соціальну структуру наповнені різноманітні статистичні збірники, використані нами насамперед для підготовки розділу 2. Серед них у контексті Правобережної України дані Київського одноденного 1874 р. перепису²,

¹ Держархів Вінницької області. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 15–28.

² Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. ЛП, 401 с.

Всеросійського перепису 1897 р. по Київській, Подільській та Волинській губерніях¹, щорічники, які друкував на початку ХХ ст. Центральний статистичний комітет Міністерства внутрішніх справ Російської імперії² тощо. Для аналізу відповідних показників міст Галичини та Буковини, серед іншого, використовувалися видання – «Orts-Repertorium», «Special Orts-Repertorien» та «Gemeindelexikon», які з'являлися за результатами загальних переписів кожні десять років, що було тогочасною практикою для європейських країн (1869, 1880, 1890, 1900, 1910 рр.). Спочатку ці збірники включали інформацію лише про наявне на момент перепису населення із розподілом за статтю та кількість будинків у кожному населеному пункті³. У наступних виданнях додалися відомості про конфесійні погляди та мову, перераховувалися навчальні заклади, поштові, телеграфні, телефонні та залізничні станції⁴. Австрійська центральна

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] VIII. Волынская губерния. СПб.: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904., XX, 282 с.; Там само. [Вып.] XXII. Подольская губерния. ..., XII, 285 с.; Там само. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] XVI. Киевская губерния. ..., XII, 287 с.

² *Статистический ежегодник России. 1904 г.* (год первый) / Центральный статистический комитет МВД. СПб.: Типография князя В.П. Мещерского, 1905. 404 с.; Там само. 1910 г. (год седьмой) / Центральный статистический комитет МВД. СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1911. 788 с.; Там само. 1914 г. (год одиннадцатый) / Центральный статистический комитет МВД. Петроград: Тип. Штаба Петроградского военного округа, 1915. 716 с. и др.

³ Orts-Repertorium des Herzogthums Bukowina. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869 bearbeitet. Cernowitz: Druck und Verlag von Rudolf Eckhardt, 1872. 21 S.; Orts-Repertorium des Königreiches Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau. Auf Grundlage der Volkszählung vom Jahre 1869 bearbeitet von der K.K. Statistischen Central-Commission. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1874. V, 339 S.

⁴ Special-Orts-Repertorium der Bukowina. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. XIII. Bukowina. Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1885. 30 S.; Special Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1886. 596 S.; Special Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Alfred Hölder. K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1893. 816 S. und and.

статистична комісія наголошувала, що матеріали «повинні не тільки служити допоміжним засобом для політичних цілей державного управління та для суспільних і ділових інтересів населення, але й повинні сприяти географам і топографам, мовознавцям та історикам, а також не менше спеціалістам-статистикам у їхній конкретній галузі діяльності»¹.

У Російській імперії відсутність аналогічної інформації, яка б оновлювалася кожне десятиліття за рахунок проведення переписів населення, компенсувалася підготовкою різноманітних оглядових статистичних, географічних, військово-топографічних та економічних довідників. У дореформений період Міністерство внутрішніх справ друкувало офіційні списки повного переліку міських поселень, які друкувалися у формі таблиць – у 1825, 1834, 1840, 1842, 1852 та 1858 рр. Крім губернських і повітових центрів, до них також включалися деякі заштатні міста та містечка, в тому числі й приватновласницькі. До 1870 р. найбільш точний та повний офіційний список було підготовлено Господарським департаментом вказаного відомства, який із 1842 р. займався усіма справами, пов'язаними із міським господарством та управлінням. Зібрані у семитомному виданні під назвою «Городские поселения в Российской империи» (1860–1865 рр.) за посередництва губернаторів та Центрального статистичного комітету дані стали головною інформаційно-аналітичною базою для підготовки реформи 1870 р.² Стосовно Правобережної України, сюди входили загальні історичні відомості, починаючи із часів приєднання регіону до складу Російської імперії, та зміни в його адміністративному статусі, інформація про прибутки і видатки, особливості

¹ Vorwort. *Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890.* Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. XIII. Bukowina. Wien: Alfred Hölder. K. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1894. S. I.

² Городские поселения в Российской империи [в 7 т.]. Т. 1: Архангельская губерния, Астраханская губерния, Амурская область, Бессарабская область, Виленская губерния, Витебская губерния, Владимирская губерния, Вологодская губерния, Волынская губерния, Воронежская губерния. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1860. С. II–XII.

системи управління, землеволодіння і чисельність населення, державні «присутственні» місця, наявні станові пільги, а також подекуди про становище єврейського населення у містах¹.

Інше кількатомне ґрунтовне видання – «Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи», крім власне різноманітної діловодної інформації про особливості підготовки та реалізації реформи 1870 р. (циркуляри, подання, журнали засідань, проекти, службові записки, відгуки), містило максимально повні статистичні відомості про населення міст і містечок Київської, Подільської та Волинської губерній із поділом на соціальні верстви (дворянство та духовенство, купці й міщани, селяни) і релігійні групи (християни та іудеї)².

Окрему категорію довідкових джерел формують так звані «Огляди...» по кожній із правобережних губерній – додатки до щорічних звітів місцевих губернаторів³. Незважаючи на те, що вони мають загальнорегіональний характер, інформація деяких підрозділів стосується винятково міст. Насамперед мова йде про «міські прибутки та витрати», що було особливо важливим для Міністерства внутрішніх справ Російської імперії, яке щорічно збирало

¹ Там само. С. 366–417; Там само. Т. 2: Вятская губерния, Гродненская губерния, Донского войска земля, Екатеринославская губерния и Таганрогское градоначальство, Енисейская губерния, Забайкальская область и Кяхтинское градоначальство, Иркутская губерния, Казанская губерния, Калужская губерния, Киевская губерния, Ковенская губерния, Костромская губерния. ... С. 391–488; Там само. Т. 4: Подольская губерния, Полтавская губерния, Приморская область Восточной Сибири, Псковская губерния, Рязанская губерния, Самарская губерния, Саратовская губерния, Семипалатинская область, Сибирских киргизов область, Симбирская губерния, Смоленская губерния, Таврическая губерния и Керчь-Еникальское градоначальство. ... С. 1–131.

² Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел. Т. 5. СПб.: Тип. Мин-ва внутр. дел, 1879. С. 103–114.

³ Обзор Волынской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1886–1915; Обзор Киевской губернии. Приложение ко всеподданнейшему отчёту киевского губернатора. Киев: Губ. тип., 1877–1914; Обзор Подольской губернии. Приложение к всеподданнейшему отчёту подольского губернатора. Каменец-Подольский: Губ. тип., 1888–1912.

відповідну статистику. Менший фактаж мають губернські «Списки населених місць» (Подільської від 1893 р. та 1905 р., Київської від 1900 р., Волинської від 1906 р.), які вміщують зібрану тутешніми статистичними комітетами інформацію про кількість дворів і чисельність жителів, соціальну структуру населення, поділ на судові дільниці¹.

До цієї групи можна також зарахувати різноманітні періодичні адрес-календарі², довідкові описи здебільшого загального характеру³, військово-статистичні огляди⁴ та ін. Наприклад, видання 1913 р. «Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям» щодо губернських, повітових та деяких відносно великих волосних центрів (зокрема Радивилова і Полонного на Волині), крім безпосередньо інформації персонального характеру про місцевих діячів та різноманітні

¹ Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений). Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1893. [2], II, IV, 636 с.; Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1905. 563 с.; Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского губернского статистического комитета. К.: Типография Ивановой, 1900. 1976 с.; Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 219 с.

² Адрес-календарь должностных лиц по всем частям Управления Юго-Западного края на 1880 год. К: Тип. Окружного штаба Киевского военного округа, 1879. VIII, 317, 68 с.; Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К.: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.; Адрес-календарь Волынской губернии на 1892 год / сост. под ред. И.Ф. Мацкевича, чл.-секретаря Губернского стат. ком. Житомир: Тип. Губ. Правления, 1891. XVIII, 238 с.; Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год / Сост. Под ред. В.Г. Мозгового, секретаря Киев. губ. статистического комитета. К.: Тип. Губ. Правления, 1888. 152, 110 с.; Адрес-календарь Подольской губернии на 1909 год / Составил Г.С. Станкевич. Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1909. VIII, 413, VIII с. и др.

³ Днестр и Приднестровье: Описание губерний: Подольской, Бессарабской и Волынской. СПб.: Типография товарищества: «Общественная польза», 1878. 40 с.

⁴ Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 1: Киевская губерния. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1848. [2], 333 с., [13] л. табл.; Там само. Ч. 2: Подольская губерния. ... 1850. [6], 158, 32, [21] с., [13] л. табл.; Там само. Ч. 3: Волынская губерния. ... 1849. [6], 159, 96 с., [16] л. табл.

установи й організації, вміщувало відомості про географічне розташування, основні етапи розвитку, чисельність населення станом на 1911 р. (із поділом на релігійні групи) та деякі загальні оціночні судження¹.

Поza науковим аналізом представленої розвідки залишився сегмент довідникової літератури (пам'ятні книги), яка не містить інформації урбаністичного характеру в контексті обраного вектора. Утім, більшість із них вміщували відомості, зібрані місцевими співробітниками губернських статистичних комітетів або інших місцевих органів управління, в окремих випадках використовувалися матеріали із різних друкованих джерел².

Багату інформацію про стан системи охорони здоров'я та забезпечення лікарською допомогою населення, рівень смертності та динаміку чисельності жителів вміщують періодичні звіти Медичного департаменту Міністерства внутрішніх справ³.

У працях цієї категорії на одному із головних місць завжди були міста, тож ці видання подекуди містили корисну інформацію про економічне значення, земельну власність, існуючі державні та громадські установи, підприємства, благоустрій тощо⁴. Наприклад, одна із частин «Справочной книжки Подольской губернии» 1888 р. мала назву «Города и местечки Подольской губернии». У ній по кожному із тутешніх населених пунктів цього типу подавалися відомості географічного і статистичного (чисельність населення, його соціальний та національний склад) характеру, короткі дані про будівлі та споруди, навчальні

¹ Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга ... С. 202–1088.

² Раздорский А.И. Памятные книжки Подольской губернии (историко-библиографический обзор). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 380–381.

³ Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению в России... [за 1902, 1906, 1908, 1910, 1913, 1914 гг.]. СПб. [Петроград]: Тип. М-ва внутренних дел, 1904–1916.

⁴ Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т. 1: Города России в 1904 году. СПб.: Типо-лит. Ныркіна, 1906. 907 с.; Там само. Т. 2: Города России в 1910 году. СПб.: Типо-лит. Ныркіна, 1914. 1200 с.

заклади, лікарні й аптеки, благодійні установи, бібліотеки, промисловість, торгівлю та ремесла (кількість фабрик і заводів, частка робітників) і т. п. Та найбільшу інформативність для нас мали загальні дані про міське управління: рівень прибутку, володіння нерухомістю, оренда землі¹. На їхній основі, у поєднанні з іншими, більш репрезентативними джерелами, можна робити висновки щодо ефективності діяльності органів самоуправління.

Незважаючи на те, що книги цього типу готувалися губернськими статистичними комітетами, штабом Київського військового округу або урядовими відомства, довідкові видання не гребують відвертою критикою, наприклад, констатацією відсутності доріг, забрудненості вулиць, зловживань населення у цій сфері та ін. «Військово-статистичний огляд Волинської губернії» 1887 р. вміщував дані про чисельність населення, наявність релігійних, торгових, промислових та культурно-освітніх установ у Житомирі, Овручі, Новоград-Волинському, Рівному, Луцьку, Ковелі, Володимир-Волинському, Дубно, Кременці, Острозі, Заславі та Старокостянтиніві². Крім того, деяка статистика по містах була подана у різноманітних розділах, зокрема, про обсяги пасажирських і вантажних перевезень залізницями, рух телеграфної кореспонденції, розподіл лікарського персоналу, розвиток заводської та фабричної промисловості, наявність пожежних частин та ін.

Загалом видання, підготовлені за участі Воєнного відомства, вирізнялися наявністю даних стратегічного характеру (наприклад, про розвиток інфраструктури), які могли бути корисними у випадку війни. Довідники Міністерства внутрішніх справ презентували статистику промислового та фінансового характеру, адже саме це відомство відповідало за розвиток міського господарства. Інші видання, надруковані під егідою православного

¹ Справочная книжка Подольской губернии / Составил и издал В.К. Гульдман. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1888. С. 437–594.

² Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1 / сост. подполковник А. Забелин. К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1887. С. 351–359.

відомства, рясніли відомостями про православні церкви та релігійний розвиток. Проте практично у кожному із перерахованих досліджень можна знайти загальні історичні відомості та поточні демографічні показники. Об'єднувало їх і антисемітське спрямування: чисельне у містах єврейське населення, відповідно до загальної політичної кон'юнктури, часто звинувачувалося в негігієнічності та торговельно-фінансовому засиллі.

Для порівняльного аналізу цих явищ у містах Буковини та Галичини, у тому числі на рівні висвітлення довідковими виданнями, нами було залучено інформацію кількох видань статистичного та звітного характеру¹. На їхніх сторінках представлено узагальнену синтетичну інформацію, частково, однак не лише підготовлену на основі вже згадуваних переписів². Як і на Правобережжі, ці матеріали готувалися за участі місцевої і безпосередньо міської влади³. У Львові на початку ХХ ст. видавався щомісячний бюлетень муніципальної статистики «Lwów w Cyfrach». Це були невеликі видання на кількох сторінках, але їх вивчення сформувало додаткову цифрову базу стосовно природного руху і зайнятості міського населення, певних фінансових показників (зокрема прибутковості трамваїв), динаміки зміни цін на головні товари тощо⁴.

Статистично-довідкові та звітні публікації представлені на належному рівні, однак мають суто знеособлений характер, інформують «сухою» мовою

¹ Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862–1871. Herausgegeben von der Bukowinaer Handele- und Gewerbekammer. Lemberg, 1872. 421 S.; Rapacki W. Ludnosc Galicji. Lwow: Nakladem autora, 1874. 126 s.; Romstorfer Carl. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet. Wien, 1886. 49 s.; Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok I–IV. 1886–1891. Lwów, 1887–1893.

² Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XI: Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31 Dezember 1900 im Herzogtume Bukowina. Veröffentlicht von Anton Zachar. Czernowitz, 1907. CCL, 77, XLIX, 26 S.

³ Czernowitz. Statistischer Bericht über die wichtigsten demographischen Verhältnisse. Verfasst vom Magistrate der Stadt Czernowitz. Wien, 1888. 11 S.

⁴ Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1906–1908.

цифр про ті чи інші зміни, без врахування міжособистісних відносин. На прикладі заявленої теми важливість цього фактора неможливо переоцінити, адже функціонування органів міського управління забезпечує чиновницький апарат. Його виборна частина залежить від представників громади, які на побутовому рівні постійно комунікують із владою. Про усі ці аспекти найбільш красномовно ми можемо дізнатися завдяки численним газетно-журнальним публікаціям, публіцистиці та джерелам особового походження (третья і четверта групи джерел).

Кінець XIX – початок XX ст. стали періодом небаченого розвитку і збільшення кількості газет чи інших періодичних видань (*публіцистика і періодика*). Практично кожне більш-менш велике місто Правобережної України, Галичини та Буковини мало власний, інколи і не один (на прикладі головних центрів регіонів) друкований засіб масової інформації. Відповідну динаміку можна простежити на прикладі назв лише українських видань. Так, у 1860 р. на тих теренах, які входили до складу Австрійської імперії, виходила лише одна газета у Львові. Натомість на початку 1880-х рр. їхня кількість складала 14 (10 друкувалося у Львові, 2 – у Станіславі, по одній у Чернівцях та Коломиї), до 1905 р. це число зросло до 49 (31 – у Львові, 5 – у Чернівцях, 4 – у Перемишлі, 3 – у Тернополі, 2 – у Жовкві, по одній – у Станіславі, Коломиї, Вашківцях та Рогізні), а напередодні Першої світової війни, у 1913 р. становила 76 (50 – у Львові, 11 – у Чернівцях, 4 – у Перемишлі, 3 – у Жовкві, 2 – у Станіславі, по одній – у Дрогобичі, Коломиї, Тернополі, Калуші, Стрию та Яворові). Тоді ж у Києві видавалося 13 назв українських газет, які за рішенням влади були закриті відразу після початку війни¹. Зауважимо, що під час написання дисертаційного

¹ Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1933): історико-бібліографічний етюд. *Труди інституту книгознавства* / за ред. Юр. Меженко. Т. IV. Х.: Держ. вид-во України, 1926. С. 19–24.

дослідження нами опрацьовувалася також російсько-, польсько- і німецькомовна періодика.

За словами українського бібліографа М. Сагарди, тогочасний «незвичайний ріст періодичної газети й журнального типу не випадковий і не штучний: він природно походить із посутніх завдань та властивостей періодичної преси, що тісно зв'язують її життям в різних його формах і напрямках». Її корисність, важливість та особливість у тому, що вона «...дає змогу відразу знімати й розв'язувати питання дня, як вони виявляються сьогодні, не ждучи повного їх розвитку та розкриття, остаточного оформлення й вирішення, ставити в дискусійному порядку, охоплювати не лише в цілому, а і в частинах, в потрібних випадках звертати уваги тільки на деякі моменти...»¹. Справді, аналіз змісту публікацій ЗМІ досліджуваного періоду засвідчує, що вони оперативно реагували на події, приділяли велику увагу актуальним проблемам, зловживанням чиновників і скандалам за їхньої участі, подавали різну інтерпретацію рішень міських органів влади. У цьому і полягала їхня популярність серед містян, адже це було основне джерело отримання інформації. Водночас доречно констатувати, що на шпальти газет нерідко потрапляли чутки, політично забарвлені оцінки та неперевірені факти, тож проведення додаткової верифікації цього виду джерел завжди доречне. Особливо це актуально в умовах виникнення на початку ХХ ст. партійної преси, яка мала чітко виражену політичну позицію.

Враховуючи різноманіття цієї групи джерел та специфіку досліджуваної проблеми, періодичні видання, матеріали яких були нами використані, доречно розподілити за географічною ознакою із додатковим групуванням на загальнодержавні/регіональні та суто міські. Утім, незалежно від цього,

¹ Сагарда М. Обсяг поняття «періодика»: (до основних питань зведеного каталогу періодичних видань у бібліотеках України). *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. К., 1928. № 2. С. 15.

фактично кожне друковане ЗМІ, принаймні на рівні окремих рубрик з новинами, розміщувало будь-яку інформацію, навіть загальноімперського та європейського масштабу.

Місцева преса Правобережної України охоплює досить велику кількість назв газет, насамперед російськомовних. Інформаційні матеріали загальнорегіонального характеру друкувалися у трьох головних губернських виданнях: «Киевские губернские ведомости» (із 1866 р. виходила тричі на тиждень), «Подольские губернские ведомости» (у різні періоди виходила 1–2 рази на тиждень) та «Волынские губернские ведомости» (2–3 рази на тиждень у різні періоди). Крім офіційних частин, що слугують джерелом нормативно-правових актів, вони мали й неофіційні, які наповнювалися найрізноманітнішими матеріалами із життя відповідної адміністративно-територіальної одиниці, у тому числі й тутешніх міст. Велику тиражованість і вплив на місцеве населення мала наступна періодика: «Волынь», «Жизнь Волыни», «Подолія», «Подольнин». Більшість подібних видань (на відміну від, наприклад, щомісячника «Украинская жизнь») перебувала під впливом чи контролем російських націоналістичних організацій, що накладало помітний відбиток на оціночні судження, наприклад, щодо єврейського торгово-економічного «засилля» у правобережних містах.

Підгрупу міських газет Правобережжя, вже із самої назви яких зрозуміло основне географічне призначення, формують такі періодичні видання як: «Житомирская минута», «Голос Умани», «Киевлянин», «Киевская газета» (у 1905–1907 рр. кілька разів змінювала назву, зважаючи на закриття за рішенням губернатора: «Киевский вестник», «Киевская жизнь», «Киевская мысль»), «Киевское слово», «Голос провинции» (Умань), «Черкасские отклики» та ін. У період революційних подій 1905–1907 рр. та напередодні Першої світової війни багато газет з'являлося у повітових центрах, однак в силу різних причин (перш за все через тиск влади) припиняли своє існування після кількох (або навіть

одного) номерів: «Винницкая газета» (1906), «Кременецкий голос» (1907), «Балтская газета» (1912), «Винницкий голос» (1912), «Уманская газета» (1914). Потенційне заснування таких проєктів прямо залежало від рівня розвитку населеного пункту, тож абсолютна більшість негубернських міст не могла дозволити собі власне періодичне видання.

Безпосереднє призначення висвітлювати діяльність Київської міської думи мав уже згадуваний щомісячник «Известия Киевской городской думы» (із 1916 р. – «Киевские городские известия»). Його публікації мають суто офіційний характер (журнали засідань, рішення, звіти установ та організацій, статистичні відомості, законодавчі роз'яснення та ін.)¹. Як схожий прецедент у масштабах всієї Правобережної України варто виділити щоденну ілюстровану культурно-політичну і літературну газету «Юго-Западный край», яку із 1912 р. видавала спочатку Вінницька міська управа, а потім дума. Газета мала певне ліберальне спрямування, об'єктивно інформувала як про засідання та рішення органів влади, самоуправління, так і хроніку поточних подій. У фокус уваги редакції потрапляв сусідній Кам'янець-Подільський та інші великі міста Правобережжя².

Різноманітну географічну репрезентативність має періодика Галичини та Буковини. Крім суто міських газет, інформаційний тон задавала впливова українська регіональна преса – провідний український часопис «Діло» та «Буковина» (орган місцевих народовців), польська «Gazeta Narodowa», австрійський «Bukowinaer Rundschau». Для висвітлення безпосередньо міського життя Чернівців та інших буковинських міст ми послуговувалися такими тутешніми газетами, як: «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» та «Czernowitzer Zeitung» (німецькомовні провладні друковані органи), «Volkspresse» (із 1912 р.

¹ Известия Киевской городской думы. К., 1880–1914.

² Юго-Западный край. Ежедневная иллюстрированная культурно-политическая и литературная газета. Винница, 1912–1915.

Vorwärts, мала соціал-демократичне спрямування), «Народний голос». У Галичині, крім Львова («Kuryer Lwowski»), власні газети друкували такі міста, як Дрогобич («Kurjer Drohobycski», «Tygodnik drohobycski»), Станіслав («Kurjer Stanislawowski»), Самбір («Tydzień: gazeta samborsko-drohobycska», спільне видання із Дрогобичем).

Таке різноманіття дозволило уважніше поглянути на події, які відбувалися у галицьких та буковинських містах наприкінці XIX – на початку XX ст., проаналізувати оцінки дій та рішень органів самоуправління з точки зору різних політичних партій та груп, виявити цікаві факти, пов'язані із виборчим процесом (наприклад, факти підкупу¹), реалізацією ініціатив щодо розвитку громадського транспорту та будівництва², електро- і водопостачання, управління навчальними закладами, проведення різноманітних культурних заходів³ тощо. Інформація такого типу зазвичай потрапляла до рубрики «Хроніка» і здебільшого мала нейтральний стиль викладу, тож заслуговує довіри і уваги під час аналізу заявленої проблеми.

Високий рівень суб'єктивізму має четверта група джерел – *особового походження (мемуари, епістолярій)*. Незалежно від періоду чи території створення, поглядів автора або його фаху, вони відображають, перш за все, особистий життєвий досвід, певні симпатії або антипатії, вирізняються яскраво вираженою наративністю, демонстрацією власної точки зору на описувані події і процеси.

Деякі загальні відомості про різні міста та містечка Правобережної України присутні у спогадах деяких чиновників і місцевих жителів. Наприклад, З. Недоборовський, який служив у Санкт-Петербурзькій комісаріатській комісії, описав атмосферу, що панувала у Радивиліві та Кременці Волинської губернії у

¹ Wybory truskawieckie. *Tygodnik drohobycski: organ niezawisły*– wychodzi każdej soboty. Drohobycz, 7 lutego 1914. № 6. S. 2–3.

² Kronika. *Kurjer Stanislawowski*. 17 lutego 1907. № 1117. С. 2–3.

³ Khronika. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 9 Września 1905. № 249. S. 3–5.

першій половині 1860-х рр., щоправда, насамперед із точки зору боротьби із польським рухом¹. Частиною подібного контексту є спогади жительки повітового центру Тараша на Київщині Р. Семенцової², дружини бердичівського чиновника В. Муханової³. Не враховуючи виражений ідеологічний ракурс, ці публікації дозволяють поглянути на повсякдення названих невеликих міст, оцінити неквапливий ритм тутешнього життя.

Подорожні замітки про Вінницю, Бердичів та Рівне кінця XIX ст. залишив економіст С. Голодельман⁴; про Острог, Ковель і Луцьк – письменниця А. Блудова⁵; Браїлів, Хмільник, Вінницю – публіцист Е. Хлопицький⁶, Київ та Умань – К. Кублицький⁷ тощо. Вказані автори першочергову увагу звертали на головні відомі місця, пам'ятки культури, міські парки та ін. Уявлення про Фастів як єврейське містечко можна сформувати на основі спогадів дитинства актора М. Рибальського⁸. Діяльність різних міських навчальних закладів Правобережної України описана представниками їхнього педагогічного складу та вихованцями⁹.

¹ Недоборовский З. Несколько страничек из моих воспоминаний. *Киевская старина*. 1894. Т. XLVI. № 7. С. 46–60.

² Семенцова Р. Воспоминания картинки из времен польского восстания 1863 года. *Там само*. № 8. С. 255–267.

³ Муханова В. Польское восстание в Киевской губернии в 1862 году. *Колосья*. 1884, № 6. С. 31–60.

⁴ Голодельман С.И. Мимоездом. (Из записной книжки). Каменец-Подольск, тип. наел. Д. Крайза, 1896. 55 с.

⁵ [Блудова А.Д.] Пять месяцев на Волыни. Острожская летопись 1867 г. СПб.: Тип. Второго отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1867. 293 с.

⁶ Хлопицкий Э. От Случи до Буга. Путевые заметки [Пер с польск. и публ. Н.В. Молчановского]. *Киевская старина*. Т. XXIX. № 5. С. 342–363.

⁷ Кублицький К.П. Воспоминания о поездках в Киев и Умань // Русский турист. 1903. № 5. С. 135–137; Его же. То же. *Там само*. № 6. С. 139–172; Его же. То же. *Там само*. № 7. С. 199–202.

⁸ Рыбальский М.Ш. Первые шаги еврейского актера. *На провинциальной сцене*. Воспоминания. Ленинград-Москва, 1937. С. 97–117.

⁹ Короленко В.Г. История моего современника. *Короленко В.Г. Полное собрание сочинений*. Т. 7. Петроград: Издание Т-ва А.Ф. Маркс, 1914. С. 112–129; Чалый М. Белоцерковская гимназия. *Киевская старина*. 1900. Т. LXXI. № 11. С. 218–244; Его же. То же. *Там само*. № 12. С. 401–430; Его же. Вторая киевская гимназия. *Киевская старина*. 1900.

Опис не лише безпосередньо міської атмосфери, а й суто чиновницького побуту присутній у замітках мирового судді із подільського містечка Хмільник І. Захар'їна¹. Для прикладу, у них знайшлося місце і яскравим сценам повсякденної службової діяльності, і пізнавальному опису ставлення жителів до медицини. Деякі зображені картини стосуються також Бердичева та Літина. Подібне, однак більш наближене до органів міського управління, має щоденник відомого українського вченого та громадського діяча О. Кістяківського². Це джерело має особливу важливість, зважаючи на те, що його автор у різні періоди кінця 1860-х – 1870-х рр. був присяжним повіреним та гласним Київської думи, очолював тутешнє юридичне товариство і тюремний комітет. Зважаючи на це, у його спогадах знайшлося окреме місце висвітленню внутрішньої сторони засідань міської думи, критики деяких її рішень, реалізації певних проєктів із благоустрою, впливу на неї губернської адміністрації тощо³.

Детально охарактеризувати склад Київської думи кількох скликань та діяльність її очільників наприкінці ХІХ ст. вдалося адвокату, одному із засновників «Київського вільного пожежного товариства», гласному С. Ярону⁴. Його спогади користувалися особливою популярністю, у них постає комплексна картина життя міста, опис не лише подій і процесів, а й портрети відомих діячів, насамперед із неофіційного ракурсу. Мова про стиль діяльності Г. Ейсмана, І. Толлі та С. Сольського, які послідовно керували Києвом із 1879 до 1900 р., їх взаємовідносини із членами думи (стиль спілкування, пошук голосів для

Т. LXIX. Апрель. С. 16–50; Шаблювский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии. *Православная Подолия. Каменец-Подольский*. 1906. № 5. С. 19–29.

¹ Захар'їн І.Н. (Якунин). Жизнь, служба и приключения мирового судьи. Из записок и воспоминаний. СПб.: Тип. П.Ф. Вощинской, 1900. IV, 445, VI с.

² Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1: 1874–1879 / Упорядн.: В.С. Шандра (ст. упорядн.) та ін.; Ред. кол.: І.Л. Бутич (відп. ред.), Н.І. Самсоник, (відп. секр.) та ін. К.: Наукова думка, 1994. 648 с.; Його ж. Те ж. Т. 2: 1880–1880... К., Наукова думка, 1995. 584 с.

³ Кістяківський О.Ф. Вказ. пр. Т. 1. С. 124, 167, 214, 366; Там само. Т. 2. С. 291, 342.

⁴ Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1910. 211 с.

прийняття рішень), а також ставлення населення до місцевої влади, особливості складу виборних органів та ін.¹. Перу цього автора належать і спогади про театральне життя Києва².

Кілька разів перевидавалися, у тому числі у 2008 та 2013 рр. українською мовою, спогади тутешнього купця О. Паталєєва³. Окремі етюди присвячено чиновницькому складу, розбудові міста, дозвіллю його жителів та ін.

Належний рівень різноманіття та інформативності мають джерела особового походження, у яких постають українські землі у складі Австро-Угорщини. Синтетичний біографічний нарис політичного характеру залишив видатний український діяч Галичини К. Левицький⁴. У них представлено фаховий аналіз законодавчої бази, урядову політику щодо регіону, діяльність крайового сейму, окремі важливі події із життя Львова. Головна спрямованість історії українського національного руху зумовила доцільність висвітлення боротьби його представників за освіту і позицію міської влади з цих питань⁵. Схоже спрямування мають спогади іншого громадсько-політичного діяча О. Барвінського⁶. У них крізь призму його політичної діяльності постають окремі сюжети життя Львова, Тернополя, Чернівців.

Яскраво презентують світське життя головного міста Буковини «Спогади із старих Чернівців» авторства письменника Л. Сімігіновича-Штауфе (Ludwig

¹ Ярон С.Г. Указ. соч. С. 70–92.

² Ярон С.Г. Воспоминания о театре (1867 г. – 1897 г.). Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1898. С. 220–372, 402–417.

³ Паталєєв О.В. Старий Київ: зі спогадів Старого Грішника / упоряд., вступ. ст. прим., добір іл. О. Друг. К.: Либідь, 2013. 432 с.: іл., портр.

⁴ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. 736 с.: фот.

⁵ Левицький К. Вказ. пр. С. 181, 612.

⁶ Барвінський. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. К.: Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.

Staufe-Simsgsnowic), де колоритно описано тутешнє культурне дозвілля, атмосферу «невимушеної веселості»¹.

Головні міста, Львів та Чернівці, кінця ХІХ ст. в окремих епізодах постають у неодноразово перевиданих спогадах уродженця галицького м. Чортків, письменника К. Е. Францоza (Karl Emil Franzos)². Його австрійське походження, особистий життєвий досвід та суб'єктивні враження дозволяють зробити висновок про те, що Буковина (насамперед Чернівці) стала розвиненим культурним краєм завдяки правлінню династії Габсбургів. Щодо Чернівців, повсякчасним підтвердженням цього є статистика «у галузі демографії, урбанізації, індустріалізації, шкільництва, дорожнього й залізничного будівництва, торгівлі та промисловості й, нарешті, лісового господарства». У своїх працях К.Е. Францоzu властиво оперувати дефініціями про «німецький дух», перетворення «авгієвих стайнь» на «культурний оазис» і т. п.³.

Кілька спогадів різних людей про галицький Бучач і Бучаччину, а також Станіслав представлено у згадуваних діаспорних збірниках 1970-х рр. У першому випадку варто враховувати, що автори цих нарисів здебільшого описували своє раннє дитинство уже на схилі років, будучи колишніми учасниками української національно-визвольної боротьби (зокрема, воювали у складі УГА) та проживши кілька десятиліть за кордоном, головним чином у США. Спогади дитинства про галицький Бучач представив більш ніж через 60 років після описуваних подій в еміграції у США український громадський діяч Михайло Гузар⁴. Говорячи про місто, він рішуче не погоджувався із тогочасним маркуванням його як «діри» в уявленні нетутешніх жителів і

¹ Staufe-Simsgsnowicz L. Erinnerungen aus dem alteren Czernowitz. *Bukowiner Nachrichten*. 29. Oktober 1896. № 2430. S. 1–2.

² Franzos K.E. Aus Halb-Asien. *Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien*. Leipzig: Ducker & Humblot, 1876. 335 s.

³ Golec J. Orte und Nichtorte in Karl Emil Franzos' ‚Halb-Asien‘. *Kwartalnik Neofilologiczny*. Roczник LX. 2013. Zeszyt 4. S. 393–394.

⁴ Гузар М. Жмут спогадів про Бучач. *Бучач і Бучаччина ...* С. 179–207.

мальовничо описував краєвиди, головні архітектурні споруди того часу, склад населення, торгове життя, мирне співіснування українців та поляків. У центрі уваги М. Гузара були згадки про навчання у місцевій гімназії. Цікаві відомості про невелике містечко Монастириська постали у пам'яті іншого громадського діяча Нортберта Рибак¹. Автобіографічні записи про Станіслав 1880-х рр. залишив український юрист, громадський діяч Теофіл Окуневський².

Крім названих, в діаспорі було видано ще цілу низку історико-мемуарних збірників про Тернопільщину, Дрогобиччину, Коломийщину, Надбужанщину, Стрийщину та інші регіони Галичини, які містять цінну інформацію, переважно мемуарного характеру, про життя окремих міст краю в різні періоди, в тому числі й у другій половині XIX – на початку XX ст.³.

Упродовж останніх років українською мовою перевидано кілька автобіографічних видань відомих уродженців Галичини та Буковини. Проживши частину свого життя, вони присвятили цим регіонам, зокрема і певним тутешнім містам, частину або повністю своїх життєписів.

Із нестандартної точки зору на повсякдення галицьких міст дозволяє поглянути роман-автобіографія «Ось іде людина» уродженця Городенківського

¹ Рибак Н. Монастириська (культурно-освітній огляд). *Там само*. С. 269–276.

² Окуневський Т. Станиславів у 1880-их роках. *Альманах Станиславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станиславова та Станиславівщини* / Ред.-упор. Б. Кравців. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. С. 103–105.

³ Шляхами золотого Поділля. Регіональний історично мемуарний збірник Тернопільщини. Філадельфія. 1960. 286 с.; Дрогобиччина. Земля Івана Франка. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1973. 840 с.; Броди і брідщина. Історично-мемуарний збірник. Торонто, 1988. 671 с.; Коломия й коломийщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія, 1988. 960 с.; Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Каміначчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т.1. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1986. 960 с.; Т.2. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1989. 950 с.; Т.3. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1994. 735 с.; Стрийщина. Історично-мемуарний збірник. Т.1 Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сидней, 1990. 634 с.; Т.2. Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сидней, 1990. 608 с.; Т.3. Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сидней, 1993. 635 с.; Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. - Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1974. 924 с.; Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історично-мемуарний збірник - Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1984. 852 с.

повіту, актора Александра (Єссая Шайко) Гранаха (Alexander Granach) (1890–1945), вперше надрукований німецькою мовою у 1945 р. і перекладений кількома мовами, у тому числі й українською у 2012 р.¹ Сама назва твору говорить про опис власного життєвого досвіду, акцент на особистісних переживаннях. Однак його спогади про Галичину, її сільський побут, взаємовідносини у поліетнічному середовищі, а насамперед безпосередньо про перебування/проживання у кількох містах (Городенка, Сколе, Львів, Станіслав, Коломия) початку ХХ ст. дозволяють поглянути на культурний простір не лише крізь призму мікроподій, а й загальних процесів. Це особливості забудови у містечку Городенка і повсякденна робота у батьківській пекарні, візит до будинку розпусти в Станіславі та враження від міста з його багатоповерховими будинками, побут у Львові та переживання від першого походу в театр.

У 2016 р. побачив світ український переклад книги німецькомовного буковинського журналіста та громадсько-політичного діяча Юліуса Вебера (Julius Weber) «Російська окупація Чернівців»². Незважаючи на те, що, як зрозуміло вже із назви, автор як очевидець описує події періоду Першої світової війни, а точніше, із серпня 1914 р. по січень 1915 р. (перша та друга окупації міста російськими військами), для нас його мемуари мають джерелознавчу цінність із точки зору покращення розуміння тогочасної специфіки міської інфраструктури, публічного простору та настроїв жителів. Наприклад, Юліус Вебер чітко наголошує, що на початку конфлікту, в умовах наступу ворожих військ найбільша увага мирного населення «була прикута до магістрату», очільник якого, бургомістр Соломон Вайсельбергер, «нічого не знав» і не міг

¹ Granach A. Da geht ein Mensch; Autobiographischer Roman. Weimar, 1966. 332 s.; Гранох А. Ось іде людина. Автобіографічний роман / Пер. з нім. Г. Петросаняк. Київ: Видавництво Жупанського, 2012. 336 с.

² Weber J. Die Russentage in Czernowitz. Die Ereignisse der ersten und zweiten russischen Invasion / Responsibility geschildert von Redakteur Julius Weber. Imprint Czernowitz, E. Kanarski, 1915. 72 p.; Вебер Ю. Російська окупація Чернівців / упорядник, пер. з нім. Сергій Осачук; післямова та коментарі Володимира Заполовського. Чернівці: Книги - XXI, 2016. 136 с.

надати точної інформації про перебіг подій¹. Із книги стає очевидним, що очільники місцевої влади, виявившись розгубленими і неготовими задовольнити запит містян на інформацію, в умовах послаблення/відсутності державного апарату та воєнного часу поступово почали набувати все більших адміністративно-управлінських повноважень. Рівень об'єктивності та достовірності поданих свідчень підвищується тим фактом, що їхній автор мав тривалий довоєнний досвід роботи у щоденній газеті «Czernowitzer Tagblatt».

Про особливості повсякденного життя єврейської родини в галицькому місті початку ХХ ст. можемо дізнатися із автобіографічної книги Соми Моргенштерна (Soma Morgenstern) (1890–1976) «В інші часи. Юні літа у Східній Галичині»². У 1904–1912 рр. він навчався у польській гімназії Тернополя, а до цього відвідував українську народну школу біля Теребовлі. Тож історичним тлом розповіді автора є і середовище цих населених пунктів, а головними героями – представники трьох етносів: єврейського, українського та польського. У подібному ключі, але із ще більшим акцентом на житті єврейського населення краю, будував свої твори прозаїк Натан Самуелі (Nathan Samuely) (1846–1921), уродженець Стрия³.

Буковина першої половини ХХ ст. досить мальовничо постає з-під пера іншого письменника та журналіста – Георга Дроздовського (1899–1987)⁴. У його «Спогадах старого австрійця» подана інформація, яка стосується предмета нашого дослідження, водночас, головним чином, дозволяє побачити тогочасне повсякдення краю в його найрізноманітніших виявах. Автор красномовно розповів «про те, як проживали пліч-о-пліч шість національностей, як вони

¹ Вебер Ю. Вказ пр. С. 14.

² Morgenstern S. In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Ostgalizien. Springe: zu Klampen Verlag, 1995. 416 s.; Моргенштерн Сома. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині / пер. з нім. Галини Петросаняк. Чернівці: Книги - XXI, 2019. 464 с.

³ Samuely N. Cultur-Bilder aus dem jüdischen Leben in Galizien. Leipzig: Robert Frieze, 1892. 303 s.

⁴ Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола: спогади старого австрійця / пер. з нім., передм. і примітки Петра Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 2001. 256 с.

поралися зі своїми щоденними турботами, намагаючись бути Заходом на Сході, себто стояти під знаком культури, що була європейською»¹. Ця картина виглядає дещо ідеалізованою, адже, наприклад, Чернівці для Г. Дроздовського (тут він народився і майже безперервно мешкав до початку Другої світової війни) – це місто виняткового комфорту та зручності, де панує мирний спокій та, порівняно із Галичиною, неабияка чистота². Тож у даному випадку варто брати до уваги не лише фактор любові до рідного краю, а й походження і соціальний статус, які дозволяли не відчувати повною мірою труднощів та негараздів тогочасного життя.

Загалом, перелік названих джерел, які використовувалися нами для написання дослідження, не є вичерпним. Специфіка заявленої проблеми дозволяє продовжувати пошуково-аналітичну роботу для розробки як самостійних тем окремих аспектів розвитку міст Правобережної України, Галичини і Буковини.

1.3. Теоретико-методологічні засади

Із самого початку свого виникнення місто поступово набувало дедалі більшої привабливості для проживання та самореалізації населення. У ньому концентрувалися основні управлінські органи й нові форми соціально-економічного буття, виникали і поширювалися прогресивні явища, знаходили своє практичне застосування будь-які професії, відбувався культурний обмін і формувалися різноманітні комунікативні моделі. На сьогодні міста, зважаючи на проживання у них більшості населення, виступають як репрезентанти публічного образу держави. Їхні агломерації мають практично необмежений

¹ Там само. С. 16.

² Там само. С. 17–18.

потенціал економічного, суспільного та культурно-освітнього характеру. Враховуючи цю багатогранність, а також визначену спрямованість теми, предмет дослідження та його завдання, доцільним стало синтетичне компонування різних міждисциплінарних підходів до розв'язання проблеми й використання комплексу історичних методів і принципів у поєднанні із кількома із суміжних галузей науки. Зокрема, залежно від певного аспекту проблеми на головні ролі виходили: спеціальні історичні дисципліни, теорія держави і права, політологія, державне управління, урбаністика, регіоналістика, економіка, соціологія, культурологія тощо. Поєднуючись між собою та із суто історичною методологією, вони формували міждисциплінарні субполя.

Торкаючись питання термінології та дефіцій ключових понять, необхідно констатувати наявність у науковій думці численних концепцій та підходів до визначення першорядного для нас терміна «місто». Залежно від епохи, коли жив або якій присвячував свої праці певний дослідник, чи галузі знань або ідеологічної течії, до якої належав, різнилися презентовані визначення. Часто фокусування на різних критеріях (юридичних, економічних, соціальних, культурних, містобудівних) зумовлювало формування однієї помітної домінанти. Вивчення відмінностей та дискусій у підходах до вказаного терміна є завданням урбаністики, у тому числі й історичної, а не представленої наукової праці. Тож ми послуговувалися універсальним підходом із виділенням тих характеристик, які доречно застосовувати щодо другої половини ХІХ – початку ХХ ст. та у контексті заявленої теми. Він дозволяє розглядати місто як специфічний тип поселення, який вирізняється високими демографічними показниками та економічною активністю (більшість жителів не завжди зайняті поза сільським господарством, принаймні в певні сезони і на постійній основі), власною системою самоуправління або її окремими вираженими елементами, виконує роль адміністративно-територіального та/або господарського центру для навколишньої місцевості (центр впливу), має власне соціокультурне

середовище, спосіб і ритм життя. Першочергове виділення «економічного життя, соціальних страт містян, їх самоврядних структур, безперечно, і проявів культурного життя» є характерним для багатьох сучасних дослідників¹. Подібний універсалізм забезпечує охоплення традиційно ключових сфер: економічної, політичної та соціально-культурної, артикуляцію синергетичного погляду на кожне місто як цілісну систему.

Багатогранність і різноманітність тогочасних міст посилює умовність цих ознак. Однак для вказаного періоду додатковою опорою є урахування державної політики – формування окремого міського права і чітко визначеного переліку міст. Незважаючи на те, що Російська імперія та Австро-Угорщина на офіційному рівні по-різному підходили до надання населеним пунктам відповідного, закріпленого на законодавчому рівні статусу і самоуправління, ці процеси можна зіставити. Подекуди доводилося виходити за рамки вичерпного списку міст і міських поселень для демонстрації недосконалості застосовуваного урядами цих країн підходу. Поодинокі випадки стосувалися тих сіл, які за економічним потенціалом та демографічними показниками займали вищий рівень, ніж деякі міста і навіть повітові центри.

Варто погодитися із позицією О. Реєнта про те, що «незважаючи на зростання публікацій з історії міст на українських землях, усе ж науковий пошук вітчизняних дослідників у цьому напрямку характеризується певною хаотичністю»². Дозволивши собі додатково розширити цю думку, зауважимо, що вона цілком доречна для характеристики не лише вибору тем і формування цілісної картини, а й використання методологічного інструментарію.

¹ Прищеп О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук: спец. 07.00.01. К., 2020. С. 101.

² Реєнт О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 226.

Об'єднання як цілісного предметного поля міст трьох регіонів (Правобережна Україна, Галичина, Буковина), які упродовж досліджуваного періоду були складовими частинами різних держав – Російської імперії та Австро-Угорщини, суттєво ускладнювало досягнення поставленої мети. Це пояснюється різноплановістю й різноманітністю історіографічної бази, високим суб'єктивізмом джерельних матеріалів – як офіційного характеру, так і, наприклад, газетних публікацій та документів особового походження. Зважаючи на це, авторська концепція історико-порівняльного аналізу функціонування міського управління формувалася на основі комплексного поєднання таких параметрів, як: верифікація та критичне зіставлення отриманої інформації, неупереджена оцінка показників індикативності роботи органів влади, з'ясування послідовних (горизонтальних, часових) та структурних змін у основних сферах і оцінка їх у динаміці, виявлення причинно-наслідкових зв'язків стосовно прийняття чиновницьким апаратом певних рішень і поведінкових моделей населення тощо.

Загальна картина та основоположні аспекти теми розкривалися із урахуванням теоретичного концепту про те, що з інституційної точки зору архетоніка системи управління містами Правобережної України, Галичини та Буковини розвивалася, як:

1) відображення загальнодержавної політики та регуляторної діяльності управлінських інститутів (урядових відомств, крайової та губернської влади), які формували засадничі принципи;

2) результат впливу об'єктивних факторів, які формували інституційне поле та інвестиційний клімат, визначали параметри розвитку інфраструктури (на державному і регіональному рівнях) та демографічних показників тощо;

3) наслідок суб'єктивних процесів місцевого рівня, пов'язаних із конкретною громадою чи населеним пунктом, діяльністю чиновницького апарату, специфікою сукупності тутешніх суспільно-економічних факторів

(адміністративний статус, торгово-господарська спроможність, географічне розташування, соціальна комунікація та ін.).

На підставі такого бачення формувалося уявлення про розвиток міського управління як процесу, що спричинений закономірними соціально-економічними чинниками, які, зі свого боку, стимулювали наступні, часто запізнілі і надмірно обережні спроби реформ. При цьому відбувалися і зворотні процеси, коли певне політичне рішення забезпечувало подальший прискорений торгово-промисловий поступ. Найбільш характерно це простежувалося на рівні регіональних та губернських центрів. Безсумнівно, що «погляд на місто лише як на об'єкт сторонніх впливів, а не як на своєрідний колективний суб'єкт із власними функціями й відповідними механізмами самоорганізації й самозбереження» є занадто поверховим¹.

Загальна теоретична база дослідження вибудовувалася на кількох принципах: історизму, багатовимірності, системності, об'єктивності та всебічності. Гносеологічне відображення тогочасної дійсності базувалося на ідеях модернізації та соціалізації, урбанізації і послідовного підвищення стандартів міського життя. У містах навіть подібного масштабу й типу ці процеси мали відмінні та спільні риси, тож здійснюваний історико-порівняльний аналіз мав різнорівневий характер: від мікрорівня однієї адміністративно-територіальної одиниці до зіставлення міжрегіональних показників. У деяких випадках тематичні акценти набули навіть постмодерністського змісту, якщо говорити про екологічні вектори, міжнаціональні відносини, службові зловживання та певні повсякденні соціальні практики. На прикладі деяких міст простежено маніпуляції, підкупи і використання адміністративного ресурсу під час виборчих кампаній, боротьбу із забрудненістю громадського простору, особливості регламентації нагляду за

¹ Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. С. 8–9.

протитуцією і загалом роль цих послуг у культурі дозвілля тощо. Конструювання такого дискурсу дало можливість зробити додатковий акцент на світоглядних речах і повсякденності, а не винятково на традиційному інституціоналізмі.

Важливу роль щодо обраної теми відіграло дотримання принципу об'єктивності, на який варто звертати увагу не лише під час суто джерелознавчого аналізу. Реалії різних держав (Російська імперія та Австро-Угорщина), регіонів (Правобережжя, Галичина, Буковина) вимагали максимально нейтрального і водночас критичного погляду на історичні процеси. Не лише у тогочасному контексті «центр-периферія» (імперія – українські землі) складно демонструвати неупереджений продукт, враховуючи вплив сьогоденних реалій, а й на рівні окремих міст, конкуруючих між собою на політичному чи торгово-промисловому рівні. Тому нами практикувалася різнорівнева верифікація документів, що, залежно від контексту, приводило як до констатації прогресивних процесів, так і безапеляційної, однак обґрунтованої критики. На прикладі тогочасних чиновницьких зловживань службовим становищем, неефективного управління фінансами, деякого нехтування «другорядними» проблемами соціокультурного характеру тощо простежувалося прагнення максимально об'єктивного відображення тогочасної дійсності.

Вищезначені підходи органічно поєднано із кількома пріоритетами використання фактичного матеріалу, які забезпечили дотримання основоположного принципу історизму. Насамперед враховувалося недоцільність прямого порівняльного аналізу масштабів діяльності та наслідків функціонування органів управління у головних регіональних центрах (Київ, Львів, Чернівці) із абсолютною більшістю інших міст, а тим більше містечок. Тісний зв'язок із цим пріоритетом мало прагнення уникнути абсолютного домінування цих трьох лідерів на загальному фоні дослідження. Його реалізації сприяло дотримання наскрізного полівекторного історико-порівняльного

аналізу із наведенням численних прикладів діяльності влади тих міст, які, зазвичай, перебувають хіба на периферії дослідницьких пошуків. Крім того, зіставлення окремих характеристик населених пунктів різних регіонів (Правобережжя – Галичина – Буковина) здійснювалося із паралельним урахуванням кількох політичних і соціально-економічних показників, а також кон'юнктури центральної влади.

Мозаїчність всього комплексу застосовуваних методів і підходів, які групувалися навколо філософських (аксіологічного, евристичного, гносеологічного, цивілізаційного), загальнонаукових (структурного, системного, функціонального) та спеціально-історичних (типологічного, порівняльного) підходів, пояснюється деяким авторським світоглядним релятивізмом. Поряд із очевидною констатацією надмірної архаїчності й консервативності політики Російської імперії та Австро-Угорщини, він дозволяє сприймати реалії другої половини XIX – початку XX ст. у динамічній мінливості та змінності процесів, пов'язаних не лише із практичною діяльністю органів міського управління, а й регламентацією їхньої роботи на законодавчому рівні.

Вищезгадана залученість міждисциплінарних підходів не применшила необхідності дотримання традиційної групи методів теоретичного пізнання та логічного процесу (аналіз та синтез, індукція і дедукція, узагальнення та ін.). Наприклад, залежно від досліджуваного аспекту поставала необхідність органічного поєднання індуктивного і дедуктивного методів, у тому числі під час переходу від загального (державна політика, загальна законодавча база) до часткового (рішення міських органів влади, реалізація на практиці рішень уряду) і навпаки.

Навіть на прикладі такого відносно незначного періоду частково вдалося застосувати концепцію історичних циклів, яка сприяла поясненню зміни «висхідної фази міського розвитку – спочатку інерційної, а потім, імовірно, і

низхідної, якщо виклик з боку середовища не буде знайдено або управління містом виявиться неефективним»¹. У випадку із конкретним предметом дослідження мова йшла про послідовний аналіз особливостей і практичних наслідків прийняття законів, які на загальнодержавному рівні впроваджували реформи системи міського управління; їхнє впровадження на прикладі окремих регіонів та населених пунктів; подальший вплив на життєдіяльність громади та діяльність її самоврядних органів влади. Цей кількостайний процес розглядався з точки зору та у взаємозв'язку із соціально-економічними тенденціями розвитку, що сприяло проектуванню уявної, однак реалістичної, моделі прогресу/кризи/занепаду (залежно від регіону, типології міст чи навіть певних мікрофакторів). Додатково цьому сприяв діахронний метод, який виступав теоретичним орієнтиром для обґрунтування запропонованої періодизації. У загальній сукупності міст трьох регіонів її універсалізм є досить умовним, однак у поєднанні з урахуванням локальних відмінностей та порівнянням відносно однотипних населених пунктів (зокрема губернських чи повітових центрів або окремо міст без такого статусу), його достовірність не викликає істотних заперечень. При цьому для перевірки отриманих результатів доречними визнано застосування близьких принципів системності й розвитку, які забезпечили аналіз окремих складових досліджуваних процесів – діяльності у фінансово-бюджетній сфері, управлінні міським майном, регламентації забудови, надання житлово-комунальних послуг і т. д. У кожному із випадків, зважаючи на вивчення саме функціонування управлінського апарату, дотримання принципу багатфакторності сприяло виокремленню всіх об'єктивних та суб'єктивних факторів, які впливали на державну і місцеву політику.

¹ Верменич Я.В. Урбаністика історична. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. С. 238.

Вивчення міст Правобережної України, Галичини і Буковини кінця XIX – початку XX ст. здійснювалося з позицій історичної урбаністики, що зумовлене їхнім цілісним розглядом як єдиного управлінського організму із різними функціями та багаторівневою будовою, яка охоплює практично усі сфери – від бюджетного процесу до повсякдення, від розвитку муніципальної інфраструктури до політики у сфері охорони здоров'я, від формування єдиної системи навчальних закладів до культури дозвілля. Сучасне бачення урбанізаційних процесів не лише крізь призму зростання кількісних показників (насамперед чисельності населення), а й специфіки формування властивого лише для міст способу життя і культури, дозволило опосередковано застосувати такий підхід до періоду кінця XIX – початку XX ст. Хоч і на здебільшого первинному рівні, однак відповідні процеси мали чітко помітний еволюційний характер, а цивілізаційні новації демонстрували помітну зміну/руйнування традиційних зв'язків, інтересів, форм діяльності.

Теоретичні підходи історичної регіоналістики забезпечили виявлення відмінностей у розвитку міського управління як безпосередньо трьох вказаних регіонів, так і на прикладі їхніх окремих частин. Так званий «локальний метод» уможливив реконструкцію специфічних процесів, які відображали конфігурацію подій лише певного часу і простору, та зосередитися на виокремленні кількох параметрів аналізу: 1) залежність від географічного фактора на розвиток міста і безпосередньо функціонування органів місцевого управління; 2) вплив місцевого історичного та етнокультурного контексту на торгово-промислову активність, показники росту чисельності населення та ін.; 3) впровадження макрополітичних рішень на периферійному рівні, динаміка та терміни імплементації законодавчих актів. Завдяки цьому навіть непопулярні чи на перший погляд неефективні рішення органів самоврядування могли знайти пояснення на рівні просторових даних та раціоналізаторських мотивів. Утім, незалежно від цього вони мали вплив на повсякдення жителів, як мінімум їх

певної частини, тож подекуди доводилося переходити на рівень так званого «мікроурбанізму». У цьому випадку на важливий план виходила практична сторона питання, розуміння того, що на розвиток міста (і навпаки) впливали його головні дійові особи – прості обивателі. Стосовно другої половини XIX – початку XX ст. мікроурбанізм як теоретичний дослідницький підхід використовується поки що нечасто й переважно для вивчення структури міста і його архітектури, «розвитку просторових змін та взаємодії між компонентами міської тканини (вулицями, площами та зеленими насадженнями, громадськими просторами) для кращого розуміння історичних рухів та рушійних сил»¹. Не говорячи про більш широке та узагальнене застосування, таке трактування знайшло своє відображення у представленому дослідженні на рівні висвітлення регуляторної політики у сфері планування і забудови, розвитку соціального і культурного простору, дозвілля, повсякдення та приватності.

Мінімізація ризику надмірного заглиблення у мікропроцеси забезпечувалася перманентним об'єднанням інформації у тематичні блоки, які стосувалися кількох населених пунктів, з'ясуванням спільних рис, спробами екстраполяції, здавалося б, рідкісних випадків на інші міста, у тому числі й різних регіонів. Подібна систематизація не дозволяла надміру відокремитися від загальноімперських процесів, які залишалися чи не найголовнішим фактором історичних процесів на будь-якому рівні. Цей зв'язок забезпечувався не лише практичними діями, а й на законодавчому рівні, за рахунок контролюючих повноважень крайової (Галичина, Буковина) та губернської (Правобережжя) адміністрації, не кажучи вже про профільні урядові відомства.

Методи класифікації та типології завдяки нестандартному поєднанню трьох регіонів сприяли нівелюванню архаїчних стереотипів та штучних

¹ Lovra É. Micro-urbanism in Central Europe (1867–1918). The Concept. *Zbornik radova*. 7. Međunarodne konferencije Savremena dostignuća u građevinarstvu 2019: 23–24. april 2019, Subotica. Serbia. Subotica, 2019. S. 845.

ієрархій, які розташовували Правобережжя, Галичину і Буковину не у порядку територіальних масштабів чи демографічних показників, а для позначення більшого та меншого рівня розвитку. Абстрагування від такого поверхово-ідеологічного підходу і, що не менш важливо, відмежування від сільського контексту виявили більш глибокі процеси, багато в чому подібні та відмінні (залежно від сфери) водночас. Органічний зв'язок із класифікацією та типологією має метод ранжування – впорядкування об'єктів (насамперед міст) за певною ознакою. Найбільш зручно він проявляється на прикладі формування переліку за демографічними показниками, розміром бюджету, заборгованості, кількості і якості цивілізаційних благ, хронологічних даних щодо реалізації певних інфраструктурних, освітніх чи культурних проєктів. Залежно від ключового показника формується різна картина, тож подібний інструментарій застосовувався досить обережно і у поєднанні з іншими з метою уникнення необґрунтованого «матеріалістичного монізму».

Зважаючи на формулювання обраної проблематики, базове значення мав порівняльно-історичний метод, однак у відмінному від первісного сенсі. Властивий для традиційного позитивізму принцип порівняльного дослідження різних епох/періодів нами було змінено за рахунок вибору синхронного аналізу, який дозволив зосередитися на кількох споріднених регіональних просторах (на відміну від макрорівня окремих народів), без відмінностей у часі. Адже рівень спорідненості/розбіжності в управлінських практиках міст Правобережжя, Галичини та Буковини визначався на прикладі одного періоду – другої половини ХІХ – початку ХХ ст. У цьому випадку доречним було врахування тези про те, що «ідея аналогії, подібності чи зіставлення спиралася на припущення про наявність певної однорідності в порівнюваних предметах, об'єктах, явищах, процесах, фактах і т. п., тобто, потребувала виявлення

якихось взаємовідносин, спільних ознак між ними»¹. Це сприяло подоланню деяких історіографічних кліше про кардинальні розбіжності, насамперед соціально-економічного і національного характеру, у розвитку досліджуваних регіонів та їхнього міського простору, місця у загальнодержавній територіальній ієрархії.

Крім історико-порівняльного, серед базових спеціально-історичних методів, які стали складовими нашого інструментарію, доречно виділити також історико-генетичний, історико-типологічний, історико-хронологічний, історико-системний. Їхнє застосування проявлялося в тому числі й у самостійній формі, на чому вже наголошувалося вище на прикладі принципів типологізації, системності, послідовності та циклічності. Чи не найбільш універсальне значення має історико-генетичний метод, який спрямований на з'ясування основних рис та змін з точки зору процесу як такого і причинно-наслідкових зв'язків його окремих проявів. Його зручність полягає у можливості використання на різних етапах дослідження, забезпеченні послідовного розкриття змін у діяльності міської влади, створенні аналітичних моделей. Зокрема, на основі аналізу соціально-економічних особливостей розвитку міст і змін чисельності їхнього населення чітких обрисів набула картина щодо зростання їхньої ролі, що у подальшому знайшло прояв на законодавчому рівні під час імплементації реформ системи управління. Подібно до цього зростання витрат на реалізацію різноманітних інфраструктурних проєктів стало можливим в умовах загального збільшення муніципальних бюджетів. Ті, зі свого боку, наповнювалися за рахунок додаткових зборів, перелік яких наприкінці XIX – на початку XX ст. динамічно розширювався з року в рік.

Окрема роль у структурі теоретико-методологічних засад дослідження відводилася джерелознавчим методам. Відіграючи традиційно важливу роль у

¹ Ясь О.В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 136.

пошуку, селекції, верифікації, з'ясуванні репрезентативності та сфери використання, вони мають очевидну вагомість. Неупереджене і об'єктивне вивчення комплексу архівних та опублікованих документальних матеріалів забезпечувалося використанням методу критики джерел. Відомості офіційної діловодної документації порівнювалися із локальними даними, матеріалами періодики та ін. Доречно зазначити, що опрацювання нормативно-законодавчих актів, які регламентували діяльність органів міського управління та самоврядування, потребувало застосування не лише джерелознавчого інструментарію, а й використання формально-юридичного методу. Структуруванню широкого масиву статистичних даних, які були залучені нами для порівняння демографічних показників чи оцінки ефективності фінансової діяльності, сприяло застосування контент-аналізу та статистично-економічного методу, коли мова йшла про відповідну сферу. Більшість залучених цифрових показників презентувалася самими органами міського управління чи загальнодержавними, тож враховувалася ймовірність підвищеного рівня суб'єктивності. Кількісні методи здатні розкривати загальні риси явищ і процесів, формувати основу для сутнісно-змістовного аналізу¹. При цьому унаочненню відповідного статистичного матеріалу сприяли методи групування та таблично-графічні методи.

Загалом виконання поставленої мети та комплексу науково-дослідницьких завдань потребувало залучення досить широкого, суто історичного та суміжних галузей науки, міждисциплінарного, теоретико-методологічного інструментарію. Зважаючи на це, а також враховуючи тенденції розвитку гуманітаристики, нами було обрано підхід, який дозволив органічно поєднати традиційні принципи із новітніми світоглядними парадигмами.

¹ Ковальченко І.Д. Методи исторического исследования. 2-е изд., доп. М.: Наука, 2003. С. 309–310.

Висновки до розділу

Аналіз стану наукового дослідження проблеми дозволяє стверджувати про тематичне і методологічне урізноманітнення історіографії, присвяченої історії міст Правобережної України, Галичини та Буковини. Однак місцевий управлінський апарат перебував у полі зору науковців лише з точки зору необхідності загального пояснення урбанізаційних процесів. Тому варто констатувати, що зберігається необхідність у подібному комплексному дослідженні, а заявлена нами мета цілком відображає його новаторський характер і концентрується навколо створення саме порівняльно-історичної картини, яка б цілісно відобразила ключові особливості та тенденції розвитку, системи управління та функціонування органів влади міст вказаних регіонів.

Подібно до цього представлена сукупність джерельних матеріалів, за рахунок різноманітності, різного рівня об'єктивності, змістового наповнення та контексту створення, формує репрезентативну джерельну базу та дозволяє повноцінно виконати поставлені завдання.

Дослідницька теоретико-методологічна модель забезпечила, з одного боку, відносно високу достовірність отриманих наукових результатів, а з другого, дозволила звернути увагу на необхідність надання їм (пост)модерністського змісту. Доцільність такого методологічного синкретизму впливає із самої теми дослідження, його предмета та географічних меж, сприяючи підготовці кінцевого якісного наукового продукту.

Отже, незважаючи на наявність комплексу різнопланової наукової літератури, аналіз історіографічної та джерельної бази засвідчує відсутність спеціального дослідження, яке було б присвячене порівняльно-історичному аналізу процесів формування та діяльності органів міського управління

Правобережної України, Галичини та Буковини впродовж другої половини ХІХ
– початку ХХ ст.

РОЗДІЛ II

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ МІСТ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ, ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ

2.1. Губернські центри Правобережжя: демографія та інфраструктура

Особливістю розвитку Російської імперії, як і будь-якої іншої тогочасної монархічної поліетнічної держави, була наявність серйозних відмінностей між її окремими регіонами. Вони зумовлювалися не лише об'єктивними факторами на зразок розміру території, чисельності населення чи економічної активності. Важливу роль відігравали політичні чинники, а, наприклад, для конкретних населених пунктів – статус адміністративно-територіального центру. Головні міста губерній завжди відігравали роль піонерів у багатьох сферах. Саме їм належало першими бути задіяними у реалізації тих чи інших реформ, і лише потім вони розповсюджувалися на інші території. Для міст Правобережної України це правило мало власну специфіку, зважаючи на її перебування у складі Речі Посполитої до кінця XVIII ст. та побоювання імперської влади польського політичного та єврейського економічного впливу.

Ключовими параметрами, які дозволяють здійснити об'єктивний порівняльно-історичний аналіз розвитку трьох губернських центрів регіону – Києва, Житомира та Кам'янця-Подільського у другій половині XIX – на початку XX ст., є їхній демографічний та соціально-економічний розвиток. При цьому аналіз фінансово-бюджетних показників, особливостей управління комунальною інфраструктурою та міським майном представлено у розділі 4, з огляду на виняткову компетенцію міських органів самоуправління у цій сфері.

Зважаючи на хронологічні рамки дослідження, як відправну точку нами обрано початок 1860-х рр., коли Центральний статистичний комітет

Міністерства внутрішніх справ упродовж п'яти років опублікував у вже згадуваному семитомному виданні узагальнювальну інформацію про всі міські поселення Російської імперії¹. Ці офіційні дані кінця 1850-х рр. зафіксували проживання у Києві $\approx 60,7$ тис. осіб (34,1 тис. чоловіків та 26,6 тис. жінок), Житомирі – $\approx 33,7$ тис. (18,5 тис. чоловіків та 15,2 тис. жінок), Кам'янці-Подільському – 19,6 тис. (10,4 тис. чоловіків та 9,2 тис. жінок)². Таким чином, населення Києва переважало кількість жителів Житомира та Кам'янця-Подільського разом узятих, що пояснюється його незмінним упродовж всього аналізованого нами періоду соціально-економічним та політичним лідерством.

Для прикладу, можна порівняти статистику за попереднє десятиліття, яка була опублікована у іншому багатотомному виданні – «Військово-статистичний огляд Російської імперії», надрукованому 1-м відділенням Департаменту Генерального штабу у 1848–1850 рр. На той час у Києві проживало 56,7 тис. осіб, Житомирі – 18,1 тис., Кам'янці-Подільському – 14,4 тис.³ Інакше кажучи, за десятиліття 1850-х рр. значний приріст продемонстрував лише губерньський центр Волинської губернії – майже вдвічі.

У пореформений період «демографічний розрив» між Києвом та Житомиром і Кам'янцем-Подільським стрімко збільшувався. За даними одноденного перепису населення Києва у 1874 р. у місті проживало 127,25 тис. осіб (тобто вдвічі з лишком більше, ніж за даними 1860 р.), у тому числі близько 10,5 тис. осіб у передмістях – Шулявці, Солом'янці, Протасовому Яру, Байковій горі, Деміївці та Саперній Слобідці. На той час у місті налічувалося майже 10,7 тис. житлових і 9,2 тис. нежитлових будівель; найбільше – у Плоській та Либідській частинах, найменше – Палацовій та Печерській. У даному випадку

¹ Городские поселения в Российской империи: [в 7 т.]. С.-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1860–1865.

² Там само. Т. 1 ... С. 376; Там само. Т. 2 ... С. 436; Там само. Т. 4. ... С. 28.

³ Военно-статистическое обозрение Российской империи ... Т. 10. Ч. 3 ... Табл. № 3; Там само. Ч. 2 ... Табл. № 3; Там само. Ч. 3 ... Табл. № 3.

мова йде про розподіл за престижністю, адже для незаможного населення властива більша густота. Двоповерхових будинків у місті було 13,3% від загального числа, три- та більше – 1,7% (зокрема, три п'ятиповерхові)¹. Майже третина житлових приміщень (28%) була збудована після 1864 р., що свідчить про швидкий розвиток Києва упродовж наступного десятиліття.

На жаль, у Житомирі та Кам'янці-Подільському подібні окремі переписи населення не проводилися. У тогочасній літературі подекуди зустрічаються досить різні і неточні цифри щодо демографії цих міст. Наприклад, довідкове видання 1878 р. під назвою «Дністер і Придністров'я: Опис губерній: Подільської, Бессарабської і Волинської» зафіксувало проживання у Кам'янці-Подільському «до 23,000» жителів, а у Житомирі – «до 40,000». Таку статистику можна сприймати як дуже узагальнену. Із-поміж інших це видання вирізняють нестандартні, переважно досить критичні, оцінки розвитку та санітарного стану. Зокрема, вказувалося, що у Кам'янці-Подільському «торгівля невелика і перебуває у руках євреїв, які промишляють, між іншим, контрабандою», а Житомир «завжди знаходився серед другорядних [міст], близьке сусідство із Києвом (140 верст) завжди шкодило місцевій самостійності»².

Натомість офіційні дані зафіксували проживання у Житомирі 51,9 тис. осіб у 1883 р.³, а у Кам'янці-Подільському, станом на 1888 р., налічувалося 36,2 тис. осіб⁴. У Києві на той час мешкало 165,56 тис. жителів⁵. У адміністративно-поліцейському відношенні місто поділялося на вісім дільниць (фактично районів/частин): Печерська, Палацова, Либідська, Старокиївська, Подільська, Плоска, Бульварна, Лук'янівська.

¹ Киев и его предместья ... С. 3, 276, 280–281.

² Днестр и Приднестровье ... С. 3, 33.

³ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1 ... Приложение № 5.

⁴ Гульдман В.К. Подольская губерния ... С. 80.

⁵ Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год ... С. 70–71.

Навіть у 1897 р., коли було проведено Всеросійський перепис, Житомир та Кам'янець-Подільський разом узяті не змогли зрівнятися з наведеними демографічними показниками Києва 1874 р. На той час чисельність населення у них становила лише 65,9 тис. та 35,9 тис. осіб відповідно. При цьому якщо Житомир суттєво випереджав найбільші повітові міста губернії (наприклад, у Рівному проживало 24,57 тис. осіб, Кременці – 17,7 тис. осіб і т. д.), то із Кам'янцем-Подільським конкурувала Вінниця (30,56 тис. осіб)¹. Така ситуація багато в чому зумовлювалася відсутністю залізниці, яка б вела до губерньського центру. Цей вид транспорту був вагомим чинником прискорення урбанізаційних процесів у будь-якому населеному пункті. Залізничне сполучення до Кам'янця-Подільського почало будуватися лише з 1909 р., а регулярний рух започатковано в 1913 р. До початку революційних подій 1917 р. губерньський центр уже був достатньо інтегрований до навколишньої системи залізниць, однак концесіонери Російської імперії обговорювали можливі способи транспортного з'єднання із Західною Україною та Балканами, що мало, передусім, політичне та загальнодержавне підґрунтя. У 1910 р. тутешня газета «Подолія» писала з приводу побудови єдиної залізничної магістралі від Адріатичного моря до столиць: «Будівництво цього шляху, який, крім того, перетне біля Старокостянтинова запроєктований “Індійський шлях” (про нього так багато нині розмов: Варшава – Дубно – Старокостянтинів – Умань – Джанкой – Керч – Батум – Тегеран), для нашого краю матиме величезне значення. Всі товари, які раніше йшли в Центральну Росію зі Середземного моря через Чорне й Одесу, підуть прямо через Румунію і далі по Росії: Кам'янець – Проскурів – Шепетівка – Новоград-Волинський – Жлобин –

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи ... [Вып.] VIII. Волынская губерния ... С. 1; Там само. [Вып.] XXII. Подольская губерния. С. 1.

Петербург»¹. Утім, ці задуми не вдалося реалізувати у зв'язку із початком Першої світової війни, а пізніше – революційних подій, коли на першому плані перебували проблеми зовсім іншого порядку.

У 1897 р. в Києві проживало 247,72 тис. осіб або на 195% більше, ніж у 1874 р., тобто за чверть століття населення збільшилося вдвічі. Соціальна структура демонструвала кількісне домінування міських станів (почесні громадяни, купці, міщани, цехові) – 43,6% та вихідців із села – 39,5%. Значно менше представництво мали дворяни та чиновники (12,6%), духовенство (1,5%). Як рідну мову більшість населення визнавало російську (54,2%), українську (22,23%), єврейські мови (12,1%), польську (6,7%)². Натомість для Житомира була характерна вища частка міських станів (68,2%) та менша сільських (15,8%); а також переважання єврейського населення (49,4%)³. Проміжне місце займав Кам'янець-Подільський із 61,4% купців та міщан, 19,4% вихідців із села; 44,8% населення, що розмовляло єврейськими мовами, 27,4% – українською, 20,6% – російською⁴. У такому розподілі значну роль відіграли історичні передумови (перебування правобережних земель у складі Речі Посполитої) та державна політика центральних органів влади (штучне стимулювання зростання кількості вихідців із російських губерній, смуга осілості для єврейського населення тощо).

Наприкінці XIX ст. територія кожного із трьох губернських центрів включала по кілька передмість. У Києві найбільшими серед них залишалися Верхня і Нижня Солом'янка (8,2 тис. осіб), Шулявка (5,2 тис.), Звіринець (4,9 тис.), Пріорка (3,5 тис.), Куренівка (3,2 тис.), Байкова гора (1,8 тис.). Кілька

¹ Цит. за: Будзей О. Запізнілий Кам'янець-Подільський. *Подільанин*. 31 жовтня 2014 р. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/7849>.

² Первая всеобщая перепись населения... [Вып.] XVI. Киевская губерния... С. 1, 82–83, 90.

³ Там само. [Вып.] VIII. Волынская губерния... С. 3, 36–39, 88.

⁴ Там само. [Вып.] XXII. Подольская губерния... С. 1, 98.

інших (Лук'янівка, Протасів Яр, Сирець) налічували по кілька сотень жителів¹. Усі вони переважно були заселені незаможними категоріями населення (в основному робітництво), які працювали на різних підприємствах Києва. Структура навколишніх передмість Житомира і Кам'янця-Подільського була більш розгалуженою, особливо першого, але із меншою концентрацією тутешнього населення. Вирізнялися вони і за формами, адже включали також хутори, слободи, селища (поселення). У Житомирі найбільш населеними були передмістя Павликівка (3,2 тис. осіб), Мальованка (1,6 тис.), Закам'янка і Путятинка (по 1,1 тис.). У низці хуторів (Мар'янівка, Врангелівка, Нова Рудня) і одній слободі (під назвою «Російська») проживало від кількох десятків до кількох сотень мешканців². В околицях Кам'янця-Подільського існували місцевості із назвами Російські фільварки (2 тис. осіб) та Польські фільварки (0,5 тис.), Зіньківці (1,6 тис.), Карвасари (0,8 тис.), передмістя Біланівка (1,1 тис.) тощо³. Загалом подібні різноформатні (робітничі, селянські, ремісничі та ін.) приміські населені пункти були звичним явищем, а їх концентрація залежала від значення та рівня розвитку адміністративного центру, у безпосередній близькості до якого вони розташовувалися.

Аналіз рівня розвитку фабрично-заводської промисловості демонструє її слабкість у всіх містах Правобережної України (за винятком Києва). Головною причиною такого стану речей, крім уже згадуваних чинників, була сільськогосподарська спеціалізація регіону. Для прикладу, дослідник історії Поділля В. Гульдман, перераховуючи промислові потужності Кам'янця-Подільського станом на 1887 р., вказував, що у місті діяло лише 18 підприємств: «пивоварний завод 1, тютюнова фабрика 1, ватна 1, шкіряних установ 4, установ мінеральних вод 2, типографій 2, фотографій 2. Загальна сума фабрично-

¹ Там само. [Вып.] XVI. Киевская губерния... Приложение.

² Там само. [Вып.] VIII. Волынская губерния... Приложение.

³ Там само. [Вып.] XXII. Подольская губерния... Приложение.

заводської промисловості сягає до 66 552 руб.». Зауважимо, у кількісному та якісному відношеннях ці показники є досить невеликими. Поряд з цим історик зазначав, що губернському центру належало 1614 дес. орної землі при м. Смотрич. Ці угіддя здавалися в оренду, і місто щороку отримувало 12,234 тис. руб.¹.

Досить репрезентативні дані щодо розвитку губернських центрів на початку ХХ ст. представлені у статистично-довідковому виданні «Міста Росії у 1904 р.», яке було підготовлене Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії і вийшло друком у 1906 р. Із нього дізнаємося, що за показниками зайнятості робітників на Правобережжі лідирувала київська околиця Деміївка (2,13 тис. осіб). Цей населений пункт не вирізнявся наявністю потужної промисловості, однак він був суто пролетарським районом, який забезпечував Київ робітничими кадрами. Описана на прикладі демографічної статистики нерівномірність у розвитку губернських центрів спостерігалася й щодо фінансового становища. За рівнем витрат на першому місці знову ж таки перебував Київ (понад 3 млн руб.). Його показники майже у 8 разів перевищували потреби Житомира (0,393 млн руб.) та в 17,6 рази – Кам'янця-Подільського (0,17 млн руб.). При цьому останнє місто обійшли навіть Бердичів (188 тис. руб.) і Черкаси (176,4 тис. руб.), дещо наблизилася – Вінниця (111 тис. руб.). Звичайно, в даному випадку доцільно брати до уваги чисельність населення, однак тут теж простежувалася невідповідність. Так, у Києві в 1904 р. на одного жителя витрачалось 9,5 руб., Житомирі – 4,4 руб., Кам'янці-Подільському – 4,3 руб. Такі відносно високі в масштабах регіону витрати бюджету поєднувалися із заборгованістю всіх перерахованих міст. Її розмір для Києва становив 2,7 млн руб., Житомира – 0,47 млн руб., Кам'янця-

¹ Гульдман В.К. Указ. соч. С. 307–308, 332–333.

Подільського – 0,21 млн руб.¹. Варто уточнити, що ці дані демонструють постійну тенденцію на початку ХХ ст., оскільки наприкінці ХІХ ст. ситуація була дещо іншою. Так, за 1885–1887 рр. витрати Кам'янця-Подільського перевищували прибутки лише на 7,4 тис. руб. Більше всього коштів йшло на утримання будівель, вулиць та освітлення (23,7%), управлінського апарату (19,2%), військові постой та повинності (15,%), утримання поліції (9,85%) та ін.².

До 1904 р. населення губернських центрів зросло до: 320,53 тис. осіб у Києві, 88,43 тис. осіб у Житомирі, 40,13 тис. осіб у Кам'янці-Подільському. Ці дані вкотре демонструють наростання демографічного контрасту між містами.

Таблиця 2.1.1

Динаміка зростання населення губернських центрів Правобережної України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

Рік	Київ (тис. осіб)	Житомир (тис. осіб)	Кам'янець-Подільський (тис. осіб)
1897	247,7	65,9	35,9
1904	320,53	88,43	40,13
1914	520,5	90,7	49,94
1916	615	100,1	54

Порівняльний аналіз житлових умов демонструє найвищу густоту населення в Києві та Кам'янці-Подільському, де на одну особу припадало 29,6 і 35,1 квадратного сажня (1 сажень \approx 2,13 метра) території відповідно. У найбільшому місті регіону – Києві середні показники кількості проживаючих в одній житловій будівлі складали 23 людини. Особливості природної зони більшої частини Правобережної України та історичні соціально-економічні умови розвитку зумовили переважання дерев'яних будинків. Навіть у

¹ Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т. 1: Города России в 1904 году. СПб.: Типо-лит. Ныркіна, 1906. С. 156–157.

² Гульдман В.К. Указ. соч. С. 317, 321.

губернських центрах їхній відсоток був досить великим – 79% для Житомира та 69% для Києва. Єдине місто, у якому домінували кам'яні будівлі, – Кам'янець-Подільський (67%).

На той же час у Житомирі було 46,1% брукованих вулиць, Кам'янці-Подільському – 64,4%. Подібні дані по Києву відсутні, однак відомо, що цей вид інфраструктури почав з'являтися в місті ще з 1842 р., а у 1861 р. було навіть створено спеціальний Комітет брукування кам'яних мостових. Одноденний перепис 2 березня 1874 р. зафіксував наявність більше третини брукованих вулиць¹. Про високий рівень розвитку Києва в цьому відношенні свідчить і той факт, що у 1910 р. було надано дозвіл на купівлю 1 тис. квадратних сажнів гранітних кубиків². Подібно до цього місто лідирувало за показником використання гасового (2485 тис. ліхтарів), газового (1,75 тис. ліхтарів) та електричного (414 ліхтарів) освітлення. Про мінімальне використання останнього виду енергії можна говорити лише щодо Житомира (74 ліхтарі). Загалом беручи до уваги традиційне гасове освітлення, можна зробити висновок, що на початку ХХ ст. за згаданими показниками губернські центри Правобережної України вирізнялися належним рівнем (всього – 3,9 тис. ліхтарів).

Неоднозначною була ситуація з медичним обслуговуванням населення. Для прикладу, в Деміївці навіть функціонувала установа, що обслуговувала винятково робітників. Це пролетарське передмістя з другої половини ХІХ ст. розвивалося досить швидко: у 1874 р. в ньому проживало понад 10 тис. осіб та розміщувалося більше 500 житлових будівель, а вже у 1904 р. – 16,34 тис. та 1,33 тис. відповідно³. У Києві, Кам'янці-Подільському та Житомирі один лікар припадав на 701, 1175 та 3275 жителів; кількість лікарень становила 44 (з них

¹ Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в ХІХ–ХХ ст. (продовження). *Архіви України*. 2009. № 3–4. С. 48.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 661. Спр. 234. Арк. 2–7.

³ Киев и его предместья ... С. 3, 276.

28 приватних), 7 та 4 відповідно. Перше місто лідирувало й за рівнем розвитку транспортної та комунікаційної мереж. На початку ХХ ст. у ньому функціонували трамвайний рух, телеграф та найбільше проживало користувачів телефоном (1 абонент на кожні 182 жителі). Аналіз цін на продукти першої необхідності дозволяє говорити про їх вищий рівень у Києві, менший – Кам'янці-Подільському та Житомирі¹. Щоправда, варто констатувати, що для різних районів одного населеного пункту були характерні суттєві розбіжності, особливо враховуючи околиці.

Узагальнити інформацію щодо зростання та співвідношення населення губернських центрів протягом досліджуваного періоду дозволяє доповнення фактологічного матеріалу статистичними даними за 1914 р. Так, у цей час в Києві проживало 520,5 тис. осіб, Житомирі – 90,7 тис. осіб, Кам'янці-Подільському – 49,94 тис. осіб². Динаміка за 1897–1914 рр. у відсотковому відношенні була наступною: 110%, 138% та 139% відповідно. Втім, у такому форматі цифри не відображають наростання розриву між Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з другого. Якщо у 1897 р. населення першого було більшим у 3,75 та 6,9 рази за інші два, то в 1914 р. ці цифри зросли до 5,7 та 10,4 рази відповідно.

Спостерігалась і зворотна тенденція – коли демографічний та економічний розвиток демонстрував розбалансування між господарським статусом та адміністративно-політичною роллю окремих губернських центрів регіону. Подібна ситуація була характерною або почала проявлятися в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. і насамперед в економічно розвинутих південних та східних регіонах України. Деякі тутешні повітові центри перевищували або наближувалися за розміром і бюджетом до губернських (характерні приклади – Одеса та Херсон, Кременчук і Полтава, Ніжин і Чернігів). Натомість у

¹ Города России... Т. 1: Города России в 1904 году... С. 100–152.

² Статистический ежегодник России. 1914 г. ... С. 135.

досліджуваному регіональному вимірі як приклад можна навести лише Кам'янець-Подільський, а також Вінницю як найбільше повітове місто Подільської губернії. У цьому випадку основним показником для порівняння є чисельність жителів. Неодноразово згадуваний перепис населення 1897 р. засвідчив, що за цими параметрами Вінниця (30,56 тис. осіб) посідала друге місце у Подільській губернії (після Кам'янця-Подільського) та шосте – на Правобережній Україні¹.

Таблиця 2.1.2
Динаміка чисельності населення Вінниці у 1897–1904 рр.²

Рік	Чоловіки	Жінки	Загалом
1897	17 984	14 308	32 292
1898	18 431	14 694	33 125
1899	18 394	14 150	32 544
1900	18 937	15 123	34 060
1901	19 284	15 782	35 066
1902	18 905	16 173	35 078
1903	19 011	16 635	35 646
1904	19 180	17 097	36 277

Наведені у таблиці дані Подільського губернського статистичного комітету засвідчують, що за сім років кінця XIX – початку XX ст. населення Вінниці зросло лише на 3985 осіб або 12,3%. При цьому подана за 1897 р. інформація відрізняється від результатів перепису більш ніж на 1,7 тис. осіб. Натомість у 1910 р. відповідні показники чисельності населення склали вже 44,5 тис. осіб, що було лише на 2,5 тис. менше, ніж у губернському Кам'янці-Подільському (на всьому Правобережжі більше було лише у Києві та Житомирі). Отже,

¹ Первая всеобщая перепись населения ... [Вып.] XXII. Подольская губерния. С. 1.

² Держархів Вінницької обл. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 982. Арк. 90.

динаміка росту за шість років склала 22,7 %¹. У 1913 р. у місті проживала 51 тис. осіб., тобто за 1904–1913 рр. приріст складав $\approx 40,5\%$. Таке прискорення відповідало загальній динаміці економічного зростання в Російській імперії напередодні Першої світової війни та було результатом зміцнення статусу Вінниці як одного із регіональних центрів. Із початком бойових дій сюди почали поступово переміщуватися губернські установи. Доцільність такого кроку зумовлювалася не лише соціально-економічними факторами, а й військовою необхідністю. Близькість Кам'янця-Подільського до кордону із Австро-Угорщиною несла прямі загрози для функціонування владних інституцій. Як відомо, вже 4 серпня 1914 р. місто на два дні було окуповане австро-угорською армією.

Варто констатувати, що цей крок було позитивно сприйнято владою Вінниці та її населенням. У постанові міської думи від 27 травня 1916 р. зазначалося, що «для губернії розташування у Вінниці губернських установ є настільки зручним, що не може бути ніякого порівняння з резиденцією цих установ у Кам'янці-Подільському. Населенню величезної губернії тепер не потрібно їздити у той віддалений куток, де знаходяться кордони Румунії та Австрії, де якісь 18 верств відділяють Кам'янець-Подільський від Галичини та Буковини». В умовах війни, йшлося у документі, «сполучення з Кам'янець-Подільським було вкрай важким і тепер воно суттєво полегшилося»². Дійсно, специфіка інфраструктури губернії була такою, що її центр не мав залізничного сполучення, а можливі шляхи від Вінниці до Кам'янця вели через Проскурів, де «потрібно було їхати 100 верств паралельно австрійському кордону» або «через Бессарабію до Дністра», де необхідно було «з небезпекою для життя переїжджати на поромі цю велику і капризну річку, що не завжди навіть можливо» для простих жителів регіону. У протоколах того часу зустрічаємо

¹ Города России ... Т. 2: Города России в 1910 году ... С. 529.

² Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 95.

констатацію того, що Вінниця розташовується ближче до Києва (207 верст), ніж до Кам'янця-Подільського (255 верст)¹.

Звісно, умови світової війни деформували процес набуття містом статусу губернського центру у зв'язку із розміщенням у ньому не лише адміністративних установ, а й військових, лазаретів і госпіталів. Однак, позитивні результати були більш суттєвими, адже до переїзду «незручностей» зазнавала і сама губернська адміністрація, якій нелегко було відвідувати повіти своєї губернії. Розпорядження із Петрограда та Києва – крайові і центру, які стосувалися повітів і міст, йшли до Кам'янця-Подільського через Вінницю-Могилів або через Вінницю-Проскурів повз низку повітів і міст, щоб [потім] повернутися із віддаленого Кам'янця назад до тих міст, яких ці розпорядження стосувалися»².

Всі перераховані недоліки зникають за умови розташування губернського центру у Вінниці, адже безпосередньо через місто проходив залізничний шлях Київ-Одеса та судноплавна річка Південний Буг. Ще до здійснення такого вимушеного кроку вигоди від зростання соціально-економічного потенціалу міста стали очевидні й для центральної влади. Зокрема, протягом декількох попередніх років Міністерство юстиції відкрило у місті другий в губернії окружний суд, Міністерство фінансів – друге відділення Державного банку, Св. Синод – прийняв рішення про розподіл на дві частини Подільської єпархії та створення Вінницької єпископської кафедри тощо. Міська дума обґрунтовувала доцільність збереження «столичного» статусу в регіоні навіть історичними чинниками, які передували утворенню Подільської губернії у складі Російської імперії наприкінці XVIII ст. Стосовно ж початку XX ст. висновок був наступним: «Зараз ці два міста [Вінниця та Кам'янець-Подільський] однакові за кількістю населення. У Вінниці формально 55 тисяч, а

¹ Там само. Спр. 24. Арк. 154.

² Там само. Спр. 22. Арк. 95-зв.

тепер під час війни рази у півтора більше; різниця між ними лише та, що Вінниця не будучи адміністративним центром, розвивалася самобутньо і встигла обзавестися всіма благами культури та благоустрою – електричним освітленням, трамваями, водопроводом, а після війни розпочнеться побудова каналізації, проєкт якої нещодавно затверджений Міністерством внутрішніх справ»¹.

Додатковими сприятливими чинниками називалися нижчий рівень смертності, ніж в інших містах регіону (боротьбі із черевним тифом та епідемією холери сприяло проведення водогону з якісною водою), віддаленість від кордону («евакуація губерньських міст незрівнянно складніша, ніж невеликих повітових»), наявність у вінницького міського управління досвіду «служити інтересам не стільки місцевим, скільки державним». Саме на основі цих висновків 27 травня 1916 р. місцева дума постановила клопотати про залишення губерньських установ у Вінниці².

Загалом історико-порівняльний аналіз основних статистичних даних, що стосуються демографічної динаміки губерньських міст Правобережної України, показників розвитку їхньої транспортної та побутово-житлової інфраструктури дозволяє стверджувати, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. відбувалося досить швидке наростання різниці між центром генерал-губернаторства – Києвом, з одного боку, та Житомиром і Кам'янцем-Подільським, з другого. Навіть без урахування околиць Деміївки та Солом'янки Київ суттєво випереджав інші населені пункти. Стосовно інших двох стримуючими факторами виступала низка чинників – менший адміністративно-політичний статус, вужча економічна спеціалізація, історичні передумови аутсайдерських ролей, повільніші темпи розвитку залізничних шляхів та ін. Найменше у цьому відношенні пощастило Кам'янцю-Подільському, який зберіг

¹ Там само. Арк. 96.

² Там само. Арк. 96-зв.

лише архітектурне домінування у губернії. Зважаючи на це, вже на початку Першої світової війни почало розглядатися питання про перенесення губернських установ до Вінниці, що цілком виправдовувалося описаними показниками.

2.2. Повітові міста і містечка Правобережжя: статистика та особливості розвитку

Після поділів Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. міста Правобережної України увійшли до складу Російської імперії та, відповідно, були поступово інтегровані до загальнодержавного політичного і соціально-економічного простору (за винятком Києва, який пройшов цей процес ще раніше). Говорячи про досліджуваний період, особливо важливо враховувати офіційні підходи до визначення населених пунктів, які вважалися містами чи містечками. За період із 1760-х рр. (починаючи із указів Катерини II про затвердження генерального штату повітових міст та списку міст до нього) і до реформи 1870 р. було прийнято низку законів, які регулювали ту чи іншу міську сферу. Однак, чинне законодавство постійно «відставало» від темпів життя і, як вже зазначалося, лише упродовж 1860–1865 рр. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії опублікувало офіційні списки повного переліку міських поселень.

На середину XIX ст. Правобережна Україна вирізнялася великою кількістю невеликих містечок, які «дісталися» імперії Романових у спадок від Речі Посполитої. Цей тип населених пунктів виник у результаті надання польськими королями власникам сіл особливих торговельних привілеїв, що приваблювало до них велику кількість населення. Їхній прискорений розвиток розпочався ще у першій половині XVII ст., коли вони перебували у магнатській власності та мали Магдебурзьке право, а «мешканці користувалися привілеями у сферах

самоврядування, станового суду, торгівлі (деякі міста мали право складу), ремесла і промислів, а також мали право на земельні наділи поза містом (орні землі, городи, сіножаті, пасовища тощо)»¹.

Станом на кінець 1850-х рр. загальна кількість містечок у трьох правобережних губерніях складала аж 361 (див. табл. 2.2.1), а міст – лише 41.

Таблиця 2.2.1

Міста та містечка Правобережжя (кінець 1850-х рр.)²

Типи населених пунктів	Загальна кількість		
	Губернія		
	Волинська	Київська	Подільська
Міста	12	12	17
Містечка	139	99	123
Всього	151	111	140

Традиційно для того часу найбільшими були центри адміністративно-територіальних одиниць – повітів. Для повноцінної демографічної картини доцільним є включення також показників губернських міст, які детально були аналізовані у розділі 2.1. На Волині статистика чисельності населення була наступною: Житомир (33,7 тис. осіб), Кременець (10,5 тис.), Старокостянтинів (10,1 тис.), Заслав (8,6 тис.), Дубно (8,2 тис.), Острог (7,6 тис.), Новоград-Волинський (6,6 тис.), Луцьк (6,4 тис.), Володимир-Волинський (5,3 тис.), Рівне (5 тис.), Овруч (4,5 тис.) та Ковель (3,6 тис.). У середньому майже ідентичними були демографічні показники міст Поділля: Кам'янець-Подільський – 19,6 тис. осіб, Балта – 14,15 тис.,

¹ Сас П.М. Міщани. *Енциклопедія історії України*: Т. 6. Ла – Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. С. 770.

² Складено на основі: Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 366–417; Там само. Т. 2 ... С. 391–488; Там само. Т. 4 ... С. 1–131.

Вінниця – 10,3 тис., Гайсин – 10,1 тис., Могилів-на-Дністрі – 9,45 тис., Проскурів – 7,6 тис., Ольгопіль – 5,5 тис., Літин – 5,2 тис., Брацлав – 5 тис., Летичів – 4,6 тис., Ямпіль – 4 тис., Нова Ушиця – 3,9 тис. Ця губернія вирізнялася наявністю п'яти заштатних (безповітових) міст, які не мали статусу адміністративного центру для певної території¹. Серед них: Бар – 8,1 тис. осіб, Хмільник – 7,8 тис., Вербовець – 4,6 тис., Стара Ушиця – 2,8 тис., Сальниця – 2 тис. У Київській губернії, як і загалом на Правобережжі, за демографічними показниками суттєво вирізнявся Київ (60,7 тис. осіб). Концентрація населення у повітових центрах тут також була більшою, порівняно із Волинню та Поділлям: Бердичів – 51,6 тис. осіб, Умань – 12,8 тис., Черкаси – 12,6 тис., Васильків – 11,4 тис., Звенигородка – 9,5 тис., Чигирин – 9,3 тис., Сквиря – 8 тис., Липовець – 7,5 тис., Радомишль – 7,4 тис., Тараща – 7,2 тис., Канів – 6,8 тис. Ця статистика засвідчує, що у 1860 р. серед трьох правобережних губерній найменше населення у містах проживало на Волині (≈110 тис. осіб), дещо більше на Поділлі (≈128 тис. осіб). Натомість Київська губернія (≈205 тис. осіб) лідирувала за рахунок показників Києва та Бердичева².

Про тогочасну кількість жителів містечок Київської та Волинської губерній офіційна статистика 1858 р. даних не подавала. Винятком стали лише ті з них, які розташовувалися на Поділлі (див. табл.).

Таблиця 2.2.2

**Населення найбільших містечок Подільської губернії
(кінець 1850-х рр.)³**

Повіт	Містечко	Населення	Повіт	Містечко	Населення
-------	----------	-----------	-------	----------	-----------

¹ Безуездный город. *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Доп. т. 1: Аа – Вяхирь. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1905. С. 235.

² Городские поселения в Российской империи. Т. 4 ... С. 1–86.

³ Складено на основі: Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ...С. 366–417; Там само. Т. 2 ... С. 391–488; Там само. Т. 4 ...С. 86–131.

		(осіб)			(осіб)
Кам'янець-Подільський	Городок	4601	Літинський	Новокостянтинів	3367
	Оринин	3746		Пилява	2183
	Смотрич	2355		Стара Синява	4236
Балтський	Богопіль	3564	Могилівський	Лучинець	2539
	Криве Озеро	3472		Шаргород	4884
	Круті	3371		Ялтушків	2326
Брацлавський	Немирів	5419	Новоушицький	Дунаївці	2330
	Тростянець	3655		Калюс	3296
	Тульчин	11 217		Муровані Курилівці	2549
Вінницький	Браїлів	5118	Ольгопільський	Бершадь	4627
	Пиків	2290		Жабокрич	3900
	Станіславчик	2365		Ободівка	4728
Гайсинський	Гранів	3484	Проскурівський	Чечельник	6653
	Теплик	4271		Сатанів	3199
	Хащувате	2911		Ярмолинці	2972
Летичівський	Деражня	1811	Ямпільський	Джурин	2667
	Зіньків	3786		Цекинівка	3717
	Меджибіж	2714		Чернівці	3717

Деякі із правобережних містечок перебували у відомчому підпорядкуванні. Кілька з них, зважаючи на військово-стратегічне значення і прикордонне розташування, були зараховані до воєнного міністерства. Цей статус вони отримали після польського повстання 1830–1831 рр. Наприклад, у 1837 р. у такому підпорядкуванні опинилися Піщане, Саврань, Гранів, Івангород, Ладизин, Меджибіж Подільської губернії. У Київській губернії до відомства військових поселень були зараховані містечка Соколівка, Торговиця та Шаулиха.

Більш точна і репрезентативна інформація, що дозволяє нам сформувавши уявлення про кількість населення усіх правобережних містечок, відноситься вже до 1870 р. Саме тоді, переймаючись питанням щодо форм та термінів запровадження міської реформи на Правобережній Україні, Міністерство внутрішніх справ звернулося до тутешніх губернаторів із проханням надіслати свої міркування щодо доцільності виключення невеликих містечок із переліку міських поселень. Серед інших даних чиновники повідомили чисельність жителів. Тож станом на 1870 р. найбільшими містечками регіону за цими показниками були:

– у Волинській губернії: Корець (9,8 тис. осіб), Любар (8,5 тис.), Полонне (8,2 тис.), Красилів (5,5 тис.), Остропіль (5,25 тис.), Радзивилів (4,6 тис.), Вишнівець (4,4 тис.) та ін. Решта налічувала менше 4-х тис. жителів, а у найменшому – Мильці, яке раніше належало польським князям Сангушкам, – проживало лише 53 особи. Більше половини з них – це духовенство чоловічого монастиря, якому раніше належали навколишні села¹;

– у Київській губернії: Біла Церква (19,1 тис. осіб), Сміла (10 тис.), Ржищів (8,9 тис.), Богуслав (8,7 тис.), Златопілля (8,5 тис.), Городище (7,8 тис.), Обухів (7,3 тис.). У решті містечок, демографія яких була кращою за сусідні правобережні губернії, проживало менше 7 тис. жителів. Найменшим було торгове м-ко Гнатівка поблизу Києва, де проживало 258 осіб (із них 80% – євреї). За даними тогочасного історика Київської губернії Л. Похилевича наприкінці 1880-х рр. тут мешкало вже майже 1400 осіб²;

– у Подільській губернії: Тульчин (13 тис. осіб), Меджибіж (7,6 тис.), Браїлів (7 тис.), Немирів (6,25 тис.), Бершадь (6 тис.), Городок (5,9 тис.),

¹ Дет. див.: Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007. С. 197–219.

² Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский: статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. Киев: Тип. А. Давиденко, 1887. С. 77–78.

Чечельник (5,6 тис.), Чернівці (5,2 тис.). В інших містечках проживало не більше 5 тис. осіб, а найменше у Юліямполі – 190 мешканців, серед яких 55% селян та 42% торгівців-євреїв.

Таблиця 2.2.3

Міста та містечка Правобережжя (друга половина 1870-х рр.)¹

Типи населених пунктів	Загальна кількість		
	губернія		
	Волинська	Київська	Подільська
Міста	12	12	16
Містечка	130	86	115
Всього	142	98	131

Варто зауважити, що серед усіх жителів містечок представники власне міських станів переважали лише у Волинській губернії – 55,2% із загальної чисельності у 244,3 тис. жителів. Натомість у Київській та Подільській губерніях вони були в меншості – 44,2% (із 322,45 тис. осіб) та 40,6% (із 288,5 тис. осіб) відповідно. Отже, домінували селяни, а частка єврейського населення коливалася від $\approx 39\%$ на Поділлі до $\approx 48\%$ на Волині².

Не лише на прикладі згаданих Мильців Ковельського повіту Волинської губернії, а й деяких інших можна погодитися із думкою Міністерства внутрішніх справ щодо необхідності скорочення кількості містечок на Правобережжі. Висловлюючись із цього приводу, тутешній губернатор І. Галлер наголосив, що «всі містечка Волинської губернії, за винятком

¹ Складено на основі: Ведомость о размере налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках на 1876 год и дополнительных к оному сборов. *ПСЗ РИ. Собр. 2-е.* Т. LI (1876). Ч. III: Приложения. К № 55650. СПб., 1878. С. 78–80; Там само. Т. LIII (1878). Ч. III: Приложения. К № 58244. СПб., 1880. С. 158–160; Там само. Т. LIV (1879 – 18 февраля 1880). Ч. III: Приложения. К № 59871. СПб., 1881. С. 229–231.

² Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 103–114.

Радзивилова, мають винятково сільський характер, і якщо у деяких із них існує яка-небудь торгівля, то вона нічим не відрізняється від торгівлі, яка здійснюється у багатьох селах великоросійських губерній». На основі цього твердження чиновник пропонував усі тутешні містечка перетворити на сільські поселення. При цьому, щоб уникнути деяких управлінських та економічних труднощів, він, серед іншого, пропонував зберегти міщанський статус для тих хто мав його на той час, та, відповідно, відокремити відбування рекрутської повинності і роз'єднати сільські громади за національно-релігійним критерієм. Цей захід мав суто антиєврейське спрямування. У тогочасній літературі безапеляційно домінувала думка про контроль «майже всієї промисловості та торгівлі» у містах єврейським населенням та, водночас, відсутність у нього зацікавленості у розвитку благоустрою¹.

Очільник Київської губернії М. Катаказі також висловив думку про збереження за купцями і міщанами містечок їхніх звань та надання їм дозволу створювати окремі відділення при управі того повітового міста, до якого вони зараховані. Для решти менш значних населених пунктів цього типу він пропонував запровадити посади старости з помічниками, які б мали спрощені самоврядні повноваження². Дійсно, незважаючи на те, що для уряду головним завданням була максимально швидка та водночас безпечна для політичного ладу уніфікація системи управління, він пішов шляхом її ускладнення, будучи змушеним створювати подібні до запропонованих М. Катаказі суто регіональні органи влади.

Тоді ж тутешній генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков узагальнив, що існуючі на Правобережній Україні містечка мають досить різне значення: «деякі

¹ Братчиков А.Б. Материалы для исследования Вольнской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 2. Житомир: Тип. Губернского упр., 1869. С. 5–6.

² Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 56–65.

з них, за чисельністю населення і розвитку торгових промислів, переважають або рівняються з повітовими містами [тут, очевидно, мова йшла чи не про половину із вищеназваних нами. – *С.Д.*], до яких вони приписані; інші, хоч і менш значні за населенням, але з огляду на переважання у них промислового класу євреїв, або за своїм географічним розташуванням на залізничних пунктах і сплавних ріках мають характер більш міського, ніж сільського поселення, і нарешті, містечка третього роду лише за своєю назвою відрізняються від навколишніх сіл; у багатьох із них посеред суцільної маси селянського населення перебуває заледве по декілька єврейських дворів»¹. Тому за основний параметр для вирішення питання, чи потрібно залишати за конкретним населеним пунктом статус міського поселення, він пропонував узяти наявність не менше ніж 500 дворів, із яких не менше половини мала належати представникам міських станів.

Під ці вимоги підпадали лише 18 містечок², до яких чиновник пропонував додати, як виняток, Ржищів та Волочиськ. У першому, де мешкало 4,9 тис. осіб, діяла одна із найбільших пристаней на Дніпрі, а також декілька заводів: цукровий, механічний, чавуноливарний, цегельний та ін. Тож містечко мало статус потужного торгово-промислового центру та великої перевалочної бази³. Натомість виняткове значення Волочиська, незважаючи на нечисленність його жителів (1,2 тис. осіб), полягало в географічному розташуванні: тут з'єднувалася Жмеринсько-Волочиська залізниця Російської імперії із залізничною лінією Австро-Угорщини, яка вела до Підволочиська

¹ Там само. С. 75.

² Біла Церква, Богопіль, Богуслав, Златопіль, Корець, Криве Озеро, Любар, Махнівка, Немирів, Полонне, Радзивилів, Славута, Сміла, Тальне, Тульчин, Чорнобиль, Чуднів, Шепетівка.

³ Силкіна Н.М., Силкін С.Д., Шелудченко В.І. Ржищів. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Київська область ... С. 340.

Тернопільського повіту і далі до Кракова¹. Крім того, до цієї групи О. Дондуков-Корсаков додав і п'ять приватновласницьких міст Поділля: Хмільник, Сальниця, Бар, Стара Ушиця і Вербовець, адже вони, за його словами, «за населенням перевищують містечкову норму, мають власні землі та прибутки і користуються міськими установами, які завідують міським господарством та громадськими справами жителів»². Подальші події показали, що влада не лише дуже уважно ставилася до думок місцевої адміністрації, а й проявляла більш помірковану та неспішну позицію у питанні реформування системи управління правобережних міст.

У 1870–1890-х рр., в умовах сприятливої економічної кон'юнктури, чисельність тутешнього населення збільшувалася особливо швидко. Досить точні цифри щодо жителів губерньського та повітових центрів Київської губернії за 1878 р. подав у тогочасному довідковому виданні «Київська губернія (нарис)» секретар статистичного комітету В. Мозговий. За його даними, у 1878 р. у Києві проживало 126,3 тис. осіб, Бердичеві – 56,9 тис., Василькові – 16,4 тис., Черкасах – 15,7 тис., Сквирі – 14,2 тис., Умані – 14,2 тис., Таращі – 12,7 тис., Звенигородці – 10,3 тис., Радомишлі – 8,6 тис., Чигирині – 8,4 тис., Каневі – 8,3 тис., Липовці – 5,9 тис.³.

Ця статистика демонструє домінуючу тенденцію до зростання чисельності жителів міст. За період 1870–1878 рр. приріст населення складав від 8–10% (Звенигородка, Бердичів, Умань) до 75–80% (Сквира, Тараща); у Києві – більш, ніж вдвічі. На цьому фоні вирізнялися Чигирин та Липовець, чия від'ємна динаміка складала 10% та 20% відповідно. Пояснення криється, перш за все, у

¹ Залізнична станція Волочиськ. Історія та розвиток [Матеріали Волочиського районного історичного музею]. *Волочиськ*. URL: http://www.volochisk.info/pro_misto/zalznucya.php.

² Матеріали, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 75–76, 133–134.

³ Мозговой В.Г. Очерк Киевской губернии. Пространство. Пути сообщения. Население. Климат. Землевладение и земледелие. Фабричная и заводская промышленность. Киев: Губ. тип., 1881. С. 24–25.

взаємопов'язаних чинниках: географічному розташуванні (віддаленість від транспортних шляхів та губернського центру, наближеність до більш потужних міст – Бердичева і Олександрії Херсонської губ.) та низькому економічному розвитку. У 1903 р. «Енциклопедичний словник Брокгауза і Єфрона» вказував, що Чигирин «мало і погано забудований, хоча займає досить значний простір, вулиці майже не мають мостових і схожі на сільські»¹. Це робило вказані населені пункти менш конкурентними порівняно з іншими при виборі місця проживання та заробітку. Тож за рахунок лише природного приросту, який був у середньостатистичних межах, демонструвати позитивну динаміку було складно. Загалом Київська губернія, як стверджував В. Мозговий, у 1878 р. займала друге місце в Російській імперії за чисельністю населення міських станів (392,7 тис.) – міщан, купців, ремісників². Очевидно, такі лідерські позиції багато в чому забезпечував Київ та, як зазначав чиновник, єврейське населення; на першому місці була Херсонська губернія з найбільшим в Україні містом – Одесою.

У вже згадуваному виданні «Дністер і Придністров'я: Опис губерній: Подільської, Бессарабської і Волинської» 1878 р. подана інформація з коротким описом статусу конкретного міста та фіксацією чисельності жителів. Щоправда, джерела демографічної інформації не вказано, а заокруглення цифр до тисячі викликає сумніви у їхній точності. Наприклад, щодо Подільської губернії, відзначено проживання у Балті – «до 20,000» жителів, Вінниці – «більше 18,000», Могилеві-на-Дністрі – «більше 18,000», Проскурові – «до 12,000», Гайсині – «до 10,000», Літині – «більше 7,000», Ольгополі – «до 7,000», Брацлаві – «до 6,000», Ямполі – «до 5,000», Летичеві – «до 5,000», Новій Ушиці «до 4,000». Згадано і менші міста й містечка, які не мали статусу повітових

¹ П. Т. Чигирин. *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 38а: Человек – Чугуевский полк. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1903. С. 815.

² Мозговой В.Г. Указ. соч. С. 29.

центрів: Тульчин – «більше 12,000» жителів, Бар – «більше 8,000», Хмільник – «до 8,000», Немирів – «більше 7,000», Меджибіж, Городок, Бершадь, Сатанів та Чорний Острів – «до 5,000» у кожному, Гранів – «до 4,000», Ладижин і Сальниця – «більше 3,000» у кожному, Жванець – «до 2,000»¹. Зважаючи на узагальнений характер, до цієї статистики потрібно ставитися з обережністю, однак відставання за демографічними показниками деяких повітових центрів від неповітових є достовірним.

У подібному форматі вказано чисельність населення міст Волинської губернії: у Житомирі зафіксовано проживання «до 40,000» жителів, Новограді-Волинському – «до 9,000», Старокостянтинові – «більше 15,000», Заславі – «до 8,000», Кременці – «до 12,000», Острозі – «до 8,000», Рівному – «до 7,000», Дубно – «до 15,000», Луцьку – «до 12,000», Володимирі-Волинському – «більше 5,000», Овручі – «до 6,000», Ковелі – не вказано. Подібно до цього присутні згадки і про деякі невеликі містечка, наприклад, Полонне (12 тис.), Корець (8 тис.), Радивилів (8 тис.), Вишнівець (3 тис.), Берестечко (3 тис.), Любомль (3 тис.), Баранівка (2 тис.), Волочиськ (2 тис.), Рожище (2 тис.)².

Це видання у досить не властивій для подібних довідників манері характеризує влучними фразами розвиток того чи іншого міста. Наприклад, Могилів-на-Дністрі названо «найкращим повітовим містом в [Подільській] губернії», яке у торговому та промисловому відношеннях навіть перевершує Кам'янець. Балта отримала характеристику торгового міста «з 2 досить сильними ярмарками», значення якого зросло після проведення поблизу одесько-київської залізниці; Меджибіж – охайного і красивого міста, з огляду на його тривале підпорядкування військовому відомству, що має більше торгове значення, ніж повітові Проскурів, Летичів та Літин. В інших випадках зазначається, що: 1) Немирів «у торговому відношенні переважає Брацлав і має

¹ Днестр и Приднестровье ... С. 3–8.

² Там само. С. 33–40.

деяке значення»; 2) «торгове значення Кременця було досить велике, тут склалися товари, які йшли із Росії до Австрії і назад, але із прокладанням [залізничної] гілки від києво-брестської залізниці до Радивилова, яка оминула місто, воно зменшилося»; 3) у Радивиліві «цілий рік ярмарок, який затихає лише по суботах і по днях великих єврейських свят, і тому число радивилівських мешканців принаймні вдвічі більше вказаного»; 4) «торгове значення Рівного особливо зросло після проведення через місто києво-брестської залізниці»; 4) Дубно «тепер досить велике місто, наповнене євреями». Водночас низка міст отримала коротку негативну характеристику: Вінниця, як і Брацлав і Заслав, «особливого значення не має», Ольгопіль «значення не має» (аналогічне вказано й стосовно Летичева, Літина), Новоград-Волинський «особливого значення не має», Старокостянтинів «велике і дуже брудне місто», Луцьк «бідне і брудне місто наповнене євреями», Заслав «особливого значення не має», Володимир-Волинський «вважається одним із найбільш бідних в губернії», Овруч «тепер невеликий і бідно влаштований» тощо¹. Такі, хоч і дуже суб'єктивні, твердження мають певне логічне підґрунтя і підтверджуються дотичними фактами, які на прикладі конкретних населених пунктів неодноразово наводяться нами у різних місцях.

Досить точну інформацію щодо чисельності жителів, яка ґрунтувалася на офіційних даних статистичних комітетів, зафіксовано в другій половині 1880-х рр. (див. табл.).

Таблиця 2.2.4

**Чисельність населення міст Правобережжя
(друга половина 1880-х рр.)²**

¹ Там само. С. 4–8, 33–40.

² Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1 ... Приложение № 5; Гульдман В.К. Подольская губерния... С. 80; Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год ... С. 70–71.

Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
місто	населення (тис. осіб)	місто	населення (тис. осіб)	місто	населення (тис. осіб)
Житомир	51,93	Київ	165,56	Кам'янець-Подільський	36,16
Володимир-Волинський	8,05	Бердичів	77,87	Балта	33,74
		Васильків	18,04	Брацлав	6,27
Дубно	7,19	Звенигородка	12,91	Вінниця	23,59
Заслав	9,99	Канів	8,56	Гайсин	9,36
Ковель	13,75	Липовець	6,58	Летичів	5,59
Кременець	10,21	Радомишль	7,16	Літин	9,54
Луцьк	13,6	Сквира	15,71	Могилів	19,98
Новоград-Волинський	13,38	Тараща	15,05	Нова Ушиця	4,91
		Умань	23,85	Ольгопіль	8,48
Овруч	6,35	Черкаси	20,9	Проскурів	18,77
Острог	16,4	Чигирин	15,18	Ямпіль	5,65
Рівне	7,01			Бар	13,76
Старо-костянтинів	17,61			Хмільник	12,43
				Стара Ушиця	4,33
				Сальниця	2,52
				Вербовець	2,18
Загалом	≈175,5	Загалом	≈387,4	Загалом	≈217,2
Без Житомира		Без Києва		Без Кам.-Под.	
≈123,6		≈221,8		≈181	

Упродовж наступного десятиліття, як засвідчують дані Всеросійського перепису населення 1897 р., ця картина зазнала помітних змін. Якщо не враховувати статистики губернських центрів, яка, за винятком Кам'янця-Подільського, традиційно продемонструвала найбільшу динаміку приросту, доцільно вказати на чітке виокремлення у кожному регіоні кількох більш розвинутих, порівняно з іншими, міст. В окремих випадках ще десять років тому вони не вирізнялися із загальної групи повітових центрів (найбільш характерний приклад – Рівне).

Конкретні показники тогочасної чисельності населення були наступними:

1) Волинська губернія: Житомир – 65,9 тис. осіб, Рівне – 24,57 тис., Кременець – 17,7 тис., Ковель – 17,7 тис., Новоград-Волинський – 16,9 тис., Старокостянтинів – 16,38 тис., Луцьк – 15,8 тис., Острог – 14,75 тис., Дубно – 14,25 тис., Заслав – 12,6 тис., Володимир-Волинський – 9,88 тис., Овруч – 7,4 тис.¹;

2) Київська: Київ – 247,7 тис. осіб, Бердичів – 53,35 тис., Умань – 31,02 тис., Черкаси – 29,6 тис., Сквиря – 17,96 тис., Звенигородка – 16,9 тис., Васильків – 13,13 тис., Тараща – 11,26 тис., Радомишль – 10,9 тис., Чигирин – 9,87 тис., Канів – 8,85 тис., Липовець – 8,66 тис.²;

3) Подільська: Кам'янець-Подільський – 35,9 тис. осіб, Вінниця – 30,56 тис., Балта – 23,4 тис., Проскурів – 22,85 тис., Могилів – 22,3 тис., Жмеринка – 12,9 тис., Хмільник – 11,66 тис., Бар – 9,9 тис., Літин – 9,42 тис., Гайсин – 9,4 тис., Ольгопіль – 8,1 тис., Летичів – 7,25 тис., Ямпіль – 6,6 тис., Нова Ушиця – 6,4 тис., Стара Ушиця – 4,2 тис., Вербовець – 2,3 тис., Сальниця – 3,7 тис. тощо³.

¹ Первая всеобщая перепись населения ... [Вып.] VIII. Вольнская губерния ... С. 1.

² Там само. [Вып.] XVI. Киевская губерния ... С. 1

³ Там само. [Вып.] XXII. Подольская губерния ... С. 1.

Порівняння цих даних із аналогічними кінця 1850-х рр. дозволяє відзначити неабиякий приріст не лише губернських центрів, а й таких міст як: Рівне (+491%), Проскурів (+301%), Вінниця (+297%), Новоград-Волинський (+256%), Луцьк (+247%), Умань (242%), Могилів (+236%), Черкаси (+235%), Сквиря (+225%). Варто підкреслити, що саме у цей період Вінниця остаточно закріпила за собою статус лідерського повітового міста на Поділлі, яке навіть почало конкурувати із губернським центром. У Волинській губернії таке суперництво хоч і не вдалося нав'язати Рівному, однак його стрімке зростання було безпрецедентним у відсоткових цифрах. Із одного з найменших повітових міст, завдяки насамперед появі залізниці, воно перетворилося у лідируюче серед аналогічних за адміністративним статусом. Лише у Київській губернії незмінними були загальні тенденції: збереження демографічного розриву між Києвом і Бердичевом (звісно, при кардинально різних показниках чисельності населення), з одного боку, та рештою – з другого (де Умань та Черкаси йшли попереду).

Загальна питома вага міського населення на Правобережній Україні залишалася, як і декілька десятиліть тому, досить низькою і у відсотковому відношенні складала: на Волині – 7,82%, Київщині – 12,9% (у тому числі частка Києва – 6,96%), Поділлі – 7,35%. Відносно репрезентативним є розподіл жителів за лінгвістичними параметрами. Більшою частка україномовних міщан була в Подільській губернії – 32,5% від загального числа, дещо менше – в Київській – 28,17%, і лише 19,7% у Волинській (загалом по регіону – 27,06%). У межах всього Правобережжя традиційно домінувало єврейське населення – 39,7%, менше – російсько- (25,12%) і польськомовне (5,5%). Наведені цифри пояснюються особливостями історичного розвитку краю (попереднє перебування у складі Речі Посполитої), специфікою імперської політики (штучне стимулювання збільшення кількості вихідців із російських регіонів,

наявність смуги осілости) та традиційним проживанням українського народу в сільській місцевості.

Окремо варто назвати Жмеринку у Вінницькому повіті Подільської губернії, яка хоч і фігурувала у даних перепису, однак отримала статус міста лише у 1903 р. Цьому вона завдячує будівництву у 1865–1870 рр. залізниці Київ – Балта. Дуже швидко робітниче селище, яке з'явилося поблизу станції, переросло навколишні села Велика Жмеринка і Мала Жмеринка¹. Вже наприкінці 1880-х рр. у ньому мешкало понад 7 тис. осіб², а перепис 1897 р. зафіксував майже 13 тис. жителів. За цим показником вона обігнала більшість повітових центрів, тож, зважаючи на це, а також її економічне й інфраструктурне значення, надання статусу міста було цілком виправданим.

Необхідно констатувати, що, попри загальну тенденцію збільшення демографічних показників, чисельність населених пунктів, які мали статус міста на Правобережній Україні, за вказаним винятком, залишалася практично незмінною протягом всього пореформеного періоду. Так, станом на 1904 р. у регіоні було лише 42 міста (3 губернські, 33 повітові, 6 заштатних), не враховуючи більш ніж 10 тисячні поселення та містечка без самоврядного управління (18) (див. табл.). Кількість останніх із меншими демографічними показниками, хоч і дещо зменшилася, однак продовжувала перевищувати 300. Утім, така розрідженість мала значення лише для загальної статистики розвитку дрібної промисловості.

Таблиця 2.2.5

Міста Правобережної України (станом на 1904 р.)

¹ Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений). Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1893. С. 153.

² Его же. Подольская губерния ... С. 353.

Губернія	Загальна кількість		Перелік міст
	губернські / повітові	заштатні	
Волинська	1/11	–	Житомир
			Володимир-Волинський, Дубно, Заслав, Ковель, Кременець, Луцьк, Новоград-Волинський, Овруч, Острог, Рівне, Старокостянтинів
Київська	1/11	–	Київ
			Бердичів, Васильків, Звенигородка, Канів, Липовець, Радомишль, Сквир, Тараща, Умань, Черкаси, Чигирин
Подільська	1/11	6	Кам'янець-Подільський
			Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Нова Ушиця, Ольгопіль, Проскурів, Ямпіль
			Бар, Вербовець, Жмеринка, Сальниця, Стара Ушиця, Хмільник

Господарська спеціалізація Правобережжя стала одним із чинників слабкості місцевої промисловості у містах регіону. Ще з часів Речі Посполитої тут існували величезні польські латифундії, а після приєднання до Російської імперії поміщицьке землеволодіння стало переважати в ще більш гігантських масштабах. «Росіяни, ставши земельними магнатами, прагнули якомога швидше мати зиск від своїх господарств і немовби змагалися з польським панством у накопиченні багатств, будівництві пишних палаців з картинними галереями, в облаштуванні оазисних парків та розтринькуванні своїх прибутків за кордоном – у Парижі, Ніцці, Монте-Карло тощо», – констатують сучасні історики

О. Реєнт та О. Сердюк¹. Зважаючи на це, міська фабрично-заводська промисловість, за окремими винятками, не була настільки розвинутою, як у Катеринославській, Харківській чи Херсонській губерніях. У середині 1880-х рр. у Кам'янці-Подільському діяло, як уже зазначалося раніше, лише 18 підприємств. Серед них: «пивоварний завод 1, тютюнова фабрика 1, ватна 1, шкіряних установ 4, установ мінеральних вод 2, типографій 2, фотографій 2». Все міське господарство Поділля мало аналогічну спеціалізацію. Крім названих галузей, доцільно згадати окремі потужності цегельної промисловості (Проскурів), мідно-чавунної (Вінниця, Гайсин), борошномельної (Брацлав), фарбової (Бар). Тогочасні статистично-довідкові видання стосовно окремих повітових центрів вказували «жодного промислового значення не має» або «ні заводів, ні фабрик у місті не існує» (Нова Ушиця, Ямпіль)².

У 1904 р. за показниками зайнятості робітників на Правобережжі, не беручи до уваги згадувану Деміївку, лідирували Черкаси (1,66 тис. осіб) та Сміла (1,36 тис. осіб). Вони належали до Київської губернії і наведена статистика пояснюється наближеністю до центру генерал-губернаторства (у першому випадку) або статусом основних центрів цукрової промисловості (інші два приклади). Розвитку Черкас багато в чому сприяли навколишні маєтки (наприклад, Мошногородищенський – понад 40 тис. дес.) та побудова у 1876 р. залізниці. В м. Сміла та навколо неї розташовувалися земельні володіння графів Бобринських (а відповідно, і промислові потужності), загальна площа яких становила понад 44 тис. дес. Подекуди наявність панських маєтків ставала вирішальним фактором при виборі напрямку залізниці, визначала необхідність у побудові заводів та прокладанні телефонної лінії і т. д. Саме такими характеристиками вирізнялися містечка Мошни та Городище Черкаського

¹ Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. С. 16.

² Гульдман В.К. Подольская губерния... С. 332–333, 338, 350, 358, 368, 374, 384.

повіту Київської губернії. В останньому з 1886 р. працювала метеорологічна станція, а з наступного 1887 р. почалося прокладання телефонної лінії. З цією метою було навіть замовлено апарати шведської фірми «L. M. Ericsson»¹. Для порівняння, на початку ХХ ст. по всьому Правобережжю телефон був лише в губернських центрах та Луцьку, Рівному, Бердичеві, Деміївці.

Фінансове становище також характеризувалося нерівномірністю навіть на прикладі найбільших міст. За рівнем витрат на першому місці перебували губернські центри, однак Кам'янець-Подільський (170 тис. руб.) обійшли Бердичів (188 тис. руб.) і Черкаси (176,4 тис. руб.), дещо наблизилася – Вінниця (111 тис. руб.). Звичайно, в даному випадку доцільно брати до уваги чисельність населення, однак тут теж простежувалася невідповідність. Так, у Черкасах на одного жителя витрачалося 9,5 руб., що забезпечило місту другу позицію після Києва. Ці витрати доречно аналізувати у контексті наявності заборгованості у розмірі 93 тис. руб.².

Варто уточнити, що ці дані демонструють постійну тенденцію на початку ХХ ст., оскільки наприкінці ХІХ ст. динаміка була іншою. Так, за 1885–1887 рр. по Подільській губернії найкраща ситуація була у Вінниці – витрати перевищували прибутки на 19,26 тис. руб., найгірша – у Могилеві (-17,6 тис. руб.)³.

Таблиця 2.2.6

Чисельність населення міст Правобережжя (станом на 1904 р.)⁴

Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
місто	населення	місто	населення	місто	населення

¹ Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашевой, Киевской губ., Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. С планом имения, 3 листами диаграмм, 14 таблицами и отдельным приложением 21 исполнительного проекта построек и сооружений. К., 1896. С. 62.

² Города России ... Т. 1 ... С. 156–157.

³ Гульдман В.К. Указ. соч. С. 317.

⁴ Города России ... Т. 1 ... С. 94.

	(тис. осіб)		(тис. осіб)		(тис. осіб)
Житомир	88,43	Київ	320,53	Кам'янець-	40,13
Володимир-		Бердичів	65,86	Подільський	
Волинський	12,55	Васильків	19	Балта	25,62
Дубно	15,7	Звенигородка	19,4	Брацлав	10,2
Заслав	14,3	Канів	9,24	Вінниця	35,98
Ковель	21,8	Липовець	10,22	Гайсин	11,14
Кременець	18,05	Радомишль	12,33	Летичів	9,13
Луцьк	20,23	Сквира	22,75	Літин	10,42
Новоград-		Тараща	12,5	Могилів	26,75
Волинський	19,4	Умань	37,6	Нова Ушиця	6,9
Овруч	8,48	Черкаси	34,76	Ольгопіль	10,05
Острог	16,26	Чигирин	10,8	Проскурів	27,63
Рівне	34,32			Ямпіль	6,43
Старо- костянтинів	24,46				
Загалом	≈294	Загалом	≈575	Загалом	≈220,4

Наведені у таблиці дані, з одного боку, підтверджують думку про те, що губернські міста Правобережної України за всіма показниками, в тому числі й демографічними, суттєво переважали інші населені пункти, а з другого, демонструють наявність помітного кількісного контрасту між повітовими центрами навіть в межах однієї адміністративно-територіальної одиниці. Зокрема, різниця між найбільшим і найменшим полісом на Волині – понад 4 рази, Київщині – понад 7 разів, Поділлі – понад 5 разів.

Полярність ще більше зростає, якщо взяти до уваги статистику таких безповітових та приватновласницьких міст, як: Біла Церква – 54,27 тис. осіб,

Тульчин – 23,25 тис. осіб, Сміла – 21,1 тис. осіб, Бар – 18,2 тис. осіб, Чорнобиль – 17,98 тис. осіб та ін. Однак, цифри засвідчують, що в сільській місцевості Правобережжя продовжувало проживати значно більше населення. Із урахуванням поданих у таблиці населених пунктів, а також безповітових та приватновласницьких, відсоток міських та сільських жителів становив: у Волинській губернії – 7,5% та 92,5%, Київській – 12,5% та 87,5%, Подільській – 7% та 93%. Для порівняння, в інших українських регіонах у містах проживало: 11% у Катеринославській губ., 9,6% – Полтавській, 14,8% – Таврійській, 14,3% – Харківській, 27,7% – Херсонській, 8,7% – Чернігівській¹. Отже, варто констатувати, що Волинь та Поділля займали останні місця, а демографічні показники Києва покращували статистику тутешньої губернії.

За етнічними характеристиками у вказаний період виділялися міста з найменшою кількістю російського – Тульчин (24,9% від загальної чисельності) і Бердичів (16,2%) та єврейського населення – Рівне (8%) і Ямпіль (>1%), переважанням єврейського – той-таки Бердичів (78%), і польського – Жмеринка (45%)². Втім, ці дані віддзеркалюють офіційну статистику Міністерства внутрішніх справ (без виокремлення українців), тому в умовах боротьби із польським впливом у регіоні та дискримінаційної політики щодо євреїв є досить суб'єктивними.

На початку ХХ ст. слабким розвитком міської інфраструктури вирізнялися Ольгопіль та Ямпіль, які взагалі не мали брукованих вулиць, 10% або менше від загальної протяжності шляхів їх мали Летичів, Заслав, Брацлав, Овруч. На перших місцях за відповідними показниками перебували Дубно – 70,6%, Звенигородка – 65,9%. Електричне освітлення, за винятком губернських центрів, починало з'являтися лише у Бердичеві. Загалом же більш-менш прийнятне вуличне освітлення мали Кременець, Острог, Овруч, Радомишль,

¹ Статистический ежегодник России. 1904 г. (год первый) ... С. 52–67.

² Города России ... Т. 1 ... С. 146.

Рівне, Старокостянтинів¹. На основі цих даних можна зробити висновок про те, що на початку ХХ ст. за статистичними показниками лише губернські центри Правобережної України вирізнялися належним впорядкуванням і освітленням вулиць. Повітові міста, не кажучи вже про невеличкі містечка та поселення, не справляли враження населених пунктів епохи поступового впровадження електричних технологій.

Неоднозначною була ситуація з медичним обслуговуванням населення. Зокрема, Канів – єдине на той час місто регіону, яке не мало міської, земської чи приватної лікарні зі стаціонарними ліжками. У інших містах кількість жителів на одне лікарняне ліжко була досить різною: від 164 осіб у Кам'янці-Подільському до 292 – у Ямполі. Загальна чисельність жителів та віддаленість від губернського центру були визначальними факторами наявності медичного персоналу. Невтішна статистика була у Барі – один лікар на більш ніж 9 тис. осіб, та Рівному – на 16,85 тис. осіб відповідно

За рівнем розвитку транспортної та комунікаційної мережі повітові міста не особливо вирізнялися. Наприклад, Літин, Ушиця, Ямпіль не мали навіть візників. Аналіз цін на продукти першої необхідності дозволяє виділити Черкаси і Умань як найдорожчі міста для проживання, Житомир та Овруч – як найдешевші². Щоправда, варто констатувати, що для різних районів одного населеного пункту були характерні суттєві розбіжності, особливо в межах губернських центрів та їхніх околиць.

Окреслити загальні тенденції у розвитку міст Правобережної України за досліджуваний період (до Початку першої світової війни, коли частина регіону стала ареною бойових дій, а інша – прифронтовою зоною) дозволяє доповнення фактологічного матеріалу статистичними даними за 1910 та 1914 рр.

Таблиця 2.2.7

¹ Там само. С. 148.

² Города России ... Т. 1 ... С. 149, 152.

Чисельність населення міст Правобережжя (станом на 1910 р.)¹

Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
місто	населення (тис. осіб)	місто	населення (тис. осіб)	місто	населення (тис. осіб)
Житомир	83,4	Київ	497,2	Кам'янець-	
Володимир-		Бердичів	74,3	Подільський	47
Волинський	15,2	Васильків	16,5	Балта	27,9
Дубно	22	Звенигородка	24,6	Брацлав	11,4
Заслав	15,7	Канів	12,2	Вінниця	44,5
Ковель	27,7	Липовець	16,6	Гайсин	13,2
Кременець	22,5	Радомишль	15	Летичів	10,5
Луцьк	27,6	Сквира	22,5	Літин	12,3
Новоград-		Тараща	15,2	Могилів	31
Волинський	20	Умань	41,3	Нова Ушиця	8
Овруч	12,2	Черкаси	39,5	Ольгопіль	11,3
Острог	17	Чигирин	14,8	Проскурів	35,8
Рівне	32,8			Ямпіль	7,5
Старо- костянтинів	24,4				
Загалом	≈320,5	Загалом	≈789,7	Загалом	≈260,4

Порівнюючи дані за 1904 р. та 1910 р., можна стверджувати про загальну динаміку зростання чисельності населення міст, яка віддзеркалювала домінуючі на той час у Російській імперії та загалом Європі тенденції. Водночас, наростання розриву між Києвом та іншими губернськими центрами, не кажучи вже по повітові, свідчило про деформацію не лише суто демографічного, а

¹ Там само. Т. 2 ... С. 528–529.

загалом економічного розвитку. Подібно до цього більш помітними ставали відмінності між населеними пунктами однієї губернії і це демонструвало відсутність чіткої державної політики, спрямованої на ліквідацію цієї проблеми, та актуальність адміністративно-територіальної реформи, яка б враховувала нові реалії.

До початку Першої світової війни своєрідне розбалансування і помітні відмінності стали фіксуватися навіть у довідникових виданнях. У одному із них, «Увесь Південно-Західний край: довідкова та адресна книга по Київській, Подільській і Волинській губерніях», відзначалося щодо окремих міст Волині:

– «багатий на історичне минуле, Володимир-Волинський на даний час відстав не лише у економічному, але і в культурному відношенні»;

– «у торгово-промисловому значенні Полонне набуває все більшого значення, будучи центром фарфоро-фаянсової промисловості і лісової торгівлі».

Таблиця 2.2.7

Міста Волинської губернії у 1911 р.¹

Місто	Населення (осіб)	Навчальні заклади (к-сть)	Лікарні, здравниці (к-сть)
Житомир	87 650	41	15
Володимир-Волинський	15 720	5	2
Дубно	22 748	7	3
Заслав	14 593	3	3
Ковель	28 912	8	2
Кременець	21 871	10	2
Луцьк	28 141	6	5
Новоград-Волинський	21 173	6	2

¹ Підраховано за: Весь Юго-Западный край ... С. 664–890.

Овруч	10 830	3	1
Острог	17 560	7	3
Рівне	33 722	13	2
Старокостянтинів	20 344	6	2

Дані, які стосуються волосних центрів та невеликих містечок, обмежуються відомостями про чисельність їхнього населення, наявність різноманітних соціальних, побутових, навчальних, торгових та розважальних закладів. Наприклад, у Житомирському повіті найбільшими за населенням були: Чуднів (8640 осіб), Троянів (6053), Пулини (5126); у Володимир-Волинському: Горохів (6871), Устилуг (5527), Любомль (4073); у Дубенському: Олика (5920), Берестечко (4965), Мізоч (2942); у Заславському: Славута (7878), Шепетівка (7566), Лабунь (6567); у Ковельському: Ратне (5085), Мацеїв (4216), Турійськ (3383); у Кременецькому: Радивилів (6976), Вишнівець (5933), Ланівці (2638); у Луцькому: Колки (4411), Торчин (4119), Володимирець (3693); у Новоград-Волинському: Любар (14 087), Корець (14 055), Полонне (13 386); в Овруцькому: Народичі (5570), Іскоростень (3730), Рокитне (3427); в Острозькому: Здолбунів (6410), Плужне (3620), Борисів (3500); у Рівненському: Тучин (7046), Степань (6400), Домбровиця (5650); у Старокостянтинівському: Красилів (8806), Волочиськ (5668), Кульчини (5477 осіб)¹.

Аналізоване видання цікаве наявністю вступного економічного нарису, в якому окрема увага приділяється характеристиці регіону загалом та безпосередньо торгово-промислового значенню окремих міст Волинської губернії на початку ХХ ст. Привертає увагу порівняння Житомира із Бердичевом Київської губернії, зумовлене географічною близькістю та господарськими зв'язками. Водночас зазначено, що «стосовно торгівлі Житомир грає роль передмістя Бердичева, від якого віддалений на 40 верст.

¹ Там само.

Загальний темп торговельного життя Житомира вирізняється млявістю. Але, на противагу Бердичеву, Житомир добре забезпечений кредитними установами, які, певною мірою, фінансують і торгівлю Бердичева». Як основний торговий центр та «розподільний ринок для різноманітних продуктів місцевого виробництва і споживання» західної та північної Волині названо Рівне. Серед усіх тутешніх міст лише Луцьк, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів у 1900 р. мали торговий оборот на рівні 1–2 млн руб. Кожен населений пункт вирізнявся власним визначальним фактором розвитку. Дубно було центром торгівлі хмелем, у Луцьку розташовувався Окружний суд. Зверталася увага на те, що містечка Радивилів і Волочиськ отримували значні прибутки за рахунок наявності митних та важливих транспортних розв'язок, Володимир-Волинський активно розвивався як кінцевий пункт військової залізниці тощо¹.

Стосовно Василькова Київської губернії вказувалося на його «несприятливе розташування» і відставання від сусідньої Білої Церкви, яке не мало повітового статусу. Натомість Черкаси за рахунок появи залізниці Одеса-Бахмач помітно пригнічували в економічному відношенні Канів. Опинившись в оточенні розвинутих Житомира, Бердичева та тієї ж Білої Церкви, Радомишль втратив шанси перетворитися на помітний торгово-промисловий повітовий центр². Відсутність залізничного сполучення та наявність поблизу міст-конкурентів, які розташовувалися на важливих транспортних шляхах, стримували також Таращу і Чигирин.

Отже, статистичні показники розвитку негубернських міст Правобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчували, що велика частина з них виконувала виключно адміністративно-політичні функції як повітових центрів, поступаючись інколи за рівнем торгово-економічної активності іншим населеним пунктам. Загалом у регіоні міста відігравали

¹ Там само. С. 25–26.

² Там само. С. 495–496, 533, 560.

незначну роль, що пояснюється комплексом чинників інфраструктурного, політичного та демографічного характеру. Як виняток, доцільно виділити лише кілька з них, наприклад, Бердичів, Умань, Черкаси, Рівне.

2.3. Галицькі та буковинські міста в системі соціально-економічного розвитку регіону

Для розуміння загального розвитку та трансформації системи управління міст Галичини (Східної) та Буковини (Північної) другої половини XIX – початку XX ст. варто мати на увазі особливості розвитку капіталізму в цих землях (особливо порівняно із центральними регіонами Австро-Угорщини) та водночас, поглиблення нерівномірності зростання населення і господарства на прикладі окремих населених пунктів. У цьому контексті в історіографії тривалий час домінуючими і безапеляційними були оцінки щодо більш уповільненого розвитку вказаних регіонів порівняно з іншими землями Австро-Угорщини. Хрестоматійного характеру набули твердження про «відсталі» землі, які слугували «аграрно-сировинним придатком»¹. Стосовно обраної нами проблеми об'єктивна основа такого бачення повинна поєднуватися із конкретними фактами, які, втім, демонструють зростання темпів урбанізації з середини XIX ст., формування мережі міст і містечок, поступове зростання їх соціально-економічної ролі.

Першим аргументом на користь цього є кількісні показники. Так, якщо в Східній Галичині у 1857 р. налічувалося 45 міст, то відповідно до окремих законів від 1889 та 1896 рр. до цього розряду було включено, крім Львова, ще 30 та 130 населених пунктів відповідно. Щоправда, більшість із них – це фактично містечка і лише третина – дійсно міста. Якщо з цих понад 160 населених пунктів вибрати ті, які на 1910 р. мали понад 8 тис. жителів (тобто за

¹ Нариси з історії Північної Буковини ... С. 120.

мірками того часу були досить великими), то назбирається разом зі Львовом 31 місто. Як зростала чисельність жителів цих міст за період з 1869 по 1910 р., видно з наступної таблиці.

Таблиця 2.3.1.

Динаміка населення міст Східної Галичини, які на 1910 р. мали понад 8 тис. жителів ¹

№	Назва міста	1869 р.	1910 р.	Відсоток зростання
1.	Львів	87109	206113	236,6
2.	Бережани	9290	12717	136,8
3.	Борислав	4956	12767	257,6
4.	Броди	18733	18055	96,3
5.	Бучач	8173	14286	174,8
6.	Городенка	8532	11223	131,5
7.	Городок	8912	12973	145,5
8.	Долина	6638	9852	148,4
9.	Дрогобич	16888	34665	205,2
10.	Жовква	4955	9463	190,9
11.	Збараж	7115	9983	140,3
12.	Золочів	6649	13234	199
13.	Калуш	6585	8653	131,4
14.	Кам'янка-Струмилівська	5066	8106	160
15.	Коломия	17679	42676	241,4
16.	Надвірна	6102	8080	132,4
17.	Перемишль	15185	54078	356,1
18.	Рава-Руська	5355	10775	201,2
19.	Самбір	11749	20257	172,4
20.	Снятин	10688	12342	115,4
21.	Сокаль	5724	11609	202,8
22.	Станіславів	14479	33328	230,2
23.	Стрий	9880	30942	313,2

¹ Складено за: Orts-Repertorium des Königaiches Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogtume Krakau. Wien, 1874. S.1-267; Wiadomości statystyczne o stosunkach krajowzch. T.XXIV. Zeszyt II. We Lwowie, 1912. S. 34-37; 40-52.

24.	Сянок	3463	10711	309,2
25.	Тернопіль	20087	33871	168,6
26.	Тисмениця	7158	9929	138,7
27.	Теребовля	5295	9075	171,3
28.	Турка	4174	10911	261,4
29.	Тустановичі	2286	9108	398,4
30.	Яворів	8699	10211	117,4
31.	Ярослав	11166	23965	214,6

Зрозуміло, що найбільший приріст населення в абсолютних цифрах мав Львів. За 40 років його населення зросло майже на 120 тис. (236,6%).

Крім Львова, більш ніж у 2 рази зросло населення Борислава (257,6%), Дрогобича (205,2%), Коломиї (241,4%), Перемишля (356,1%), Рави-Руської (201,2%), Сокаля (202,8%), Станіславіва (230,2%), Стрия (313,2%), Сянока (309,2%), Турки (261,4%), Тустановичів (398,4%), Ярослава (214,6 %). Зрозуміло, що високий відсоток не завжди означає дуже велике кількісне зростання. Для багатьох невеликих міст зростання населення на 5-7 тис. за 40 років давало високий відсоток у зв'язку з низькими вихідними показниками, наприклад, Тустановичі, Турка, Сянок, Сокаль. Для порівняння: в Тернополі населення зросло майже на 14 тис., але це становило 168,6%.

Причини швидкого зростання окремих міст були різними. Борислав, Тустановичі, Дрогобич швидко зростали у зв'язку з розвитком видобувної промисловості, Коломия розвивалася як важливий залізничний вузол, Перемишль як військово-стратегічний пункт тощо. Чимало міст зростали як центри торгівлі та дрібної промисловості.

Серед усіх значних міст Галичини тільки Броди мали від'ємний показник зростання населення. У 1910 р. населення міста становило 96% порівняно з 1869 р. Найперше пов'язано це було зі змінами в розвитку міжнародної торгівлі, зокрема між Австро-Угорською і Російською імперіями.

За етнічним складом серед населення міст статистика Східної Галичини виділяла три головні групи – українців, поляків та євреїв. Інші етнічні групи були малочисельними і не справляли суттєвого впливу на життя міст. Варто зауважити, що особливістю тодішньої етнічної статистики було те, що показники конфесійної приналежності давали більш точні дані щодо етнічного складу населення Східної Галичини, ніж показники розмовної (домашньої) мови. Пов'язано це було з тим, що значна частина українців вільно розмовляла польською мовою і під час переписів під тиском різних чинників вказувала розмовною мовою не українську, а польську. Крім того, євреїв за розмовною мовою відносили до німців. Наведемо дані за 1900 р. по 31 найбільшому місту Східної Галичини. Бо щодо етнічної складової перепису 1910 р. у багатьох не тільки українських демографів та істориків були значні застереження¹.

Таблиця 2.3.2

Етнічний склад населення міст Східної Галичини, які на 1910 р. мали понад 8 тис. жителів (показник 1900 р.)²

№	Назва міста	Римо-католики (поляки)	Греко-католики (українці)	Іудеї (євреї)
1.	Львів	82597	29327	44258
2.	Бережани	4150	2605	4395
3.	Борислав	2858	1870	5950
4.	Броди	3317	2092	11912
5.	Бучач	3078	1948	6730
6.	Городенка	1259	6056	4255
7.	Городок	4285	3926	3610
8.	Долина	2878	3002	2654
9.	Дрогобич	5005	5675	8683

¹ Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918. 24 с.; Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. 416 с.; Brix E. Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Wien, 1982. 534 S.

² Gemeindelexikon der im Reichsrate vertretenen Königreiche und Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. T. XII. Galizien. Wien, 1907. S. 2-812.

10.	Жовква	2212	2697	4008
11.	Збараж	3218	2192	2896
12.	Золочів	3032	3356	5401
13.	Калуш	1040	2439	4323
14.	Кам'янка- Струмилівська	2014	2079	3164
15.	Коломия	9518	6653	16568
16.	Надвірна	1201	2672	3644
17.	Перемишль	9563	4712	7645
18.	Рава-Руська	2377	1421	5098
19.	Самбір	8882	3218	4900
20.	Снятин	1977	4896	4203
21.	Сокаль	3023	2795	3778
22.	Станіславів	9653	5952	14106
23.	Стрий	7628	6278	8647
24.	Сянок	2285	1005	3072
25.	Тернопіль	8244	8583	13493
26.	Тисмениця	1048	4785	2049
27.	Теребовля	3342	2717	2098
28.	Турка	666	2522	2892
29.	Тустановичі	1009	1968	1298
30.	Яворів	1078	6160	2846
31.	Ярослав	12228	4457	5705

Неважко побачити, що в усіх містах українці, поляки і євреї були представлені в значній кількості. В 12 містах одна з національностей мала понад 50% жителів. Зокрема у Львові, Самборі, Ярославі це були поляки, Городенці, Тисмениці, Яворові – українці, Бориславі, Бродах, Бучачі, Калуші, Коломії, Раві-Руській – євреї. В інших містах жодна з національностей не мала значної чисельної переваги.

На Буковині відповідний перелік був набагато меншим і на початку ХХ ст. включав десять міст разом із Чернівцями та понад десяток містечок

(Markt), серед яких у Північній Буковині були Бояни, Вашківці над Черемошем, Заставна, Садгора, Глибока, Нижні Станівці, Жадова¹.

Хоча Буковина значно поступалася за кількістю міст Галичині, урбанізаційні процеси тут також відбувалися досить високими темпами.

Таблиця 2.3.3

Приріст населення міст Буковини за 1869 – 1910 рр.²

Назва міста	1869 р.	1910 р.	Ріст у відсотках
Чернівці	33884	85458	252 %
Кімполунг	5561	9250	166%
Дорна Ватра	3254	5900	181%
Кіцмань	3632	5600	154%
Радівці	9007	16740	185,9%
Серет	6486	8950	137,9%
Сторожинець	3831	10330	269,6%
Гурагумора	2539	5320	209,5%
Сучава	7450	11550	155%
Вижниця	3350	5250	156,7%
Всього жителів міст	78994	164348	208%

Інформація таблиці 2.3.3 наочно демонструє, що всі міста Буковини зростали досить успішно. Найнижчі показники мав Серет (137,9%). Два міста Сторожинець і Чернівці збільшили чисельність населення більш ніж у 2,5 рази, решта мали приріст у межах від 154% до 209,5%. Якщо Чернівці розвивалися високими темпами як крайова столиця, то швидке зростання Сторожинця

¹ Special Orts-Repertorien der Bukowina. Wien, 1894. S. 3–44.

² Складено за: Orts-Repertorium des Herzogthums Bukowina. Czernowitz, 1872. S. 3–17; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. Czernowitz, 1913. Heft XVII. Teil 2. S. 1-99.

пояснюється вигідним географічним розташуванням, переселенням сюди значної кількості українців, румунів, поляків та євреїв з інших населених пунктів. (Докладніше про це див. таб. 2.3.4). В Чернівцях кількість жителів середмістя за цей час зросла в 2,5 рази. Що ж стосується передмість, то тут були досить різні темпи приросту. Найбільш високі темпи демонструвала Клокучка, де кількість жителів зросла більш ніж у 5 разів. Інші передмістя розвивалися повільніше. Населення Монастириси і Роші зросло в 2 рази, Калічанки в 1,4 рази, Горечі в 1,6 рази¹.

Загальна кількість жителів міст Буковини за 1869–1910 рр. збільшилася із 78,9 тис. осіб до 164,3 тис. осіб, тобто удвічі. Заради справедливості варто зауважити, що значні показники приросту великою мірою пов'язані з низькими первісними показниками чисельності міщан на 1869 р.

На початок ХХ ст. австрійська статистика в Північній Буковині виділяла 7 містечок (Markt). Всі вони показали приріст населення за 40 років у 1,5 – 2,3 рази. Виняток становила Садгора, приріст жителів якої поглинали Чернівці. На 1910 р. містечко мало менше жителів ніж у 1869 р. У багатьох випадках, за інфраструктурою, містечка мало чим відрізнялися від сіл. Головну їхню особливість становило те, що вони з давніх часів були центрами торгівлі для навколишніх сіл. (німецькою мовою слово Markt, крім усього іншого означає торговельне село).

Таблиця 2.3.4

Приріст населення містечок Північної Буковини за 1869 – 1910 рр.²

Назва містечка	1869 р.	1910 р.	Зростання у відсотках
Бояни	4898	7340	150
Вашківці над	3653	5749	157

¹ Там само.

² Там само.

Черемошем			
Заставна	3030	4682	154,5
Садгора	4508	4439	98,5
Глибока	2830	5549	196
Нижні Станівці	2273	3606	158,6
Жадова	2167	5123	236,4

Цікаво, що на початку ХХ ст. на Буковині існувала низка великих сіл, де чисельність населення подекуди була більшою, ніж у деяких містах. Серед них: Великий Кучурів (9,7 тис.), Берегомет (7,3 тис.), Селятин (6,1 тис.), Банилів-Підгірний (6 тис.), Топорівці (5,5 тис.), Карапчів (5,3 тис.), Молодія (5,2 тис.), Слобода (5,2 тис.), Лукавці (5,15 тис.), Руський Банилів (5 тис.) та ін.¹ Розвиток кожного з них пов'язувався з низкою факторів. Наприклад, у Берегометі ще з кінця ХVІІІ ст. був особняк давнього та впливового аристократичного буковинського роду Васильків. У другій половині ХІХ ст. було збудовано навіть родовий замок, який отримав електрифікацію відразу після Чернівців. Натомість Селятин вирізнявся великою чисельністю єврейського населення (до 40%), помітним торговельно-економічним статусом, наявністю «двадцяти філіалів європейських банків» та навіть залізничного сполучення із Віднем². У Банилові-Підгірному проживали польські поселенці, до яких із середини ХІХ ст. приєдналися німецькі колоністи. Це, очевидно, багато в чому забезпечило подальший розвиток села. Ці населені пункти хоч і не мали формального юридичного статусу міста, однак де-факто їхній демографічний, економічний та культурно-релігійний розвиток (наявність закладів освіти та культових споруд різних конфесій) демонструє, що навіть такі регіональні

¹ Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. Czernowitz, 1913. Heft XVII. Teil 2. S. 1–99; Kurt Scharr. Op. cit. P. 276–297.

² Бондаренко А. Селятин. Україна Інкогніта. URL: <http://ukrainaincognita.com/karpaty/selyatyn>.

адміністративно-управлінські центри, як Садгора, Заставна, Вижниця, не могли з ними конкурувати за цими показниками.

Швидке зростання чисельності населення забезпечувала сільська місцевість. Потреби промисловості у дешевій робочій силі спонукали підприємства навіть невеликих містечок відряджати своїх агентів у пошуку працівників. А. Гранах пригадував, що причиною переїзду його родини із села Вербівці Городенківського повіту до містечка Сколе, яке разом із кількома десятками інших отримало самоврядні права лише у 1896 р., стала пропозиція влаштуватися на сірникову фабрику. Створена у 1864 р., вона вважалася найбільшою в Галичині. Як вказує А. Гранах, там працювали навіть діти віком старше 8 років, і багато робітників теж переїхали із сіл¹.

За національним складом міста Буковини суттєво відрізнялися від національного складу населення краю загалом.

На 1890 р. у Кімполунзі, Дорна Ватрі і Сторожинці найчисельнішою групою були румуни, у Кіцмані – українці, у Радівцях, Гурагуморі – німці, у Сереті, Сучаві, Вижниці – євреї. Причому у Вижниці євреї становили 91,1 відсоток населення.

Таблиця 2.3.5

Етнічний склад жителів міст Буковини в 1890 та 1910 рр.²

Назва міста	1890 р.					1910 р.				
	Українці	Румуни	Євреї	Німці	Поляки	Українці	Румуни	Євреї	Німці	Поляки
Чернівці	10384	7624	17359	9833	7610	15254	13440	28613	12747	14893

¹ Гранах А. Ось іде людина... С. 48-49.

² Складено за: Special Orts-Repertorium der Bukowina. Wien, 1885.S. 1- 30; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina.Czernowitz, 1913. Heft XVII. Teil 2. S. 1 - 99.

Кімполунг	101	3630	799	868	35	155	5574	1577	1302	105
Дорна Ватра	37	2588	494	460	17	166	3059	1201	917	87
Кіцмань	3314	19	288	81	240	4299	9	666	135	455
Радівці	441	2985	3452	3912	478	492	4455	5940	5256	354
Серет	1574	660	3122	1311	422	2070	715	3178	1498	345
Сторожинець	703	1967	1601	275	423	1905	3039	3453	750	1116
Гурагумора	26	475	963	1387	107	50	708	2050	2202	244
Сучава	441	2652	3750	2112	879	453	3667	4200	2249	749
Вижниця	205	---	3795	10	175	573	10	4317	69	238

На 1910 р. ситуація з національним складом населення міст дещо змінилася. В усіх містах Буковини значно зросло єврейське населення. Крім Серета, Сучави, Вижниці, євреї також вийшли на перше місце за чисельністю в Сторожинці, Радівцях і майже зрівнялися з німцями в Гурагуморі. Як і раніше, українці були найчисельнішими в Кіцмані, а румуни в Кімполунзі та Дорна-Ватрі.

Загалом усі міста Буковини розвивалися як багатонаціональні центри. Найбільш однорідний національний склад на 1910 р. мали Вижниця – 82,2% євреї, Кіцмань – 76,8% українці, Кімполунг – 60,% румунів, Дорна-Ватра – 52,2% румунів. В усіх інших містах жодна з націй не перевищувала 50% жителів. У Радівцях було 2,9% українців, 22,6% румунів, 35,5% євреїв, 31,4% німців, 2,1% поляків; у Сереті 23,1% українців, 35,5% євреїв, 8% румунів, 16,7% німців, 3,85% поляків; у Сторожинці 18,4% українців, 29,4% румунів, 33,4% євреїв, 7,2% німців, 10,8% поляків; у Гурагуморі 0,9% українців, 13,3% румунів, 38,5% євреїв, 41,4% німців, 4,6% поляків; у Сучаві 3,9% українців, 31,7% румунів, 36,4 євреїв, 19,5% німців, 6,5% поляків¹.

¹ Розраховано за: Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. Czernowitz, 1913. Heft XVII. Teil 2. S. 1 – 99.

Етнічний фактор і його зміни є важливим порівняльним параметром міст Галичини і Буковини. Загальновідомо, що «однією з історичних особливостей Буковини була її багатонаціональність, яка, на відміну від сусідньої Галичини, не стала підґрунтям етнічного конфлікту, а втіленням принципу рівноправності і як наслідок – певного балансу між запитами та вимогами різних народів і регіональних еліт»¹. Це твердження історика І. Монолатія прямо корелюється із статистикою, що стосується міст.

Водночас навіть щодо Галичини ситуація була далеко не однозначною. Так, якщо у владних та адміністративних установах наприкінці ХІХ ст. панувала польська мова, то на повсякденному побутовому рівні спостерігалось різноманіття міжетнічної взаємодії. Австрійський історик Мартін Поллак писав стосовно Дрогобича, галицького міста з першої десятки за чисельністю населення: «Хоча в кабінетах окружної управи та суду... й говорено польською, однак на дрогобицьких вулицях... точилася запекла боротьба між мовами та конфесіями, які потихеньку сплавлилися у дивну мішану культуру»². У цьому випадку варто розрізняти політичне домінування представників польського народу та загальну поліетнічну (єврейську, українську, німецьку) більшість мешканців східногалицьких міст.

На загальному фоні мережі міст і містечок кардинально вирізнялися Львів та Чернівці: відсотковий приріст їхнього населення за період 1869-1910 рр. був приблизно однаковим: 236,6% (із 87,1 тис. осіб до 206,1 тис. осіб) та 252% (із 33,8 тис. осіб до 85,4 тис. осіб) відповідно. Порівняння різних параметрів управління містами Східної Галичини і Північної Буковини, їхнього соціально-економічного та демографічного розвитку дозволяє безапеляційно поставити центральні поліси цих регіонів на перше місце. Їхня багатовікова історія та

¹ Монолатій І. «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії // «І». 2009. № 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij2.htm>.

² Поллак М. До Галичини ... С. 197.

культура, наявність великої кількості представників третього стану визначали існування більш потужної, порівняно з іншими адміністративними центрами, громадської думки, яка проявлялася у формі періодичних стихійних зібрань. Наприклад, у Чернівцях наприкінці XIX ст. традиційними були скупчення ремісників та торговців безпосередньо на сходах магістрату. Тогочасний публіцист Ф. Порубський обурювався з цього приводу: «Наша провокаторська громадянська лють клекоче насамперед у тих прошарках суспільства, де мала би “шумувати” найменше, – серед малих людей ... нуртує цей незламний черновіцький громадський дух, що зазвичай знаходить належний вияв у неділю, на свята, в період інших публічних заходів, коли є що полаяти й чим пообурюватися... До найстрашніших, без сумніву, належить черновіцький “платник податків”. Йому начхати, де він є і перед ким стоїть, якщо він затявся здійснити свою примху»¹. Досить складно говорити про дієвість таких методів «взаємодії» з чиновниками, однак очевидно, що таким чином на них створювався певний тиск тієї частини громадськості, яка не мала права голосу на виборах місцевих органів влади. У подальшому це був сприятливий ґрунт для формування різноманітних студентських, національних та політичних об'єднань.

Крім вказаних центральних міст регіонів, за таким параметром, як облаштування життєвого простору та комфортність відпочинку для заможного населення наприкінці XIX ст., в Східній Галичині виділявся Стрий. Велику роль у цьому відіграла пожежа 1886 р., яка фактично знищила місто, в тому числі згоріла будівля магістрату з касою та документацією, однак стала поштовхом для його подальшого інтенсивного розвитку. Після відбудови Стрий отримав прямокутні та широкі вулиці, архітектурний стиль центру став яскравим прикладом сецесійного мистецтва, яке домінувало на той час. З тих пір магістрат почав опікуватися формуванням пожежної охорони та приділяти

¹ Цит. за: Pollack M. Czernowitz ... S. 10.

більшу увагу благоустрою. Спеціальні приписи визначали порядок руху транспорту (наприклад, заборона їздити гужовим транспортом по тротуарах), тарифи для перевізників тощо¹. Все це сприяло неабиякому зростанню популярності цього окружного центру. За період 1869–1910 рр. за темпами приросту чисельності населення, серед головних галицьких міст (у яких проживало понад 8 тис. осіб) Стрий зайняв перше місце – 313,2% зростання. Зокрема, якщо в 1869 р. в ньому проживало 9,88 тис. осіб, то в 1910 р. – 30,1 тис. осіб. (див. таблицю 2.3.1).

У контексті дослідження міст Буковини неможливо обійти увагою термін «буковинізм», який характеризує своєрідну регіональну ідентичність, сформовану під впливом багатонаціонального і прикордонного простору. Однією з її ключових ознак була поліетнічна свідомість. «*Поляки* [тут і далі курсив наш. – Авт.] склали порівняно нечисленну групу населення, але серед великих землевласників вони мали значну вагу, що давало їм можливість мати постійних представників у місцевих органах влади. *Німці* переважали серед бюрократії краю і серед людей т. зв. вільних професій. Але їх вплив у політичних органах влади врівноважувався буковинським сеймом та іншими органами місцевого самоврядування, у яких великий вплив мали *румун*. Останні опиралися на широкі маси селянства, мали також впливовий прошарок землевласників. *Українці* були найбільш численним народом на Буковині, але тривалий час їх представництво у місцевих органах влади було незначним... *Євреї* були зайняті переважно у промисловості та торгівлі» – наголошує на взаємодії, на відміну від, наприклад, галицького протистояння, п'яти національних груп на Буковині сучасний історик О. Добржанський².

¹ Закусов М.Б., Кравець О.З., Старий Стрий ... С. 14.

² Добржанский А.В. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания ... С. 77–78.

Утім варто уточнити, що без міжетнічних конфліктів не обходилося, особливо якщо говорити про боротьбу українського народу за політичні та соціальні права. У 1886 р. один із дописувачів газети «Буковина» повідомляв: «Перед великодніми святами пішов я до Вижниці. Це містечко розташоване над самим берегом швидкого Черемоша. Воно досить красиве, але євреями переповнене». Будучи свідком конфлікту представників цього народу з тутешнім гуцулом, він поцікавився в іншого міщанина стосовно відсутності поліції. У відповідь той «лише знизав плечима і каже: «Та то дуже часто у нас таке трапляється, бо поліціян єврей, а в громадській раді одні євреї. Якщо піде бідний скаржитися, то його ще до арешту скажуть замкнути»¹.

Доцільність використання терміна «буковинізм» щодо міського управління підтверджується на прикладі депортації у 1866 р. з Галичини через Буковину російського публіциста та етнографа В. Кельсієва. Потрапивши до Чернівців, він поскаржився на те, що його змусили за власний кошт оплачувати не лише власний проїзд, а й конвою. На це місцевий поліцейський чиновник заявив йому: «В Галичині вони все роблять по-варварськи; ми тут, слава Богу, в Буковині. Повірте мені, що ви жодної копійки не заплатите за ваш подальший проїзд ... Які варвари! Так в Галичині завжди робиться»². Важливо зауважити, що питання регіональних відмінностей на повсякденному рівні в контексті використання терміна «буковинізм» потребує окремого вивчення.

Торкаючись більш детально питання соціальної диференціації населення міст Буковини, необхідно конкретизувати, що в її основі лежали не лише національні, а й матеріальні фактори. Вони знаходили свій відбиток у всіх сферах життєдіяльності, зокрема й на розвитку інфраструктури. Швидкий та хаотичний характер забудови (наприклад, у Чернівцях за 1869–1910 рр.

¹ Дописи. *Буковина*. 1886. 13 Липня. Ч. 13. С. 3-4.

² Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці: Книги - XXI, 2008. С. 50.

кількість будівель збільшилася вдвічі), відсутність належних капіталовкладень визначали антисанітарний стан більшості вулиць, поширення пожеж, майже повсюдну відсутність водопостачання і вкрай низьку якість води з криниць, відсутність міського транспорту. У позитивному відношенні за цими показниками знову ж таки вирізнялися лише Чернівці, де в 1895–1912 рр. були побудовані водопровідні споруди та газовий завод, а з 1897 р. функціонував трамвай¹.

Про складність об'єктивної оцінки ефективності діяльності органів міського самоуправління Північної Буковини, особливо її невеликих містечок, можна судити на прикладі зі спорудженням залізниць. Зокрема, інколи траплялися вимоги місцевої влади щодо прокладання колії на відстані в декілька кілометрів від населеного пункту. Це характерно для п'ятитисячного буковинського містечка Садгора, яке сьогодні є частиною Чернівців. Така позиція хоч і обґрунтовувалася захистом спокою жителів, однак насправді виступала гальмуючим чинником розвитку економіки та торгівлі². Час досить швидко показав, що такі підходи були згубними для розвитку міст і містечок. Саме наявність залізниці багато в чому визначала економічний добробут кожного тогочасного міста, забезпечуючи прибуток від торгівлі та перевезення товарів.

Отже, порівняльний аналіз демографічних показників та політичного розвитку продемонстрував абсолютне домінування в обох регіонах столичних центрів – Львова та Чернівців. Решта міст (за невеликим винятком) зазвичай виконувала роль адміністративних центрів, не відрізнялася системою управління і розвивалася за рахунок вдалого географічного розташування, наявності залізничної інфраструктури чи активного припливу населення з інших

¹ Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма ... С. 20–23, 27–28.

² Поллак М. Вказ. пр. С. 53.

регіонів. Загалом їхній розвиток характеризувався досить неоднозначними тенденціями. До позитивних рис варто зарахувати те, що на державному і регіональному рівнях відбувалося поступове формування системи самоврядування, спрямоване на розширення участі населення в управлінні та вирішенні актуальних питань, в абсолютних числах зростали демографічні показники, збільшувалися надходження до казни та розвивалася житлова інфраструктура. Водночас, не втрачали своєї актуальності (а подекуди навіть загострювалися) такі традиційні проблеми, як: поєднання відсутності у незаможної більшості жителів виборчого права із надмірністю податкового тягара та вкрай низьким рівнем життя, перманентний дефіцит бюджетів, незацікавленість влади у поліпшенні санітарно-гігієнічних умов та ін. У загальному контексті спостерігалось відставання більшості буковинських міст і містечок за чисельністю жителів та формування міської інфраструктури (серед них Бояни, Вашківці, Вижниця, Кіцмань, Садгора), на противагу яким у Галичині прискорено розвивалися міста першої десятки (Борислав, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Станіславів, Стрий, Тернопіль, Ярослав та ін.). За окремими параметрами дещо наблизитися до них зміг лише Сторожинець.

Висновки до розділу

Аналіз основних параметрів соціально-економічного розвитку міст Правобережної України, Галичини і Буковини дозволив визначити ключові риси, властиві для цих населених пунктів кожного регіону. Стосовно територій, які входили до складу Російської імперії, відповідна робота ускладнювалася відмінностями наявних статистичних показників насамперед щодо чисельності населення. Провівши за увесь період другої половини XIX – початку XX ст. лише один загальний перепис населення у 1897 р., органи влади

послугувалися не завжди точними проміжними даними, які збирали різні урядові відомства. Заповнити такі лакуни нам дозволили відомості другорядних довідкових видань, однак при цьому брався до уваги високий рівень суб'єктивності цих даних стосовно міст Правобережної України. Натомість Австро-Угорщина, слідуючи тогочасній європейській практиці, за аналогічний період провела п'ять загальних переписів населення (1869, 1880, 1890, 1900, 1910 рр.), результати яких публікувалися у спеціалізованих виданнях, що дозволило сформувати максимально повну картину для Галичини та Буковини.

Зібрана з інших видів джерел інформація забезпечила фіксацію наявності великих розривів у демографічному та економічному розвитку між містами із різним адміністративним статусом. На Правобережжі спостерігалось абсолютне лідерство Києва, відзначено наявність групи великих міст на другорядних ролях (Житомир, Кам'янець-Подільський, Бердичів), до якої підтягувалися великі залізничні та торгові вузли (Вінниця, Черкаси, Рівне), та незмінне відставання і непомітність решти. В Галичині і на Буковині так само можна зафіксувати подібне ранжування: столичні Львів та Чернівці, невелика група торгово-промислових повітових центрів (Борислав, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Станіславів, Стрий, Тернопіль, деякою мірою, Сторожинець, Вижниця, Кіцмань) і решта інших.

РОЗДІЛ ІІІ

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ СИСТЕМИ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ (ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ)

3.1. Реалізація міських реформ Російської імперії на Правобережній Україні

До реформи 1870 р. система управління містами Російської імперії залишалася майже незмінною не одне десятиліття – з 1785 р., коли було затверджено так звану «Жалувану грамоту» – «Грамоту на права і вигоди містам Російської імперії»¹. Цей документ було спрямовано, перш за все, на уніфікацію системи управління та, частково, адміністративно-територіального устрою (місто ставало центром громади та певної території), а також безпосередньо стимулювання економічного розвитку міст і створення окремого соціального стану. Ця «Грамота» надавала дозвіл «міським обивателям» створити «загальну міську думу» у складі голови та гласних, яка мала «дорадчу» функцію. Для повсякденної та постійної практичної роботи цей орган обирав «шестигласну думу» із виконавчими та розпорядчими функціями². Абстрагувавшись від практичного стану справ, можна стверджувати, що фактично це був перший крок на шляху до набуття жителями міст (на той час їхньою дуже обмеженою «більш-менш заможною і незалежною» частиною) права обирати власні органи влади. Відтепер громада давала дозвіл набувати право власності на майно від її імені, розпоряджатися ним та розподіляти прибутки для загальної користі. Однак варто констатувати, що управлінські

¹ Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *ПСЗ РИ*. Собр. 1-е. Т. XXII (1784–1788). №16188. СПб., 1830. С. 358–384.

² Там само. С. 382–383.

повноваження міського самоврядування були надзвичайно обмежені і контрольовані адміністрацією. «Дума перебувала у повній залежності від губернатора і Казенної палати, яка безцеремонно розпоряджалась міськими коштами», – зазначав стосовно Києва того часу дослідник історії Магдебурзького права Р. Делімарський¹.

Упродовж наступних десятиліть, до реформи 1870 р., влада Російської імперії періодично запроваджувала нові норми, які передбачали поглиблення централізованої системи управління та являли собою спроби покращення фінансового становища міст. Зокрема, на Правобережжі поступово склалася така ситуація, що у повітових містах паралельно з існуючими магістратами та комісіями, які «займалися адміністративними, господарськими, фінансовими, поліцейськими та судовими справами», засновувалися думи (див. нижче). Тут «правові підвалини жалуваної грамоти хоча й заклали відносини між адміністративною владою і міськими громадами, проте повинні були вдосконалюватися на вимогу зростаючого бюрократичного управління»². Де-факто мова йшла про ліквідацію місцевої специфіки міського самоврядування та заміну її на загальнодержавну. Подібне відбувалося на всіх територіях колишньої Речі Посполитої. Першим етапом стало скасування Магдебурзького права і створення міських дум «для управління господарськими справами». У Києві це відбулося в 1834 р., Житомирі, Кам'янці-Подільському та Балті – у 1837 р.³. У 1838 р. відповідний дозвіл отримали Вінниця, Могилів та Новоград-Волинський. Тоді ж щодо Проскурова, Літина, Брацлава, Луцька, Кременця, Володимира-Волинського, Хмільника і Бара вказувалося про таку можливість

¹ Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. К.: Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. 144 с. URL: <http://litopys.org.ua/magdeb/del.htm>.

² Шандра В. Від ліквідації залишків магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть XVIII – початок 1860-х років). *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 48–49.

³ О преобразовании городского управления в городах: Каменце-Подольском, Житомире и Балте. *ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. XII (1837). № 10574. СПб., 1838. С. 769.*

«у подальшому». Решта міст Подільської та Волинської губерній зберігала магістрат як управлінський орган¹. Другим етапом (реформа судочинства) була втрата чинності Литовських статутів та всіх доповнень до них, які були замінені імперським законодавством (1840 р.)². У наступні роки «реформовано» магістрати у тих містах, де вони вже мали суто судові повноваження. У Житомирі в 1849 р. магістрат було замінено повітовим судом. У Київській губернії дозвіл на об'єднання на власний розсуд цих органів тутешній генерал-губернатор отримав через десять років, у 1859 р.³.

До середини XIX ст. суттєвих змін зазнали не лише загальні основи соціально-економічного життя, пов'язані із наростаючою урбанізацією, а й очевидним став кризовий стан міського господарства. Особливо нагальною була потреба благоустрою міст, перерозподілу повноважень щодо його управління на користь більш широких верств населення, зменшення впливу центральних органів влади та ін. Зважаючи на це, з початку 1860-х рр. на вищому державному рівні та на місцях розпочалася розробка і підготовка до проведення відповідної реформи. Серед головних недоліків існуючого порядку управління визначалося наступне: наявність особливих станових привілеїв для різних категорій містян і дворянства, відсутність чіткого розмежування повноважень між дорадчими та розпорядчими органами влади (загальною думою та шестигласною), неврегульованість системи виборів⁴.

Упродовж 1863–1864 рр. Міністерство внутрішніх справ збирало по всій імперії анкетні відомості та міркування місцевих комісій стосовно покращення

¹ Об устройстве городских управлений в Подольской и Волынской губерниях. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XIII (1833). Ч. I. № 10892. СПб., 1839. С. 29.

² О распространении силы и действия Российских гражданских законов на все Западные возвращенные от Польши области. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XV (1840). № 13591. СПб., 1841. С. 443.

³ Городские поселения в Российской империи. Т. 1. С. 375; Там само. Т. 2 ... С. 435; Там само. Т. 4. С. 27.

⁴ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 1 ... С. III; Там само. Т. 2. С. 58–59.

міського громадського управління. З огляду на предмет нашого дослідження вважаємо за необхідне узагальнено зупинитися на тих пропозиціях і фактах, які надійшли від комісій із Правобережної України. Досить радикальну позицію зайняли представники подільського Брацлава та приватновласницьких міст Волині – Заслава, Дубно та Старокостянтинова, які до членів міської громади зараховували навіть селян. Натомість у Таращі Київської губернії єдиною умовою для набуття цього статусу була наявність права власності на нерухомість. Станом на кінець 1850-х рр. ситуація щодо розподілу містян на стани або розряди була наступною:

- 1) взагалі не існувало жодного поділу лише у Радомишлі Київської губ.;
- 2) у 8-ми містах (Василькові, Гайсині, Звенигородці, Ковелі, Летичеві, Луцьку, Ольгополі та Чигирині) виокремлювалося 2 розряди жителів;
- 3) три розряди існували у 11-ти містах – Києві, Бердичеві, Брацлаві, Каневі, Літині, Могилеві, Проскурові, Таращі, Умані, Черкасах, Ямполі;
- 4) чотири розряди були у 5-ти містах – Житомирі, Володимирі, Рівному, Овручі, Сквирі;
- 5) на п'ять розрядів ділилися містяни у 7-ми населених пунктах – Балті, Вінниці, Заславлі, Новоград-Волинському, Кременці, Острозі та Старій Ушиці;
- б) сім розрядів на всю Російську імперію було лише у Кам'янці-Подільському, Дубно та Старокостянтинові¹.

Зважаючи на таку запутаність, не дивно, що кожне місто висловлювало власну точку зору на питання щодо доцільності подібного поділу. Так, комісія Радомишля, де, як було вказано, його не існувало, ідеалістично наголошувала, що «міські обивателі повинні злитися в одну неподільну громаду, девізом якої має бути лише одне бажання – благо, розвиток і процвітання міст у всіх відношеннях». Натомість соціально-релігійний принцип поділу на дві категорії відстоювали у Василькові (міщани-християни і міщани-євреї) та Чигирині

¹ Там само. Т. 1. С. 34–35, 38–41.

(перша група – дворяни, купці та міщани-християни; друга – купці та міщани-євреї). Більшість комісій міст, які зараховані до третьої групи, застосовували поділ на власників нерухомості, купців, міщан і ремісників. Міста четвертої групи відокремлювали міщан і ремісників одне від одного в різні категорії. Як вже зрозуміло, найскладніша система існувала у Кам'янці-Подільському, Дубно та Старокостянтинові. У названому губернському центрі виокремлювалися: 1) власники нерухомості – дворяни та різночинці; 2) купці-християни; 3) купці-євреї; 4) громадяни; 5) міщани-християни; 6) міщани-євреї; 7) ремісники. У Дубно та Старокостянтинові цей поділ був дещо іншим: 1) дворяни, які володіють у місті нерухомістю; 2) купці; 3) міщани-християни; 4) міщани-євреї; 5) ремісники; 6) іногородні євреї; 7) тимчасовозобов'язані селяни¹.

Як бачимо, напередодні реформи 1870 р. система поділу жителів міст Правобережної України на категорії була досить різною та заплутаною. У регіоні, крім соціально-майнового фактора, велику роль відігравав національно-релігійний чинник. Однак, далеко не у всіх містах окремо існували всестанові органи влади та станові виборні зібрання. Серед них: Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Бердичів, Володимир, Новоград-Волинський, Острог та Умань. Натомість у більшості інших усі справи, загальноміські і станові, вирішувалися в одній загальній думі (налічувалося 18 таких міст). І лише у Проскурові, Брацлаві та Гайсині Подільської губернії, зважаючи на незначну кількість їхнього населення, планувалося запровадити спрощену систему управління – «прості міські зібрання, у яких не можуть брати участь лише особи позбавлені виборчого права»².

Міркування комісій щодо інших запропонованих для обговорення пунктів також суттєво відрізнялися. У п'яти містах Київської губернії (Таращі, Умані, Черкасах, Чигирині і Радомишлі) хоч і погодилися з ідеєю про необхідність

¹ Там само. С. 42, 44–45, 47.

² Там само. С. 51–54.

призначення особливих посадових осіб для «спостереження за порядком торгівлі», однак не підтримали думку про створення для цього окремого колегіального органу. У Києві та Кам'янці-Подільському виступили за створення господарської поліції; у Заславі пропонували створити чотири окремі, незалежні від загальноміських органів влади, станові управи (дев'ять інших міст підтримували створення лише однієї – ремісничої); у Ковелі, Старокостянтиніві та Умані відстоювали спрощений порядок управління тощо. Подібно до цього відмінності демонструвалися і у підходах до визначення розміру вікового та майнового виборчого цензу. Тут досить нестандартні пропозиції надійшли із Таращі (мінімальний майновий ценз – 75 руб.), Радомишля (ценз лише для власників нерухомості, для представників промислових станів – відсутній), Балти (різний ценз для християн (40 руб.) і євреїв (не менше 60 руб.)), Брацлава (відсутній ценз для чоловіків, для жінок – 1000 руб. із передачею права голосу), Житомира (надання платного активного виборчого права іногороднім та іноземцям після дворічної торгівлі за гільдійськими свідоцтвами) та ін.¹ Тож чим детальніші були питання анкети Міністерства внутрішніх справ, тим більш заплутані та різні відповіді надсилали міські комісії.

Тривалий процес (збір та обробка даних анкет від 423 міських поселень Російської імперії, обмін проєктами та відгуками між міністерствами внутрішніх справ, фінансів, юстиції та шляхів сполучень, розгляд зауважень від Другого відділення імператорської канцелярії, робота Комісії з розгляду цих проєктів та Державної ради і т. д.) завершився затвердженням «Міського положення» 16 червня 1870 р.²

¹ Там само. С. 58–65, 92–95.

² Высочайше утвержденное Городовое положение. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. СПб., 1874. С. 821–839.

На той момент у більшості міст для «завідування міським господарством і громадськими справами осіб міських станів» існували міська дума або магістрат, сирітський суд, квартирна комісія. У Київській губернії була поширена практика співіснування перших двох органів та наявність міського депутатського зібрання. В інших регіонах подібне зафіксовано лише в Новоград-Волинському, Вінниці та Могилеві-на-Дністрі. Для міст Київської губернії була характерна й повсюдна наявність міських депутатських зібрань. Подібним могли виділитися лише волинські Дубно та Новоград-Волинський. Натомість майже всі міста цього регіону (за винятком Житомира, Володимир-Волинського і Ковеля) не мали словесних судів для розгляду торгових справ, які були звичним явищем у Київській та Подільській губерніях. По всій Правобережній Україні у багатьох містах із усіх органів місцевої влади обходилися лише магістратом (ратушею – у Новій Ушиці, Ольгополі, Барі, Сальниці, Старій Ушиці, Хмільнику) у складі голови, бургомістрів та інколи ратманів і старости), який займався господарськими та судовими справами і квартирною комісією (Овруч, Луцьк). Приватновласницькі міста могли не мати й цього або обмежитися квартирною комісією та словесним судом (Старокостянтинів)¹.

Зважаючи на таку заплутану специфіку самоуправління та соціальну структуру, а також важливе політичне значення Правобережної України (як і інших територій колишньої Речі Посполитої), уряд провів серйозну і тривалу підготовчу роботу, перш ніж перейти до реформування. Ризик домінування польського політичного та єврейського економічного впливу тут був особливо великим, тож місцева влада висувала найрізноманітніші, в тому числі й дискримінаційні, пропозиції. Окремо брався до уваги факт наявності значної кількості невеликих містечок, які не мали серйозного торгово-промислового чи

¹ Складено на основі: Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 366–417; Там само. Т. 2 ... С. 391–488; Там само. С. 1–131.

демографічного значення. Подальші події, коли для першочергового запровадження реформи 1870 р. були обрані придніпровські міста із найменшою чисельністю польського та єврейського населення (після Києва – Канів, Чигирин і Черкаси, далі – Звенигородка, Умань та Радомишль), засвідчили домінування політичних, а не соціально-економічних чинників.

«Міське положення» 1870 р. передавало управління, опікування господарством та благоустроєм міст до компетенції міського громадського управління, а нагляд за виконанням цих функцій – губернатору. Коло обов'язків включало справи з влаштування цього управління, щодо зовнішнього благоустрою (утримання вулиць, площ, тротуарів, громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, ставків, канав і проток, мостів, гатей та переправ, освітлення міста) і добробуту населення (забезпечення продовольством, облаштування ринків і базарів, охорона здоров'я, пожежна безпека, протидія лихам, розвиток місцевої торгівлі та промисловості, відкриття бірж і кредитних установ), відкриття благодійних установ та лікарень, опікування народною освітою та культурою (відкриття театрів, бібліотек, музеїв тощо), подання уряду відомостей та висновків про місцеві потреби та ін.

Структурно міське громадське управління формували виборчі зібрання, дума та управа, які очолював міський голова (дет. див. підрозд. 3.1). Аналізуючи таке «поєднання посад», Г. Джаншиєв іронічно писав, що це «... відкрило широкий простір для свавільних дій і самодурства міських голів, які одержимі неабиякою зарозумілістю і ставилися вороже до критики їхніх дій з боку гласних»¹.

Загалом прийняття Міського положення 1870 р. було вагомим кроком на шляху до запровадження повноцінного незалежного міського самоврядування в Російській імперії та органічно поєднувалося з іншими ліберальними нововведеннями тогочасної епохи. На формальному рівні губерньска

¹ Джаншиєв Г.А. Епоха великих реформ ... С. 527.

адміністрація мала лише наглядові функції щодо новостворених органів влади («підкування і розпорядження міським господарством та благоустроєм надається міському громадському управлінню, а нагляд за виконанням цього – губернатору» – йшлося у «Положенні» 1870 р.). Її безпосереднє втручання у процес міського самоуправління могло бути, крім вказаного, лише у випадку отримання скарги або наявності непорозумінь із земськими та урядовими установами.

Варто зазначити, що сучасники досить неоднозначно сприйняли реформу. Одним із перших, хто виділив її недоліки, став публіцист і громадський діяч О. Головачов. Серед них він називав запровадження дискримінаційного майнового принципу під час виборів, неврегульованість регламенту роботи, надання значних фінансових повноважень обмеженому колу міських гласних, зосередження посад голови управи (виконавча влада) та голови думи (представницька влада) в руках однієї особи, високий рівень адміністративного контролю¹. «Нам здається, що Міське Положення надає адміністрації можливість на власний розсуд розпоряджатися усім міським господарством за допомогою посередництва міського голови»², робив він висновок.

Реформа 1870 р. тривалий час набувала всеохопного та всеімперського статусу (стосовно всіх міст), адже її імплементація носила поступовий характер. У межах українських губерній реалізація відповідного «Положення...» розпочалася відразу лише у Катеринославі, Керчі, Києві, Миколаєві, Полтаві, Сімферополі, Харкові, Херсоні, Чернігові; з 1872 р. – в Одесі (з деякими змінами). Тому в масштабах досліджуваного нами регіону доцільно насамперед виокремлювати Київ, політичний та економічний статус якого зумовлював його домінування порівняно із іншими населеними пунктами. Для прикладу, наприкінці того ж 1870 р. в приміщенні Першої гімназії щосуботи читали

¹ Головачев А.А. Десять лет реформ 1861–1871 ... С. 225, 235, 242, 247.

² Там само. С. 257.

публічні лекції, присвячені ознайомленню та роз'ясненню нового Міського положення. Їхній короткий зміст оприлюднювався на сторінках газети «Киевлянин», а інформація про майбутні вибори публікувалася на шпальтах інших видань – «Киевское слово», «Киевский вестник» та ін.¹

Натомість інша частина Правобережжя (подібно до західних та балтійських губерній) залишилася осторонь від цього процесу. Застосування на практиці «Положення...» 1870 р. мало відбутися лише після консультацій міністра внутрішніх справ із тутешнім генерал-губернатором (а той, відповідно, – із губернаторами). Зволікання влади були зумовлені «нестачею осіб російського походження, які володіли нерухомістю у містах», і, навпаки, великою кількістю поляків та євреїв серед цієї майнової категорії населення. У таких умовах, повідомляв київський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков, «давати право міського громадського самоуправління на тих широких засадах, які представлені новим Положенням, було б небезпечно»². Але при цьому чиновник виступив проти запровадження обмежувально-контрольних положень, які запропонував його віленський колега О. Потапов. За його словами, надання губернаторам права виключати із виборчих списків політично неблагонадійних осіб та права затверджувати не лише міського голову, а й членів управи та міського секретаря, буде нелегко виконати на практиці. Перше може викликати «протест серед населення, суперечки та скарги на адміністрацію». Щодо другого, то О. Дондуков-Корсаков пропонував на законодавчому рівні закріпити для Правобережної України заборону євреям і полякам займати відповідні посади й закріпити квоту для нехристиян серед гласних думи.

¹ Глизь Ю.І. Київська міська дума ... дис. ... С. 37, 39–40.

² Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи... Т. 5 ... С. 2, 7.

Київський генерал-губернатор наголошував, що найкраще готовими до запровадження реформи міського самоврядування були Канів, Черкаси та Чигирин. Зібрані чиновником статистичні дані засвідчили, що у цих населених пунктах переважає російське населення, в тому числі й серед власників нерухомості. Швидше за все, мова йшла не лише про росіян, а й українців, адже офіційна статистика на той час не відділяла одних від інших, а головним завданням у цьому випадку було визначення частки поляків і євреїв серед власників нерухомості. Євреї домінували лише у торгівлі та промислах, а кількість поляків була мізерною. Як інший важливий фактор враховувався економічний розвиток цих міст та наявність у їхній власності цінних земель. Це мінімізувало можливе податкове навантаження на населення в результаті змін¹.

Натомість більшість невеличких містечок були неготові до змін з огляду на відсутність фінансів, які потрібні для створення і утримання дум та управ з канцелярями, а також їхній приватновласницький статус. У таких населених пунктах, крім власне осіб міських станів, проживало багато селян та інших осіб різних звань. Вони не були власниками землі і користувалися нею на основі чиншового права або досить невизначених юридичних відносин. У цих містечках зазвичай панувало «довільне, неясне і малозрозуміле» право. Громадського господарства тут не існувало, а прибутки йшли до кишені приватного власника, який не переймався про покращення добробуту тутешнього населення. Варто враховувати і те, що навіть «у деяких повітових власницьких містах, а саме у Заславі, Острозі, Старокостянтинові і Рівному, – міських дум не існує зовсім; всі громадські та станові справи по цих містах зосереджені в новоград-волинській думі, так само як і справи всіх містечок, які розташовані у названих повітах. Київська дума нині взагалі не завідує справами

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи... Т. 5 ... С. 7–9, 12.

містечок, які перебувають у Київському повіті; ці останні розподілені між громадськими управліннями сусідніх міст: Канева, Василькова і Радомишля»¹.

Крім того, О. Дондуков-Корсаков визначився із переліком 20 містечок, у яких із часом (після врегулювання поземельних відносин) можна буде запроваджувати міське самоуправління за реформою 1870 р. (їхній перелік наведено у підрозд. 2.2). До них він також додав п'ять приватновласницьких міст Поділля: Хмільник, Сальниця, Бар, Стара Ушиця і Вербовець, де функціонували ратуші, сирітські суди та квартирні комісії. Лише у Вербовці ратушу було ліквідовано у 1837 р. із подальшою передачею справ до магістрату Нової Ушиці. Запропонований чиновником порядок запровадження «Положення» передбачав одночасну реалізацію його норм у місті та містечку, яке приписане до нього. Решта ж містечок, які мають бути зараховані до сільських поселень, може претендувати на підвищення у статусі та створення виборних органів влади лише у випадку вирішення в майбутньому питання щодо взаємовідносин між жителями та власниками і відповідного промислового розвитку².

Всі перераховані політичні та економічні фактори спонукали місцеву владу до думки, що запровадження «Положення» 1870 р. на Правобережній Україні потребує тривалого часу. Лише із 1875 р., відповідно до указу «Про застосування Міського положення 16 червня 1870 р. у містах західних губерній» від 29 квітня, реформа почала поступово реалізовуватися у регіоні.

Під дію цього нормативно-законодавчого акта, крім Правобережної України (Волинська, Київська, Подільська губ.), підпадали й інші «західні губернії» Російської імперії: Вітебська, Гродненська, Ковенська, Мінська та Могильовська. На практиці ж реалізація міської реформи супроводжувалася «дотриманням, у вигляді тимчасового заходу, наступних особливостей»:

¹ Там само. С. 42.

² Там само, С. 76–78.

1) затвердження осіб, обраних на посаду міського голови, а також тимчасово призначених на цю посаду, залежить від міністра внутрішніх справ (це стосувалося не лише губернських центрів, а й всіх інших міст) у тих випадках, коли місцевий губернатор, володіючи певною інформацією, має сумніви щодо допущення кандидата до виконання обов'язків;

2) призначення (а не обрання) міського голови урядом можливе у випадку наявності «виняткових обставин» (для цього міністр внутрішніх справ подає своє звернення імператору через Комітет міністрів).

Окремі уточнення стосувалися приватновласницьких міст та містечок, існування яких пов'язане із перебуванням до кінця XVIII ст. у складі Речі Посполитої (для прикладу – це Бердичів, Дубно, Заслав, Липовець, Острог, Рівне, Старокостянтинів, Ямпіль). Дотепер вони були приписані до повітових центрів, які відтепер втрачали такий контроль після створення органів громадського управління відповідно до реформи 1870 р. У їхньому віданні залишалися лише повноваження здійснювати коробочний та свічковий збір.

Натомість приватновласницькі населені пункти отримували власну, але спрощену систему управління. На чолі відповідної чиновницької ієрархії стояв міський староста, обраний міщанами та купцями, і його помічники – по одному від кожного із названих станів. За наявності не менше 10 міщанських дворів або домогосподарств створювалося окреме міщанське товариство. Воно обирало власного старосту або, у випадку наявності до 50 дворів, міщанську управу. За відсутності вказаної мінімальної чисельності місцеві міщани приписувалися до товариств інших населених пунктів. Ремісники, не приписані до купецького стану, мали аналогічні права.

Повноваження подібних міщанських управлінь включали не лише перераховані у «Положенні» 1870 р. для міських дум і управ, а й були навіть дещо ширшими, зокрема стосовно податку з нерухомості. Вони відповідали, серед іншого, і за складання та підготовку окладних листів щодо казенного

податку на нерухомість, його збір і розгляд скарг на неправильний розподіл місцевими розкладочними комісіями. Щоправда, в останньому випадку була передбачена контролююча роль губернського правління. Воно ж і отримувало повноваження щодо затвердження нотаріусів та маклерів, видачі для них книг, їх розгляд та засвідчення¹.

Вже після затвердження вищезгаданого указу 1875 р., під час листування із Міністерством внутрішніх справ О. Дондуков-Корсаков продовжував відстоювати необхідність першочергового запровадження Положення 1870 р. у придніпровських містах із подальшим поступовим поширенням на захід, тобто в глиб Правобережної України. У Київській губернії, за його словами, першими мають бути Канів, Чигирин і Черкаси, а потім – Звенигородка, Умань та Радомишль; у інших – спочатку Балта, а потім – губернські центри Кам'янець-Подільський та Житомир².

У обох останніх випадках відповідна підготовча робота тривала декілька років. Так, після п'ятирічної роботи у Житомирі спеціальної комісії, яка розглядала пропозиції щодо запровадження «Міського положення» 1870 р., Державна рада постановила застосовувати його «поступово, з урахуванням місцевих міркувань, з дозволу міністра внутрішніх справ»³. Лише на початку 1877 р. в Житомирі, а у 1878 р. – в Кам'янці-Подільському відбулися перші вибори міської думи. Варто зауважити, що місцеві жителі були зацікавлені у прискоренні цього процесу і зверталися з відповідними проханнями до губернаторів та генерал-губернатора. Така поведінка пояснюється їхнім прагненням розширити власні повноваження і вплив на розвиток міст, насамперед фінансово-податкову політику. Натомість позиція влади –

¹ О применении Городового положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. L (1875). Ч. I. № 54640. СПб., 1877. С. 462–464.

² ЦДАК України. Ф. 442. Оп. 103. Спр. 199. Ч. II. Арк. 145-зв.

³ О применении Городового положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний ... С. 462.

зволікання і тривала підготовка, пояснюється побоюваннями щодо можливого зростання впливу польського та єврейського населення в результаті проведення реформи¹.

Терміни запровадження реформи 1870 р. в інших негубернських містах Правобережжя були різними. Наприклад, Дубно, Бердичів і Дубовець провели перші вибори лише у 1882 р.². У Подільській губернії введення нового «Положення» відбулося в чотири етапи: 1) 1878 р. – у Могилеві, Балті, Новій Ушиці; 2) 1880 р. – Вінниці, Проскурові, Летичеві, Літині, Брацлаві, Гайсині, Хмільнику, Ольгополі, Сальниці; 3) 1881 р. – Старій Ушиці, Барі; 4) 1882 р. – Вербовці³.

Таким чином, Міське положення 1870 р. хоч і почало запроваджуватися на території Правобережної України із незначним запізненням, адже саме так доцільно оцінювати 5–10 років у масштабах Російської імперії та з урахуванням середніх темпів імплементації реформ, однак у низці випадків передбачалася наглядово-контролююча роль виконавчих органів влади: міністра внутрішніх справ, губернатора, губернського правління. Подібні обмеження зумовлювалися специфічним статусом регіонів, пов'язаним із його попереднім перебуванням у складі Речі Посполитої та, як наслідок, великим впливом на місцеве політичне, соціально-економічне та культурне життя польського католицького «фактора», а також єврейського.

На цьому чітко наголошував уже неодноразово згадуваний київський, подільський і волинський генерал-губернатор О. Дондуков-Корсаков: «питання про запровадження у цих містах затвердженого 16 червня 1870 р. Міського положення ускладнюється політичним становищем краю та різноплеменністю міського населення». У Каневі, Чигирині та Черкасах цих проблем для влади не

¹ Шкільнюк Н.М. Міста Волинської губернії ... дис. ... С. 110.

² Об общественном управлении в местечках, приписанных к городам Дубно, Бердичеву и Липовцу. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. II (1882). № 1230. СПб., 1886. С. 460.

³ Гульдман В.К. Подольская губерния ... С. 306.

існувало, адже в них «російський елемент [де-факто український] суттєво переважав над польським та єврейським як чисельно, так і за володінням нерухомості і не лише над кожним окремо, а й над обома елементами в сукупності». Саме тому тут небезпеки «передачі самостійного розпорядження справами громади до рук іноплемінного і політично ненадійного населення міст усувається»¹.

Реалізації міської реформи у кількох приватновласницьких містах сприяв указ від 4 грудня 1882 р., відповідно до якого містечкам, що були приписані до приватновласницьких міст Дубно (Волинська губ.), Бердичів та Липовець (Київська губ.), дозволялося створити самостійні міщанські управління. У тому ж році містам було дозволено запроваджувати на свою користь збір з коней та екіпажів (крім возів та саней), які належали приватним особам. На практиці кожне місто для реалізації цієї норми мало звернутися з відповідним проханням до міністра внутрішніх справ, подання якого затверджувалося Державною радою та імператором. У 1884 р. таке право отримав Луцьк, у 1885 р. – Кам'янець-Подільський і т. д.²

Загалом значно швидше законодавчі нововведення втілювалися в життя на Поділлі та Київщині, де такий анахронізм, як приватновласницькі населені пункти, не був настільки масштабним щодо невеличких містечок, як на Волині. Крім того, до уваги брався національний склад населення. Зважаючи на це, у Київській губернії наступними після губерньського міста, за вищевказаною рекомендацією генерал-губернатора, для реалізації реформи були обрані Канів,

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 120.

² Об общественном управлении в местечках, приписанных к городам Дубно, Бердичеву и Липовцу ... С. 460; Об установлении сбора с лошадей и экипажей в городе Луцк. Там само. Т. IV (1884). № 2000. СПб., 1887. С. 45; Об установлении сбора с лошадей в городе Каменец-Подольске. Там само. Т. V (1885). № 3348. СПб., 1887. С. 492.

Чигирин та Черкаси¹. Тобто мова йде все-таки про вирішальне значення національно-політичних (єврейське та польське населення тут було в меншості), а не соціально-економічних чинників (чисельність жителів чи рівень торгово-промислового розвитку).

Ліберальна реформа 1870 р. недовго приносила «важливу користь», адже в «устрої та діяльності міських установ виявилися недоліки, що потребували виправлення»². Характерно, що подібні «недоліки» проявилися й в інших реформах 1860–1870-х рр., наприклад, у освітній та земській. Відтак, у 1892 р. було затверджено нове, значно консервативніше, Міське положення, яке, однак, не вирішило такий один із основних недоліків, як відсутність у більшості «позацензового» населення права брати участь у політичному житті. Швидше за все, плани влади були пов'язані із такими завданнями, як посилення контролю за самоврядними органами та усунення дисбалансу між наявними у розпорядженні міст коштами і наростаючими потребами в них. На користь першого говорить той факт, що реформа 1892 р. практично не проходила широкого обговорення та тривалої розробки. Її підготовка зайняла лише два роки, тобто почалася у 1890 р., коли було затверджено нове земське «Положення».

Узагальнені його недоліки, порівняно із попередньою редакцією 1870 р. полягали у звуженні кола виборців, збільшенні майнового цензу, посиленні контролю за діяльністю міської думи з боку губернської адміністрації, обов'язковому затвердженні членів міської управи та ін. Натомість на посилення кадрового складу гласних мала вплинути норма про обов'язковість відвідування засідань думи та встановлення системи штрафів за відсутність на них. Тогочасний публіцист Г.І. Шрейдер справедливо зауважував: «в основу

¹ Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века: правительственная политика; ред. Р.Ш. Ганелин; Институт истории СССР АН СССР, Ленинградское отделение. Л.: Наука, 1984. С. 48.

² Высочайше утвержденное Городовое положение ... С. 430.

міського управління покладено виборчу систему, головне завдання якої – забезпечити такий склад міського розпорядчого органу, який би проявив якомога менше схильності до “самостійності” і загалом у всіх смислах найбільш відповідав би поглядам адміністрації»¹. Але чи не найважливішим стало те, що відтепер не існувало думських постанов, які б визнавалися остаточними. Всі більш-менш важливі рішення мали бути затверджені місцевим губернатором або навіть міністром внутрішніх справ². Досить широкими були повноваження адміністрації і щодо формування порядку денного, скликання позачергових засідань міських дум та ін. Крім того, міністр внутрішніх справ отримав право на власний розсуд, із урахуванням місцевих умов (наявності фінансів, рівня розвитку торгівлі) визначати конкретні терміни запровадження на місцях Положення 1892 р., що стало додатковим чинником для затягування реалізації реформи.

Аналогічно висловлювався адвокат і громадсько-політичний діяч Костянтин Арсен'єв, який порівнював «Міські положення» у редакції 1870 і 1892 рр. та окреслював законодавчу еволюцію регулювання відносин між органами самоуправління та адміністрацією. Якщо спочатку (після реформи 1870 р.) перші мали право діяти самостійно у межах своєї компетенції, і категорія постанов, які потребували губернаторського чи міністерського затвердження, була досить обмежена, то після 1892 р. ситуація суттєво змінилася. «Нове положення, не кажучи ні слова про самостійність дій міського управління, підпорядковує нагляду губернатора не тільки законність, а й правильність цих дій», – цілком об'єктивно зазначив К. Арсен'єв³. Для нього на той час була очевидною і безсумнівною користь від реформи 1870 р. Нове законодавство, за його словами, не усунуло такий недолік, як покладання на

¹ Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. ... С. 194.

² Высочайше утвержденное Городовое положение ... С. 443–446.

³ Город. *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 9: Гоа – Гравер. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1893. С. 329.

одну особу повноважень голови думи і голови управи, що ускладнювало контроль міського управління над своїм виконавчим органом. Низький рівень освіченості гласних, використання комунального майна і капіталів переважно на користь більш заможних верств населення, нерівномірність зборів, зростання витрат на утримання посадових осіб та обтяжливість обов'язкових витрат – усе це спричинило фінансові труднощі у діяльності міських дум. Так, у Київській губернії на початку 1890-х рр. розмір обов'язкових видаткових статей переважав суму звичайних доходів, у той час як витрати на початкову освіту і медицину мали статус необов'язкових. Незважаючи на вказані недоліки, а також на зменшення міських капіталів, які часто витрачалися для покриття дефіциту, «двадцять років самоврядування дали нашим містам набагато більше, ніж попередній тривалий період управління», – констатував К. Арсеньєв¹.

«Муниципальні шаради», «безсумнівний регрес», «канцеляризм і тяганина», «сонлива бездіяльність», «бездушна канцелярська мертвечина» – це лише деякі із численних влучних та безхитрісних характеристик, вжитих економістом та публіцистом Г. Шрейдером стосовно законодавства та поточного стану справ. Його критика реформи 1870 р. полягала, в основному, лише в необхідності відкрити квартиронаймачам доступ до участі в органах міського самоуправління і, таким чином, створити категорію «незалежних муниципальних елементів», на відміну від торгово-промислових виборців. Натомість реформа 1892 р. мала абсолютно протилежні наслідки: підвищення цензу, позбавлення виборчих прав основної маси містян і, відповідно, згаданої найбільш дієвої та енергійної групи населення².

Крім того, нове «Міське положення» не врегулювало сферу діловодства і сприяло розвитку «канцелярської писанини», в тому числі й за рахунок необхідності затвердження більшості рішень центральними адміністративними

¹ Там само. С. 330–331.

² Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление ... С. 26–27.

органами влади; посилило незахищеність міської нерухомості від самовільного захоплення, адже унеможливило негайне виконання думських постанов, що потребували навіть незначних витрат, наприклад, про огороження ділянок землі; і загалом запровадило систему опіки та регламентації («казенне управління»), яка кардинально погіршила склад та порядок дій міських органів влади, ліквідувала дух ініціативи і погіршила професійну компетенцію виборних осіб та ін. Об'єктом політичного аналізу стали й інші негативні прояви міського самоврядування: абсентеїзм, індиферентність та зменшення кількості гласних, конфліктність відносин між думою і управою, заниження розміру оціночних зборів та ухиляння від їх сплати заможними містянами, скорочення прибутків і наростання дефіциту бюджету, низький рівень звітності та ревізії фінансово-господарської діяльності. Як квінтесенцію цього дослідження можна навести наступні слова автора: «Ще ніколи міське управління не було настільки мертвим, недіючим, ще ніколи не були там зневажені інтереси міського населення і тому ще ніколи міське громадське управління не було настільки непопулярним, як нині»¹.

Однозначно негативну оцінку законодавчим змінам 1892 р. дав секретар Московського біржового комітету Олександр Михайловський. При цьому він вказав і на недоліки «Положення» 1870 р. За його словами, найслабшим місцем цього документа була «скопійована із найменш демократичної» пруської трьохзрядна виборча система. Натомість внутрішня структура, розподіл повноважень між думою та управою, загальний рівень самостійності органів самоврядування (за окремими винятками) визнавалися задовільними. Утім, весь тягар критики традиційно впав на реформу 1892 р. Її основи сформувало ще більше обмеження виборчого права на засадах майнового цензу, суворий нагляд губерньської влади, міністерства й навіть Державної ради, скорочення чисельності і повноважень гласних та посилення незалежності міської управи

¹ Там само, С. 319.

від думи¹. Вирішити існуючі проблеми шляхом більш точного окреслення переліку підвідомчих справ (із усуненням із чинного «Положення» заплутаної термінології неоднозначного трактування), зокрема у напрямку конкретизації і розширення соціально-економічних повноважень (сприяння розвитку торгівлі і промисловості, боротьба із безробіттям, бідністю та сирітством, вирішення житлового питання та ін.), контролю над правоохоронною системою, та, водночас, позбавлення обов'язків «турбуватися про задоволення релігійних потреб населення», розквартирувати війська, утримувати урядові установи.

Зволікання із запровадженням Міського положення 1892 р., яке було більшим щодо менших міст та містечок Правобережжя, породжувало серед населення незадоволення та чутки про навмисне затягування, спричинене небажанням влади займатися нагальними питаннями. Це мало об'єктивне підґрунтя з огляду на наявність фінансових та інфраструктурних проблем.

Іншим джерелом непорозумінь залишався приватновласницький статус міст, особливо коли мова йшла про отримання прибутків. У цьому відношенні виборні органи влади були позбавлені важелів впливу, зважаючи на не зовсім визначені юридичні й економічні права, фактичну відсутність у їхній власності громадської нерухомої та земельної власності. В багатьох випадках останнє слово, яке не завжди відповідало інтересам міщан, залишалося за власником. Прикладом може слугувати пропозиція думи Рівного включити на початку ХХ ст. до меж міста передмістя Біле площею 15 десятин. Основним аргументом на користь такого рішення було збільшення у майбутньому надходження до скарбниці за рахунок додаткового оціночного збору з нерухомого майна². Втім, проти цього виступив власник міста С. Любомирський, оскільки це, на його

¹ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России... С. 9–18.

² Прищепа О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. *Бердичів древній і вічно молодий: матеріали науково-краєзнавчої конференції «Бердичів древній і вічно молодий», 8–14 червня 2005 року.* Житомир: Видання М. Косенко, 2005. С. 131–132.

думку, «суперечить його праву власності на місто, яке, згідно із законом, повинно належати тільки йому»¹. Інакше кажучи, збереження деяких пережитків політичного устрою Речі Посполитої (підтвердження прав власності польської шляхти на міста і містечка) визначали специфіку реалізації міських реформ на Правобережній Україні.

На початку 1890-х рр. спрощена система міського самоуправління діяла у більшості міст Волині (Дубно, Острог, Рівне, Заслав, Старокостянтинів, Овруч, Ковель) та майже половині Поділля на початку ХХ ст. (Вербівка, Жмеринка, Сальниця, Стара Ушиця, Хмільник, Ямпіль). Пізніше Рівне та Ковель позбулися цього статусу, а їхнє населення отримало право обирати міські думи².

На особливості цього процесу впливало зволікання уряду із запровадженням у регіоні земських установ. Діяльність цих органів місцевого самоврядування на території Волинської, Київської та Подільської губерній була узаконена лише з 1911 р. Пояснення цього знову ж таки криється у прагненні уряду нівелювати вплив поляків на політичне та економічне життя регіону, зважаючи на високі шанси їхньої перемоги на виборах і, як результат, поява нових можливостей контролю різноманітних сфер розвитку Правобережної України.

На початку ХХ ст. у Російській імперії значно актуалізувалася публічна дискусія про необхідність нової реформи міського самоуправління. Жваво на це питання реагувала й українська преса. Однак якщо періодика ліберально-демократичного спрямування висловлювала такі думки, то консервативно-монархістська преса відстоювала іншу точку зору, особливо у період столипінської реакції. Характерним прикладом є позиція газети «Киевлянин», в якій у 1908 р. було надруковано велику статтю «Місцеве самоуправління та державна єдність». У публікації стверджувалося, що реформа часів

¹ Цит. за: Прищепа О.П. Міста Волині ... С. 206.

² Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум ... С. 115.

Олександра II спричинила «безладне ведення господарства і необачне витрачання суспільних грошей» новоствореними органами самоуправління. Зміни 1892 р. не повністю виправили ситуацію, оскільки відбулося обмеження повноважень міських установ та посилення над ними адміністративного контролю¹. Зважаючи на це, газета визнавала назрілу необхідність нової реформи, але зі збереженням, «в державних інтересах», повноважень уряду «контролювати, спрямовувати та об'єднувати діяльність органів місцевого самоуправління». Порушення цього принципу неодмінно призведе до «непродуктивних витрат», «переходу органів самоуправління до рук антидержавних елементів і перетворення цих органів на політичні клуби» та «послаблення тих зв'язків, які забезпечують і охороняють державну єдність»². Тому важливо, «не стримуючи закономірної діяльності органів місцевого самоуправління», «регулювати діяльність цих органів у всіх їхніх напрямках, не допускаючи у цій діяльності відхилень від закону і державних інтересів».

Київська газета особливо переймалася ситуацією «на окраїнах» імперії. Для неї на таких територіях, серед яких називався і «Південно-Західний край», тобто Правобережна Україна, було особливо важливо застосовувати право вето адміністрації на окремі рішення самоврядних установ, запровадити законодавчі заходи, спрямовані на недопущення місцевого сепаратизму та збереження ведення діловодства і судочинства російською мовою, введення відсоткової квоти на представництво російського населення у органах місцевого самоуправління³. Інакше кажучи, вимоги розширити сферу використання української мови були абсолютно неприйнятні, а проблема обмеженості виборчого права на шпальтах «Киевлянина» взагалі не порушувалася.

¹ Местное самоуправление и государственное единство. *Киевлянин*. 23 марта 1908 г. № 83. С. 2.

² Там само. С. 3.

³ Там само. *Киевлянин*. 25 марта 1908 г. № 85. С. 1–2.

Загалом до початку Першої світової війни у науково-публіцистичних колах та періодиці утвердилося стійке переконання про необхідність змін у системі місцевого самоврядування. Ступінь їхньої радикальності та особливості обговорюваних проєктів залежали від політичних поглядів, лояльності/опозиційності до влади, досвіду чиновницької роботи тощо. Однак якщо у 1906–1907 рр., коли більшість у Державній думі Російської імперії першого та другого скликань належала лівоцентристським та лівим партіям, ще можна було плекати ілюзорні надії на демократизацію виборчого законодавства та розширення незалежності міських органів влади, то після 1907 р. всі рішення щодо цього цілком залежали від уряду та його прихильників у парламенті, які не підтримували подібних ідей. Вибудувана у той час в імперії система прийняття законодавчих рішень абсолютно виключала можливість реалізації ліберально-демократичного сценарію. В умовах, коли більшість у Державній думі третього скликання (1907–1912 рр.) належала правим партіям, а Міністерство внутрішніх справ жорстко контролювало діяльність «Наради міських діячів», «...нічого і думати про які-небудь “реформи”, а тим більше про реформи місцевого самоврядування, якщо б навіть і виникла така думка у бюрократичних колах», – писала газета «Утро» в 1912 р.¹

Певні надії у періодиці знову почали з'являтися після того, як у 1908 р. міністр внутрішніх справ звернувся до губернаторів із проханням запропонувати міським думах делегувати своїх представників для участі в роботі Ради у справах місцевого господарства для розробки проєкту відповідної реформи. Згадана газета «Утро» висловлювала сподівання, що ці експерти звернуть увагу на залежність від адміністрації, високий майновий ценз, відсутність поділу виборців на розряди². Варто зауважити, що це регіональне видання репрезентувало інтереси торгово-промислових кіл, які були зацікавлені

¹ Парламент и местное самоуправление. *Утро*. 11 декабря 1912 г. № 1822. С. 2.

² Реформа городского самоуправления. *Там само*. 2 марта 1908 г. № 379. С. 2.

у послабленні адміністративного контролю над муніципалітетами та збільшенні впливу на прийняття рішень. Неабияке обурення у громадськості викликала поширена практика незатвердження обраних міських голів профільним міністерством. Цей механізм активно використовувався щодо опозиційних кандидатів, як це було у 1913 р. в Москві із кадетом Георгієм Львовим та професором Сергієм Чаплигінін. Однак якщо прогресивні кола визнавали таке право архаїчним і дискримінаційним, то проурядова преса, наприклад, газета «Россия», не вбачала підстав для дискусій, адже це чинна норма закону¹.

Напередодні Першої світової війни вже і в уряді, а не лише у опозиційних партій та політичних діячів чи окремих міських думах, почала остаточно домінувати думка про необхідність зміни чинного «Положення» в редакції 1892 р. Ще у 1908 р. вже згадуваний О. Михайловський справедливо зазначав: «і уряд, і преса, і самі міські діячі визнають необхідність реформи, визнає це і Державна дума»². При цьому на той час фактично вже існували два самостійні досить ліберальні проекти реформи: Конституційно-демократичної партії та Всеросійського союзу міст. Кадетський підхід до проблеми вже декілька разів нами згадувався. Основні ж пропозиції Всеросійського союзу міст також були досить ліберальні в частині виборчого права, самостійності та компетенції органів самоуправління³. Уряд не хотів допустити втілення жодного із цих проектів та розпочав підготовку власного. Наприкінці 1913 р. Головне управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ розпочало збір інформації від міських управ про виборців, їхній майновий та соціальний склад, активність участі у виборах тощо. Розроблений у 1916 р. міністерський проєкт прогнозовано передбачав збереження усіх важелів

¹ Наше местное самоуправление. *Там само*. 1 мая 1913 г. № 1950. С. 2.

² Михайловский А. Указ. соч. С. 5.

³ Всероссийский союз городов. К пересмотру Городового положения: тезисы, одобренные совещаниями при Главном комитете Союза. [М.: Б. и., 1916?]. 19 с.

контролю¹. Проте, «Положення» 1892 р., незважаючи на вимоги часу та громадськості, залишалося незмінним до кінця існування Російської імперії. Події Першої світової війни показали, що на практиці органи міської влади виконують набагато більшу роль, ніж це передбачено чинним законодавством, і громадськість хвилюють вже зовсім інші проблеми, аніж до цього. Дефіцит продовольства, інфляція та зростання цін, утримання поранених і хворих, допомога біженцям – значно більше турбували суспільство, ніж теоретичні засади законотворчості².

Отже, усвідомлення урядом нагальної необхідності реформування системи управління містами, з огляду на активізацію урбанізаційних процесів, викликало проведення в другій половині XIX ст. двох масштабних реформ. Однак специфіка місцевих умов на Правобережній Україні зумовила відмінності та темпи їх реалізації порівняно з іншими регіонами. Суттєвий вплив польського фактора (не ліквідований ще з часів інкорпорації цих земель наприкінці XVIII ст.) та наявність приватновласницьких міст стали причиною коригування імперського законодавства, повільнішої імплементації «Положень» 1870 та 1892 рр. і навіть скасування результатів виборів міських голів та їхніх заступників у деяких населених пунктах.

3.2. Етапи розвитку міського управління Східної Галичини

¹ Нардова В.А. К вопросу о реформе Городового положения (1906–1916 гг.). *На пути к революционным потрясениям. Из истории России второй половины XIX – начала XX в.* Материалы конференции памяти В.С. Дякина. Санкт-Петербург-Кишинев, 2001. С. 164–165.

² Див.: Всероссийский союз городов. Очерк деятельности Всероссийского союза городов 1914–1915 гг. Москва, [1916]. 239 с.; Всероссийский союз городов. Распоряжения и циркуляры. К сведению учреждений Всероссийского союза городов. Октябрь 1915 г. Москва, 1915. 52 с.; Всероссийский союз городов. Распоряжения и циркуляры. К сведению учреждений Всероссийского союза городов. 1–15 октября 1916 г. Москва, 1916. 11 с.; Борьба с дороговизной и городские управления / Всерос. союз городов. Вып. 1–2. Москва, 1916; Всероссийский союз городов. Карточная система в городах. Москва, 1916. 24 с. та ін.

Події «весни народів» 1848–1849 рр. сприяли поширенню в Австрійській імперії ідеї про необхідність заміни існуючої системи міських магістратів із їхньою юрисдикцією та практично безмежною владою власників доміній на інших територіях на дієву систему самоврядування, яка б передбачала проведення виборів до місцевих органів влади громадського, повітового й окружного рівнів. Відповідні положення у первинному вигляді було закладено в основу «провізоричного громадського закону» від 17 березня 1849 р.¹ Після цього у великих містах почали створюватися виділи (комітети, прообраз міської ради), які зазвичай проіснували менше року і були трансформовані у профільні комісії (залежно від сфери компетенції). Наприклад, у Станіславі – фінансова, громадських робіт, санітарна, безпеки і порядку. Статут наступного 1849 р. фіксував, що повноваження міського виділу мали охоплювати такі питання: «розгляд і затвердження міського бюджету, пошук нових джерел доходів, видача дозволу на збір додаткових податків, встановлення правил управління міським майном, зміна структури магістрату і загальний контроль над справами магістрату»².

Однак поразка революції законсервувала ситуацію більш ніж на 10 років, зупинивши процеси реформ. У 1855 р. всі міста Австрійської імперії було поділено на три класи залежно від розміру річного прибутку: I клас – понад 20 тис. флоринів, II клас – від 8 до 20 тис. флоринів, III клас – до 8 тис. флоринів. Згідно з цим розподілом Станіслав увійшов до групи першого класу. На той час управлінський апарат міста складався із голови (бургомістра), двох засідателів (асесорів, радників), одного секретаря, одного касира, трьох діловодів (писарів), будівничого та 20 поліцейських. Бургомістр (а також

¹ Grzybowski K. Galicja 1848–1914: Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków-Wrocław-Warszawa, Ossolineum, 1959. S. 227–230.

² Огляд документальних матеріалів фонду № 7 / Склав провідний архівіст Р.І. Шацький; Державний архів Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 1993. С. 12.

засідателі) обирався членами міського виділу з-поміж себе або членів громади і затверджувався намісництвом¹.

У подальшому реформування місцевого управління Галичини відбувалося також у нерозривному зв'язку із загальноімперським внутрішньополітичним курсом. Відповідний процес у бік запровадження виборного самоврядування було започатковано у 1860-х рр. прийняттям двох законів. У першому із них «Про основні засади організації громад» (1862 р.) сформульовано загальні для всієї імперії принципи, а в другому «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію» (1866 р.) частково дубльовано, а частково деталізовано ці ключові положення безпосередньо стосовно Королівства Галичини та Володимирії². Тоді ж найбільші українські міста Австрійської (пізніше – Австро-Угорської) імперії почали отримувати власні статути, наприклад, у 1864 р. – Чернівці, у 1870 р. – Львів. Таке «відставання» галичан пояснюється десятирічною (упродовж 1860–1870 рр.) тривалістю процесу розробки та обговорення проєктів із періодичними змінами (наприклад, чернівецький – 1869 р. та 1873 р., львівський – у 1896 р. та 1909 р. тощо). До цього структура магістрату Львова була такою: бургомістр, віцебургомістр, засідателі; «протокол подавчий», реєстратура, експедиція; синдикат, під головуванням якого магістрат виконував свої судові функції; головна і податкова каси; урядовий дім для безпритульних; економат (господарські питання); відділення: лісове, будівельне, таксаційне, житлове, конскрипційне, санітарне, ландвїтївське (мікрорайонне), торговельне;

¹ Szarłowski A. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. Stanisławów: Nakł. Księgarni Wł. Doboszyńskiego, 1887. S. 187.

² Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia Gmin z dodanym rejestrem abecadłowym / Wyd. 2, niezmiennione. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 1–112.

бюро обліку померлих, відділення лікарень; дім для виправлення малолітніх, міські в'язниці; торгово-вексельний суд¹.

Статути обох міст діяли упродовж всієї подальшої історії Австро-Угорщини і регламентували повноваження й загальні особливості роботи органів місцевого самоврядування, охоплюючи при цьому всю сукупність міських відносин: земельні, особисті та майнові, розвиток інфраструктури і комунікацій, правоохоронну та судову системи, освіту, соціальний захист та ін. Головним законодавчим і контролюючим органом вони визначали міську раду, адміністративно-виконавчим – магістрат, на чолі якого в Чернівцях стояв бургомістр, а у Львові – президент².

Запроваджена у 1860-х рр. система міського самоуправління фактично залишалася без змін до кінця 1880-х рр. Потреба у черговому реформуванні законодавства частково була зумовлена необхідністю у більш детальній регламентації обов'язків і повноважень існуючих органів влади. «В міському управлінні виникав хаос, оскільки і міська рада, і міська управа видавали закони і постанови, що часто суперечили один одному», – узагальнено пояснює сучасний дослідник Л. Ілин³. На наш погляд, крім вказаного, варто враховувати і необхідність пристосування чинного закону 1866 р. до нових реалій тогочасного розвитку. Зростання економічної ролі міст потребувало надання їм додаткових самоврядних прав. На той час управлінська структура магістратів була досить розгалуженою і зазвичай включала: керівні органи (бургомістр, віцебургомістр, засідателі) та відділи, які відповідали за певну сферу (наприклад, економічний, будівельний, житловий, торговий, обліковий, касаційний, фінансову палату тощо), а також міську і санітарну (контролювала

¹ Петрів Р.В., Східна Галичина у складі Австрійської імперії ... С. 48.

² Geschäfts-Ordnung für den Magistrat der K.K. Landeshauptstadt Czernowitz. Czernowitz, 1865. S. 1–3.

³ Ілин Л.М. Окремі питання реалізації імперського та крайового законодавства у Галичині останньої третини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, 2017. № 3. С. 18.

дотримання санітарних норм у госпіталі та на кладовищах) поліцію, пожежну команду¹.

Аналіз розвитку безпосередньо виборного самоврядування міст Східної Галичини, як і інших Австрійської імперії, у досліджуваний період варто розпочинати із 1862 р., коли було прийнято закон «Про основні засади організації громад». У ньому вказувалося, що громада у межах своєї території може вільно здійснювати повноваження у таких сферах: 1) управління муніципальною власністю; 2) турбота про безпеку людей та майна; 3) утримання муніципальних доріг, скверів, мостів та безпека руху; 4) нагляд над здійсненням торгівлі; 5) розвиток системи охорони здоров'я; 6) нагляд за службовцями і чиновниками; 7) контроль дотримання моральних принципів; 8) боротьба із бідністю та управління комунальними благодійними установами; 9) містобудування, дозволи на будівництво та пожежна безпека; 10) розвиток системи народної освіти, комунальних навчальних закладів; 11) врегулювання суперечок між членами громади; 12) організація і проведення аукціонів із продажу рухомого майна. Цю діяльність здійснювала громадська рада – представницький колегіальний орган на чолі із головою. Вона також мала право встановлювати нові податки і збори на комунальні потреби, однак у цьому випадку потрібне було затвердження вищих органів влади – повітових, крайових або навіть загальнодержавних. Нагляд за дотриманням муніципалітетами чинного законодавства здійснював уряд, який міг розпустити місцеве представництво².

Окрема стаття фіксувала право столиць коронних країв, курортних центрів та, за запитом, інших великих міст отримати власні статути, які регулювали

¹ Огляд документальних матеріалів фонду № 7 ... С. 12.

² Ustawa z dnia 5. marca 1862 określająca zasadnicze podstawy urzędzenia gmin. *Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia Gmin z dodanym rejestrem abecadłowym* / Wyd. 2, niezmienione. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 102–112.

їхню систему управління. У таких випадках вони отримували власні представницькі органи і підпорядковувалися крайовому Сейму, а в окремих питаннях – уряду, оминаючи повітові та окружні органи влади¹.

Система управління Австрійської імперії передбачала спочатку прийняття загальнодержавного закону (це відбулося, як уже зазначалося, у 1862 р.), а потім – окремих для кожного коронного краю. Паралельно із цим процесом, який для Галичини завершився у 1866 р., тривали певні структурні зміни на рівні окремих міст. Зокрема, у згадуваному Станіславі магістратом керувала президія, а відділи і бюро було замінено (або включено до складу) сімома департаментами. Президія, крім здійснення загального нагляду за діяльністю всіх структур магістрату, займалася також кадровими питаннями, формуванням міської ради та відносинами із Крайовим сеймом (у тому числі й обранням депутатів від міста до його складу), організацією діяльності комунальних закладів, завідуванням бібліотекою та архівом. Більшість із семи департаментів відповідала за декілька суміжних сфер, наприклад, будівництво та пожежна охорона, освіта і релігія, санітарна інспекція та охорона здоров'я, промисловість і торгівля тощо. Декілька із них поділялися на структурні частини «а» та «б», а в окремих питаннях ділили повноваження із деякими із вищеназваних відділів (дет. див. табл.).

Таблиця 3.2.1

Департаменти магістрату Станіслава (1862 р.)²

№ деп-ту		Компетенція
I	а	Міське будівництво та нагляд за громадськими роботами (разом із будівельним відділом), будівельна інспекція, завідування комунальними будівлями, пожежна охорона, організація офіційних свят
	б	Справи церков і костелів, просвітницьких та освітніх установ, управління

¹ Ibid. S. 111.

² Огляд документальних матеріалів фонду № 7 ... С. 13–14.

		міськими початковими школами, призначення стипендій
II		Управління езекуційною канцелярією, канцелярією і господарством магістрату, ландвійтівським відділом, обкладення і збір податків
III		Ведення юридичних справ громади, управління міською нерухомістю і касою, реєстр міського майна, завідування міським паливом, нагляд за службовцями міських підприємств
IV	<i>a</i>	Квартирування військових (разом із житловим і конскрипційним відділом), забезпечення їх підводами і продовольством, рекрутські набори, фонд і будинок інвалідів
	<i>б</i>	Санітарна інспекція (разом із міським фізикатом), питання медицини і охорони здоров'я, завідування кладовищами
V	<i>a</i>	Промисловість і торгівля, видача концесій та різноманітних дозволів (для підмайстрів, на торгівлю, полювання), надання громадянства
	<i>б</i>	Інспекція базарів (разом із базарним і цементним відділом) та здійснення базарного збору, нагляд за міськими вагами та крамницями
VI		Допомога бідним категоріям населення (разом із відділом в'язниць), нагляд за громадськими організаціями та в'язницями, міська поліція і охорона міста, боротьба із жебрацтвом
VII		Збір непостійних податків, особові справи міських чиновників

Варто зауважити, що на той час міські магістрати, маючи досить широкі функціональні повноваження, залишалися виконавчими органами державної влади. Практичне втілення тієї концепції самоврядування, яка була зафіксована у імперському законі 1862 р., розпочалося із 1866 р., коли Королівство Галичини та Володимирії отримало власний закон «Про устрій громади і громадську виборчу ординацію»¹. Головним чином, він деталізував зафіксовані у 1862 р. положення на прикладі конкретного коронного краю.

Вже у першій статті закону зазначалося, що громадою (із усіма її повноваженнями й правами, які далі детально регламентувалися) вважається кожне поселення (село, селище чи місто), яке мало власні органи управління.

¹ Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866... S. 1–101.

Окремо було передбачено так зване «почесне громадянство», яке присвоювалося муніципалітетом за особливі заслуги.

Відповідно до закону, управлінська діяльність мала здійснюватися виборною гмінною (громадською) радою на чолі з головою (бургомістром – у містах). Кількість її обраних членів (громадських радних) залежала від числа осіб, які мали право голосу: від 51 до 200 виборців – 12 радних, від 201 до 400 – 18, від 401 до 600 – 24, від 601 до 1000 – 30, понад 1000 – 36 радних. Якщо хтось вибував або не міг виконувати свої обов'язки, то на заміну йому обирали заступника. Їх не могло бути більше, ніж половина всього складу. Члени громадської ради обирали зі свого складу громадську старшину: голову та щонайменше двох присяжних/асесорів, один із яких призначався заступником голови. Для проведення цих виборів потрібна була присутність не менше ніж 3/4 членів ради, а для обрання – проста більшість голосів. Якщо переможця не було виявлено під час першого голосування, то проводилося ще одне. Передбачалася й можливість третього туру, але лише для двох кандидатів, які у попередніх набрали найбільше голосів¹. Така процедура проводилася для обрання голови, присяжних/асесорів та заступника голови (саме у такому порядку). Каденція усіх виборних осіб тривала шість років, після закінчення яких вони продовжували виконувати обов'язки до початку роботи нового складу муніципального представництва.

Перелік повноважень місцевих органів самоврядування фактично дослівно повторював ті 12 пунктів, які були подані у законі 1862 р. (див. вище). Громадська рада мала статус органу, який ухвалював рішення і здійснював нагляд. Її засідання повинні були відбуватися публічно (крім окремих випадків) і не рідше одного разу на квартал. Постанови у сфері управління стосувалися питань, пов'язаних із розпорядженням майном громади (користування, оренда),

¹ Ibid. S. 4–12; Левицький К. Наш закон громадський або які ми маєм права і повинності в громаді / Просвіта. Львів: Т-во «Просвіта». 1889. С. 33–36.

прийняттям бюджету і ліквідацією його дефіциту, складанням і перевіркою річних бухгалтерських рахунків, наданням дозволу на подання позову до суду та призначенням представників від громади тощо. Більшість рішень могли прийматися за умови присутності більше половини членів, а такі важливі, як затвердження бюджету, – не менше ніж 2/3 складу. У випадку, якщо місцева поліція не підпорядковувалася виключно уряду, то громадська рада мала право видавати нормативно-правові акти, які регулювали її діяльність. Однак у будь-якому разі місцеве самоврядування відповідало за утримання будівель і споруд правоохоронних органів, несло відповідальність за недбалість з цього приводу. Окрема стаття акцентувала увагу на необхідності опікуванням, покращенням становища незаможних категорій населення. Щодо громадської старшини, яка здійснювала виконавчі функції, рада мала наглядові повноваження та могла створювати спеціальні комітети (наприклад, із нагляду за муніципальними підприємствами). За безпосереднє керівництво майном громади, контроль за використанням і управлінням муніципальною власністю відповідав голова громади. До його компетенції також належала підготовка річного бюджету, який рада мала затвердити не пізніше ніж за місяць до початку року¹. Інакше кажучи, громадська рада мала розпорядчі повноваження, а громадська старшина – виконавчі. Стосовно міст доцільно говорити про міську раду та магістрат відповідно.

Нагляд за діяльністю громадського самоуправління здійснювався вищими органами влади. Наприклад, намісник в окремих випадках мав право розпустити виборні представницькі органи; Крайовий сейм регулював запровадження нових податків та зборів; повітова адміністрація затверджувала низку інших важливих рішень, наприклад, про заставу майна, довгострокову оренду чи взяття позики (якщо її загальна сума, включаючи існуючу заборгованість, не перевищувала річний бюджет), мала право штрафувати виборних осіб і усувати

¹ Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866... S. 12–16, 21, 27.

їх від виконання обов'язків за зловживання, а також скасовувати виконання рішень, якщо вони виходили за рамки компетенції громадської ради або не відповідали чинному законодавству тощо¹. Насамкінець, оцінюючи значення закону 1866 р., крім констатації його важливості й актуальності для місцевого самоврядування, варто погодитися із думкою про те, що він негативно вплинув на звичаєві сільські зібрання. Впровадження державного регулювання виборів гмінних (громадських) рад і громадської старшини підірвало їхню роль у формуванні органів управління². Поступово зменшувалися і функції сільських зібрань, перелік обговорюваних на них питань.

Після чергової адміністративно-територіальної реформи 1867 р. кілька міст отримали статус повітових центрів та провели вибори голів. У Станіславові «першим незалежним» бургомістром став Антон Суханек³. Він очолив міську раду, яка на той час поділялася на п'ять комісій, залежно від сфери управління: 1) релігійна та освітня сфера, допомога бідним та нагляд за арештами; 2) організаційні справи, промисловість, податки, торгівля, боротьба із безробіттям, питання членства у громаді; 3) фінансові справи; 4) будівництво, громадські роботи, вулична інфраструктура, громадський порядок, пожежна безпека; 5) охорона здоров'я, рекрутські набори, нагляд за казармами⁴.

Вже у наступному 1868 році для Станіслава було розроблено проєкт окремого Статуту, який цілком відповідав новому законодавству і визначив основні засади діяльності тутешніх органів самоуправління. Більшість його положень відповідали вже охарактеризованим законам 1862 та 1866 рр. із деякими уточненнями та більш детальним поясненням. Статут фіксував, що громадянином міста може бути особа, яка має право вільно розпоряджатися

¹ Ibid. S. 36–40.

² Гураль П. Місцеве самоврядування в Галичині та його конституційно-правове регулювання (1848–1918). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 315.

³ Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава) ... С. 46.

⁴ Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–3.

своїм майном, веде зразковий спосіб життя, володіє нерухомістю (у вигляді майна чи підприємства, яке сплачує податки) або має достатньо засобів для утримання себе та своєї родини. Цей статус можна було придбати за певну суму, її розмір визначався окремою постановою міської ради. Передбачалася й можливість надання почесного громадянства¹. Серед тих, хто наприкінці XIX ст. отримав це звання за рішенням магістрату Станіслава, варто виділити таких відомих громадсько-політичних діячів, як Отто Гауснер (1878 р.), Октав Петруський (1885 р.), Юзеф Ланікевич (1889 р.), художник Ян Матейко (1883 р.) та ін.

Вищим управлінським органом міст відповідно до закону 1866 р. була виборна рада, яка здійснювала керівництво за допомогою магістрату та інших муніципальних структур. На її чолі стояв бургомістр, він же керував і магістратом, до якого входила частина радників. Усі посадові особи працювали на громадських засадах. Після обрання бургомістра радними його кандидатура затверджувалася імператором і лише після того новообраний складав присягу наміснику або члену Крайового виділу². На той час міська рада Львова складалася із 100 виборних членів, обраних терміном на п'ять (із 1896 р. – на шість) років. Основу вкрай обмеженого виборчого права формував, головним чином, майновий ценз. У Східній Галичині в 1880 р. відсоток виборців щодо загальної кількості жителів міст коливався від 9% до 23%. Найменші показники демонстрували Перемишль, Броди та Станіслав, найвищі – Тереховля, Снятин і Дрогобич³. Для найбільших повітових міст цей відсоток був ще менший.

Функціонал міської ради головного міста краю дублював той перелік обов'язків, який було зафіксовано у законах 1862 та 1866 рр., традиційно охоплюючи такі сфери, як: управління муніципальною власністю, утримання

¹ Там само. Спр. 6. Арк. 2–3.

² Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866 ... S. 4–5.

³ Мазурок О., Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття ... С. 380.

вуличної інфраструктури, нагляд за торгівлею, громадським порядком та санітарним станом (за посередництва поліції), містобудування, соціальний захист незаможних, медицина та освіта, пожежна охорона, влаштування аукціонів та ін. Подібно до цього у Статуті повторювалися й повноваження щодо затвердження бюджету і перевірки фінансової звітності. Більш детально вказувалося на право міської ради здійснювати пропінання та кредитні операції, купувати і продавати нерухомість, брати позики. В останньому випадку рішення повинно було прийматися на двох, не поспіль, засіданнях за наявності не менше ніж 2/3 радних. Перевищення ж суми у 10 тис. флоринів (враховуючи наявні борги міста) потребувало згоди Крайового віділу. Також міській раді дозволялося здійснювати інвестиції та засновувати нові муніципальні підприємства¹.

В основному рішення приймалися простою більшістю голосів від загальної кількості радних. Засідання міської ради були відкритими, а дебати під час обговорення законопроектів чи бюджету – публічними. Передбачалася можливість закритих засідань, зокрема для розгляду кадрових питань.

Міська рада створювала комісії, кожна з яких відповідала за визначений напрям діяльності. У Львові, відповідно до Статуту 1870 р., поділ виглядав так: 1) релігія, питання опіки; 2) господарство, торгівля, промисловість; 3) інфраструктура; 4) правопорядок, соціальна сфера, військові питання; 5) організаційні та освітні питання². У Станіславі після чергової реорганізації у 1871 р. він був наступним: 1) управління рухомим міським майном; 2) управління нерухомою власністю; 3) збір податків; 4) соціальний захист незаможних містян; 5) квартирування військових³.

¹ Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866... S. 12–13; Statut król. stoł. miasta Lwowa ... S. 13–18.

² Кульчицький В. Статут міста Львова 1870 року: його зміст і значення. *Вісник Львівського університету*: серія: Юридична. Л., 2004. Вип. 39. С. 127.

³ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... С. 16.

До головних обов'язків бургомістра незалежно від міста належала підготовка питань для розгляду на засіданнях міської ради та реалізація на практиці прийнятих нею рішень. Він мав право призупинити певну постанову, якщо вважав, що вона суперечила чинному законодавству. У таких випадках міська рада повинна була розглянути її повторно. Висловлення незгоди із рішенням бургомістра потребувало втручання Крайового віділу. Якщо ж вищий орган управління не приймав рішення впродовж місяця, то постанова міської ради автоматично набувала чинності. Міський голова також мав право призупинити і передати на розгляд міської ради рішення магістрату або певної комісії та самостійно вирішувати питання, які належали до компетенції магістрату, якщо законодавство цього не забороняло. Крім того, він керував міськими касами, здійснював представницькі функції та дисциплінарний контроль над іншими чиновниками міських органів влади (в тому числі й міг відсторонювати від служби після відповідної мотиваційної промови на засіданні міської ради), мав право накладати штраф на членів громади. У Львові йшлося про розміри до 10 флоринів або рішення про ув'язнення не більше ніж на 48 годин¹.

До складу міських магістратів, крім вказаних виборних осіб (бургомістр, його заступник, делегати), входили також секретар, магістратські радники і допоміжні чиновники. Магістрат мав статус виконавчого органу, нагляд і контроль за діяльністю якого здійснювала міська рада. Її рішенням за поданням бургомістра призначалися магістратські радники, секретар та чиновник рахункової палати, а за поданням магістрату – інші допоміжні посадовці (наприклад, касир, будівничий, ревізор поліції та ін.).

Компетенція магістрату стосувалася безпосереднього й щоденного управління громадськими справами, муніципальними коштами і власністю. При цьому обов'язковим було виконання постанов міської ради та дотримання

¹ Statut król. stoł. miasta Lwowa ... S. 27.

бюджетного розпису. За порушення норм і законів, які відносилися до громадської сфери управління (крім кримінальних злочинів), магістрат мав право накладати власні штрафи. Ці платежі поповнювали муніципальну касу для незаможних містян і у подальшому, за рішенням міської ради, спрямовувалися на відповідні потреби. Окремо функціонувала рахункова палата – допоміжний управлінський орган для здійснення бухгалтерського обліку, який звітував перед міською радою та бургомістром¹.

Не пізніше ніж за два місяці до закінчення року магістрат мав підготувати проєкт бюджету, а звіт за попередній рік – упродовж такого ж терміну після початку нового календарного року. Рішення про запровадження додаткових зборів до існуючих податків приймалися міською радою у присутності не менше ніж 2/3 радників. При цьому у більшості випадків потрібна була додаткова згода повітового віділу, наприклад, якщо розмір нових зборів перевищував 10% прямих податків чи 20% споживчих, або крайового, якщо відповідні показники складали 25% та 50% відповідно². Для Львова перші розміри були аналогічні із тією відмінністю, що потрібно було звертатися до віділу крайового, а перевищення 30% і 60% могло запроваджуватися лише з ініціативи крайової влади³. Загалом варто говорити про наявність економічних та політичних важелів контролю вищих органів влади над міським самоврядуванням. Крім уже згаданого, відповідний інструментарій Крайового віділу передбачав можливість накладання штрафів на бургомістра або його заступника у розмірі до 50 флоринів, скасування постанов міської ради, розгляду скарг на дії магістрату та його очільника. Закон 1866 р. фіксував право

¹ Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 7–10; Statutkról. stoł. miasta Lwowa ... S. 29–32.

² Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866... S. 29.

³ Statut król. stoł. miasta Lwowa ... S. 38.

намісника розпустити міську раду, а громади – оскаржити це рішення у Міністерстві внутрішніх справ¹.

Затверджений у 1870 р. Статут Львова зафіксував домінуюче політичне, а відтак і соціально-економічне становище головного коронного міста Східної Галичини. Цей нормативний акт цілком відображав основні положення закону 1866 р. з деякими дрібними відмінностями або дещо більш детальними характеристиками окремих аспектів системи управління. Що ж стосується повноважень місцевих органів влади та їхньої структури, відповідний опис буде мати форму повтору вже представленого нами матеріалу. Утім, доречно ще раз акцентувати, що Статут 1870 р. титулував голову Львова як президента: «на чолі Ради міської, Магістрату та інших урядів міських стоїть Президент міста» (§ 19); одноосібні повноваження міської ради щодо розпорядження нерухомістю обмежувалися її вартістю в 10 тис. флоринів (якщо більше потрібна була згода крайового виділу) (§ 35)².

Загалом проаналізовані нами документи (закони 1862 і 1866 рр., Статут Львова 1870 р.) формували трирівневе законодавче поле (загальнодержавне, крайове та міське), яке регламентувало діяльність органів самоврядування наприкінці XIX – на початку XX ст.

У подальшому відбувались лише незначні зміни у структурі магістратів. У 1888 р. в Станіславі чергова реорганізація зафіксувала такий внутрішній поділ на дев'ять департаментів: «1) майнових справ і фінансів; 2) непостійних доходів і нагляду за ресторанами; 3) адміністративний, поліцейський і будівельний; 4) у справах розквартирування військових і рекрутського набору до армії; 5) у торгово-промислових справах; 6) у справах місцевої поліції, санітарії, ветеринарії, закладів для сиріт та в'язниць; 7) зі збору податків і екзекуції; 8) у справах релігійних фондів, наукових закладів, шкіл і бюро окружної шкільної

¹ Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866... S. 40.

² Statut król. stoł. miasta Lwowa ... S. 9, 17.

ради; 9) у справах базарів і санітарії, контролю мір та ваги»¹. Окремо варто згадати статистичне бюро, архів, історичний музей та бібліотеку, які підпорядковувалися міській владі.

Отже, у другій половині XIX ст. система управління галицькими містами зазнала кардинальних змін. Прийняті у той час декілька законів, зокрема 1862 р. та 1866 р., започаткували в Австрійській імперії процес формування виборних органів самоврядування. Дещо заплутана, але цілком контрольована, структура адміністрації набула чіткої форми поділу на управлінський розпорядчий (міська рада) та виконавчий (магістрат) органи влади. Отримання Львовом власного Статуту у 1870 р. поставило його в один ряд із Чернівцями та іншими провідними містами Австро-Угорщини. Звісно, варто констатувати, що зберігалася залежність і контрольованість від крайової адміністрації, обмеженість виборчого права та повноважень. Однак, враховуючи історичний контекст, це був значний і потрібний крок на шляху до подальшого формування дієвого самоврядування у класичному розумінні цього терміна.

У 1872 р. було внесено зміни до Статуту Львова 1870 р. у частині спрощення процедури розпорядження міським майном, набуття права на нього, внесення під заставу та ін. Зокрема, якщо раніше відповідні рішення мали прийматися «у присутності принаймні $\frac{3}{4}$ членів міської ради», то тепер було достатньо «щонайменше п'ятдесяти членів міської ради»². Очевидно, такі зміни повинні були розблокувати відповідний процес, загальмований поширеністю випадків відсутності необхідного кворуму.

¹ Огляд документальних матеріалів фонду № 7... С. 16; Держархів Івано-Франківської області. Ф. 7. Оп. 1. Спр. 2.

² Statut król. stoł. miasta Lwowa, Ustawą z dnia 14 października 1870 nadany ... S. 16; Устава о змене в статуте мейского Королевского столичного места Львова що до компльету потребного до важности ухвал в справах в том уступе вычисленных. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1872. Часть XXXIX. С. 167.

13 березня 1889 р. прийнято новий «Громадський закон для міст», дія якого поширювалася на 30 населених пунктів «Королівства Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським». Серед них наступні українські (за сучасним адміністративно-територіальним поділом): Броди, Бережани, Бучач, Дрогобич, Городок, Яворів, Коломия, Самбір, Снятин, Сокаль, Станіслав, Стрий, Тернопіль, Тереховля, Золочів, Жовква¹. Відразу після його імплементації у кожному із вказаних муніципалітетів мало відбутися оновлення діючих органів влади шляхом проведення нових виборів. Передбачалося, що закон 1889 р. мав діяти до тих пір, поки вказані міста не отримають окремі власні статути. Однак майже без змін він, а також наступний від 1896 р. залишалися чинними ще впродовж майже пів століття. Чергове оновлення законодавства відбулося лише за часів Польської Республіки аж у 1933 р., і то не повністю².

«Громадський закон» 1889 р. багато в чому повторював положення попереднього нормативно-правового акта 1866 р. (застосовувався до Львова та Кракова), зокрема, що стосувалося визначення і зміни територіальних меж громади, членства у ній, прав і обов'язків жителів тощо (§ 1–8). Натомість статті, які регламентували функціонування системи місцевого управління, хоч і відповідали загальнодержавним та крайовим принципам, однак набули більш деталізованого і взаємоузгодженого характеру.

¹ Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Jasło, Jaworów, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowla, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Rok 1889. Wydany i rozesłano dnia 10 Kwietnia 1889. Część VII, Lwów, 1889, s. 81–119; Ibid., Wydanie drugie. Złoczów: Nakładem i drukiem O. Zukerkandla i Syna pod zarządem Wilhelma Zukerkandla, 1892. 92 s.

² Новий самоуправний закон. *Діло*. 13 липня 1933. № 180. С. 3; Новий самоуправний закон. *Діло*. 2 серпня 1933. № 200. С. 3.

Основним управлінським органом було визначено міську раду, яка здійснювала безпосереднє керівництво містом за допомогою магістрату. Традиційно обидві інституції очолював бургомістр (міський голова). Якщо закон 1866 р. передбачав, що до складу міської ради може входити від 12 до 36 виборних членів (радних), залежно від кількості виборців, то в даному випадку встановлювалося єдине для всіх названих міст визначене число – 36 осіб. Незмінними були положення про шестирічну каденцію виборних органів і посадовців, безоплатність роботи радних та їхніх заступників, право міської ради обирати членів магістрату, а також загальний перелік функціональних обов'язків. Кожні три роки склад радних мав наполовину оновлюватися. Визначення тих членів міської ради, які повинні бути змінені після перших виборів мало відбуватися шляхом жеребкування.

Законодавство 1889 р. для нових міст передбачало, що до складу магістрату традиційно входили бургомістр, його заступник та три засідателі (асесори). Ці посади були оплачувані, відмовитися від жалування, розмір якого визначався окремим рішенням, заборонялося. Була прописана також можливість збільшення кількості засідателів понад вказане число, однак при цьому вони повинні працювати лише на громадських засадах. Як призначення, так і відставка членів магістрату, наприклад, у випадку порушення законодавства, залежали від рішення міської ради¹.

Кожен член громади, обраний як радний, його заступник чи безоплатний асесор, не мав права відмовитися від виконання обов'язків. Винятки стосувалися лише перерахованих у законі категорій населення та випадків: 1) представники духовенства та державні вчителі; 2) державні посадовці і чиновники усіх рівнів (повітового, крайового та загальноімперського); 3) військовослужбовці; 4) особи віком від 60 років; 5) ті, хто перед цим уже був обраний до магістрату (однак відмовитися можна було лише «на наступний

¹ Ustawa z dnia 13. Marca 1889 ... S. 85–88.

період», тобто від двох каденцій поспіль); 5) ті, хто мав проблеми зі здоров'ям; б) ті, хто, працюючи за основним місцем роботи, тривалий час перебував поза містом; 7) ті, хто, працюючи у приватній сфері, мав конфлікт інтересів у випадку роботи у самоврядних органах влади.

Відмова від посади без наявності перелічених причин передбачала сплату штрафу у розмірі до 50 флоринів¹. Використання такої міри покарання свідчило про нерідкість подібних випадків. Незацікавленість членів громади, на нашу думку, пояснюється високим рівнем особистої відповідальності та навантаженням (засідання мали відбуватися принаймні один раз на місяць) і відсутністю при цьому будь-якої оплати.

Положення про загальну сферу повноважень міських органів влади дублювали вже згадувані закони 1862 та 1866 рр. Сюди належали обов'язки і права щодо управління муніципальною власністю, утримання вуличної інфраструктури, розвитку торгівлі, медицини, освіти, пожежної охорони і загалом соціальної сфери. Ширше подавався перелік компетенції міської ради: управління муніципальними підприємствами (в тому числі й створення нових), утримання міського нерухомого і рухомого майна (включно із правом купівлі-продажу, оренди та інвестицій), затвердження бюджету, перевірка фінансової звітності, право надання почесного громадянства тощо. Вона ж за поданням голови призначала декількох міських службовців, наприклад, секретаря, касира (контролера), лікаря, будівничого, ревізора (інспектора) поліції².

Міська рада мала повноваження здійснювати нагляд і контроль за діяльністю бургомістра та магістрату, а також розглядати скарги на їхню адресу. Для цього могли створюватися спеціальні комісії, які зобов'язані були негайно інформувати про виявлені порушення і щороку звітувати перед виборним органом. «Коли міська рада дізнається про зловживання або порушення, вона

¹ Ibid. S. 88–89.

² Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich ... S. 66–67.

повинна спробувати невідкладно їх усунути, і якщо це не вдалося, повідомити Крайовий виділ за посередництва повітового виділу» – вказувалося в законі¹. У випадку створення окремої комісії, яка перевіряла ухвали магістрату, необхідно було розробити спеціальну інструкцію та проінформувати крайову адміністрацію за аналогічною процедурою (§ 29). Це ж стосувалося і надання окремо розробленого «положення про діяльність» та копій усіх звітів. Коли ж справа доходила до скасування окремих розпоряджень бургомістра чи ухвал магістрату, то відповідна компетенція належала винятково повітській адміністрації. Радники могли зупинити виконання лише тих рішень, які стосувалися муніципальних підприємств і майна (§ 33).

У сукупності ці положення, з одного боку, посилювали підконтрольність магістрату міській раді, а з другого – загальну підконтрольність самоврядних органів повітській адміністрації.

Якщо попереднє законодавство узагальнено вказувало лише на необхідність періодичної перевірки муніципальної каси, то закон 1889 р. зобов'язував міську раду створити спеціальну ревізійну комісію, яка повинна була робити це щонайменше чотири рази на рік (особлива увага мала звертатися на комунальні заклади і фондуші) та готувати відповідні звіти (§ 30). Дещо збільшувалися повноваження органів самоуправління щодо визначення покарання за порушення норм, які належали до громадської сфери управління. У цьому випадку максимальний розмір штрафу, який міг накладатися міською радою на порушника, зростав із 15 флоринів до 50, а максимальний термін ув'язнення – із 5 до 10 днів позбавлення волі. Такі рішення приймалися після доповіді магістрату (§ 31).

Без змін порівняно із законом 1866 р. залишалися обов'язки щодо: утримання будівель і приміщень правоохоронних органів; відшкодування збитків за окремі види злочинів, вчинені із недбалості представниками громади;

¹ Ustawa z dnia 13. Marca 1889 ... S. 91–93.

опікування покращенням становища незаможних категорій населення; подання загальних звітів на вимогу крайових органів (які разом із повітовою адміністрацією мали право вимагати проведення позачергового засідання міської ради); кворуму для прийняття рішень (проста більшість, крім фінансових питань, коли необхідна була присутність не менше ніж 2/3 радних); відсторонення від прийняття рішень при наявності конфлікту інтересів; штрафів за пропуск засідань без поважної причини (10 гульденів). При цьому більш жорстким ставало покарання за відсутність на трьох засіданнях поспіль. У такому випадку міська рада мала право відсторонити прогульника на певний період або навіть на всю виборчу каденцію від участі в обговоренні і прийнятті рішень. Щоправда, передбачалася можливість подання апеляції до повітового віділу (§ 39). Додатково регламентувалися загальні правила організації діловодства. Протокол кожного засідання із підписами голови, секретаря та двох радних, крім безпосередньо інформації про розгляд питань порядку денного, мав містити список присутніх, висновки та рішення¹.

Повноваження бургомістра: організовувати роботу міської ради, визначати порядок денний, контролювати дотримання порядку, підписувати документи, здійснювати дисциплінарний контроль за діяльністю управлінського апарату, представляти громаду перед вищими органами влади, накладати санкції за порушення громадських норм (крім тих випадків, які стосувалися духовенства, вчителів і держслужбовців), призупинити рішення міської ради із подальшою передачею на розгляд повітової адміністрації та правом першої апелювати до Крайового віділу або намісництва тощо, головним чином відповідали загальним нормам, які були впроваджені раніше щодо найбільших міст².

Аналогічно до цього функціонал обов'язків магістрату охоплював коло питань, передбачених існуючою системою самоуправління: виконання постанов

¹ Ibid. S. 93–97.

² Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich ... S. 66–67.

і розпоряджень, які стосувалися муніципалітету; підготовка пропозицій для рішень міської ради; здійснення безпосереднього управління громадським майном і підприємствами, в тому числі й шляхом організації торгів із продажу нерухомості; ведення фінансової звітності та обліку із щомісячною звіркою. Новацією стало надання цьому органу повноважень накладати штраф розміром до 20 гульденів або карати арештом до двох діб за порушення норм, які стосувалися громадської сфери¹. Закон 1866 р. у більш обмеженому вигляді надавав відповідні права бургомістру (штраф до 3 гульденів і позбавлення волі до 24 годин)².

Окремий розділ регламентував управління комунальним господарством, знову ж таки більш детально, ніж це було визначено попереднім законодавством. Наприклад, вказувалося не лише на обов'язок провести першу інвентаризацію всієї власності, а й фіксувалася відповідальність муніципалітету у її проведенні і необхідність затвердження підсумкового документа міською радою із подальшою передачею двох примірників до повітового віділу (один із них спрямовувався до крайової адміністрації). Крім того, бюджетний процес перейшов із зони персональної відповідальності бургомістра до колегіальної сфери – муніципалітету. Затверджений міською радою прибутково-видатковий кошторис доводився до відома повітової адміністрації.

Особливу важливість для наповнення муніципальної казни мала стаття, яка регулювала процедуру запровадження самоврядними органами додаткових податкових зборів із населення. Якщо їхній загальний розмір складав від 20 до 50% від обсягу прямих і споживчих податків, то обов'язковим було отримання згоди повітової ради; від 50 до 100% – дозволу Крайового віділу та Намісництва, понад 100% – постанови Крайового сейму та «найвищого» дозволу. У перших двох випадках дія дозволу вищої адміністрації обмежувалася

¹ Ustawa z dnia 13. Marca 1889 ... S. 102–103.

² Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866 ... S. 23.

п'ятьма роками. Встановлення більшого терміну потребувало резолюції Крайового віділу і згоди Намісництва. Те ж саме стосувалося й запровадження будь-яких інших зборів. Характерно, що закон 1866 р. фіксував значно менші відсоткові показники. Зокрема, звертатися до повітової ради необхідно було у випадку, якщо запроваджені збори перевищували 10% прямих або 20% споживчих податків, до крайової адміністрації – при перевищенні 25% і 50% відповідно¹.

Загалом органи міського самоуправління повинні були докладати всіх зусиль для того, щоб муніципальна власність приносила громаді якнайбільший прибуток. Варто зауважити, що далеко не завжди цього вдавалося досягати, адже наприкінці XIX – на початку XX ст. звичним явищем став дефіцит муніципальних бюджетів та зростання обсягу залучених кредитних коштів.

Незважаючи на те, що про ту чи іншу форму контролю вищої адміністрації над самоврядуванням міст Галичини у законі 1889 р. згадувалося безліч разів, цьому питанню було присвячено ще й окремий, заключний, розділ документа. Так, якщо повітові рада та віділ спостерігали за станом майна громади, то Крайові сейм і віділ здійснювали найвищий нагляд і мали право вимагати у міської ради чи магістрату пояснень із певного питання. Передбачалося, що це могло відбуватися або за посередництва повітових органів влади, або прямо – шляхом делегування комісії чи призначення спеціальних розслідувань (§ 101). Закон 1866 р. щодо цього був більш ліберальним, адже взагалі не містив низки подібних положень. Більшість рішень фінансового характеру (отримання позики, довгострокова оренда, розпорядження майном тощо) теж потребувала затвердження повітовою владою. При цьому правом їх скасування наділялася крайова адміністрація. Крім вказаного, повітові органи управління могли оштрафувати членів магістрату (в тому числі й бургомістра) на суму до

¹ Ustawa z dnia 13. Marca 1889 ... S. 105–109; Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866 ... S. 25–29.

20 гульденів; урегулювати конфлікти між громадою та її окремими членами; скасовувати рішення міської ради, які виходили за межі визначених повноважень; розглядати скарги на дії виборних осіб. Насамкінець, «намісник може розпустити міську раду» із подальшим призначенням тимчасового правління та проведенням нових виборів у найближчі шість тижнів. Бургомістр, за підтримки не менше ніж третини радних, мав формальне право оскаржити таке рішення у Міністерстві внутрішніх справ. Утім, подання такого звернення не зупиняло дію рішення про розпуск¹.

Де-факто передбачена законом 1889 р. система контролю вищої адміністрації була більш жорсткою порівняно із встановленою попереднім законодавством. Водночас необхідно констатувати, що у загальній сукупності всі згадані нововведення зумовлені не лише політичними мотивами, а й необхідністю вдосконалення організації і підвищення ефективності роботи самоврядних органів, усунення тих недоліків у їхній роботі, що проявилися на прикладі найбільших міст за попередні два десятиліття. Мова йде про боротьбу із абсентеїзмом та індіферентністю виборних осіб, конструювання більш чіткої управлінської ієрархії між радою та магістратом, зокрема й шляхом детальної регламентації створення та повноважень спецкомісій, та про ревізію муніципальних фінансів, покращення ведення діловодства і т. п.

Важливо зауважити, що вже в наступному 1890 р. в Галицькому крайовому сеймі почали обговорювати питання про доцільність розширення політичних прав найбільших міст в управлінні коронним краєм. Подібна точка зору була озвучена у пропозиціях Крайового віділу про зміну Крайового статуту 1861 р. «Львів сплачує щодо загальної суми податків з усього краю 13,9%, Краків – 4,7%, тобто [разом] вони сплачують 18,6%, тим часом із поміж 141 депутата, обраного до Сейму, Львів має 4 [депутатів], Краків – 3, разом – 7; [тобто] на Львів припадає близько 3% від [ix] загальної кількості, 2% – на Краків» –

¹ Ustawa z dnia 13. Marca 1889 ... S. 115–119.

констатовалося у документі. Зважаючи на це, для вказаних адміністративних центрів пропонувалося збільшити представництво на два та одного депутатів відповідно. Щодо решти 13 міст, інтереси яких у Сеймі представляли по одному депутату, пропонувалося нічого не змінювати. Серед українських – це Броди, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Самбір, Станіслав, Стрий, Тернопіль та Ярослав¹. Частково обмежені самоврядні права вони отримали ще у 1863 р. Як аргумент необхідності декларованих змін були представлені наступні статистичні показники: чисельність населення станом на 1863 і 1880 рр., обсяг сплачених податків у 1863 та 1887 рр., кількість виборців відповідно до закону 1889 р. (див. табл.).

Таблиця 3.2.2

**Населення, виборці та податки найбільших міст Галичини
(1863 р., 1880-ті рр.)²**

Місто	Населення		Податки, у гульденах		Виборці, осіб (1889 р.)
	1863 р.	1880 р.	1863 р.	1887 р.	
Львів	55 662	109 746	378 859	1 433 039	6584
Броди	17 221	20 071	33 671	20 054	945
Дрогобич	12 201	18 225	10 664	36 710	1510
Коломия	16 479	23 109	15 736	45 484	1892
Перемишль	10 142	22 040	23 380	80 623	1322
Самбір	10 507	13 586	18 484	27 169	1304
Станіслав	14 204	18 623	28 615	68 606	955
Стрий	9862	12 625	12 917	36 416	914
Тернопіль	16 167	25 819	31 665	77 443	1607

¹ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesi Szóstego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1890. Kadencja VI. Sesja II. Aleg. 60. Lwów, 1890. S. 5.

² Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто ... С. 96–113.

Ярослав	9126	12 422	18 177	39 481	1087
---------	------	--------	--------	--------	------

Надана інформація засвідчує, що обсяги сплачених податків за 1863–1887 рр. суттєво зросли (у 2,5–3 рази для більшості міст, за винятком Бродів, які переживали стан кризи¹) і перевищували демографічні показники. При цьому виборчі права мала дуже обмежена кількість людей, у середньому 5–6% жителів.

У документі Крайового віділу до переліку міст, які мали у Галицькому сеймі власне представництво, пропонувалося додати ще декілька, на яких розповсюджувалася дія «Громадського закону» 1889 р.: Бережани, Бучач, Золочів, Городенка, Городок та Снятин. У цьому випадку наводилися цифри щодо чисельності населення станом на 1888 р., обсяг сплачених у 1887 р. податків та кількість виборців, встановлена у 1889 р. (див. табл.), які доводили доцільність пропонованого рішення.

Таблиця 3.2.3

Населення, виборці та податки окремих міст Галичини (1887–1889)²

Місто	Населення (1888 р.)	Податки, у гульденах (1887 р.)	Виборці, осіб (1889 р.)
Бережани	10 899	23 337	762
Бучач	9970	18 295	986
Золочів	8343	20 875	580
Городенка	10 226	18 610	1423
Городок	10 116	15 296	1020
Снятин	10 832	18 541	1283

¹ Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesji ... S. 10.

² Ibid. S. 10.

Вже через декілька років, у 1896 р., простір дії законодавства, яке надавало самоврядні права, було поширено аж на понад 130 дрібних містечок коронного краю. Серед них доцільно назвати кілька найбільших – Борщів, Буданів, Делятин, Долина, Галич, Гусятин, Калуш, Косів, Лопатин, Миколаїв, Мостиська, Надвірна, Перемишляни, Рава-Руська, Рогатин, Сколе, Тлумач, Заліщики, Зборів, Чортків та ін.¹

Рис. 3.2.1

Перелік міст «Громадського закону» 1896 р.

Załączona ustawa gminna obowiązować będzie następujące gminy: Andrychów, Baryż, Baranów, Bełż, Biecz, Błażowa, Bóbrka, Bohorodeczany, Bolechów, Bołszowce, Borszczów, Brzozów, Brzostek, Brzesko, Budzanów, Bursztyn, Busk, Chrzanów, Chodorów, Chyrów, Ciężkowice, Cieszanów, Czortków, Dąbrowa, Delatyn, Dębica, Dolina, Dobczyce, Dobromil, Dukla, Gliniany, Grzymałów, Grybów, Halicz, Horodenka, Husiatyn, Jagielnica, Janów (pow. Gródek), Jaryczów nowy, Jazłowiec, Jordanów, Kalwarya, Kałuż, Kańczuga, Kamionka strumiłowa, Kęty, Kolbuszowa, Komarno, Kozowa, Kosów, Krakoviec, Kulików, Kuty, Leżajsk, Lisko, Limanowa, Lubaczów, Łańcut, Łopatyn, Maków, Mielec, Mikulińce, Mikołajów, (powiat Żydaczów), Mościska, Monasterzyska, Mosty wielkie, Muszyna, Myślenice, Nadwórna, Niepołomice, Niemirów, Nisko, Niżankowice, Nowy targ, Olesko, Oświęcim, Peczynizyn, Pilzno, Piwniczna, Pomorzany, Podwoleczyska, Podhajce, Przeworsk, Przemysłany, Radymno, Radziechów, Rawa ruska, Radomyśl (powiat Mielec), Rohatyn, Ropczyce, Rożniatów, Rozdół, Rozwadów, Rudki, Rudnik (powiat Nisko), Rymanów, Sasów, Sądowa Wisznia, Sędziszów, Sieniawa, Skalāt, Skawina, Skole, Sokołów (powiat Kolbuszowa), Strzyżów, Stary Sącz, Starasól, Staremiasto, Sucha, Szczakowa, Szczerzec, Tarnobrzeg, Tłumacz, Tuchów, Turka, Tyśmienica, Tyczyn, Uhnów, Ustrzyki dolne, Wilamowice, Wiśnicz nowy, Wojnicz, Załośce, Zabłotów, Zator, Zaleszczyki, Zbaraż, Zborów, Żurawno, Żydaczów, Żywiec.

У 1906 р. цей список було доповнено ще двома містечками – Бориславом та Тустановичами Дрогобицького повіту². Таке рішення зумовлювалося соціально-

¹ Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogthume Krakau. Jahrgang 1896. Stück XIII. Lemberg. S. 195–234.

² Закон о зачисленю громад Борислав і Тустановиці, повіт Дрогобич, до місцевостей обнятих законом з 3. липня 1896 // Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским. Річник 1906. Львів: 3 друкарні В. Лозинського. Часть VII. С. 144.

економічними мотивами. На той час у Бориславі, який був потужним центром видобутку озокериту і нафти, проживало вже понад 10 тис. осіб. Подібне значення мали і сусідні Тустановичі. Тут за період із 1900 по 1910 р. чисельність населення зросла більш ніж удвічі – із 4,3 тис. осіб до 9,1 тис. У 1908 р. самоврядні права отримало ще одне містечко – Копичинці Гусятинського повіту із понад 7 тис. мешканців¹. У 1910 р. до переліку внесено також містечко Скала у Борщівському повіті.

Реформа 1889 р. стала логічним наслідком тих процесів, які сприяли підвищенню значення міст у соціально-економічному розвитку Галичини. Ставши до певної міри проміжним етапом державної політики у сфері самоврядування, аналізовані зміни були покликані не просто розширити сферу дії закону 1866 р. на 30 найбільших центрів, а й врахувати недоліки, які проявилися у попередні десятиліття. Разом із змінами 1896 р. це стало підсумком тривалого процесу реформування. Попри безумовно позитивний рух у напрямку розширення прав містян на самоуправління, варто розуміти, що, крім виконання завдань місцевого характеру, міські ради та магістрати залежали від крайової адміністрації і на регіональному рівні виступали провідниками загальнодержавного курсу. Це, звичайно, накладало свій відбиток не лише на суспільно-політичні, а й економічні процеси.

У процесі свого розвитку, особливо на початку ХХ ст., коли темпи господарського і соціального життя значно прискорилися, окремі міста «поглинали» наближені до них населені пункти. Мова йде не лише про великі адміністративні центри. Наприклад, на початку 1902 р. до містечка Сколе у Стрийському повіті було приєднано однойменне село. «Зарівно движимий як і недвижимий маєток, як і добро обох громад лучить ся в одну цілість і одержані

¹ Закон о зачисленю громади Копичинці до місцевостей підлягаючих законови громадскому з 3. липня 1896. *Вістник законів і розпоряджень кресвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XXVII. С. 390.

з них доходи будуть служити на покриття громадських видатків, а також з обов'язань, оставших ся по обох громадах», – констатовалося у відповідному законі¹. Утім, незважаючи на об'єднання, кожна із обох громад зберегла права на користування власними пасовищами та лісами (у подальшому це питання врегулювала громадська рада міста), а капітал села (6 тис. гульденів) спрямовувався на створення позичкової каси для його жителів.

Варто зауважити, що удосконалення загальнодержавної системи міського управління і розширення її на нові населені пункти ознаменувало створення значного неформального простору можливостей для спільного захисту політичних та економічних інтересів. Спочатку у регіоні він обмежувався лише Львовом і Краковом, у 1889 р. до них долучилися 30 міст, а із 1896 р. – понад 130 невеликих містечок. У 1907 р. відбулося їх часткове організаційне об'єднання у формі «Союзу великих міст Королівства Галичини». Із відповідною ініціативою виступив відомий економіст та діяч місцевого самоврядування Францишек Марієвський (Franciszek Maryewski), перший голова цього органу². Незважаючи на те, що до складу Союзу увійшло лише 30 найбільших міст, він відразу набув статусу впливового захисника їхніх прав перед загальнодержавними органами влади і став своєрідною репрезентацією наслідків реформування самоврядування наприкінці попереднього століття.

Як вже вказувалося, до початку Першої світової війни система управління міст Східної Галичини, сформована законами 1866, 1889 та 1896 рр., не зазнала істотних змін. До нововведень належало поповнення переліку міст кількома населеними пунктами, про що вже йшлося, та внесення кількох поправок до Статуту Львова 1870 р. У 1909 р. вони стосувалися запровадження посад трьох

¹ Закон о прилученю села Сколе до міста Сколе. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1902. Львів: З пєчатні В. Лозінського. Часть IV. С. 38–39.

² Mościcki B. *Stolat Związku Miast Polskich 1917–2018* / Red. H. Hendrysiak, Poznań, 2018. S. 18–19.

віцепрезидентів (заступники голови, обиралися на три роки, а голова на шість), деталізації процедури зміни складу членів ради, уточнення переліку повноважень виборних органів тощо. Враховуючи економічні реалії початку ХХ ст. (насамперед зростання цін), було збільшено максимальний поріг вартості нерухомості (до 20 тис. крон), яким обмежувалися права міської ради. Рішення, що стосувалися майна понад встановлену межу, потребували додаткового затвердження Крайового віділу. Для зміни Статуту чи меж міста відтепер потрібно було не лише схвалення 2/3 присутніх членів ради, а й мінімальний кворум у 60 осіб¹.

Загалом політика Австро-Угорщини щодо галицьких міст вирізнялася широкою реалізацією їхнього права на самоврядування. Надавши його майже 200 населеним пунктам, держава додатково підтримала/стимулювала їхній розвиток, у тому числі й за рахунок розширення фінансових повноважень (дет. див. підрозд. 4.1). При цьому фіксування на законодавчому рівні важелів контролю для крайової та центральної влади мінімізувало ймовірні політичні ризики.

3.3. Реформування управління міст Північної Буковини

Міста Північної Буковини у досліджуваний період розвивалися у фарватері загальної австро-угорської політики. Державне законодавство 1862 р., яке започаткувало процес надання самоврядних прав, як і для Галичини, стало рубіжним етапом для цього регіону. Специфіка Буковини полягала у дещо протилежних наслідках. З одного боку, закон 1862 р. тут більш прискорено

¹ Закон змінюючий деякі постанови статута корол. прест. міста Львова, наданого законом з дня 14. жовтня 1870. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1909. Львів: 3 друкарні В. Лозинського. Часть IX. С. 126–128, 130.

імплементувався – уже в наступному 1863 р. А з другого, насамперед, він мав позитивні наслідки фактично лише для Чернівців, що зумовлює детальний аналіз відповідних процесів саме на прикладі столиці краю.

Необхідно констатувати, що приєднання Буковини до Австрії було важливим етапом розвитку міст регіону. Чернівці отримали статус адміністративного центру краю, тут було розміщено органи військового, а потім окружного правління. Це сприяло розбудові міста і поставило на порядок денний формування органів міського управління. 1786 р. Чернівці отримали перший міський Статут, укладений військовим очільником краю генералом К. Енценбергом. Згідно з цим документом, містом управляв громадський (міський) суд, який складався з міського судді та 4 радних. Вони обиралися терміном на 3 роки.

Після входження Буковини до складу Королівства Галичини і Володимирії управляти Чернівцями продовжував громадський суд. Але розвиток міста потребував удосконалення системи управління. В результаті активного наполягання тутешніх жителів 2 вересня 1832 р. Чернівцям було надано Магдебурзьке право. Це стало важливим кроком у розвитку міського самоврядування, щоправда, міський магістрат та міщанський комітет мали досить обмежені права. Як писав Р. Кайндль: «...надто великий вплив окружних та крайових властей та мале значення міщанського комітету залишалися й у подальшому гальмом у розвитку міста»¹.

Революція 1848–1849 рр. стала новою рубіжною датою. У октройованій (дарованій) конституції 4 березня 1849 р., яку підписав імператор Франц Йосиф I під тиском революційних подій, Буковину було відділено від Галичини і проголошено окремим коронним краєм Габсбурзької імперії зі статусом герцогства. Чернівці відповідно стали столицею однієї з 15 областей Цислейтанії, що значно підвищило статус міста. З цього часу особливості

¹ Кайндль Р. Історія Чернівців ... Чернівці, 2003. С. 148.

реалізації державної політики на місцевому рівні в обох регіонах почали визначатися різними органами влади.

У цій же конституції було проголошено ряд нововведень щодо місцевого управління імперії. Зокрема, 33-й параграф гарантував місцевим громадам право обирати своїх представників в органи самоврядування, самостійно приймати нових членів громади і управляти своїми справами, відкрито здійснювати фінансову діяльність, публічно проводити засідання своїх представників тощо¹. Ці положення було поглиблено в окремому тимчасовому законі для громад (громадському законі) від 17 березня 1849 р. У вступній частині цього документа декларувалося: «Основою вільної держави є вільні громади»². Отже, громадам передавалося широке коло повноважень, які поділялися на природні і делеговані. Однак цей закон не набрав чинності, оскільки 31 грудня 1851 р. конституцію 1849 р. було скасовано, а в імперії встановлено неоабсолютистський порядок.

Нові зміни в Австрії відбулися після публікації жовтневого 1860 р. диплома і лютневого патенту 1861 р., згідно з якими в державі відновлювався конституційний лад. 5 березня 1862 р. прийнято вже згадуваний закон, який фіксував засадничі правила для управління місцевими громадами³. Відтепер громади стали відповідати за безпеку особи і власності, розвиток місцевих доріг, мостів, нагляд за дотриманням стандартів мір і ваги, охорону здоров'я, нагляд за службовим порядком, нагляд за моральністю, догляд за убогими, нагляд за будівництвом і пожежною безпекою, заснування і утримання народних шкіл, залагодження суперечок між членами громади за допомогою обраних мужів довір'я, публічні добровільні ліcitaції рухомого майна тощо.

¹ Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1849. IX. Stück. Wien, 1850. S. 154.

² Ibid. S. 203.

³ Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1862. IX. Stück. Wien, 1862. S. 36–41.

Крім іншого, закон зафіксував обов'язковість ведення обліку будь-якої нерухомості. У його XXII статті вказувалося, що столичні міста коронних земель, а також інші важливі міста та курорти отримують на основі крайових законів окремі статути, які затверджуються імператором¹.

На основі загальноімперського закону про місцеві громади і громадське самоврядування 14 листопада 1863 р. затверджено «Громадський порядок для герцогства Буковина»². Документ фіксував, що кожна громада з власними органами управління в місті, містечку чи селі вважається місцевою громадою. Вказувалося, що декілька громад можуть об'єднатися, але тільки на добровільних засадах.

Імперський закон від 5 березня 1862 р. та крайовий закон від 14 листопада 1863 р. стали правовим фундаментом для розвитку місцевого самоврядування на Буковині. На підставі цих законів Буковинським сеймом було прийнято закон, затверджений імператором Францом-Йосифом 8 березня 1864 р., який для Чернівців надавав окремий громадський статут³. Із цього часу в статистичних та інших документах місто фігурувало саме у цьому статусі. На початку XX ст. в Австрії нараховувалося 33 міста з окремими статутами⁴. На Буковині це були тільки Чернівці, в Галичині – Львів та Краків.

Статут Чернівців складався з трьох розділів і мав 109 статей. У першому розділі «Про територію міської громади і про членів громади» зазначалося, що громаду міста Чернівці становлять безпосередньо середмістя і передмістя Роша,

¹ Ibid. S. 41.

² Закон, котрим порядок громадській и порядок виборов громадских определяютя. *Розпоряження Цесарско королевских правлений краевых для герцогства Буковины*. Рочник 1863. Черновцы: Типом Рудольфа Екгарта, 1865. Ч. VII. С. 21–73.

³ Закон, котрым видаеся устава громадска для головного краевого места Черновци. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1864. Черновцы, 1865. Ч. II. С. 3–36.

⁴ Werner O. Elemente europäischer Rechtskultur: rechtshistorische Aufsätze aus den Jahren 1961–2003. Wien: BöhlauVerlag, 2003. S. 698.

Клокучка, Калічанка та Гореча¹. У громаді розрізнялися її члени і чужинці. Перші поділялися на тих, хто належить до громади (корінні жителі Чернівців) і міщан (ті, хто склали присягу). Міщанами могли бути чоловіки, які володіли власним господарством, мали пасивне та активне виборче право, і ті, хто впродовж трьох років сплачував прямого податку не менше 20 гульденів щорічно.

Громада також мала право надавати австрійським підданам почесне громадянство, незалежно від того, в якій громаді вони перебували. Обов'язковим було ведення запису її членів, із яким могли вільно ознайомитися інші. Членам громади гарантувалися рівні права і обов'язки. Чужинцями вважалися всі, хто проживав у місті, але до громади не належав. Їм не можна було забороняти проживати на території Чернівців.

Другий розділ Статуту стосувався управління громадою². Керівними органами були громадська (міська) рада і магістрат. Громадська рада мала розпорядчі і наглядові функції влади, а магістрат – адміністративні та виконавчі. На чолі обох органів стояв бургомістр (голова міста).

Громадська рада обиралася членами чернівецької громади чоловічої статі. Брати участь у виборах мали право міщани і почесні міщани, а також всі, хто платили від будинку або земельної ділянки не менше 5 гульденів податку в середмісті і 3 гульдени у передмісті, ті, хто платили взагалі прямих податків у середмісті не менше 10 гульденів, а у передмісті – 6 гульденів, вище духовенство всіх конфесій, надвірні, державні, крайові урядники та урядники публічних фондів, адвокати, нотаріуси та лікарі, а також ті, хто здобули магістерський ступінь у навчальних закладах за межами краю, керівники та надучителі народних шкіл, директори, професори і вчителі середніх та вищих навчальних закладів та ін.

¹ Закон, котрым видаеся устава громадска ... С. 3.

² Там само. С. 6–20.

Виборчого права були позбавлені офіцери, які перебували на військовій службі, жінки, наймані працівники, помічники ремісників, ті, хто перебували під опікою, не мали сталого заробітку і не сплачували належного податку тощо. Також позбавлялися виборчого права притягнені до відповідальності за кримінальні злочини і бродяжництво.

Активним виборчим правом користувалися всі члени громади чоловічої статі, яким виповнилося 24 роки. Позбавлені його (крім тих, хто не мав і пасивного виборчого права) були урядники і слуги громади, особи, визнані винними в аморальності, звільнені від служби за дисциплінарні порушення.

Чернівецька громада поділялася на три виборчі округи. Перший становило середмістя Чернівців. Тут обиралося 45 депутатів громадської ради. До меж другого виборчого округу входило передмістя Роша, де обиралося 3 депутати. Третій – становили передмістя Калічанка, Клокучка і Гореча. Тут обирали 2 депутатів. Таким чином, громадська рада складалася з 50 депутатів.

Право вибору можна було здійснювати тільки в одному виборчому окрузі. Належність до нього визначалася місцем сплати податку. Якщо виборець не потрапляв до жодного з виборчих округів за цим параметром, тоді він реалізовував своє виборче право за місцем проживання.

У першому окрузі виборці поділялися на три курії. У кожній з них вони забезпечували сплату третини прямих податків. Якщо виборці сплачували однакову кількість податків і були на межі входження в одну з курій, то перевага надавалася міщанину, а серед двох міщан – старшому за віком. Від кожної з курій обиралося 15 депутатів.

До першої виборчої курії першого виборчого округу належали (крім тих, хто потрапляли сюди за величиною сплаченого податку) почесні міщани, надвірні, державні, крайові та урядники публічних фондів, офіцери, які не перебували на службі за умови, що сплатили не менше 30 гульденів прибуткового податку. Якщо ж ці категорії платили менше, то зараховувалися

до другої курії. До неї також належали вищі священники, адвокати, нотаріуси, лікарі, директори і надучителі народних шкіл, директори, професори і вчителі вищих шкіл. Міщани, а також надвірні, державні, крайові та урядники публічних фондів, офіцери, які не перебували на службі і взагалі не сплачували прибутковий податок, потрапляли до третьої курії. Другий і третій округи на виборчі курії не поділялися.

За чотири тижні до виборів списки виборців по округах і куріях подавалися в ратушу і виставлялися там для публічного розгляду. Списки можна було оскаржити не пізніше ніж за 8 днів до виборів. Комісія у складі бургомістра і чотирьох обраних членів громадської ради розглядала відповідні звернення. За 6 днів до виборів будь-які зміни у списках заборонялися.

Процедура виборів проходила виборчими комісіями. Для кожного округу і курії створювалася окрема комісія з 5 осіб, яку призначав бургомістр. Як правило, її очолював член громадської ради. Спочатку обирали виборці третього виборчого округу, потім другого, потім перша курія, за нею друга і в кінці третя курія першого виборчого округу. Вибори в кожному окрузі і в кожній курії першого округу проводилися в окремі дні.

Кожен мав голосувати особисто. Для цього він повинен був прийти в призначений час у відповідне місце до комісії, де його записували у протокол. Кожен виборець записував у картку стільки прізвищ, скільки обиралося до громадської ради в його курії або окрузі. Після завершення терміну подачі карток комісія підраховувала подані голоси. Обраним вважався той, хто отримав абсолютну більшість голосів. У разі, коли декілька претендентів набрали однакову кількість голосів, передбачався другий тур голосування.

Обраний до громадської ради не мав права відмовитися від вибору без поважної причини. У разі відмови, міська рада мала право оштрафувати цю особу на суму до 100 гульденів. Виняток становили священники, учителі, урядники різних рівнів, військові дійсної служби, особи, старші 60 років, особи,

які вже двічі обиралися до міської ради, за станом здоров'я і ті, хто впродовж року часто відлучався з громади. До громадської ради обирали на чотири роки. Кожні два роки половина членів громадської ради переобиралася. Перший раз цю половину переобирали за жеребкуванням.

Громадська рада обирала зі свого складу бургомістра. У виборах повинно було брати участь не менше $\frac{3}{4}$ членів міської ради. Обраним вважався той, хто набрав абсолютну більшість голосів. У разі однакової кількості голосів передбачався другий тур. Якщо ж і у другому турі претенденти набирали однакову кількість голосів, бургомістра визначали за жеребкуванням.

Цю посадову особу також обирали на 4 роки, а віцебургомістра – на 2 роки. Обрання бургомістра затверджував імператор. Члени громадської ради працювали на громадських засадах, бургомістр і віцебургомістр отримували заробітну плату.

Як уже зазначалося, адміністративним і виконавчим органом громади був магістрат. Він складався з бургомістра, віцебургомістра, чотирьох міських радників, а також необхідного персоналу урядників і слуг. Міські радні обиралися з членів громадської ради і переобиралися кожні два роки. Громадська рада встановлювала міським радним жалування.

Третій розділ Статуту стосувався сфери компетенції міської громади та її органів самоврядування¹. Як і в законах про місцеве самоврядування 1862 і 1863 рр., коло дій міської громади поділялося на самостійне і перенесене. До першого входило управління міським господарством, нагляд за безпекою особи і власності, утримання доріг, площ, мостів, безпека пересування на дорогах і по воді, нагляд за торгівлею, стандартами мір і ваги, охорона здоров'я, нагляд за слугами і робітниками, нагляд за будівництвом, протипожежна охорона, розвиток початкових (народних) та середніх шкіл, розв'язання суперечок

¹ Закон, котрим видається устава громадска ... С. 20–36.

обраними з членів громади мужами довір'я, утримання поліції, добродійних закладів, міщанського шпиталю та ін.

Повноваження громади включали нагляд за дотриманням загальноімперських та крайових законів, за справами політичного управління тощо. На громадську (міську) раду покладался обов'язок захищати інтереси громади. Вона повинна була дбати про рухоме і нерухоме майно громади, формувати прибуткову і видаткову частини бюджету міста, дбати про покриття дефіциту, публікувати бюджет. Громадська рада мала право запроваджувати додаткові (до прямих і прибуткових) податки. Зважаючи на функціонал повноважень, органи управління поділялися на кілька структурних підрозділів (секцій, комісій). У Чернівцях – це: 1) організаційно-правові питання, статистика; 2) фінанси, квартирування військових; 3) будівництво, протипожежна безпека, комунікації; 4) місцева поліція, санітарна служба, допомога бідним; 5) віросповідання, освіта¹.

До повноважень громади належав також вибір бургомістра, його заступника і міських радних, надання права власності, права міщанства і звання почесного міщанина, визначення кількості урядників і громадських слуг, встановлення розміру їхнього жалування, подання петицій від імені громади. Громадська рада мала право встановлювати свої приписи до виконання, а за їх порушення – карати штрафом розміром до 25 гульденів або арештом до 5 днів.

Засідання громадської ради проводив бургомістр або його заступник. Вони повинні були відбуватися публічно, але в окремих випадках за рішенням бургомістра або за пропозицією 5 членів ради могли проходити в закритому режимі. Голова міста був зобов'язаний скликати засідання міської ради на вимогу не менше ніж 12-ти громадських радних або крайової влади.

Стосовно магістрату зазначалося, що він виконував усі ухвали громадської ради. На нього покладался обов'язок готувати проєкт бюджету міста і подавати

¹ Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії ... С. 188–189.

його на розгляд громадської ради за три місяці до початку адміністративного року. Магістрат наглядав за громадськими касами і добродійними закладами, контролював торгівлю та виконання приписів щодо її ведення, стежив за отриманням громадських прибутків, утримував поліцію.

Органи міського самоврядування перебували під контролем вищих інстанцій. Зокрема, крайовий сейм через віділ наглядав, щоб міський маєток і добро громади перебували в належному стані. Віділ сейму мав право вимагати звіт від органів самоврядування про стан справ і надсилати своїх комісарів для вивчення цих питань. Окремі питання, зокрема щодо продажу нерухомості вартістю понад 10 тис. гульденів, отримання позики, якщо вона перевищувала міські доходи, можна було вирішувати тільки з дозволу Буковинського сейму.

Крайова влада наглядала за тим, щоб органи міського самоврядування не перевищували повноважень і не порушували існуючі закони. Уряд мав право розпустити міську раду. У такому випадку впродовж 6 тижнів мали призначатися нові вибори. На цей час працював тимчасовий магістрат у складі п'яти міських радників на чолі з головою. Зміни до Статуту мав право вносити крайовий уряд.

Таким чином, Статут 1864 р. значно розширював права міського самоврядування Чернівців. Воно здійснювалося на відносно демократичних засадах, однак в основу виборчої системи було покладено величину сплати податків (майновий ценз), а також належність до певних привілейованих соціальних груп (соціальний ценз). Це обмежувало доступ до самоврядування широких верств біднішого населення Чернівців. Міська рада і міський магістрат на чолі з бургомістром мали широкі повноваження, але в окремих питаннях перебували під контролем Буковинського сейму, крайового президента і крайового правління, а також уряду. Однак, Статут відкривав широкі можливості для реалізації міського самоврядування і вирішення питань економічного та соціального розвитку міста.

До кінця XIX ст. до Статуту двічі вносилися зміни. Перший раз у 1868 р. у зв'язку з ухваленим законом від 20 вересня 1868 р., згідно з яким чужинців (не членів громади) почали називати співучасниками громади (Gemeindegenossen). Їм надавалося активне і пасивне виборче право при виборах до громадської ради на тих самих засадах, що і членам громади. Залежно від сплати податку або наявних привілеїв вони включалися до однієї з трьох виборчих курій середмістя Чернівців¹. Для прикладу, у 1897 р. в 60 тисячних Чернівцях право голосу мало лише 2,2 тис. осіб.

Наступна зміна Статуту відбулася відповідно до закону від 1 березня 1874 р., за яким вводилася посада другого віцебургомістра (§ 42). Він також обирався громадською радою на 2 роки та мав замінювати першого віцебургомістра у випадках, коли той ставав на місце бургомістра. Другий віцебургомістр не вважався членом магістрату і отримував такий статус лише якщо заміщав міського голову².

Загалом Статут Чернівців давав можливість ефективно управляти містом. Підтвердженням цьому може бути те, що в другій половині XIX – на початку XX ст. населений пункт швидко зростав, розвивалася інфраструктура, велося інтенсивне будівництво адміністративних та житлових споруд. За період з 1869 по 1910 р. населення міста зросло з 33 884 до 85 458, тобто більш ніж у 2,5 рази³. Паралельно змінювалася структура магістрату Чернівців. У 1893 р. перелік чиновників цього виконавчого органу в столиці Буковини включав: 3-х представників керівництва (бургомістр, два віцебургомістри), 4-х міських

¹ Закон, котрым громадській статуть для головного места краевого Черновець изменяется. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1868. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта, 1869. Ч. XII. С. 37–38.

² Закон, котрым больше определеніи статута громадского для головного места краю Черновцы от 8 Марта 1864 переменяет ся. *Дневник законов и розпоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта, 1874. Ч. V. С. 9–11.

³ Orts-Repertorium des Herzogthums Bukowina. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869 bearbeitet ... S. 3; Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XVII. Teil II. Czernowitz, 1913. S. 56–57.

радних, 48-х радних громади, 3-х радних магістрату, 42-х міських службовців (серед них: лікар, будівельний інспектор, касир, інспектор поліції, ярмарковий комісар, ветеринар, комендант пожежників, садівник та ін.)¹.

На початку ХХ ст. на Буковині було проведено цілу низку реформ, зокрема змінено виборчий закон щодо виборів до Буковинського сейму. Соціально-економічні фактори спричинили зміни й у сфері міського управління. Насамперед це стосувалося розширення переліку населених пунктів, які мали статус міста. На Буковині цей процес не був одномоментний і масовий, як це відбулося в Галичині у 1896 р. У 1902 р. статус міста отримав Кіцмань, 1903 р. – Вашківці, а ще через рік – Вижниця і Сторожинець². До цього названі населені пункти користувалися управлінськими правами лише як повітові центри (у 1905 р. їхній перелік поповнила Заставна), що суттєво обмежувало їхню самоврядність і цілком підпорядковувало крайовій владі.

Все це стимулювало обговорення необхідності змін Статуту Чернівців. Особливо активно за це виступали українці та румуни. Більшість жителів міста цих етнічних груп належали до бідних верств населення і тому мали невелике представництво в громадській раді Чернівців. Між тим, чисельність українців і румунів серед жителів Чернівців поступово зростала. У 1910 р. в місті проживало 41 360 німців і євреїв, 15 254 українців, 13 440 румунів, 14 893 поляків³. Отже, німці і євреї становили 48,4%, українці – 17,9%, румуни – 15,7%, поляки – 17,4%.

У міській раді українці довгий час взагалі не мали представництва, потім мали двох депутатів і тільки у 1910 р. вибороли 4 місця для своїх представників. Це не давало можливості впливати на ухвалення рішень і викликало

¹ Никифорак М.В. Вказ. пр. С. 193.

² Оповістка буковинського ц. к. краєвого правительства про вивисшене торгових місцевостей Вижниці і Сторожинців на міста. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXVIII. С. 73.

³ Mitteilungen des statistischen Landesamtesdes Herzogthums Bukowina ... S. 56–57.

незадоволення, про що неодноразово заявляли українські представники. Зокрема, 22 травня 1910 р. українське політичне товариство «Руська рада» скликало віче в Українському народному домі, на якому обговорили недоліки управління Чернівцями. З великою промовою виступив секретар товариства Остап Луцький. Він звинуватив міську раду в тому, що вона витрачає великі суми грошей на непотрібні речі, вказав на неефективне ведення обліку нерухомого майна та земель, несвоєчасне оприлюднення бюджету на наступний рік і виділення занадто великих коштів на утримання адміністративного апарату тощо¹.

Зважаючи на це, українці, а разом з ними і румуни та деякі представники інших етнічних груп, вимагали змінити Статут Чернівців, запровадивши при виборах міської ради національні курії, на зразок виборчого закону до Буковинського сейму. Тутешня адміністрація загалом погоджувалася на такі зміни. Ще в січні 1910 р. було запропоновано перший варіант зміненого Статуту. Передбачалося збільшити кількість членів міської ради до 70. Місто в кожній національній курії створювало один виборчий округ, а виборці поділялися на 4 групи (кола) за майновим станом. У результаті німцям і євреям припадало 42 місця (25 євреїв і 17 німців), українцям 10, румунам і полякам по 9². Пізніше було вирішено збільшити кількість членів міської ради до 72, установивши представництво румунів і поляків також по 10.

Цього ж року Буковинський сейм затвердив новий Статут, однак він був повернутий на доопрацювання. Варто віддати належне депутатам сейму, які оперативно внесли поправки в проєкт і вже 21 жовтня 1912 р. Буковинський сейм повторно ухвалив новий Статут для Чернівців³ і окремо новий виборчий

¹ Віче чернівецьких русинів. *Народний голос*. Чернівці, 25 травня 1910.

² З Чернівецької міської ради. *Народний голос*. Чернівці, 27 січня 1910.

³ Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der zweiten Session der elften Wahlperiode, 1912. Beilage 266. Czernowitz, 1912. S. 2–37.

закон для органів міського самоврядування міста¹. У цих актах зазначалося, що виборче право поширювалося на всі верстви міського населення, однак зберігалися майнові курії (виборчі кола). У середмісті їх було 4, у передмісті – 2. Громадська рада мала створити виконавчий комітет (магістрат), до якого входили бургомістр, 4 віцебургомістри і 9 радних. Кожна з основних національностей повинна була мати одного віцебургомістра. Щодо радних, то б з них обиралися від німецько-єврейської курії і по одному від решти національних курій. У національних куріях і виборчих колах запроваджувалося пропорційне виборче право². За вимогою тодішнього віцебургомістра С. Вайсельбергера збільшувалася кількість мандатів до міської ради від середмістя і зменшувалася від передмість.

Характерно, що значна частина депутатів міської ради виступила проти таких змін. На засіданні 22 жовтня 1912 р. навколо питання оновлення Статуту розгорілися гострі дебати, після яких 23 депутати ухвалили протест проти дій Буковинського сейму³. Можливо, це вплинуло на центральні органи влади, бо до початку Першої світової війни новий Статут м. Чернівців так і не був санкціонований імператором.

Отже, у другій половині XIX – на початку XX ст. місто Чернівці управлялося окремим Статутом, затвердженим імператором. Статут відкрив широкі можливості для розвитку управління містом, хоча й зберігалася правова перевага заможних верств та окремих привілейованих груп його жителів над менш заможними. Розвиток міста як багатонаціонального центру поставив на порядок дня нові завдання щодо задоволення потреб окремих національних груп. Проєкт 1912 р., ухвалений Буковинським сеймом, відкривав певні

¹ Ibid. S. 38–56.

² Чернівецька виборча реформа. *Нова Буковина*. Чернівці. 27 жовтня 1912.

³ Там само.

перспективи для розвитку міського самоврядування і поглиблення автономії міста. Однак цей процес було перервано початком Першої світової війни.

Що ж стосується решти міст і містечок Буковини, то вони управлялися згідно з уже згадуваним законом від 14 листопада 1863 р. «Громадський порядок для герцогства Буковина».

Вказувалося, що всі громади міст, містечок і сіл, які мають власне управління, вважаються місцевими громадами¹.

Будь-яка нерухомість населеного пункту повинна була перебувати під контролем місцевої громади.

В громадах розрізнялися члени громади і чужинці. В містах міщанське право отримували всі члени громади. За надання міщанського права громада мала право брати оплату, але не більше 20 гульденів². Міста могли надавати почесне міське право за особливі заслуги.

Громадою управляли громадський виділ і громадська старшина. Громадський виділ був розпорядчим і наглядовим органом, а громадська старшина – адміністративним і виконавчим. У громадах, чисельність яких становила понад 1000 жителів, громадський виділ становив 30 осіб.³

Громадська старшина складалася з голови громади (міста) і засідателів, яких могло бути від 2 до 10 (не більше третини чисельності громадського виділу). В містах голів міста називали бургомістрами, хоча офіційно така назва у законодавчих документах не була закріплена.

Коло дії громади ділилося на самостійне і перенесене. До самостійного кола діяльності громади належали управління власністю громади, нагляд за безпекою особи і власності, утримання доріг, площ, мостів, безпека пересування на дорогах і по воді, нагляд за торгівлею, стандартами мір і ваги, охорона здоров'я,

¹ Gesetz und Verordnungs Blatt für das Herzogthum Bukowina. Jahrgang 1863. VII. Stück. S. 22–23.

² Там само. С. 25.

³ Там само. С. 26–27.

нагляд за слугами і робітниками, нагляд за будівництвом, протипожежна охорона, розвиток початкових (народних) та середніх шкіл, нагляд за моральністю, залагодження суперечок через обрання з членів громади мужів довір'я, утримування поліції, утримання добротинних закладів, ліцитація рухомого майна та ін.

Перенесене коло дії громади включало нагляд за дотриманням загальноімперських та крайових законів.

Громадський виділ мав найвищу владу в громаді. До компетенції виділу належали управління майном громади, розрахунок прибутків і видатків, піклування про покриття нестачі коштів, прийняття річного бюджету. Виділ представляв громаду у стосунках з вищими органами влади. Також громадський виділ обирав старшину, надавав право міщанства і почесного міщанства¹.

Виділ користувався правом видавати розпорядження, обов'язкові до виконання всіма членами громади. За порушення таких розпоряджень дозволялося накладати штраф до 10 гульденів або ув'язнення до 48 годин.

Для розгляду окремих питань виділ мав право створювати комісії. Виділ міг збиратися в міру потреби, але не рідше одного разу на три місяці. Для правомочності рішень виділу потрібна була присутність не менше двох третин його членів. Члени виділу повинні були відвідувати засідання в обов'язковому порядку. За пропуск засідань без поважної причини накладався штраф у 10 гульденів.

Якщо на території громади був великий земельний маєток, то його власник ставав членом виділу без виборів.

Засідання виділу відбувалися публічно, але за пропозицією голови або трьох членів виділу могли відбуватися в закритому режимі. Окремо наголошувалося, що в закритому режимі не можна проводити засідання, на яких розглядаються фінансові питання громади.

¹ Там само. С. 33–34.

Члени виділу і старшина обиралися на 3 роки. Обрані не мали права відмовлятися від обрання. Робота у виділі здійснювалася на громадських засадах. Старшині за рішенням виділу могли встановлюватися грошові винагороди з фондів громади.

Громадська старшина здійснювала розпорядчі та виконавчі функції. Вона репрезентувала громаду в усіх справах у період між засіданнями виділу та виконувала ухвали останнього. Важливим завданням старшини була організація поліції в громаді та її утримання. Старшина забезпечувала надходження необхідних коштів на цю справу, а також здійснювала нагляд за використанням громадського майна, управляла громадськими установами, керувала і наглядала за проведенням громадських заходів. Кожен член громади мав право перевірити стан зберігання рухомого і нерухомого майна громади.

Усі члени громади чоловічої статі, які досягли 24 років, мали право голосу на виборах. Але вони ділилися на три виборчі курії. До першої належали заможніші члени громади, які разом сплачували третину податків. Вони обирали третину членів виділу. Відповідно наступну курію складали ті, котрі платили другу третину податків. До третьої курії належали члени громади, які обирали останню третину членів виділу.

Вибори громадського виділу і старшини проводилися відкритим голосуванням. Якщо кілька претендентів одержували рівну кількість голосів, вибори повторювалися.

Згідно із законом 1863 р. про громадське самоврядування, було визначено статус так званих двірських обшарів, тобто давніх (домініальних) поміщицьких земельних володінь, які до середини грудня 1863 р. залишалися осібно, не входячи до складу громад. Власник двірського обшару міг сам управляти на цій території або найняти управителя. Селян, ремісників, чиновників, поміщицьких слуг, які проживали на території двірського обшару, не дозволялося обкладати

податками на потреби громади і залучати до різних робіт, які виконували члени громад, як, наприклад, ремонт доріг, мостів тощо.

У 1900 р. обшар двірський у Кіцмані становив 1261 га і на ньому проживало 225 осіб, у Сторожинці – 3879 га, проживало 509 осіб, у Вижниці – 4010 га, проживало 248 осіб¹.

Органи міського самоврядування перебували у повній залежності від повітових та крайових властей. Вони могли бути розпущеними крайовою владою з призначенням перевиборів. Громада в такому разі могла апелювати у зазначеному порядку до Міністерства внутрішніх справ. Керівництво громад безпосередньо підпорядковувалося повітовим та крайовим органам політичного управління, але питання територіальних змін, злиття чи роз'єднання громад, їхнього устрою належало до компетенції крайового сейму.

Система управління громадами мала чимало недоліків, про що неодноразово говорилося в Буковинському сеймі, писалося в місцевих газетах². 1904 р. Буковинський сейм прийняв перший варіант реформи місцевого самоврядування. Однак знадобилося ще декілька років гострих дискусій між окремими політичними та національними силами, поки реформа була остаточно ухвалена і підписана імператором 28 серпня 1908 р. Закон «Про видання нової громадської ординації і громадської виборчої ординації для воєводства Буковини, з винятком крайового головного міста Чернівці, і про прилучення обшарів двірських до громад» набрав чинності з 28 березня 1909 року.

За цим законом було ліквідовано двірські обшари, які в управлінні приєднувалися до найближчих громад. Таке рішення означало певне просування вперед по шляху ліквідації давніх привілеїв землевласників у відносинах із міськими та сільськими громадами, які виглядали як архаїзм на

¹ Gemeindeflexikon der Bukowina. Wien, 1907, S. 1–116.

² Ботушанський В. Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернівці, 2020. С. 28–29.

початку ХХ ст. Поміщиків примусили платити громадські додатки до податків та передали у підпорядкування громад місцеву (польову) поліцію. Щоправда, деякі привілеї були збережені, що засвідчувало непослідовність нового закону.

Дещо змінено було порядок формування чисельності громадського виділу. Тепер виділ населених пунктів, які мали від 500 до 1 тис. жителів, становив 12 осіб, від 1 тис. до 2 тис. – 15; від 2 тис. до 3 тис. – 18, від 3 тис. до 4 тис. – 21, від 4 тис. до 5 тис. – 24, від 5 тис. до 6 тис. – 27 і від 6 тис. і більше – 30 чол.¹.

Неважко встановити, що у Вижниці, Кіцмані виділ становив 27 чол., а в усіх інших містах – 30 чол.

Згідно з новою виборчою ординацією, вводилися прямі, таємні вибори до громадських рад, у яких мали право брати участь усі дорослі чоловіки віком від 24 років, що проживали в громаді не менше 2 років. Виборці ділилися на три курії. До першої належали 3/12 виборців, які платили найвищі податки, до другої – 4/12 тих, що платили нижчі податки, і до третьої – 5/12 найнижче оподатковуваних². Порівняно із законом 1863 р., права тих, хто платили найнижчі податки дещо розширювалися.

Як і раніше, міське самоврядування перебувало у повному підпорядкуванні крайового сейму та політичних органів влади, які контролювали рішення органів міського самоврядування і мали чимало важелів для впливу на прийняття рішень міською владою.

3.4. Виборчий процес, особливості формування органів влади

¹ Вістник законів і розпоряджень для Воєводства Буковина. Річник 1907. XXXV. Випуск. С. 117.

² Там само. С. 143.

Специфіка формування самоврядних органів міського управління останньої третини ХІХ – початку ХХ ст., незалежно від регіону, передбачала наявність виборчих прав у дуже обмеженої кількості населення. Подібна система забезпечувала дієвість системи контролю, мінімізувала політичні ризики для центральної влади.

На Правобережній Україні право бути обраним до складу міської думи обмежувалося майновим цензом – головною перешкодою для участі у виборах широких верств населення. Брати участь у них могли лише чоловіки, які досягли 25 років і сплачували до міської казни податки та збори. До таких категорій належали власники нерухомості, фабрично-заводських та торгових підприємств, ті, хто викупляв купецькі й промислові посвідчення та ін. Як результат, найбільшу кількість місць в органах міського самоврядування отримували заможні громадяни. Г. Джаншиєв вказував, що виборче законодавство сприяло створенню такого становища, що «заслужений професор, відомий вчений чи медик повинен був фіктивно отримати за два роки свідоцтво прикажчика або купити яку-небудь руїну на околиці міста, щоб отримати право участі у міських виборах»¹.

Виборчі зібрання відповідали винятково за обрання гласних раз на чотири роки, а повноваження між іншими вказаними органами були чітко розподілені. Міська дума мала розпорядчі функції («обговорення справ, які стосуються всієї міської громади»), а управа – виконавчі функції («безпосереднє завідування справами міського господарства та громадського управління»)². Серед перших – призначення виборних посадових осіб та їхнє утримання, прийом пожертв, розгляд і затвердження міського кошторису та звіту про його виконання, встановлення правил для завідування міським майном, визначення загального порядку дій місцевої виконавчої влади, затвердження постанов з питань

¹ Джаншиєв Г.А. Эпоха великих реформ ... С. 524.

² Там само. С. 823, 828–829.

міського благоустрою та ін. Натомість управа, як виконавчий орган влади, відповідала за ведення поточних справ у сфері господарства та покращення його стану, виконання постанов думи, підготовку проєктів кошторису, освоєння коштів, підготовку звітів та необхідних для думи відомостей тощо¹.

Забезпечивши за рахунок майнового цензу виборчим правом заможних містян, і як наслідок, їхню перемогу під час кампаній², реформа 1870 р., як і будь-яка інша тієї епохи, передбачила наявність важелів для контролю новостворених місцевих органів влади з боку центральної адміністрації. Зокрема, у випадку незгоди міського голови із рішенням думи та небажанням останньої змінити його, останнє слово належало губернатору: «адміністрація de facto могла цілком безкарно паралізувати діяльність міських розпорядчих дум»³. Втім, варто констатувати, що такі випадки були не частими (в тому числі й з огляду на те, що голова та члени управи обиралися думою), однак влада потурбувалася про створення можливостей для впливу на місцеве самоврядування у разі необхідності.

У Києві, який найпершим отримав самоврядування, право взяти в голосуванні мали лише 3,22 тис. жителів (із понад 125 тис.), однак це був серйозний крок влади на шляху розвитку місцевого самоврядування, надання населенню можливості самостійно формувати і розпоряджатися бюджетом. Вже у січні 1871 р. населення Києва (право голосу мало трохи більше 2,5% від загальної кількості) обрало гласних до думи⁴. Попри це, на думку Ю. Глизя, відбувався процес, який «формував команду управлінців з стратегічним

¹ Высочайше утвержденное Городовое положение ... Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. С. 821–839.

² Лазанська Т. Міська реформа 1870. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. С. 756.

³ Джаншиев Г.А. Там само. С. 529.

⁴ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 211. Арк. 1–41.

мисленням, професійно підготовлених до розбудови інфраструктури Києва за тогочасними стандартами і зразками західноєвропейських міст»¹.

У інших правобережних містах перші вибори відбулися набагато пізніше, зокрема, у 1877 р. – в Житомирі, 1878 р. – Кам'янці-Подільському. Дубно, Бердичів і Дубовець провели їх ще пізніше – у 1882 р.². При цьому у деяких містечкових міщанських управах, наприклад, Київської губернії, незважаючи на формально правильне проведення виборів, нерідкими були випадки недопущення обраних осіб до виконання посадових обов'язків (за моральними якостями і способом життя) та проведення повторних виборів³.

Політичні побоювання влади мали реальне підґрунтя. Із повідомлення волинського губернатора Л. Томари на адресу київського генерал-губернатора О. Дрентельна від 11 березня 1882 р. дізнаємося, що двічі причиною скасування результатів виборів міського голови та його заступника у Володимир-Волинському стала перемога представників польської національності. Подібне рішення не було винятком, аналогічна ситуація слалася також в Овручі, де заступником голови двічі обирався поляк-католик⁴. У цьому випадку дії представників місцевої адміністрації хоч і виходили за рамки норм «Положення» 1870 р., однак відповідали політиці уряду, яка полягала у заміщенні на цивільних посадах католиків представниками православного віросповідання. Особливо актуальним це було для влади після польського повстання 1863–1864 рр.

¹ Глизь Ю. Київська міська дума ... С. 38.

² Об общественном управлении в местечках, приписанных к городам Дубно, Бердичеву и Липовцу. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. II (1882). № 1230. СПб., 1886. С. 460.

³ Щерба Т.О. Проблемні питання введення міського положення 16 червня 1870 року в містечках Правобережної України. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2014. №8. С. 31.

⁴ Бармак М. Особливості проведення міської реформи 1870 року у Волинській губернії. *Всеукраїнська наукова конференція «Україна в контексті європейської історії (25–28 березня 2014 р.)»*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 83–92. URL: <http://nauka.uagate.com/wp-content/uploads/2014/04/Barmak.pdf>.

Першими містами, в яких апробовувалася реформа, стали губернські центри. Зокрема, у 1877 р. вибори міських гласних відбулися в Житомирі. У процесі подальшої реалізації «Положення» 1870 р. на Правобережжі виявилось, що система спрощеного міського управління не забезпечує належний збір податків та виплату коштів державі. Зважаючи на це, уряд не поспішав надавати дозвіл на проведення виборів, особливо у приватновласницьких містах. З іншого боку, населення надіялося на позитивні зміни від реформи, тому відомі випадки подання відповідних звернень про прискорення її запровадження. Так, у 1880 р. жителі міста Заслава Волинської губернії звернулися до міністра внутрішніх справ М. Лоріс-Мелікова з проханням прискорити їхнє «відокремлення від Новоград-Волинської думи, оскільки вони у зв'язку із відсутністю міського управління терплять непоборні перешкоди і утиски стосовно контролю над зібраними коштами на різні державні і громадські потреби, а також на виконання ними натуральних повинностей»¹. У цьому разі ключовими аргументами були необхідність контролю фінансів та інфраструктурні труднощі (відстань до Новоград-Волинського складала понад 100 км). І лише на початку 1882 р. у Заславі пройшли вибори міського старости, тобто через 7 років після поширення дії Міського положення на губернії Правобережної України.

Практичними наслідками реалізації реформи 1892 р. за рахунок підвищення майнового цензу та інших обмежень стало зменшення кількості виборців. У Києві, констатував Г. Шрейдер, право брати участь у виборах втратив 5151 домовласник із 7371-го, а також 1447 власників торгових і промислових закладів (35% від попередньої кількості)². Такі від'ємні показники були отримані за результатами складання нових списків наприкінці того ж 1892 р. Незважаючи на те, що кількість осіб, які зберегли право голосу, суттєво

¹ Прищепа О.П. Міста Волині ... С. 147.

² Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление ... С. 68–69.

зменшилася порівняно із попереднім періодом, губернатор (його також підтримав генерал-губернатор) відмовився їх затвердити. Офіційною причиною стало порушення процедури визначення вартості нерухомості. Нова комісія завершила роботу зі складання списків виборців наприкінці весни наступного 1893 р., а дума затвердила їх лише наприкінці року. Основним результатом імплементації нової реформи у Києві (хоча в інших містах ситуація була аналогічною або ще гіршою) стало скорочення вдвічі числа осіб, які мали право голосу. Вже на початку ХХ ст. чисельність виборців складала менше 1% від усього населення¹. Для порівняння, у Луцьку цей відсоток складав лише 0,6%, Кам'янці-Подільському – 0,8%.

Зменшувалася і кількість міських гласних відповідно до реформи 1892 р. Член РСДРП, лікар і громадський діяч Меєр Лукомський наголошував, що зміни 1892 р. забрали право голосу навіть у прикажчиків, дрібних торговців і домовласників, надане їм реформою 1870 р., та цілком підпорядкували уряду міські органи влади². У міських поселеннях, де було менше ста виборців, дума повинна була нараховувати 20 гласних. Якщо кількість осіб, що мали право голосу, перевищувала вказане число – кожні п'ятдесят виборців додавали по три гласні. Для губернських центрів з населенням більше 100 тис. осіб їхня максимальна кількість становила 80; для менших та повітових міст – 60, для інших поселень – 40. На практиці результатом стало зменшення кількості членів дум. У повітових містах Подільської губернії вона скоротилася вдвічі. Зокрема, в Луцьку до запровадження реформи працювало 37 гласних, а у 1894 р. – лише 20; Житомирі – 56 осіб у 1880 рр. та 36 – у 1901 р. Позитивним аспектом цього

¹ Державний архів Київської області. Ф. 9. Оп. 9. Спр. 26. Арк. 283–287; Там само. Спр. 114. Арк. 9–105.

² Лукомский М.Я. Городское самоуправление в России ... С. 33–35.

стала хіба що економія коштів на утримання меншої кількості чиновників, підвищення рівня присутності гласних на засіданнях¹.

Суперечності між губерньською адміністрацією та волевиявленням навіть обмеженої кількості місцевого населення точилися й наприкінці ХІХ ст. У 1895 р. подільський губернатор О. Баумгартен виступив проти призначення на посаду міського старости Старої Ушиці католиків Рагульського і Бачинського та підтримав третього кандидата – М. Мандржицького². Звичною практикою стало також опротестування результатів виборів міських гласних і проведення їх повторно. Говорячи про вплив національного чинника, варто зауважити, що ці посади дозволялося займати представникам єврейського населення.

У контексті заявленого порівняльного аналізу доречно провести аналогії між виборами у Києві та Львові, які вперше в обох містах відбулися фактично одночасно у 1871 р. У Києві право голосу на них мало 2,5% (3222 особи), однак явка склала лише 17,3% (557 осіб). Це означало, що міську владу було обрано 0,44% (!) усіх жителів³. Натомість у Львові на перших виборах проголосувало 3,2% населення (2783 особи), а загальна кількість тих, хто мав таке право, становила близько 7%⁴. У наступні роки у Києві, зважаючи на об'єктивні демографічні процеси та поступове зростання життєвого рівня населення (майновий ценз долало більше осіб), кількість виборців поступово зростала, як і громадянська свідомість. У Львові відбувалися подібні процеси, що засвідчувало усвідомлення виборцями важливості виконання свого обов'язку та участі у керівництві містом за рахунок користування правом голосу. Однак ці

¹ Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Волинські історичні записки*. Житомир: Полісся, 2009. Т. 2. С. 111.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 648. Спр. 60. Арк. 5.

³ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 211. Арк. 2–40, 98; Киев и его предместья ... С. 3.

⁴ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 211. Арк. 2–40; Киев и его предместья ... С. 3; Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895 ... S. 183; Orts-Repertorium des Königreiches Galizien ... vom Jahre 1869 bearbeitet ... S. 1.

процеси поєднувалися з активізацією агітації у пресі та діями зацікавлених у перемозі осіб, які вдавалися до недобросовісної конкуренції за рахунок підкупу найменш заможних виборців.

На виборах 1879 р. явка киян зросла до 25%, що складало 1047 осіб (загальна кількість тих, хто мав право голосу – 4157 осіб). Ця цифра не враховувала майже пів тисячі осіб, яких перед цим було викреслено зі списків виборців за наявність фінансових недоїмок та порушення правила про обов'язковість 2 річного проживання у місті¹. У наступному 1880 р. відбулися вибори до міської ради Львова. На них проголосувало 2767 осіб або майже половина усіх виборців – 45,1%. На той час право голосу мало 6135 осіб². Як бачимо, вже у перше десятиліття проявилася тенденція надання львів'янам більш широкого виборчого права пропорційно до їхньої загальної кількості та добросовісне ставлення до користування ним. Водночас аналіз соціального складу виборців та їхньої явки засвідчує, що в обох містах спостерігалися приблизно ідентичні процеси. Зокрема, менша явка була відзначена серед власників нерухомого майна, активніше громадянський обов'язок виконували освічені верстви, інтелігенція. Однак якщо у Львові голосувала в середньому половина представників корпорацій, товариств та спілок (отримували право голосу за рахунок сплати податку), то у Києві на вибори ходило приблизно 15–20% торговців.

Наприкінці 1880-х – у 1890-х рр. явка виборців головного правобережного міста неухильно зменшувалася при загальному збільшенні кількості тих, хто мав право обирати місцеву владу. Наприклад, у 1887 р. проголосувало лише 15,5 % (1005 осіб із 6416)³. Нове міське положення 1892 р., як вже зазначалося, зменшило кількість виборців майже вдвічі. За рахунок такої негативної

¹ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 211. Арк. 98–100.

² Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895 ... S. 208.

³ Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 39. Спр. 298.

динаміки вдалося досягти певного підвищення явки – у середньому до 38–42% за період 1893–1906 рр.¹. За цей самий період у Львові не відбувалося таких кардинальних змін. Тут спостерігалася загальна динаміка поступового зростання кількості тих, хто брав участь у виборах: у 1883 р. – 3701 особа, 1886 р. – 3326 осіб, 1889 р. – 3963 особи². На основі представлених даних можна зробити висновок про менше бажання киян впливати на формування органів місцевої влади. Частково це пояснюється більш високою політизованістю процесу, залежністю результатів від губернської адміністрації і, як наслідок, певною зневірою у дієвість механізмів волевиявлення.

У Станіславі в 1870 р. перемога на виборах бургомістра адвоката Ігнація Камінського, який із 1866 р. займав посаду віцебургомістра, стала можливою з огляду на пожежу 1868 р. Ця надзвичайна подія спричинила відсторонення у наступному році чинного (першого) міського голови Антонія Суханека. Успішна відбудова Станіслава, у тому числі й за рахунок державної позики у розмірі 500 тис. гульденів, суттєво підвищила авторитет І. Камінського і забезпечила йому перебування на чолі міста аж до 1888 р. За цей період у Станіславі постала нова ратуша, пожежне депо, реальна школа, з'явилося газове освітлення вулиць, активно здійснювалося брукування, проведено масштабну аграрно-промислову виставку (1875), засновано католицьку єпархію (1885) тощо. У 1880 р. сам імператор Франц Йосиф I відвідав місто та високо оцінив рівень розвитку.

Репутацію ефективного бургомістра, який працює винятково на користь міста, І. Камінський втратив під час будівництва залізниці до Гусятина. У 1882 р. за його сприяння цей контракт отримало підприємство «Шварц». Перший вантажний потяг пішов уже 1 листопада, а пасажирський 31 грудня 1884 р. У перші роки колія використовувалася раз на день, а напередодні

¹ Глизь Ю. Київська міська дума ... С. 56.

² Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895 ... S. 214, 221, 235.

Першої світової війни нею проходило по три потяги щоденно¹. Утім, після відкриття лінії з'ясувалося, що залізниця потребує суттєвої реконструкції. Виявилось, що за сприяння барону Шварцу у отриманні підяду на будівництво вартістю майже 21 млн гульденів І. Камінському мали заплатити 625 тис. гульденів (3%). Лише відмова переможця сплатити повністю такий «гонорар» спонукала бургомістра звернутися до суду². У результаті скандалу І. Камінського було звинувачено у хабарництві та розтраті бюджетних коштів. Спеціальна комісія виявила заборгованість міста у розмірі 1,5 млн гульденів. Судова справа закінчилася для бургомістра позитивно, однак надмірний розголос змусив його подати у відставку у 1888 р.³ Вищевказану заборгованість вдалося оперативним погасити за рахунок орендної плати, яку місто отримало від військового відомства, а І. Камінський увійшов в історію Станіслава ХІХ – початку ХХ ст., як один із найбільш ефективних його очільників.

Період чи не найбільшого розквіту Чернівців припадає на час другої каденції бургомістра Антона Кохановського (1887–1905 рр.). Саме в цей час в місті було збудовано водогінну систему і каналізацію, електростанцію і трамвайне сполучення, вулиці були покриті бруківкою, збудовано нове приміщення театру та ін. За А.Кохановського Чернівці набули справді європейського вигляду.

Навесні 1905 р., на 88-му році життя, А.Кохановський звернувся до міської ради з проханням звільнити його з посади бургомістра. Поціновуючи заслужену людину, депутати одноголосно ухвалили надати А.Кохановському звання почесного президента (українці казали – посадника) Чернівців. Подякувавши

¹ Андрусак Н. Минуле Бучаччини ... С. 63.

² Скаврон Б. Секрети Мармулядової пожежі: Знахідка бургомістра Камінського. *Курс*. 1 жовтня 2015 р. URL: https://kurs.if.ua/blogs/sekrety_marmulyadovoi_pozhezhi_znahidka_burgomistra_kaminskogo_26774.html

³ Бондарев І. Із революціонерів у бургомістри. *Репортер*. 17 жовтня 2013. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Iz-revolucioneriv-u-burgomistry>.

колегам, він сказав, що має вже багато нагород і титулів, але цей вважає найвищою відзнакою своєї довголітньої праці.¹

Провідна німецькомовна газета «Czernowitzer Allgemeine Zeitung» констатувала, що, зважаючи на похилий вік А.Кохановського, значну роль в управлінні міста відігравав його заступник Едуард Райс. Дійсно, вперше віцебургомістром його було обрано у 1894 р., коли А. Кохановському виповнилося 76 років. На цій посаді Е. Райс перебував до 1905 р., а у 1905–1907 рр. очолював місто, ставши першим бургомістром-євреєм².

У своїй першій промові після обрання на цю посаду на засіданні магістрату 10 квітня 1905 р. він узагальнено окреслив програму дій. Першочергове значення для Е. Райса мала діяльність, спрямована на реформу міського Статуту, зокрема виборчого права. Не менш важливим він визнавав й удосконалення вуличної інфраструктури, збільшення матеріальної підтримки для бідних верств населення, розвиток освітньої системи (вказав на необхідність впорядкування бюджетних витрат на цю сферу). Новообраний бургомістр висловлював надію на підтримку фінансово-промислових кіл та безпосередньо членів магістрату³.

Вже у 1907 р., оцінюючи у некролозі результати роботи Е. Райса, вказана газета, підкресливши його національність, наголосила, що він був «головою для всіх жителів міста», служив із «чистим серцем і бездоганно чистими руками»⁴. Подібно до цього, в оголошенні магістрату про смерть бургомістра вказувалося: «Громадська рада і магістрат крайового міста Чернівці втратили в [особі] небіжчика багаторічного енергійного, ревного члена та улюбленого керівника, а населення міста Чернівці, незалежно від національної та конфесійної

¹ Струтинський В. Антон Кохановський – політик, громадянин, патріот Чернівців. *Влада та управління* : збірник наукових праць. Вип. 5. Чернівці: Букрек, 2018. С. 24.

² Дет. див.: Franka Kühn. Dr. Eduard Reiss ...

³ Der neue Bürgermeister. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 13 April 1905. № 387. С. 1–2.

⁴ Bürgermeister Regierungsrat Dr. Eduard Reiß. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 30 April 1907. № 991. S. 1–2.

приналежності, – одного із своїх найтолерантніших, найкращих і найблагородніших співгромадян»¹. Враховуючи заслуги перед громадою, міська рада внесла прізвище небіжчика до Золотої книги Буковини та перейменувала одну із вулиць Чернівців на його честь.

Окремо доцільно уточнити, що на початку ХХ ст. єврейське населення було досить потужне у чисельному відношенні, і з 1868 р. отримало рівноправ'я, але активно боролось за більш широке представництво у міських та крайових органах влади. Додаткових важелів впливу додавали фінансові можливості. У 1906 р. президент єврейської релігійної громади Бенно Штраухер із трибуни Австрійської палати послів наголосив, що із 1,26 млн крон прямих державних податків, які сплачували Чернівці, «не менше трьох четвертих – а це 900 000 к[рон] – сплачує єврейське населення»².

Для західноукраїнських міст, зважаючи на поліетнічність і поліконфесійність регіону, була більш властива яскраво виражена передвиборча боротьба між представниками різних громад (насамперед польської, єврейської, української та німецької), порівняно із Правобережжям. Тут, звісно, спостерігалось побоювання Російської імперії щодо польського і єврейського впливу, однак за підтримки центральної влади та губерньської адміністрації вдавалось загалом успішно, в тому числі й шляхом незатвердження результатів виборів, зберігати контроль.

У Дрогобичі кілька очільників кінця ХІХ – початку ХХ ст. представляли польську громаду. Нестандартною для міста була перемога на виборах у 1887 р. представника українського руху в Галичині Ксенофонта Охримовича, який завдав поразки чинному бургомістру поляку Віктору Блажовському. До цього

¹ Держархів Чернівецької області. Ф. 39. Оп. 1. Спр. 3297. Арк. 252.

² Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті ХVІІІ – на початку ХХ ст.: Збірник документів та матеріалів / Упор. О.В. Добржанський, М.П. Кушнір, М.Д. Никирса. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги»», 2007. С. 229.

К. Охримович мав досвід успішного балотування до крайового сейму та навіть австрійського парламенту. Однак, польська громада міста та безпосередньо В. Блажовський не погоджувалися визнати перемогу українського представника і розпочали судові процеси за участі крайової влади та міністра Ф. Земляковського¹. Справа була завершена лише наприкінці січня 1888 р., коли розпочала роботу міська рада. Польські газети писали, що К. Охримович завдячував своїй перемозі єврейському населенню, представники якого натомість нібито «отримали добрий “гешефт”» у вигляді «аж 19 радних, християн на жаль лише 17 радних»². Зважаючи на етнічний підтекст ситуації, українському бургомістру не вдалося ліквідувати конфронтацію між різними політичними групами у період своєї каденції. До певної міри, але нетривалий час, це вдавалося Яну Невядомському (1905–1907 рр.), який мав значну політичну підтримку на місцевому рівні, адже ще з кінця 1870-х рр. працював асесором у гмінній раді, потім був її членом та другим віцебургомістром.

Резонансна подія у житті міста сталася у 1911 р., коли 19 червня під час парламентських виборів загинуло до 30 осіб та поранено понад 50 осіб, переважно євреїв та українців. Сучасний історик І. Монолатій назвав цей трагічний випадок «прикладом етнічного насильства у виборчій кампанії»³. Звісно, вони не стосувалися безпосередньо міських органів влади, однак стали відображенням у тому числі й боротьби між представниками різних тутешніх місцевих політиків. Зокрема, преса інформувала, що організатором виборчих зловживань та махінацій був Якуб Файєрштайн, який у 1905–1907 рр. займав посаду віцебургомістра Дрогобича, а упродовж наступних років нібито

¹ Тимошенко Л. Учитель Івана Франка, бургомістр Дрогобича Ксенофонт Охримович. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Львів, 2012. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 734–736.

² Listy z kraja. *Kuryer Lwowski*. Lwów, 31 Stycznia 1888. № 31. S. 1.

³ Монолатій І. «Криваві» парламентські вибори 1911 р. як приклад етнічного насильства у виборчій кампанії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 6. С. 376–377.

неформально цілком контролював владу за допомогою власних представників у магістраті та міській раді. Не дивно, що будучи «президентом єврейської громади, віцебургомістром міста, членом багатьох інституцій та гуманітарних товариств», він, «виконуючи складні завдання, завжди найкращим чином, незабаром завоював загальну симпатію, і його вплив почав зростати все більше і більше» – писав «Tygodnik drohobycki»¹. До цього варто додати наявність неабиякого фінансового капіталу, використовуючи який Я. Файерштайн міг безперешкодно усувати з посад негодних чиновників. Окрему увагу він приділяв бюджетним питанням, де-факто усунувши від процесів чинного бургомистра Я. Нєвядомського. Хоча до його заслуг належить ініціатива побудови сирітського будинку, щоправда, не без скандалів та звинувачень у неефективному використанні міських коштів. Ці події відбувалися напередодні Першої світової війни, вже за бургомистра Р. Яроша². Влітку 1913 р. газети повідомили про завершення будівельних робіт та прийом перших 30 сиріт із Дрогобича, Станіслава та кількох інших населених пунктів³. Успішна реалізація цього проекту вартістю близько 500 тис. крон дещо покращила образ Я. Файерштайна, адже він був основним інвестором та переконував інших заможних містян сприяти фінансово⁴.

Загалом передвоєнна історія Дрогобича багато в чому пов'язана із політичним протистоянням між нафтовим магнатом Я. Файерштайном, який відстоював інтереси єврейського населення міста, та власником курорту

¹ Jakób Feuerstein... *Kurjer Drohobycki: tygodnik dla spraw miasta i powiatu*. Drohobycz, 29 maja 1911. № 3. S. 1.

² Лазорак Б. Будинок для єврейських сиріт імені Франца Йосифа I в Дрогобичі (1912–1914 рр.): мафіозний піар чи милосердна фундація Якуба Файерштайна? *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 6. С. 36–37, 42–44.

³ Personalialia. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły – wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 16 sierpnia 1913. S. 2.

⁴ Лазорак Б. Вказ. пр. С. 36–37, 42–46.

Трускавець, бургомістром Р. Ярошем – «“вигідним політичним проєктом” для польської національної громади»¹. У перші роки його каденції було важко нівелювати вплив контрольованих опонентом місцевих чиновників. Але саме після подій 1911 р. він сконцентрував у своїх руках всю владу, не забуваючи, звісно, про свій трукаскавецький бізнес.

Зазвичай, у виборах на посаду голови міста чи членів ради брали участь відомі жителі, заможні підприємці, купці, представники інтелігенції тощо. Часто практикувалася незалежно від періоду та регіону активна участь керівників навчальних закладів у політичному житті громади. Здебільшого вони працювали як члени міських рад (радні, гласні).

Насиченою на події була кар’єра Й. Староміського, директора Дрогобицької гімназії імені Франца Йосифа І. Відомо, що із 1913 р. він конфліктував із згадуваним бургомістром Р. Ярошем. Газета «Tygodnik Drohobuski» красномовно охарактеризувала їх як лютих ворогів. Відносини між бургомістром та директором зіпсувалися після того, як Р. Ярош, «будучи вірним сином дрогобицької ендеції [Національно-демократична партія], за три дні до виборів до сейму 1913 року покинув лави ендеції та виступив за кандидата уряду, посла др. Халбан і цей його вчинок призвів до того, що маси виборців перейшли на бік посла Халбана і його було переобрано депутатом». Конфлікт між ними продовжився вже під час виборчої кампанії до гмінної ради Трускавця на початку 1914 р.² Ця ж газета назвала Й. Староміського антисемітом, хоча на згаданих виборах він порозумівся з іншим політиком євреєм А. Креппелем. Через кілька місяців директор гімназії також без успіху балотувався на посаду бургомистра Дрогобича, тож довелося задовольнитися членством у міській раді.

¹ Лазорак Б. Раймунд Ярош (1875–1937): будівничий і реформатор. *Майдан* – дрогобицька інтернет-газета. 29 листопада 2011 р. URL: <http://maydan.drohobych.net/?p=11529>.

² Wybory truskawieckie. *Tygodnik drohobuski: organ niezawisly– wychodzi kazdej soboty*. Drohobycz, 7 lutego 1914. № 6. S. 2.

Стосовно згаданих виборів у Трускавці дрогобицький тижневик зафіксував факти підкупу. «Як вже звикли, перед виборами громадське життя починається у шинках, по коморах і сараях з горілкою, вином або араком. Потрібно виставити кільканадцять бочок пива, двадцять і кілька літрів горілки чи рому та кілька пляшок вина...» – писала газета. Це робило виборців свідомими членами громади, які «так вибирали, як того бажав пан Креппелер». На сторінках часопису ці факти були пов'язані із польською Національно-демократичною партією, яка нібито «всліпу» використала згаданого політика¹.

Необхідно підсумувати, що досвід перших виборчих кампаній показав недостатнє розуміння важливості подібних механізмів впливу на формування органів управління. У містах Правобережної України розвиток громадянської свідомості стримували політичні фактори, повсякчасне втручання у перебіг виборчої кампанії губернської адміністрації та поширення практики скасування результатів. Подібне відбувалось навіть у Києві, натомість інші міста і містечка могли понад десятиліття чекати дозволу на проведення перших виборів. Такі штучні обмеження значно менше проявлялися у Галичині та Буковині. Наприклад, львів'яни досить активно голосували, а в інших тутешніх великих містах спостерігалися завязані політичні кампанії. Спільними об'єднавчими негативними рисами варто назвати обмеженість виборчого права та періодичну фіксацію різноманітних зловживань – недобросовісна агітація, підкупи тощо.

Висновки до розділу

Комплекс нормативно-правових актів, які було проаналізовано для з'ясування загальних засад міського управління Правобережної України, Галичини та Буковини, дозволяє говорити про хронологічні та сутнісні

¹ Ibid.

відмінності державної політики у цій сфері. Насамперед доцільно відзначити більш активний і прискорений процес реформ на українських землях, які входили до складу Австро-Угорщини (Австрійської імперії до 1867 р.). На державному рівні його було розпочато у 1862 р., а через кілька років його вже було імплементовано на регіональному: у 1863 р. для міст Буковини та у 1866 р. для Галичини. Своєрідним завершенням першого етапу на локальному рівні варто вважати затвердження Статутів для Чернівців (1864 р.) та Львова (1870 р.). За рахунок цього вибудувалася трирівнева законодавча база (імперський закон, крайові устави, статuti столичних центрів), яка забезпечила основи подальшого розвитку самоврядування. Натомість станом на 1870 р. у Російській імперії лише було затверджено «Міське положення», яке вже через 22 роки офіційно було визнано застарілим і замінено на нову, де-факто більш консервативну редакцію.

Такі хронологічні порівняння, особливо враховуючи різницю у кілька років, є досить умовні, втім, додаткові параметри аналізу дозволяють поглибити аналітичні оцінки. Красномовним є затягування Російською імперією процесу набрання чинності «Міського положення» у містах Правобережної України, зважаючи на побоювання ймовірної переваги польських та єврейських представників на виборах до місцевих дум. На практиці вони нерідко справджувалися, тож губернська влада не цуралася застосовувати адміністративний вплив і ресурс аж до скасування результатів волевиявлення. Більш ліберальною була ситуація у містах Буковини і Галичини. Якщо у першому випадку реальні економічні та демографічні показники не сприяли наданню права на самоврядування меншим населеним пунктам української частини регіону, то у другому, починаючи із кінця XIX ст., воно невпинно розширювалося.

РОЗДІЛ IV

ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКА ТА РЕГУЛЯТОРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО УПРАВЛІННЯ

4.1. Фінансово-бюджетна система: структура надходжень і витрат

Побудова стабільної фінансової системи, оптимізація казенних видатків та підвищення ефективності їх розподілу при одночасному збільшенні рівня прибутковості міського господарства були ключовими завданнями при розробці реформ у сфері самоуправління як Російської, так і Австро-Угорської імперій.

У Російській імперії традиційно реформування певної сфери життєдіяльності міст розпочиналося із обговорення на прикладі Санкт-Петербурга та Москви. Ще у 1821 р. Державна рада, розглядаючи пропозиції щодо вдосконалення прибутків і видатків обох столиць, відзначала, що «всі зусилля уряду для покращення міського господарства не будуть мати бажаних наслідків до тих пір, доки саме управління цим господарством залишиться у колишньому вигляді»¹. У подальшому увага акцентувалася на різних недоліках поточної системи управління, однак одним із найважливіших показників ефективності роботи місцевих органів влади залишався стан фінансово-бюджетної системи. У 1838 р. було затверджено рішення Сенату щодо влаштування міських управлінь у Подільській та Волинській губерніях, де, серед іншого, вказувалося, що умовою для реформування магістрату і заміни його думою є «достатнє зростання міських прибутків»².

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 1 ... С. 3.

² Об устройстве городских управлений в Подольской и Волынской губерниях. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XIII (1833). Ч. I. № 10892. СПб., 1839. С. 30.

До початку реформи 1870 р. губернатори та безпосередньо уряд неодноразово звертали увагу на низький рівень прибутків більшості міст. Щоправда, для об'єктивної картини при цьому необхідно констатувати і відсутність дефіциту місцевих бюджетів, що стало звичним явищем для кінця XIX – початку XX ст. (див. табл.)

Таблиця 4.1.1

Фінанси міст Правобережної України наприкінці 1850-х рр.¹

Волинська губернія	Прибутки		Київська губернія	Прибутки		Подільська губернія	Прибутки	
	Видавки	ки		Видавки	ки		Видавки	ки
	<i>(у рублях)</i>			<i>(у рублях)</i>			<i>(у рублях)</i>	
Житомир	19 061,2	16 624,4	Київ	106 769,6	106 769,6	Кам'янець-Подільський	22 948,9	22 389,9
Володимир-Волинський	2266,4	1968,6	Бердичів	24 544,6	22 044,9	Балта	12 334,9	11 832,9
Дубно	1979,7	1911,9	Васильків	7772,3	7772,3	Брацлав	5419,9	4826,7
Заслав	2364,4	2356,9	Звенигородка	7291,4	7291,4	Вінниця	5318,2	5928,4
Ковель	2684,6	2124,4	Канів	4662,7	4551,9	Гайсин	5060,1	5055,2
Кременець	3804,1	4016,5	Липовець	1840	1840	Летичів	1671,2	1670,1
Луцьк	3331,4	3368,5	Радомишль	2285,4	2285,4	Літин	2269,8	2267,4
Новоград-Волинський	7027,6	6890,1	Сквира	10 617,5	10 268,9	Могилів	9845,6	10 227,9
Овруч	1932,7	1479,3	Тараща	4328,8	4328,8	Нова Ушиця	2424,9	2705,9
Острог	2500,6	2500,1	Умань	– ²	–	Ольгопіль	3861,3	3444,2
Рівне	2010,6	1985,5	Черкаси	19 751	11 649,9	Проскурів	3394,7	3712
Старо-костянтинів	2976,8	2959,6	Чигирин	9436,5	5146,3	Ямпіль	869,6	880,2
						Бар	3794,7	5008,9
						Вербовець	267,3	81,2

¹Складено на основі: Городские поселения в Российской империи ... Т. 1 ... С. 366–417; Там само. Т. 2 ... С. 391–488; Там само. С. 1–131.

² Тут і далі цим символом позначено відсутність даних.

						Сальниця	774,2	736,3
						Стара Ушиця	1041,5	830,6
						Хмільник	2210,6	2273,9

Наведені у таблиці дані фіксують незначний дефіцит бюджету лише у двох містах Волинської губернії – Кременці та Луцьку і аж у семи Подільської – Вінниці, Могилеві, Новій Ушиці, Проскуріві, Ямполі, Барі, Хмільнику. Натомість точний збіг показників прибутків і видатків у половині міст Київської губернії викликає певні сумніви щодо достовірності відповідних офіційних даних. Характерно, що бездефіцитний Київ на той час мав аж 229,9 тис. руб. боргів. За цим показником дещо вирізнялися лише Луцьк (6,12 тис. руб.) та Проскурів (8,02 тис. руб.). У той же час частина міст мала у своєму розпорядженні значний запасний капітал. Зразковість в управлінні фінансами демонстрували у Київській губернії: Чигирин (95,6 тис. руб.), Черкаси (90,75 тис.), Бердичів (53,5 тис.), Васильків (53,25 тис.), Сквиря (41,3 тис.). Серед інших правобережних міст доцільно виділити Звенигородку – 29,8 тис., Житомир – 14,3 тис., Кам'янець-Подільський – 10,6 тис., Брацлав – 9 тис., Балту – 8,7 тис., Бар – 7,4 тис., Новоград-Волинський – 6,5 тис., Старокостянтинів – 5,9 тис., Ямпіль – 5 тис. тощо. Показово, що деякі із названих населених пунктів мали незначний дефіцит бюджету. На фоні наявності запасного капіталу це взагалі не впливало на загальний фінансовий баланс.

Якщо у звичних умовах міста могли і повинні були обходитися власними коштами, то такі екстраординарні надзвичайні події, як повінь чи особливо пожежа, що призводили до масштабних руйнувань, змушували місцеву владу клопотати перед державою про надання додаткової фінансової допомоги. Подібна ситуація трапилася у галицькому Станіславі у 1868 р. 28 вересня у місті сталася так звана «мармулядова» пожежа (дет. див. у розд. 5). За офіційними

даними, вогонь завдав збитків на 1 млн гульденів, знищивши при цьому близько 260 будинків, у тому числі й у середмісті. Страхові компанії відшкодували менше третини, тож уряд виділив 500 тис. гульденів на відбудову. Поширеною є версія, що тогочасний віцебургомістр Ігнацій Камінський (бургомістр міста у 1870–1888 рр.) нібито особисто мав аудієнцію у імператора Франца Йосифа I, щоб добитися позитивного рішення¹. Відповідний закон, який дозволив Станіславу отримати пів мільйона гульденів у формі лотерейної позики, було затверджено 29 березня 1869 р.². Вказаний вид цінних паперів передбачав, що частина залучених коштів як прибуток мала розігратися у вигляді виграшів³. Уже через рік уряд списав цю позику, яку було видано під 7%, і місто витратило цю де-факто фінансову допомогу на відбудову.

Надання крайовою адміністрацією чи банками позик населеним пунктам, які постраждали від надзвичайних ситуацій, було звичною практикою. Ще до згаданої пожежі у Станіславі подібне у 1859 р. спіткало Броди. Тоді місто отримало кредит на суму 250 тис. гульденів від Австрійського національного банку⁴. У 1874 р. від пожежі постраждало м. Горлиці, один із центрів Лемківщини, де проживало близько 4,7 тис. осіб. Для матеріальної допомоги погорільцям та відбудови їхніх будинків крайова влада спочатку надала 100 тис. гульденів, а потім сума була збільшена до 250 тис. гульденів⁵. Ці кошти розподілялися рішеннями спеціального комітету міської ради, а обов'язковою

¹ Бондарев І. Із революціонерів у бургомістри. *Репортер*. 17 жовтня 2013. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Iz-revolucioneriv-u-burgomistry>.

² Закон, дотично призволення на повзятіє лотерійної позычки для места Станиславова. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. III. С. 124–125.

³ Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облігацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/18). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 10. С. 25.

⁴ Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто ... С. 86.

⁵ Sprawozdania sejmowe. *Gazeta Narodowa*. 11 Października 1874. № 232. S. 2.

умовою була побудова даху будинків із вогнетривких матеріалів¹. Серед інших подібних прикладів варто згадати виділення у 1877 р. 80 тис. гульденів на ліквідацію наслідків пожежі у західногалицькому м. Величка.

Ще до того, як на Правобережній Україні було запроваджено основні засади реформи 1870 р., уряд детально вивчав можливі ризики у діяльності планованих органів самоуправління. І крім уже згадуваних політичних загроз, до уваги бралися також економічні показники, зокрема наявність джерел прибутку і ефективність витрат. Крім губернських центрів (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський), найперше увага була прикута до трьох правобережних міст – Канева, Чигирин і Черкас. Станом на 1871 р. їхній загальний бюджет становив 52,8 тис. руб. Детальний розподіл був таким: у Каневі – 10,4 тис. руб., Чигирині – 14,8 тис. руб. та Черкасах – 27,5 тис. руб. На той час для деяких міст вже почала актуалізуватися проблема дефіциту коштів. Якщо у Каневі прибутки перевищували видатки – на майже 200 руб., то по Черкасах ці суми були ідентичними, що викликає підозру щодо достовірності даних. Натомість бюджет Чигирини демонстрував дефіцит аж на 6,34 тис. руб., тобто складав 43% від усіх прибутків².

Власне, одним із завдань реформи 1870 р. уряд ставив саме підвищення ефективності діяльності місцевих органів влади і, зокрема, збільшення надходжень до муніципальної скарбниці. Від наповнення бюджету міста залежав рівень його соціально-економічного розвитку. Відповідно до «Положення» 1870 р. розпорядчі повноваження щодо встановлення та визначення розмірів зборів і податків належали до компетенції міської думи, виконавчі – щодо їх збору, здійснення безпосередніх видатків і щорічної

¹ Устава о поруче через край пожички через громаду места Горлиц на водбудованье знищених пожаром частей места. *Вестник законов и распоряжений краевых для Королевства Галиции и Володимерии с великим Княжеством Краковским*. Рок 1875. Часть I. С. 3–4.

² Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 118.

підготовки для затвердження проєкту розпису видатків та звіту про рух коштів – управи. Серед джерел прибутку визначалися збори: з нерухомого майна, документів на право торгівлі та ведення промислів (у тому числі патентів, продаж алкогольних напоїв і т. д.), трактирів, постійних дворів і харчівень, за візництво і утримування приватних екіпажів, засвідчення різних актів і договорів, клеймування ваг, із аукціонних продажів, транзиту товарів тощо. Окремо передбачалася можливість встановлення додаткових, не визначених «Положенням» і не заборонених чинним законодавством зборів. До видатків зараховувалися наступні статті: утримання міського управління, громадських будівель і пам'ятників; виплата за позиками, зобов'язаннями та матеріальна допомога різним установам і відомствам; видатки на військовий постій, участь в утриманні та забезпеченні поліцейських чинів, пожежних команд; оренда і утримання приміщень правоохоронних органів; розвиток інфраструктури (вулиці, площі, мости, сади, каналізація, водогін, освітлення, сміттєзвалища та ін.). Задовольнивши ці потреби, дума отримувала право використовувати кошти на інші корисні для міста та його жителів потреби¹.

Загалом «Положення» 1870 р., будучи частиною ліберального курсу Олександра II, серед іншого, визначало відносно широкі фінансові повноваження новостворених органів міського самоуправління, адже передбачало можливість запровадження додаткових джерел поповнення казни та відсутність незмінного переліку ймовірних статей видатків. Утім, на практиці, в умовах прискореного соціально-економічного та демографічного розвитку міст досить швидко проявилася тенденція хронічного дефіциту коштів для ефективного і швидкого вирішення усіх проблем. До того ж частина бюджету мала витратитися на забезпечення виконання державних функцій, наприклад, утримання урядових установ, поліції, військовий постій.

¹ Высочайше утвержденное Городовое положение. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. СПб., 1874. С. 828, 830, 835–838.

Спробою вирішити проблему відчутного дисбалансу між наявними у розпорядженні міських органів влади коштами і наростаючими потребами в них, була контрреформа 1892 р. Маючи яскраво виражене консервативне значення з точки зору обмеження виборчого права (шляхом збільшення майнового цензу) та посилення контролю з боку губернатора і міністра внутрішніх справ, вона була такою ж однозначно негативною для бюджетного процесу. По-перше, нова редакція відповідного «Положення» 1892 р. деталізувала (фактично звужувала) перелік фінансових повноважень думи. Зокрема, у ньому було зафіксовано право на встановлення тарифів: на хліб та м'ясо; за використання вимощених коштом органів міського самоуправління шляхів; за портові роботи, стоянку і зимівлю суден у межах водних шляхів сполучення, які проходили через міські землі чи на території гаваней, влаштованих міським коштом (що було важливо, наприклад, для південноукраїнських міст) та ін.¹

Більшість пунктів обох редакцій міських положень (1870 та 1892 рр.) додатково роз'яснювалася Сенатом, Державною радою та Міністерством внутрішніх справ. Така практика використовувалася, насамперед, для контролю над органами самоуправління, в напрямку обмеження їхніх прав та повноважень (у тому числі й у фінансовій сфері), а також для усунення суттєвих відмінностей у розмірах тарифів і зборів для жителів різних населених пунктів.

Відповідно до «Правил про складання, розгляд та виконання міських розписів і звітів щодо виконання цих розписів», додатка до «Положення» 1892 р., всі міські прибутки поділялися на окладні (мали передбачуваний щорічний розмір) та неокладні (ті, що заздалегідь могли бути обраховані лише приблизно), постійні і тимчасові². Натомість видатки мали обов'язковий

¹ Высочайше утвержденное Городовое положение. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. XII (1892). № 8708. СПб., 1895. С. 441–442, 452–455.

² Городовое положение с законодательными мотивами ... С. 184–185.

(передбачений прямими обов'язками органів самоуправління) та необов'язковий (зумовлений правом витратити вільні кошти на інші, другорядні сфери) характер. На початку ХХ ст. дослідник міського самоуправління Д. Семенов зазначав, що такий розподіл обмежував розпорядчу діяльність виборних органів влади та применшував їхню самостійність. При цьому «Положення» 1892 р. надавало право виділяти кошти на необов'язкові видатки лише після обов'язкових, у той час як попередня редакція закону за 1870 р. дозволяла паралельне асигнування, якщо це не суперечило законам і відповідало інтересам жителів. Подібне обмеження застосовувалось і щодо формалізації основних форм звітної документації. Наслідком стала «досить помітна повільність і формальне, халатне ставлення органів міського самоуправління до звітної справи»¹.

Одним із проявів цього негативного явища було зниження рівня інформативності фінансової документації. Так, у згадуваних «Правилах» вказувалося, що сукупність всіх міських видатків повинна відповідати загальному розміру прибутків². Однак запровадження обов'язкової бездефіцитності бюджетів зумовило «недостатньо чітку характеристику справжнього становища фінансового господарства міст» у звітній документації³.

Відповідність видатків міст обсягам їхніх прибутків фіксувалася у законодавстві й Австрійської імперії (Австро-Угорщини), дублюючись на крайовому рівні, а також окремо для населених пунктів. Зокрема, у § 59 Статуту Чернівців 1864 р. зазначалося, що «міська рада має дбати, щоб всі видатки на громадські потреби були покриті з прибутків, які надходили до громадської каси». У той же час «для покриття непокритих видатків» дозволялося запроваджувати збори до прямих податків, а також інші додаткові платежі. Такі

¹ Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты ... С. 236, 238.

² Городовое положение с законодательными мотивами ... С. 184.

³ Прищепа О.П. Міста Волині ... С. 159; Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины ... С. 131.

рішення не розповсюджувалися на чиновників, військовослужбовців, священників, учителів і тих, хто не належав до членів громади. Якщо розмір подібних додаткових зборів перевищував 25% прямих податків або 50% споживчого, то необхідна була згода крайової влади¹. У перші роки після затвердження Статуту Чернівці саме за такою процедурою кілька разів зверталися із відповідним проханням. Спочатку у 1865 р. місто отримало дозвіл оподатковувати «сире м'ясо» для продажу (1 крейцер із фунта)², а у 1872 р. – підвищити акцизи на «споживання пива, горілки і солодових напоїв». Відтепер казна мала отримувати від кожного проданого відра пива 1 гульден, горілки – 6,5 крейцерів за кожен градус спирту за шкалою Траллеса, інші (ром, арак, пунш, сливовиця, мед тощо) – 8 гульденів³. Для порівняння, через два роки подібний дозвіл отримало місто Радівці, але розмір зборів був значно менший – 3 крейцери для горілки та 6 – для інших солодових напоїв⁴. До кінця десятиліття подібні дозволи неодноразово надавалися для різних буковинських міст.

Такі ж заходи ще із кінця 1860-х рр. – початку 1870-х рр., навіть у дещо ширшому масштабі, практикувалися й у Галичині. Для багатьох тутешніх сіл спочатку на рік, а потім на 3–5 років надавалися дозволи на запровадження загальних додаткових зборів для місцевих потреб – у розмірі 25–50% (залежно від конкретного населеного пункту, хоча інколи були випадки 60–75%) від державних податків, а також за провіз худоби. За 1874 р. відповідні привілеї отримало близько 250 громад. Натомість невеличкі містечка та міста в

¹ Закон, котрым видаеся устава громадска для головного краевого места Черновци ... С. 22–24.

² Закон, котрым головному краевому месту Черновцы вибераніе наложки на сырое мясо дозволяеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1866. Черновцы: Типом Рудольфа Екхардта, 1866. Ч. IV. С. 16.

³ Закон, дотычно подвысшения в головном месте Черновцах на употребленье пива, горевки и осолоджених напоев вже существующей акцизы. *Там само*. Рок 1872. Черновцы: Печатью Рудольфа Екхардта, 1872. Ч. VI. С. 15–16.

⁴ Закон, касающийся запровадження налога в городе Радовцах на употребленье пива, горелки и осолоджених спиритусных напоїв. *Там само*. Год 1874. Ч. XVII. С. 41–42.

індивідуальному порядку отримували право збирати таксу із продажу спиртного. Подібні дозволи надавав імператор за поданням крайового сейму. У 1870-х рр. переважно на 1-2-річний термін їх періодично пролонгували (Львів, Станіслав, Броди, Перемишль, Мостиськ та ін.)¹. Водночас у різних містах запроваджувалися нові додаткові збори, зокрема на в'їзд до Коломиї («копиткове» мито) у 1871 р., яким обкладалася худоба (коні, віслюки, мули, корови, вівці, кози, телята та ін.) «при вступі до міста». Перевезення її на возах або перенесення «на плечах» (здебільшого це «телята, вівці, кози, ягнята, козлята, безрогої (свині)») звільняло від сплати мита, яке коливалося від 0,5 до 3 центів (крейцерів). Для контролю за сплатою на всіх в'їздах до Коломиї встановлювалися спеціальні рогатки². Для порівняння, у Чернівцях подібне запровадили лише через 20 років – на початку 1890-х рр. (див. далі). Із 1872 р. кількарічний дозвіл (із наступною пролонгацією) брати платню за провіз худоби отримали Перемишляни (із єдиними тарифами – 1 цент), 1873 р. – Тернопіль (від 0,5 до 2 центів), 1874 р. – Перемишль (тут ще з 1868 р. обкладали громадськими зборами продаж алкоголю) та Бережани (від 0,5 до 2 центів), 1875 р. – Стрий (від 0,5 до 2 центів), 1876 р. – Броди (від 1 до 8 центів). Натомість у Дрогобичі в 1876 р. відповідні повноваження щодо дороги на Борислав отримала повітова рада, зважаючи на статус цієї ділянки.

На дев'ять років раніше за Чернівці і на чотири за Станіслав, у 1872 р., право оподатковувати утримання собак було надано Львову. Розмір цих зборів складав 2 гульдени на рік, у тому числі й у випадку, якщо пес тимчасово перебував у місті понад 2 тижні. Якщо власник не повідомляв магістрат про це,

¹ Устава обов'язуюча ... дотично позволения громаде места Мостиск на побор подвыжшенных оплат от впроваджуваных в обруб места того трунковых спиритусовых. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиции и Володимерии с великим Княжеством Краковским*. Рок 1871. Часть II. С. 10.

² Устава о уделенію месту Коломии права до побору копыткового. *Там само*. Часть XXIX. С. 167–168.

то мав сплатити подвійну таксу¹. У 1876 р. у Станіславі запроваджено аналогічні правила, щоправда, вже у 1877 р. Львів змінив відповідні тарифи (для самців – 5 гульденів, для самок – 1 гульден).

У 1873 р. місто отримало право змінити, тобто підвищити, збір за проїзд/провіз худоби. Відтепер такий розмір було зафіксовано на рівні від 1 до 15 центів, найбільше для впряженої худоби і великих подорожніх/пасажирських возів та карет. Характерно, що 1/5 частина мита йшла на користь місцевого шпиталю². Із 1874 р. місто запровадило 100% збір від розміру консумційного (споживчого) податку на вино, тобто 1,8 гульдена за відро. Складніша система була запроваджена у Станіславі у 1875 р. Тут існували єдині тарифи для пива (1,5 гульдена за відро об'ємом 56,6 л) і багаторівневі тарифи для горілки: від 7,5 гульдена за відро 50% міцності до 15 гульденів – 90–100% міцності. При цьому сума поступово зростала за кожні 10% міцності³.

У загальній системі надання дозволів на запровадження різних додаткових громадських зборів дещо виділяються Броди. Ще з 1830-х рр. місто боролось за збереження привілею на вільну торгівлю, що, хоч і не вплинуло на поступову втрату посередницької ролі між Східною та Західною Європою, яку воно займало наприкінці XVIII – на початку XIX ст., однак все ж таки забезпечувало перебування у статусі одного із регіональних лідерів. Для позначення вектора тогочасного розвитку Бродів сучасний австрійський історик Б. Куцмані використовує дефініції «занепад» і «стагнація», які посилюлися після нищівної пожежі 1859 р. Ситуацію не змінив навіть уже згадуваний кредит у 250 тис. гульденів від Австрійського національного банку⁴. Газета «Діло писала», що

¹ Устава, позволяющая побор оплаты городской от псов в обрube места Львова. *Там само*. Рок 1872. Часть XL. С. 169.

² Устава о змене для королевского столичного места Львова тарыфи до побору мыта дорожного и рогаткового. *Там само*. Рок 1873. Часть XXXIX. С. 283–284.

³ Устава о призволеню громаде Станиславова на побор подвышенных оплат громадских од горячих напоев и од пива. *Там само*. Рок 1875. Часть X. С. 58.

⁴ Куцмані Б. Вказ. пр. С. 86.

кошти мали спрямуватися на допомогу постраждалим міщанам, однак на практиці їх отримали «лише самі тузи міські, ті самі, що верховодили і верховодять у раді міській»¹. Фінансове становище погіршувалося і вже на початку 1870-х рр. місто припинило сплачувати борги, хоч і продовжувало практикувати нові запозичення.

У 1872 р. Броди отримали право запровадити додатковий збір у розмірі 80% від консумційного податку на горілку і пиво, а через два роки – «на гарячі напої та пиво»². Це не дуже покращило фінансове становище, адже борг міста продовжував зростати. У 1875 р. на це звертав увагу згаданий банк, плануючи «вдатися до енергійних кроків» в умовах, коли навіть міська влада почала ігнорувати попередження. Щоправда, до 1881 р. заборгованість зменшилася із 116,7 тис. гульденів до 59,7 тис. гульденів, однак всі терміни сплати були порушені. Навіть рішення Львівського крайового суду на користь банку не врегулювало питання. До того ж не зарадили надії міської влади на чергове підвищення податку на алкоголь як джерело покриття дефіциту бюджету³.

Восени 1883 р. газети повідомили, що за поданням Австро-Угорського банку (колишній Австрійський національний банк) суд розпочав «факт досі нечуваний в Галичині» – процедуру секвестру майна міста. Сума боргу складала «600 тис гульденів, але це була лише частина величезного боргу, який лежав на тому місті». Рустикальний банк претендував на 20 тис. флоринів, Іпотечний – 105 тис. Першим наслідком початку процедури секвестру стала невплата заробітної плати бургомістру Юліану Гомолінському та міським урядникам⁴.

¹ Место Броды под секвестром. *Діло*. Львов, 27 жовтня (8 падолиста) 1883. С. 1.

² Устава, котроу уделея ся позволенье месту Броды на побор додатку в высоте 80% до податку консумційного од горевки и пива. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиции и Володимерии с великим Княжеством Краковским*. Рок 1872. Часть XVI. С. 47; Устава о прирколеню громаде места Броды на побор додатку в высоте 80% до податку консумційного от горячих напоев и пива. *Там само*. Рок 1874. Часть XXIII. С. 126.

³ Куцмані Б. Вказ. пр. С. 87.

⁴ Место Броды под секвестром ... С. 1.

Враховуючи те, що ситуація із наростанням боргів тяглася кілька років, доцільно говорити про неефективність управління фінансами Бродів з боку місцевої влади. За кілька років до описуваних подій місту вже загрожувала процедура секвестру, однак тоді вдалося її відтермінувати за допомогою позики у розмірі 100 тис. флоринів від Галицького крайового виділу. У 1882 р. повторити такий маневр не вдалося, бюджетна комісія сейму відхилила клопотання, тож справа дійшла до суду. Секвестр завершився лише у 1888 р., коли місто виплатило більшу частину боргів, у тому числі й за рахунок нової позики від крайової влади (200 тис. гульденів на 20 років, які пізніше було продовжено до 29 років)¹.

У 1870-х рр. право на запровадження додаткових зборів до консумційних податків на різні товари продовжувало розширюватися стосовно різних галицьких міст. У 1873 р. відповідні привілеї, не рахуючи західну (польську) частину регіону, отримали Бережани (60% від податку на споживання пива), Чортків (75% – м'ясо) та Микулинці (75% – м'ясо і вино); у 1874 р. – Калуш та Надвірна (алкоголь, складна диференційована такса); у 1875 р. – Кути (75% – м'ясо); 1876 р. – Стрий (алкоголь, диференційована такса); 1877 р. – Косів (100% – м'ясо, до 1882 р.), Сколе (75% – м'ясо, до 1882 р.), Чортків (100% – м'ясо, до 1882 р.) та ін.². Пізніше це право пролонгувалося, адже відповідні дозволи, зазвичай, мали кількарічний термін.

У подальшому для всіх міст, незалежно від регіону, проблема пошуку додаткових джерел фінансування залишалася однією із головних. Чернівці неодноразово зверталися до крайового сейму із проханнями запровадити

¹ Куцмані Б. Вказ. пр. С. 87.

² Роспоряженъе, дотычно перемены означен мер и ваг заключеных в краевых уставах, котрыми уделено гдекотрым громадам призволенъе до побору громадских оплат от горячих напоев, на метричны меры и ваги. *Вестник законов и роспоряженій краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1876. Часть IX. С. 72–75; Обвещеъе ц. к. Наместництва призволеня громадам Косова, Сколёго и Чорткова побору додатков до консумційного податку. *Там само*. Рок 1877. Часть XXIV. С. 101.

чергові збори, у тому числі й підвищити вже запроваджені. У 1875 р. місто отримало дозвіл збирати по 5 крейцерів від кожного гульдена сплаченого чиншу оренди чи забудови. Цей збір не застосовувався для урядових будівель, споруд, де квартирувалися війська та у тих випадках, якщо загальна сума чиншу не перевищує 50 гульденів¹. У 1876 р. Чернівці вчергове підвищили акциз на продаж алкоголю: з гектолітра проданого пива до 1 гульдена і 66 крейцерів, горілки – 11,5 крейцера за кожен градус спирту за шкалою Траллеса, для інших солодових напоїв – 14 гульденів і 14 крейцерів². Тоді ж окремими розпорядженнями Буковинського крайового сейму місту було надано дозвіл на підвищення акцизів на продаж вина і сирого м'яса, а у 1881 р. – на запровадження зборів за утримання собак (4 гульдени на рік для міста і 2 гульдени для передмістя)³. У 1884 р. їх збір, за винятком останнього, продовжено на 10 років, а після завершення дії цього закону – ще на аналогічний термін. При цьому відбувалося збільшення розміру «алкогольних» зборів, у середньому на 15–30%. Загалом наприкінці XIX ст. для Чернівців практикувалося надання крайовим сеймом 10-річних дозволів на основні додаткові збори – оренди чи забудови, продаж алкоголю і м'яса. Це забезпечувало незмінність їхніх розмірів упродовж цього періоду.

У 1891 р. в Чернівцях запровадили новий збір – за проїзд дорогою, що вела через передмістя Калічанка до міста. На ній було встановлено перегороджувальну «рогатку», біля якої збиралася оплата: 6 крейцерів за «одну штуку худоби копитної впряженої», 3 – «...рогової впряженої», 2 – «...копитної,

¹ Закон, касаючийся поберання крейцера чиншу, дозволеного главному городу Черновцам. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1875. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта, 1875. Ч. I. С. 1–2.

² Роспоряженіе Буковинского краевого правительства..., касательно подвысшения состоящих вже в краевом головном городе наложеній на употребленіе пива, горелки и засолодженых напоїв. *Там само*. Рочник 1876. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 20–21.

³ Закон, дотычно побиранья налога за поседанье псов в Черновцах. *Там само*. Год 1881. Черновцы: Печатано у Рудольфа Екхардта. Ч. XVII. С. 125.

осідланої» та «...рогової гнаної», 1 – «...дрібною гнаною», в тому числі «теля, поросля, ягня або козеня»¹. Тоді ж аналогічне рішення було прийнято для гостинця, який вів через передмістя Роша. Натомість для дороги із румунського Семигороддя був значно нижчий тариф – 1 крейцер і лише для впряженої та гнаної худоби. У 1895 р. було запроваджено збір за проїзд державним гостинцем, який вів у місто з півночі через р. Прут. Відповідний тариф становив 4 і 2 гелери (розмінна монета крони) для впряженої і гнаної худоби відповідно².

На початку ХХ ст. розширювався перелік додаткових зборів, у тому числі й тих, кошти від яких спрямовувалися на конкретні потреби міста. Ще з кінця ХІХ ст. для Чернівців актуальною була потреба належного фінансування театру та побудови нового приміщення. Наприкінці 1900 р. місто отримало дозвіл запровадити на 10 років збір з усіх артистичних виступів, театральних постановок, концертів, звіринців, інших музичних та декламаційних вистав у розмірі не більше ніж 10% від ціни «вступних карт». Ці кошти мали спрямовуватися на покриття витрат «на будову як також і на удержане і проваджене міського театру», створивши так званий «міський театральний фонд»³. У серпні наступного року крайовий сейм деталізував перелік «вистав всякого роду», на які поширювалася дія закону, та дозволив магістрату практикувати різні форми збору за домовленістю із підприємцями-

¹ Закон дотично управління головного міста Черновець до побирання належностей рогаткових на гостинці идучому з Люде-Горячой через передместе Каличанку до Черновець. *Там само*. Рочник 1891. Черновцы: З печатни Р. Екхардта. Ч. ХІІІ. С. 29–30.

² Закон дотично управління головного міста Черновець до побирання рогатковою належности на ексамерованой державной дорозе. *Там само*. Рочник 1895. Черновцы: Печатня ц. к. университетска Р. Екхардта. Ч. ХХХ. С. 117.

³ Закон, котрим позваляе ся краєвому головному містови Чернівцям побирати податок від вступних карт на публичні артистичні продукції і на вистави всякого рода. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1901. Чернівці: Ц. К. університетска друкарня Р. Екхардта, 1902. Вип. VII. С. 27–28.

організаторами: не лише залежно від кількості вступних карт, а й, наприклад, місячний абонемент для конкретного заходу чи оплати за один вечір¹.

Для порівняння, Львів отримав подібний податок «на ціли добродієвності від білетів вступу на представлення театральні, концерти і всякі інші представлення і видовиска» через п'ять років після Чернівців – у 1905 р.². Відповідно до цього закону, у місті встановлювалася диференційована такса залежно від виду заходу та вартості квитка: 1) для білетів на театральні постановки і концерти: від 20 гелерів (вартість квитка складала 0,5–1 крони) і без обмеження (якщо квиток коштував понад 10 крон); 2) інші вистави і цирк: від 10 гелерів і без обмеження. Вступні оплати до т. зв. «Café chantant, Café koncert, Varieté, Tingl-Танглів і т. п.» оподатковувалися у розмірі 10% від ціни. Ці тарифи не поширювалися на добродієвні заходи, які було звільнено від будь-яких зборів³.

Найширше правами на запровадження додаткових фінансових зборів користувалися лише кілька буковинських міст (у тому числі й сучасних румунських) – Чернівці, Радівці, Кимполунг. Натомість більшість менших містечок мали статус повітових центрів і були обмежені у пошуку додаткових матеріальних ресурсів, крім видатків безпосередньо із крайового бюджету. Лише на початку ХХ ст. ситуація стала поступово змінюватися, коли упродовж 1902–1904 рр. кілька населених пунктів отримали статус міста. У 1904 р. Сторожинець, який за демографічними показниками вийшов на друге місце після Чернівців у Північній Буковині, отримав дозвіл на запровадження додаткових зборів із продажу алкогольних напоїв. Тривалість дії для пива мала

¹ Розпоряджене буковинського ц. к. краєвого правительства ... щодо побору податку від вступних карт на публичні артистичні продукції і вистави всякого рода. *Там само*. Вип. ХІХ. С. 63–64.

² Закон о позволеню громаді міста Львова на побір оцлат на ціли добродієвні від представлень публичних. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1905. Львів: 3 друкарні В. Лозиньского. Часть ХVІІ. С. 310.

³ Там само. С. 311.

5-річний термін, а для горілки та інших солодових напоїв – аж до кінця 1913 р.¹ Окреме розпорядження крайового сейму регламентувало особливості цього оподаткування, процедуру подання відомостей про обсяги товару від продавців, покарання за порушення тощо². Тоді ж на аналогічні терміни було продовжено право Чернівців оподатковувати продаж алкоголю, у тому числі й вина, до 1914 р., а також м'яса і чиншу оренди чи забудови (попередня норма про мінімальний рівень у 50 гульденів була замінена на 100 крон). До цього варто додати і запровадження платні за санітарний огляд худоби, яка реалізовувалася для споживання. Відповідні тарифи, які було дуже деталізовано розписано, складала найбільше 2,16 крони «за вола, за бугая, корову і за бичка чи телицю» і знижувалися до 0,04 крони за 1 кг консервованого м'яса і вдвічі менше за таку ж кількість солонини³. У 1905 р. 10-річний привілей на запровадження додаткових зборів із продажу алкоголю вперше отримали Вашківці. Через рік платня за санітарний огляд худоби почала збиратися у Сторожинці за дещо нижчими порівняно із чернівецькими тарифами (в середньому на 5–10%).

Цей детальний опис розширення географії і зміни розмірів податкових зборів із різних товарів і послуг (алкоголь, м'ясо, огляд худоби) засвідчує підтримку крайової і центральної влади бажання міських управлінь покращувати власні бюджети за рахунок додаткових джерел фінансування. Перманентне розширення переліку населених пунктів, які отримували подібні привілеї хоч і поступалося масштабам Галичини та Правобережжя, де кількість міст була значно більшою, однак засвідчувало прискорення економічного

¹ Закон щодо дозволу на побір данини від споживи пива, горівки і осолоджених горячих напоїв в громаді Сторожинцях. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. університетська друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. VI. С. 13–14.

² Розпоряджене буковинського ц. к. краєвого правительства щодо способу після котрого має побирати ся громаді Сторожинцях громадска данина від споживи пива, горівки і осолоджених горячих напоїв. *Там само*. С. 14–20.

³ Закон, котрим уділяє ся краєвому головному містови Чернівцям дозвіл на побір належитости за санітарно-поліційні оглядини спроваджуваного сирого, консервованого і вже обробленого мяса і за надзир за тим же. *Там само*. Вип. XII. С. 33–34.

розвитку Буковини, насамперед на початку ХХ ст., і мало очевидні позитивні наслідки у вигляді нових інфраструктурних об'єктів та покращення благоустрою і санітарного стану громадських місць. Найбільш яскраво це проявилось на прикладі Чернівців, де з 1900 р. існував умовний «театральний податок», а у 1905 р. було запроваджено новий – «за вивіз сміття». У наступні роки перелік нововведених зборів розширювався: з купівлі-продажу нерухомості у 1906 р., із продажу трамвайних квитків у 1909 р. (25% для І класу, 20% для ІІ; від їх сплати звільнялися учні, діти та робітники)¹. Крім запровадження нових, продовжували зростати існуючі. Наприклад, у 1909 р. вчергове підвищилися тарифи на продаж горілки та худоби, у 1910 р. – пива. Одночасно із збільшенням розміру додаткових зборів поступово розширювалися й права магістрату Чернівців на стягування відсотків у разі несвоєчасної сплати податку. Наприклад, закон 1910 р. встановлював, що якщо борг від продажу пива перевищував 100 крон, то сума зростала на 5% річних, не рахуючи можливого штрафу, який в окремих випадках («якщо умисно затаєно данину») міг сягати 1000 крон². Стосовно цього товару ускладнювалася система контролю його вивозу за межі міста (для продажу в інших регіонах чи утилізації зіпсованого продукту) для мінімізації можливих зловживань і уникнення оподаткування.

До початку Першої світової війни до групи міст, які мали право на збір власного податку із продажу алкоголю, додалася Садгора (із 1909 до 1918 р.), а збільшення вже існуючих відбулося у Вашківцях та Радівцях (1910 р.). Характерно, що у 1910 р. аналогічні збори були запроваджені у таких великих селах, як Неполоківці та Руський Банилів.

¹ Закон із дня 27 жовтня 1909 р. про побір податку від білетів до їзди через міську громаду Чернівці взглядом трамваєвої дороги управляваної електрикою в області краювого головного міста Черновець. *Там само*. Річник 1909. Вип. LVI. С. 267-269.

² Закон, котрим призволяє ся краювому головному містови Чернівцям на побір данини від споживи пива. *Там само*. Річник 1910. Чернівці: Ц. к. університетска друкарня Р. Екхардта, 1911. Вип. XVI. С. 46.

Незалежно від регіону, фінанси виступають одним із основних показників оцінки ефективності діяльності органів міського управління. Формування бюджету міста з дотриманням позитивного сальдо належало до першочергових напрямів роботи органів місцевого самоврядування. До переліку населених пунктів, які не виконували цього завдання, майже постійно входили столичні центри (Київ, Львів, Чернівці), змушені для виправлення ситуації клопотати про отримання позик. У Східній Галичині в 1874 р. від'ємне сальдо мали бюджети чотирьох міст (Перемишль, Снятин, Сокаль, Ярослав), у 1886 р. – шести (Галич, Дрогобич, Перемишль, Сокаль, Станіслав, Яворів), у 1906 р. – семи (Бучач, Городок, Золочів, Коломия, Станіслав, Сянок, Яворів)¹. У 1885 р. газета «Буковина» повідомляла: «Чернівецька громада має у наступному році 248195 злотих (гульденів) прибутку, 320209 витрат; недобір має покритися з податків, з яких залишиться ще 2062 злотих (гульденів) чистого прибутку»². Ситуація із дефіцитом коштів постійно виникала не лише на Буковині, а й у багатьох інших регіонах Австро-Угорщини. Так, у 1876 р. загальний обсяг від'ємного сальдо державного бюджету складав понад 32 млн гульденів, 1877 р. – більше 25 млн, 1878 р. – 21 млн, 1879 р. – 26 млн, 1880 р. – 8,5 млн гульденів³. Лише проведення грошової реформи у 1892 р. дещо стабілізувало ситуацію.

Причини наростання дефіциту міських бюджетів багато в чому визначалися неефективним розподілом коштів. Лєвова частка прибутків йшла на утримання чиновницького апарату та організацію функціонування різноманітних служб. Щодо багатьох міст із дефіцитним бюджетом відсоток відповідних витрат сягав 75–80%, а то й більше. Виправлення ситуації відбувалося за рахунок підвищення податків, основний тягар яких лягав на

¹ Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття ... С. 362–364.

² Дрібні вісті. *Буковина*. 15 жовтня 1885. Ч. 20. С. 5.

³ Із думи державної. *Буковина*. 1 марта 1885. Ч. 5. С. 3.

плечі незаможних верств населення, які до того ж не мали права голосу на виборах.

У силу різних причин у практику входила несвоечасна сплата містянами різноманітних зборів. У 1888 р., щоб подолати цю проблему, для Чернівців було впроваджено штрафи/відсотки за відстрочку, які набували сили після 14 днів несплати. Їхній розмір складав «за кожних 100 гульденів і за кожний день по 1½ крейцера». Це мало дещо стабілізувати міські прибутки і унеможливити виникнення несподіваного дефіциту бюджету¹. У 1893 р. підхід дещо змінився: відтепер розмір відсотків складав 1,3 крейцера за кожний день із наступного після несплати, без двотижневого очікування.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. інформацію про «міські прибутки та витрати» регулярно збирало Міністерство внутрішніх справ Російської імперії. Стосовно Волинської губернії ці цифри у вигляді додатків до щорічних звітів губернатора щороку публікувалися і дозволяють об'єктивно оцінити результативність діяльності органів міського самоврядування, адже, з одного боку, бюджетні показники відображали дійсний стан економічного розвитку, а з другого, прямо впливали на рівень добробуту жителів і конкретного населеного пункту загалом. Спочатку, у 1880-х рр., на основі поданих даних робився загальний висновок про надходження порівняно із минулим роком (наприклад, «досить посередні» у 1885 р., «взагалі дуже задовільні» у 1886 р.), а пізніше, з кінця ХІХ ст., почали конкретно перераховуватися міста, у яких було зафіксовано падіння: у 1895 р. – Житомир, Ковель, Старокостянтинів, Заслав, Острог; у 1899 р. – Житомир, Новоград-Волинський, Ковель, Овруч². Цікаво,

¹ Закон, которим краєвому головному месту Черновцям уделаеся выберати процента отстрочки за громадски налоги... *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1888. Черновцы: 3 печатни Р. Екхардта. Ч. ІХ. С. 112–113.

² Обзор Волынской губернии за 1885 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1886. С. 22; Там само ... за 1886 г. ... Житомир, 1887. С. 30; Там само ... за 1895 г. ... Житомир, 1896. С. 22; Там само ... за 1899 г. ... Житомир, 1900. С. 26.

що на початку ХХ ст. такі порівняння із попереднім роком вже не публікувалися, залишилися лише дані про прибутки/видатки. Традиційно відзначалися міста, де було зафіксовано дефіцит бюджету. Наприклад, у 1903 р. – це Острого, Старокостянтинів і Дубно; у 1906 р. – Житомир та Новоград-Волинський; у 1909 р. – Кременець, Ковель, Овруч, Луцьк, Новоград-Волинський; 1912 р. – Житомир, Кременець, Луцьк та Острого¹. Важливим показником неодмінно були показники недоїмок із розподілом по містах (див. табл.).

Таблиця 4.1.2
Недоїмки міст Волинської губернії у 1886–1914 рр.²

Місто	Недоїмки (у тис. руб., на початок указанного року)						
	1886	1896	1900	1904	1907	1910	1915
Житомир	26,8	13,85	10,4	30,73	632,45	555,03	801,54
Володимир-Волинський	3,4	2,9	2,84	3,82	8,8	8,57	17,55
Дубно	4,03	0,003	0	0	12,93	відсут. інф.	33
Заслав	6,1	6,3	1	0,3	8,58	відсут. інф.	0,13
Ковель	3,92	9,6	17,15	2,65	17,47	21,72	30,88
Кременець	0,14	4,68	6,65	3,2	0	14,08	38,57
Луцьк	8,02	5,55	6	8,66	17,9	8,4	8,4
Новоград-Волинський	8,2	21,2	23,7	41,85	60,8	59,48	74,02
Овруч	0,92	0,72	0,15	0,15	0	відсут. інф.	відсут. інф.

¹ Там само ... за 1903 г. ... Житомир, 1904. С. 38; Там само ... за 1906 г. ... Житомир, 1907. С. 26; Там само ... за 1909 г. ... Житомир, 1910. С. 39; Там само ... за 1912 г. ... Житомир, 1913. С. 57.

² Складено за: Обзор Волынской губернии ... [вказані роки].

Острог	4,4	8	1,92	3,53	6,37	2,79	1,77
Рівне	2,96	13,6	8,55	11,1	5,06	3	280,07
Старокостянтинів	0	2,4	4,64	4,2	9,91	відсут. інф.	відсут. інф.
Загалом	≈68,9	≈88,8	≈83	≈110,2	≈783,3	≈673,1	≈1286

Однак, офіційна звітна документація не завжди демонструвала об'єктивну картину. У цьому можна переконатися на прикладі загальних статистичних даних за 1904 р., які засвідчують стовідсоткову відповідність видатків і прибутків або навіть профіцит (див. табл.).

Таблиця 4.1.3
Міські бюджети міст Правобережжя у 1904 р. (у тис. руб.)¹

Волинська губернія			Київська губернія			Подільська губернія		
місто	прибутки	видатки	місто	прибутки	видатки	місто	прибутки	видатки
Житомир	393,0	393,0	Київ	3048,6	3048,6	Кам'янець-	173,4	173,3
Володимир-	23,8	23,8	Бердичів	188,0	188,0	Подільський		
Волинський			Васильків	37,4	34,4	Балта	54,2	52,3
Дубно	30,2	30,2	Звениго-	71,7	71,7	Брацлав	23,0	16,7
Заслав	13,0	13,0	родка	22,3	22,3	Вінниця	136,8	111,1
Ковель	46,5	46,5	Канів	8,4	6,2	Гайсин	36,7	36,4
Кременець	36,6	36,6	Липовець	27,1	27,1	Летичів	16,6	18,4
Луцьк	36,5	36,5	Радомишль	40,2	39,7	Літин	28,2	28,2
Новоград-	54,4	54,4	Сквира	44,6	44,6	Могилів	62,0	62,0
Волинський			Тараща	95,0	95,0	Нова Ушиця	27,5	23,4

¹ Города России ... Т. 1 ... С. 144.

Овруч	6,3	6,3	Умань	176,7	176,4	Ольгопіль	30,2	22,4
Острог	31,7	31,7	Черкаси	32,8	32,8	Проскурів	45,0	45,0
Рівне	56,5	56,5	Чигирин	11,1	4,5	Ямпіль	7,6	7,6
Старо- костянтинів	17,7	17,7	Богуслав			Бар	65,3	61,1
						Вербовець	2,7	2,7
						Сальниця	9,9	7,0
						Стара Ушиця	7,6	7,6
						Хмільник	20,3	20,3
Співвідношення – 100%			Співвідношення – 100,33%			Співвідношення – 107,4%		

Як бачимо, за офіційними даними на початку ХХ ст. бюджет лише одного із поданих у таблиці правобережних міст був дефіцитним (Летичів на Поділлі). У п'яти містах Київської губернії та дев'яти Подільської надходження перевищували видатки. Саме така позитивна статистика на фоні наявності великої заборгованості дає серйозні підстави для думок про певну суб'єктивність офіційних даних. Значні порушення норми про бездефіцитний бюджет були зафіксовані у двох київських передмістях – Деміївці (5,9 тис. руб. прибутків проти 8 тис. руб. видатків) та Солом'янці (2,7 проти 8,3 відповідно). Крім іншого, дані щодо розміру бюджету кожного міста прямо корелюються із чисельністю його населення та політико-економічним статусом. Яскраво вираженим є домінування губернських центрів (за деяким винятком Кам'янця-Подільського, який відставав від Бердичева та Черкас), а на їхньому фоні – беззаперечне лідерство Києва. У загальній групі регіональних міст виділяються такі більш потужні економічні центри, як Вінниця, Умань, Звенигородка, Бар, Могилів, Рівне, Новоград-Волинський та Балта. Система формування бюджету була (і залишається по сьогодні) такою, що від рівня розвитку торгівлі,

промисловості й загалом інфраструктури залежало наповнення скарбниці конкретного населеного пункту.

Загальна статистика по містах усієї Російської імперії станом на 1901 р. засвідчує, що основними джерелами наповнення їхніх бюджетів були надходження від: 1) податків ($\approx 30,9\%$); 2) міського майна та оброчних статей ($\approx 23,1\%$); 3) міських підприємств ($\approx 17,6\%$); 4) інших видів прибутку – урядових і земських субсидій, кредитних установ, плати за навчання, за лікування та ін. ($\approx 28,4\%$)¹. Варто додати, що урядові дотації зазвичай спрямовувалися на утримання поліції, квартирування військових, розвиток освіти, однак у перших двох випадках склали досить незначний відсоток від загальних витрат за рахунок місцевих громад.

Фінансова політика міст Правобережної України у досліджуваний період характеризувалася перманентним пошуком додаткових джерел наповнення бюджету. У загальноімперському контексті з приводу цієї проблеми тогочасний дослідник, публіцист О. Михайловський на початку ХХ ст. відзначав нездатність податкової системи, запровадженої «Положенням» 1892 р., задовольняти повною мірою матеріальні потреби. За його словами, навіть підвищення оподаткування населення до максимально дозволених розмірів, зростання ефективності використання земельної власності, майна та підприємств дозволить лише на незначний термін ліквідувати проблеми наповнення міських скарбниць. Пропонований ним рецепт вирішення проблем передбачав надання органам самоуправління права на запровадження податку на прибуток і на ріст вартості нерухомого майна жителів від покращення інфраструктури коштами місцевих бюджетів (наприклад, у результаті влаштування парку чи прокладання нової вулиці), розширення оподаткування торгово-промислової діяльності, зміни принципу визначення розмірів

¹ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России ... С. 79.

оціночного збору¹. Інакше кажучи, О. Михайловський, справедливо констатує наявність проблем у формуванні міських бюджетів, які стосувалися й Правобережжя, пропонував, на нашу думку, занадто простий підхід для їхнього вирішення: пошук «цілого ряду нових дохідних джерел» у вигляді запровадження низки податків. У той же час без належної уваги він залишив зворотний бік медалі, тобто такий аспект, як перекладання державою низки своїх обов'язкових статей видатків на органи місцевого самоврядування.

Про актуальність питання щодо недосконалості системи формування міських бюджетів свідчать наступні дані про розміри заборгованості (див. табл.).

Таблиця 4.1.4
Заборгованість міст Правобережжя у 1904 р. (у тис. руб.)²

Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
місто	розмір боргу	місто	розмір боргу	місто	розмір боргу
Житомир	471,8	Київ	2740,7	Кам'янець-	206,9
Володимир-		Бердичів	26,4	Подільський	
Волинський	11,4	Васильків	6,0	Балта	–
Дубно	29,7	Звенигородка	20,0	Брацлав	–
Заслав	8,9	Канів	–	Вінниця	71,1
Ковель	15,2	Липовець	1,1	Гайсин	1,5
Кременець	–*	Радомишль	–	Летичів	8,0
Луцьк	–	Сквира	–	Літин	1,3
Новоград-		Тараща	–	Могилів	7,9
Волинський	88,7	Умань	53,0	Нова Ушиця	5,0

¹ Там само. С. 82–88.

² Города России ... Т. 1 ... С. 144.

* Тут і далі в таблиці цим знаком позначено відсутність даних.

Овруч	–	Черкаси	93,3	Ольгопіль	11,7
Острог	8,1	Чигирин	–	Проскурів	28,6
Рівне	–	Богуслав	–	Ямпіль	1,0
Старо-костянтинів	14,4			Бар	15,9
				Вербовець	0,3
				Сальниця	22,8
				Стара Ушиця	11,0
				Хмільник	–

Ці дані, а також інформація з інших джерел і досліджень істориків демонструють наявність заборгованості фактично у кожного міста. При цьому в деяких її розмір майже дорівнював або навіть перевищував річний бюджет (Кам'янець-Подільський, Новоград-Волинський, Дубно, Сальниця, Стара Ушиця). Крім вказаних факторів об'єктивного характеру (специфіка законодавчої бази, яка обмежувала джерела доходів), додатковими причинами цього були неефективна управлінська політика, а також реалізація масштабних інфраструктурних проєктів. У Києві серед таких можна назвати будівництво Політехнічного інституту, будинку для думи, гавані, публічної бібліотеки, ринку на Бессарабській площі, міського училища, викуп каналізації та міської залізниці. Періодично бралися позики для будівництва казарм і поліцейських дільниць, що дає змогу сучасним дослідникам говорити про нераціональний характер подібних витрат¹.

Поряд із аналізом явищ, які негативно впливали на фінанси правобережних міст, доцільно вказати на поступовий ріст їхніх бюджетів протягом всього пореформеного періоду. Наприклад, якщо на початку 1860-х рр. лише п'ять міст

¹ Глизь Ю.І. Київська міська дума ... дис. ... С. 93.

Волині та Поділля мали у своєму щорічному розпорядженні кошти в сумі більше 10 тис. руб., то на початку 1910-х рр. межу в 100 тис. руб. перетнуло сім міст Подільської губернії, а п'ять міст Волинської витрачали понад 50 тис. руб. У абсолютних цифрах лідирували знову ж таки губернські центри, у пропорційних – такі регіональні центри Поділля, як Вінниця (ріст бюджету за період 1861–1913 рр. складав понад 44 рази), Бар (понад 40 разів), Гайсин (понад 28 разів). На Волині відповідні показники були значно скромніші: бюджет Рівного за 1861–1911 рр. зріс «лише» у 8,7 рази, Ковеля – у 6,1 рази, Заслава – у майже 5 разів¹. Щоправда, не варто забувати, що вартість грошей за цей час неухильно знижувалася.

Одним із дієвих джерел зростання бюджетів міст стали надходження від уже згадуваного оціночного збору з нерухомого майна. Його розмір міг становити не більше 10% від річного прибутку або не більше 1% від загальної вартості. Зазвичай органи міського самоуправління відштовхувалися саме від останнього показника, тож поставало питання об'єктивної оцінки. Нерідко відповідна робота спеціальних оціночних комісій викликала нарікання з боку заможних міщан, власників підприємств і заводів, та навіть державних установ, губернської та військової адміністрацій. Наприклад, на початку 1870-х рр. подібні конфлікти зафіксовано у Києві, коли на встановлення завищеної суми скаржився мільйонер Л. Бродський та управління Південно-Західної залізниці, а від сплати податку ухилялося інженерне відомство Київської фортеці².

Водночас непоодинокими були випадки зловживання становищем і з боку членів оціночних комісій, які, будучи заможними домовласниками, свідомо занижували розміри зборів або взагалі оминали увагою окремі будинки. У перші роки після проведення міської реформи 1870 р. сюди додавався ще й дефіцит кваліфікованих чиновників, які мали здійснювати цю роботу. Як

¹ Див.: Єсюнін С.М. Міста Поділля ... С. 82; Прищепа О.П. Вказ. пр. С. 165.

² Глизь Ю.І. Вказ. пр. С. 79–80.

результат, міські бюджети недоотримували суттєві кошти, і потреба у фінансах зберігала актуальність. Подібні зловживання фіксувалися у Києві, Кам'янці-Подільському, Житомирі. Поступово такі негативні прояви зменшувалися, оскільки реформа 1892 р. підвищила майновий ценз, тому деякі домовласники не захотіли втрачати виборче право через зниження вартості їхніх статків. До цього процесу долучалася і держава, створюючи спеціальні комісії для проведення кадастру нерухомості. Зазвичай у їхньому складі працювали податкові інспектори та представники казенних палат. Про масштаби недооцінки вартості нерухомості на прикладі окремого міста можна судити на основі результатів діяльності подібної комісії у Ковелі в 1892 р. Кадастр зафіксував таке зниження більш, ніж у 2 рази – із 390 тис. руб. до 173,5 тис. руб. Причинами подібних розбіжностей і майже повсюдної недооцінки міської нерухомості були не лише свідомі зловживання, а й відсутність єдиної об'єктивної методики визначення ринкової вартості та рівня дохідності об'єкта оцінки¹. Проте, поступовий ріст цін на будинки і землю, швидке розширення меж та розбудова міст наприкінці XIX – на початку XX ст. зумовили суттєве збільшення цієї статті прибутку. Зокрема, розміри оціночного збору з нерухомого майна у Луцьку за 1861–1911 рр. збільшилися у 21 раз, у Ковелі – в понад 19 разів. У першому із двох вказаних міст його розмір був прив'язаний до 1% вартості майна, у другому – до 10% прибутку. За підрахунками О. Прищепи, загальна сума цих зборів складала у середньому 42% від усіх прибутків приватновласницьких міст Волині (які не мали права розпоряджатися землею), а у решті – $\approx 25\%$ ². Для порівняння, у Києві в 1900 р. їхня частка у бюджеті

¹ Козак Л.В. Становлення системи міського оподаткування у 80-х – на початку 90-х рр. XIX ст. (за матеріалами Волинської губернії). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка. Фінансова система України. 2008. Вип. 10, Ч. 1. С. 108.

² Прищепка О.П. Вказ. пр. С. 161.

становила лише 10,5%, хоча інтенсивна забудова міста сприяла підвищенню цього показника станом на 1913 р. до 17,3%¹.

Статистичні дані щодо суттєвого зростання загального розміру міських прибутків нівелюються після перерахунку суми прибутку на кількість жителів, і, на наш погляд, саме ці цифри демонструють реальний стан справ (див. табл.).

Таблиця 4.1.5

**Міста Правобережжя з найбільшим прибутком на одного жителя
(1904 р., у руб.)²**

Волинська губернія		Київська губернія		Подільська губернія	
місто	розмір прибутку	місто	розмір прибутку	місто	розмір прибутку
Житомир	4,4	Київ	9,5	Кам'янець-	
Новоград-		Черкаси	5,1	Подільський	4,3
Волинський	2,8	Звенигородка	3,7	Нова Ушиця	4,0
Ковель	2,1	Тараща	3,6	Вінниця	3,8
Острог	2,0	Чигирин	3,0	Гайсин	3,3
Кременець	2,0	Бердичів	2,9	Літин	2,7
Володимир-		Умань	2,5	Брацлав	2,3
Волинський	1,9	Канів	2,4	Могилів	2,3
Дубно	1,9	Радомишль	2,2	Балта	2,1

Наведена статистика засвідчує, що рівень міських прибутків із розрахунку на одного мешканця залишався досить низьким, що не дозволяло повною мірою розвивати комунальне господарство, інфраструктуру та соціальну сферу. Такий

¹ Коиавя Н.Н. Финансы г. Киева. *Киевские городские известия*. 1917. № 9. С. 12.

² Города России ...Т. 1 ... С. 144.

стан речей був характерний не лише для Правобережжя, а й інших українських регіонів та загалом Російської імперії. Наприклад, у містах Катеринославської губернії відповідні показники для основних міст коливалися від 1,2 до 8,6 руб. на одного жителя, Полтавської – від 1,2 руб. до 9,0 руб., Таврійської – від 1,8 руб. до 13,9 руб., Харківської – від 1,1 руб. до 10,2 руб., Чернігівської – від 1,0 руб. до 8,4 руб. тощо. До показника в 10 руб., зазвичай, наближалися (або перетинали) лише найбільші торгово-промислові та адміністративно-політичні центри: Ялта (13,9), Одеса (11,2), Балаклава (10,7), Харків (10,2), Феодосія (9,3), Миколаїв (9,1), Полтава (9,0), Маріуполь (8,6), Бердянськ (8,5), Чернігів (8,4), Севастополь (8,4)¹.

Загальна картина демонструє відставання правобережних міст від наведених показників. Не беручи до уваги загальну для усіх губерній причину – специфіку законодавства, що обмежувало місцеві органи влади у пошуку джерел коштів, – пояснення криється у невисокому рівні економічного розвитку регіону. Адже саме від цього показника залежав рівень надходжень від торгових закладів, промислових свідоцтв і патентів, муніципальних і концесійних підприємств, торгових мит, міської власності тощо.

Потенціал перерахованих статей міг суттєво послабити податкове навантаження на пересічних мешканців та забезпечити спрямування необхідних сум на користь розвитку соціальної інфраструктури. Натомість більшість бюджетних коштів витрачалася на такі напрямки: утримання міських управлінь, урядових установ та поліції, квартирування військових. Це були обов'язкові статті, тож лише після цих виплат грошові залишки могли спрямовуватися на утримання й розвиток вуличної інфраструктури, фінансування мережі медичних, освітніх та культурних закладів, підтримку належного санітарно-гігієнічного стану. Хронічний дефіцит коштів, як було вже сказано, зумовлював необхідність у позиках які у подальшому, разом із відсотками, ставали одним із

¹ Там само. С. 156, 387, 388.

головних напрямів витрат. Інакше кажучи, те, що формувало обличчя і вигляд міста, соціальний добробут його жителів, фінансувалося в останню чергу і далеко не повною мірою. Як правило, питома вага витрат на благоустрій не перевищувала 10% бюджету, а досить часто була значно менше. Те ж саме стосувалося й культурно-освітніх закладів, а також медичних і санітарних потреб.

Як вже зазначалося, у 1889 та 1896 рр. у Галичині було суттєво розширено перелік міст і містечок, які отримали самоврядні права. Зважаючи на це, упродовж наступних років, крім безпосередніх змін у їхньому управлінні, відбувалося й розширення фінансових прав. Перш за все, це стосувалося можливості запроваджувати додаткові збори до основних споживчих податків. На відміну від кінця 1860-х – 1870-х рр., коли ця практика лише почала впроваджуватися щодо великих міст (Львів, Станіслав, Броди, Перемишль, Стрий тощо) і відповідні дозволи мали короткотривалу дію (спочатку 1 рік, потім 3, далі 5 і т. д.) із періодичними пролонгаціями, на початку ХХ ст. їхній термін, зазвичай, становив 10 років. Саме так було із містечком Скалат, яке із 1901 р. почало практикувати додаткові збори на вироблений у межах громади алкоголь «чи то на продаж, чи на власний ужиток»¹.

Паралельно з цим розширювався перелік міст, які отримували на різні терміни (найбільш часто 3–5 років, знову ж таки із наступною пролонгацією) право запровадити додаткові збори до основних консумційних податків або за фіксованим тарифом:

1) 1901 р.: м'ясо і вино – Золочів, Яворів, Косів; вино – Горлиці; алкогольні напої («трунки»: горілка та різні спиртові напої: пунш, мед, вишняк, сливовиця,

¹ Закон о призволеню громаді міста Скалат на побиране громадских оплат від спіритусових напоїв, пива, меду і т. и. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківским*. Рік 1901. Львів: 3 печатні В. Лозинського. Часть I. С. 2–3.

лікер тощо) – Делятин, Заліщики, Печеніжин, Стрий, Косів, Ходорів, Рудки, Товмач, Тартаків, Яблунів, Струсів, Рогатин;

2) 1902 р.: м'ясо – Тереховля; м'ясо і вино – Гусятин, Коломия, Жовква; алкогольні напої – Тисмениця, Кам'янка-Струмилівська, Куликів;

3) 1903 р.: м'ясо – Кристинопіль, Белз, Надвірна; м'ясо і вино – Калуш, Тернопіль, Хоростків; вино – Бережани, Чортків, Судова Вишня; чинш найму – Перемишль; алкогольні напої – Горлиці, Турка; пиво – Горлиці, Судова Вишня; утримання собак – Сколе;

4) 1904 р.: м'ясо – Дрогобич, Городенка, Бережани; м'ясо і вино – Бучач, Снятин, Сокаль; алкогольні напої – Добромиль, Сколе;

5) 1905 р.: м'ясо – Збараж; м'ясо і вино – Отинія; алкогольні напої – Товсте; пиво – Бібрка та ін.

У деяких випадках при наданні дозволів бралися до уваги показники чисельності населення. Зокрема, це стало вирішальним для Стрия, де на кінець 1900 р. було зафіксовано проживання більше 20 тис. осіб¹. Натомість у той же час додаткові збори за проїзд, зважаючи на статус доріг, запроваджувалися здебільшого кількома найбільшими містами (у Східній Галичині – Львів) та повітовими радами. Не рахуючи вказаних, серед них здебільшого ті, які отримали самоврядні права у 1889 р. Наприклад, Жовква, Тернопіль, Бережани, Бучач уперше отримали відповідне «копиткове» право у 1897 р. У подальшому воно пролонгувалося з метою «улекшення тягару удержання в добрім стані улиць, пляців і доріг мійських». У 1903 р. плату за в'їзд до Жовкви було зафіксовано на рівні від 2 до 4 гелерів залежно від способу пересування (як правило найбільше для впряженої худоби, найменше – для невпряженої і погонної)². У 1905 р. для

¹ Оголошене ц. к. Дирекції скарбу о побираню податку від м'яса в містах Ярослав, Стрий, Бохня, Хшанів і Яворів. *Там само*. Часть VIII. С. 229.

² Розпоряджене Виділу краєвого о продовженю громадї міста Жовкви концесії на побір мита копиткового на дальші три літа. *Там само*. Річник 1903. Львів: 3 друкарні В. Лозинського. Часть IX. С. 397–398.

Станіслава аналогічний збір встановлювався у розмірі 1–6 гелерів. Усі надходження традиційно витрачалися на вуличну інфраструктуру¹.

Крім того, на початку ХХ ст. такі міста, як Станіслав, Броди, Мостиськ, Бучач, Калуш, Сколе, Чортків, Надвірна, Долина, Кути, Краковець, Самбір, Коломия та інші, отримували пролонговані і водночас уточнені/розширені, дозволи на продовження різних митних зборів, головним чином від продажу певних видів товарів.

У наступні після вищезгаданих 1901–1905 рр. фінансові права галицьких міст продовжували розширюватися, і система місцевого оподаткування продажу м'яса та алкоголю поступово охоплювала навіть невеликі містечка, які отримали самоврядування відповідно до закону 1896 р. Серед подібних Богородчани, Комарно, Будзанів, Підволочиськ, Рава-Руська, Щирець, Радимно, Монастириська, Язловець, Залізці, Миколаїв, Мости Великі та ін. Деякі з них напередодні Першої світової війни отримали право оподатковувати утримання собак. Паралельно із цим розширювалися повноваження більших міст, зокрема у напрямку зборів із чиншу найму (Калуш) або розважальних заходів (Стрий, Бучач). В останніх випадках кошти традиційно витрачалися на благодійність, наприклад, на поповнення «фонду убогих»².

До початку Першої світової війни фактично кожне місто і містечко Галичини користувалося широкими фінансовими правами і черпало додаткові матеріальні ресурси від продажу м'яса, вина й інших алкогольних напоїв, утримання собак, чиншу найму та в'їзду на його територію. Утім, незважаючи на те, що це покращувало стабільність бюджетної системи та сприяло розвитку окремих сфер життєдіяльності (наприклад, освітньої, благодійності, утримання

¹ Закон о позволеню громаді міста Станиславова на побір мита копитового. *Там само*. Річник 1905. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XVII. С. 306–309.

² Закон о позволеню громаді міста Стрий на побір оплат поліційних від публичних представлень на фонд убогих. *Там само*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть VIII. С. 188–190.

вулиць та ін.), проблеми наростання заборгованості і дефіциту бюджету залишалися актуальними для цього регіону.

При цьому єдиної уніфікованої системи надання містам права на запровадження додаткових зборів не існувало ні у Галичині, ні в Буковині. Кожен випадок розглядався крайовою та імперською владою, встановлювалися різні терміни (від 1 року до 10) й розміри податку (відсоткового або фіксованого). Лише у 1909 р. було встановлено 5 років як максимальний термін дії будь-якого дозволу для усіх населених пунктів. Щоправда, імператорське рішення могло обходити цю норму закону, що й траплялося час від часу. Наприклад, у 1909 р. Борислав, який отримав самоврядні права у 1906 р., запровадив додатковий збір на алкогольні напої до 1919 р.¹ У наступному році закон обмежив 10-ма роками максимальний термін дозволу на подібні додаткові збори «від трунків». І вже до кінця 1911 р. більшість галицьких міст скористалися таким правом.

У контексті аналізу фінансової спроможності міст Галичини особливо виділявся Львів. Його коронний статус, політична роль і економічне значення дозволяли отримувати великі кошти як позику. Лише у 1908 р. Львів клопотав про отримання двох сум 10 млн крон та 14 млн крон. Ці кошти планувалося витратити на розширення трамвайної мережі, побудову електростанції, нових шкіл, каналів, брукування вулиць та ін. Друга сума виділялася на 60 років під 4% річних². Для порівняння: у 1895 р. Житомир клопотав про позику у розмірі 200 тис. руб. під 5% річних для проведення водопроводу³.

¹ Закон о позволеню громаді Борислав на побір оплат громадских від напоїв спіритусових. *Там само*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XXI. С. 267–268.

² Закон о позволеню громаді міста Львова на зятягнене за порукою краю позички в сумі 14,000.000 корон. *Там само*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XXV. С. 353.

³ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 496. Арк 12–15.

Додатковим джерелом прибутків для деяких галицьких міст були розподілені із крайового фонду «шинкарські оплати» (пропінаційні кошти). За прогнозами 1905 р. загальна щорічна сума надходжень від цієї статті планувалася на рівні 7 млн крон, однак, наприклад, у 1910 р. 37 тутешніх міст отримали лише 2,225 млн крон. Найбільші суми отримали такі міста Східної Галичини, як: Перемишль – 244,91 тис. крон, Коломия – 167,24 тис., Станіслав – 152,08 тис., Стрий – 128,11 тис., Самбір – 110,8 тис., Тернопіль – 99,87 тис., Золочів – 80,4 тис., Дрогобич – 66,82 тис., Броди – 47,23 тис., Городок – 33,25 тис., Жовква – 32,85 тис., Снятин – 32,74 тис. крон та ін.¹

Повертаючись до Правобережжя, на прикладі Вінниці можна сформулювати уявлення про середньостатистичні особливості витрат міської казни. Так, у 1911 р. основні кошти (≈ 187 тис. руб.) спрямовувалися на: виплату боргів (24,6%), утримання міських будівель та нерухомого майна (14,8%), утримання міської поліції (12,9%), благоустрій (10,2%), народну освіту (9,5%), утримання міського управління та сирітського суду (9%), військову квартирну повинність (6,9%), утримання пожежної команди (3,7%), медицину, ветеринарію та санітарію (3,2%), утримання урядових установ (1,2%), інше – 4%². Як бачимо, заборгованість, бюрократичний та поліцейський апарат поглинали більше половини річного бюджету.

Про недостатньо ефективне управління містом свідчила й загальна сума та структура боргів (див. табл.).

Таблиця 4.1.6

Структура заборгованості Вінниці у 1911 р.³

¹ Закон для Королівства Галичини о розділі 2,250.000 корон річно межі 37 міст, посідаючих до кінця року 1910 на своїм обшарі виключне право пропінації. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківским*. Річник 1910. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XIII. С. 227–229.

² Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 121-зв.

³ Там само. Спр. 23. Арк. 241.

Назва статті заборгованості	Розмір (руб.)
Побудова водопроводу	70 200
Побудова саперних казарм	50 000
Міське електричне освітлення	40 000
Побудова приміщення для вчительської семінарії та церкви при ній	21 000
Побудова будівлі міського театру	15 404
Побудова будівель двох 4 класних училищ	10 686
Побудова будівлі окружного суду	8929
Побудова військових обозних сараїв	8412
Іконостас семінарської церкви та церковне начиння	6532
Спорудження будівлі вчительського інституту	5000
Побудова будівлі електричної станції	4502
Побудова будівлі 2-ї жіночої гімназії	4000
Купівля присадибної ділянки для будівлі думи	3191
Купівля землі під театр	2836
Брукування навколо учительського інституту	2057
Меблі для 2-ї жіночої гімназії	1804
Побудова сараю при міському театрі	1714

Отже, абсолютна більшість витрат була пов'язана з інфраструктурними проектами, в тому числі з армійськими та конфесійними будівельними роботами ($\approx 30\%$ усіх боргів).

Незважаючи на частково окреслені негативні тенденції, пов'язані із зростанням заборгованості міста, у цей період також спостерігалось подальше збільшення бюджету. Зокрема, у 1915 р. його розмір вперше перевищив пів мільйона рублів, із яких на утримання міських будівель та нерухомого майна

планувалося витратити 34%, виплату боргів – 21,9%, утримання міської поліції – 8%, благоустрій міста – 7,3%, медицину, санітарію та ветеринарію – 6,9%, на народну освіту – 6,7%, утримання управління та сирітського суду – 5,2%, військову квартирну повинність – 2,4%, утримання пожежної команди – 1,7%, інше – 5,9%¹. Отже, порівняно із наведеними даними 1911 р., спостерігалася тенденція зростання витрат на утримання нерухомості та чиновницького апарату і, разом із тим, на благоустрій, а також скорочення – на освіту і медицину.

Таким чином, протягом другої половини XIX – початку XX ст. бюджети міст Правобережної України, Галичини та Буковини зазнали суттєвих змін, які мали далеко неоднозначний характер. Запровадження у 1860–1880-х рр. (залежно від регіону та місцевості) міського самоуправління мало позитивний характер для розширення участі містян у розподілі коштів громади, порівняно із попереднім періодом. До того ж в умовах прискореної урбанізації спостерігалася невпинне збільшення розмірів місцевих бюджетів.

4.2. Модернізація сфери комунального господарства

Отримання містами права на самоуправління означало й передачу виборним органам влади зобов'язань щодо розвитку комунальної інфраструктури. Модернізаційні процеси та наростаюча урбанізація актуалізували низку проблем, пов'язаних із низькою якістю або взагалі відсутністю цивілізаційних послуг. Зважаючи на це, міські управління почали звертати системну увагу на потребу в громадському транспорті, централізованому водопостачанні та водовідведенні, електричному освітленні, брукованих вулиць, кам'яних будинків та ін. Хронічний брак фінансів визначив

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 26. Арк. 110–110-зв.

розробку механізмів залучення приватних інвестицій. Для великих міст, які першими отримали самоврядування, було характерним надання приватним особам права на виконання певних послуг, насамперед водопостачання. Утім, поширення випадків недобросовісного виконання своїх обов'язків, монополізація становища і відсутність дієвих важелів контролю їхньої діяльності з боку органів управління не ліквідовували ту чи іншу проблему. Тому поступово на ринок надання цивілізаційних послуг почали виходити концесійні підприємства, орендні відносини, а приватні особи втрачали/передавали свої права. Нерідко місто передбачало механізм викупу підприємства через певний період.

Варто виділити об'єднану ознаку для діяльності міських управлінь у цій сфері незалежно від регіону: майже ніколи фінальна сума запланованих витрат на той чи інший проєкт не збігалася із планованим бюджетом на момент розробки кошторису. Це пояснюється низкою факторів різного характеру – відсутність досвіду і нерозуміння повноти картини, об'єктивні процеси росту цін на матеріали та послуги, швидке зростання масштабів запланованого на фоні розростання міст і збільшення чисельності населення, висока зацікавленість виконавців у отриманні додаткового прибутку, у тому числі й за рахунок завищення вартості чи навіть певних зловживань чиновників. Тож непорозуміння і конфлікти між міською владою та приватними компаніями були ще однією характерною рисою процесів модернізації комунальної сфери наприкінці XIX – на початку XX ст.

Традиційно лідируючі позиції за рівнем розвитку комунальних послуг займали адміністративні центри регіонів – Київ, Львів, Чернівці, Житомир. Однак за деякими окремими показниками спостерігалася неоднозначна картина. Наприклад, у Києві централізований водогін, як вже вказувалося, запрацював із 1872 р., у Бердичеві – із 1896 р., Житомирі – із 1898 р. Натомість на Поділлі

відповідний процес розпочався лише у 1910-х рр.: у Проскурові – у 1910 р., Вінниці та Кам'янці-Подільському – у 1912 р.¹

Кілька етапів розвитку системи водопостачання можна виділити на прикладі Києва. У 1870–1872 рр. виключним правом на надання цих послуг на 50 років наперед володів інженер-полковник А. Струве. Із 1872 р. це право перейшло до новоствореного Товариства водопостачання, яке централізовано побудувало систему водопостачання. За договором місто мало право викупити підприємство через 25 років із виплатою десятикратного річного прибутку. Плату за користування водою було встановлено у розмірі 22,5 коп. за 100 відер із зниженням на 5% через 10 років².

У наступні десятиліття регулярно продовжувалися роботи із технічного вдосконалення та розширення мережі системи водопостачання. Київ було поділено на окремі райони, кожен із яких мав власний автономний водопровід (наприклад, Поділ та Плоска частина, Хрещатик із навколишніми прилеглими територіями та Бібіковським бульваром, Старе місто). До 1895 р. загальна протяжність труб складала 67 верст із пропускною спроможністю 500 відер на добу. На той час уже функціонувала каналізація, а це автоматично збільшувало витрати води та актуалізувало необхідність додаткового розширення мережі її постачання, що й активно відбувалося наприкінці XIX – на початку XX ст.³

До 1907 р. протяжність водопроводу досягла понад 144 верст, прибутковість – 575 тис. руб. Він обслуговував 3,1 тис. будівель і вимагав щорічних витрат у розмірі до 300 тис. руб.⁴ Однак, такі показники не усували

¹ Донік О. Водопостачання та електротранспорт ... С. 339.

² Описание Киевского водопровода. Составлено техническим отделом Городского Общественного Управления. К, 1910. С. II.

³ Эссен Ф.Ф. Исторический очерк развития водоснабжения г. Киева. *Труды русских водопроводных съездов*. Съезд пятый (18–25 марта 1902 г.) в Киеве. Москва: Типо-литогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1902. С. 22–23.

⁴ Краткий очерк устройства и развития Киевского Городского Водопровода: С планом водопроводной сети и графиками, изображающими рост предприятия / Киевское общество водоснабжения. К.: Типография И.И. Чоколова, 1907. С. 3.

конфліктів між містом та тутешнім Товариством водопостачання. Ще у 1880-х рр. підставою для взаємних звинувачень була неналежна якість і дефіцит води, порушення абонентами правил користування водогоном. Ситуацію на певний час вдалося врегулювати за рахунок створення нового обслуговуючого «Київського товариства водопостачання», яке й активізувало розширення та оновлення мережі, буріння нових свердловин із артезіанською водою, яка поступово замінила дніпровську¹.

У 1890 р. товариство випустило додаткові 1000 акцій та знизило платню за воду до 18 коп. за 100 відер. У 1895 р. настав час, коли місто мало право викупити підприємство. Після переговорів було укладено новий договір, який додатково продовжив термін концесії на 11 років (до 1931 р.) і зафіксував відмову органів управління від права викупу. За це вдалося домовитися про формування збільшеного запасу води, будівництво нового фільтра, запровадження більш жорстких штрафів на погану якість і дефіцит води, розширення використання артезіанської води, поступове зниження платні аж до 12 коп. за 100 відер².

Невиконання Товариством водопостачання низки вимог спричинило нові непорозуміння. Наприклад, новий фільтр не побудували, оскільки управа не виділила для цього ділянку землі. Цього не відбулося, бо не вдалося домовитися про підходящу ділянку (товариство вимагало високогірне місце у Царському або Маріїнському парку). Відсутність додатково фільтра означало споживання частиною населення неочищеної дніпровської води, що підвищувало рівень захворюваності інфекційними хворобами, насамперед холерою. До того ж розширення кількості абонентів та каналізаційної мережі породжувало нову проблему: «упродовж літа 1908 року у місті відчувався дефіцит води. Довелось взагалі припинити полив вулиць, але, незважаючи на це, великою кількістю

¹ Донік О. Водопостачання та електротранспорт ... С. 346.

² Описание Киевского водопровода ... С. II–III.

поліцейських протоколів засвідчено брак водопостачання у багатьох будинках»¹.

Враховуючи ситуацію, Київська міська дума у червні 1909 р створила спеціальну комісію у складі шести гласних для ведення переговорів із водопровідним товариством «про дострокову передачу у безпосереднє завідування міста міського водопроводу». Домовитися про розмір відшкодування не вдалося, адже, використовуючи різну методику, підприємство оцінило свою вартість у 6 млн руб., а представники Києва наполягали на правильності вдвічі меншої суми². Обидві сторони були рішуче налаштовані та обмінювалися різними листами й зверненнями. Міська влада на чолі із І. Дьяковим погрожувала «судовими процесами», а Товариство водопостачання, правлінням якого керував Д. Марголін, висловлювало готовність «дати пояснення і продемонструвати всі свої споруди не лише перед містом, але і перед представниками адміністрації і перед людьми, які користуються суспільною довірою»³. Переговорна епопея тривала до 1914 р. і завершилася перемогою міської думи, адже водопровідну мережу із усіма підприємствами було викуплено за майже 3,8 млн руб. За п'ять років до цього, у 1909 р., потужності Товариства каналізації перейшли у власність громади за 1 млн руб.

У Кам'янці-Подільському проведення централізованого водогону мало відбутися ще наприкінці 1890-х рр., однак спочатку затягнулося через спротив понад 100 домовласників, які вважали пропоновані умови не вигідними, а потім

¹ Там само. С. VII.

² Протокол засіданій Согласительной комиссии. Известия Киевской городской думы. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–7; Особое мнение Представителей Общества Водоснабжения по поводу протокола Согласительной Комиссии. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–8.

³ Доклад к вопросу о досрочном переходе Киевского Городского Акционерного Водопровода в непосредственное ведение города. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 18; Ответ на доклад Киевской Городской Думе по вопросу о досрочном переходе Киевского Городского Акционерного Водопровода в непосредственное ведение Города. *Там само*. С. 14–15.

через обмеженість фінансових ресурсів. Натомість у Вінниці була проблема із викупом землі у приватних осіб. У 1904 р. один із варіантів отримання води із р. Буг передбачав «обов'язкові витрати на купівлю землі у приватної власниці за 14 000 руб.». Міська дума визнала таку оцінку «надмірною та невідповідною реальній вартості»¹. Водночас органи самоуправління регулярно отримували пропозиції щодо реалізації відповідного проєкту. Лише з Одеси відгукнулося п'ять різних компаній. Із Новгород-Сіверського пропонували підготувати кошторис, із Вінниці – доставку матеріалів, із Жмеринки – різноманітне обладнання (генераторні двигуни, насоси та труби), із Варшави – комплексне рішення щодо побудови водогону і каналізації та інше, не кажучи вже про приватних осіб. Традиційно головною проблемою була відсутність коштів, а також бюрократичні перешкоди. До того ж отримання позики від казни затягувалося у зв'язку із неможливістю домовитися про майбутню ціну на воду для державних установ².

Стосовно інших міст нерідкісними були випадки навмисного затягування процесу не лише для отримання якомога більшого прибутку для громади, а й під впливом різних лобістських кіл. Наприклад, не одне десятиліття тривала епопея із побудовою водогону у Луцьку. Перший проєкт було подано на розгляд думи у 1896 р. від київського купця Миколи Фальберга та інженера Романа Кравця. Влаштування водопроводу пропонувалося на концесійних засадах терміном на 49 років. Із невідомих причин ця пропозиція не була розглянута луцькими можновладцями. Наступний проєкт надійшов у 1908 р. аж із Баку від інженера Олександра Канцеля, який зобов'язувався «побудувати, утримувати і ремонтувати за власний рахунок і власними коштами водопровід» упродовж 38 років. У пізнішому варіанті документа вказувалося вже 39 років і пропонувалося заборонити постачання води водовозами, що, можливо, й стало

¹ Держархів Вінницької області. Ф. 230. Оп. 1. Спр. 982. Арк. 3-зв., 8.

² Там само. Арк. 11–26, 42–43.

причиною відхилення такої пропозиції. Перешкоджав реалізації концесії і приклад Житомира, де водопровід було побудовано власними коштами. Утім, Луцьк не мав потрібних коштів, тож процес затягувався, а до цього ще додалася дискусія про джерело отримання води – річка Стир чи артезіанська свердловина. У 1909–1914 рр. подібні пропозиції регулярно надходили до думи від представників Києва, Житомира, Гомеля та навіть від посередників лондонської фірми. У 1910 р. прискорити вирішення питання намагався навіть волинський губернатор Олександр Кутайсов та поліцейське управління, які вимагали хоча б розширення мережі артезіанських колодязів¹. Однак місто залишилося без водогону аж до середини 1930-х рр. До того часу більшість населення отримувало воду водовозами, причому навіть із тих місць, де був причал для вантажних човнів. У 1906–1907 рр. «торговці перетворили місця, відведені для набирання води, на пристань тому, що ці місця заощено не лише до річки, а навіть по 2–3 сажні в річку» – йшлося у заяві міської думи². Подібно до описаної ситуації із побудовою у Луцьку водогону, майже 20 років тривала підготовка до запровадження електричного освітлення. Вперше міська дума оголосила відповідний конкурс у 1890 р., а запрацювала електростанція аж у 1909 р.³.

У Києві електричне освітлення запроваджено із 1899 р. на основі 40-річного контракту із концесійним Київським електричним товариством. До 1908 р. на вулицях було встановлено 594 дугових електричних ліхтарів. Міська управа помісячно давала наряд на освітлення вулиць, тобто регламентувала час вмикання і вимикання залежно від періоду року та району. Профільна комісія із освітлення визнавала, що подальше розширення електричного освітлення потребувало перегляду контракту і значних затрат. Газовими ліхтарями

¹ Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 160. Арк. 1–4.

² Там само. Спр. 543. Арк. 141–143.

³ Там само. Спр. 26. Арк. 7–9.

завідувало Київське газове товариство. Воно мало 50-річний контракт, укладений ще у 1870 р. згадуваним А. Струве, який пізніше і передав відповідні права. У 1908 р. кількість газових ліхтарів складала 1806 шт., тобто втричі більше, ніж електричних. При цьому щорічні витрати на обидва способи освітлення були практично співмірні – 34,45 тис. руб. та 35,1 тис. руб. відповідно. Такий же бюджет (35,9 тис. руб.) спрямовувався на газові ліхтарі. Це освітлення, за рішенням управи, використовувалося вночі на зміну електричному¹.

У Житомирі з кінця 1880-х рр. діяв 40-річний концесійний договір із інженером Л. Лагардом, який отримав виключне право освітлювати місто, «його казенні і приватні будівлі газом», а також проведення труб для цього. Для будівництва одного або декількох газових заводів місто зобов'язувалося виділити земельні ділянки та платити по 1 руб. щорічно за утримання одного ліхтаря, не рахуючи оплати за освітлення: від 12 руб. за ліхтар, якщо їхня загальна кількість складала менше 60 шт., до 10 руб., якщо відповідні цифри склали понад 2 тис. ліхтарів². Натомість із 1898 р. розглядалося питання про електричне освітлення³.

Варто розуміти, що навіть за наявності описаних благ цивілізації користуватися ними могли далеко не всі. Причини були як суб'єктивні (особистісні фактори: відсутність у незаможних жителів коштів для оплати послуг), так і об'єктивні. До останніх можна зарахувати, наприклад, обмежену протяжність існуючого водопроводу. У такій ситуації окремі, більш віддалені від центру або річки частини міста не мали доступу до централізованого водопостачання. У Житомирі від цього страждали жителі передмістя Павликівка. У 1898 р. вони навіть подали на ім'я волинського губернатора

¹ Краткий отчёт о деятельности Комиссии по освещению г. Киева за 1908 г. *Известия Киевской городской думы*. Февраль 1909. № 2. С. 64–68.

² Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 262–266.

³ Там само. Спр. 1229. Арк. 59–63.

прохання продовжити водопровід. У документі, який було переадресовано міському голові Олександрові Давидовському, вказувалося, що домовласники двох вулиць Павликівки (250 будинків) фактично залишилися без води, оскільки водогін до цього району не прокладено, водовози відмовлялися доставляти воду з огляду на віддаленість найближчої водопровідної будки, а розташування передмістя на височині унеможлиблювало отримання колодязної води. Утім, з огляду на «невигідність для міста здійснити настільки **дорогу** прокладку труб і побудову будки» клопотання було відхилене¹.

Якщо водогін, врешті-решт, з'явився у декількох правобережних містах, то набагато складніше вирішувалося питання із каналізацією, яка до початку Першої світової війни існувала лише у Києві. Хоч це і була суспільно корисна справа, але набагато менш прибуткова. Тому її побудова у губернських центрах інших регіонів України, зазвичай, на кілька десятиліть відставала від водогону. У Києві під час підготовки до початку робіт у 1890 р. «комерційні люди ... добре розуміли, що експлуатація міської каналізації не може бути предметом вигідного комерційного підприємства» – стверджував інженер Артур Абрамсон². Загалом увесь процес, починаючи від створення міською думою спеціальної комісії для вивчення відповідного питання і завершуючи затвердженням проєкту та виділенням коштів, тривав від 1879 до 1894 р.³.

На кінець XIX – початок XX ст. припадає активний розвиток муніципальної інфраструктури і у Чернівцях. У цей період місто набуло чітких європейських рис, у ньому була «відкрита продовольча біржа, завершено будівництво водогону та каналізаційної системи, розпочала роботу перша електростанція, започатковано електричний транспорт, збудовано ряд

¹ Там само. Спр. 830. Арк. 2–3.

² Эссен Ф.Ф. Вказ. соч. С. 33.

³ Донік О. Водопостачання та електротранспорт ... С. 348.

визначних архітектурних споруд міста», зокрема міський театр¹. Відлік реалізації значних інфраструктурних проєктів варто починати ще від 1866 р., коли було завершено прокладання залізниці «Львів – Чернівці». Утім, якщо головна заслуга у цьому належала торгово-промисловій палаті Буковини, то за водопровід, електричне освітлення та електротрамвай відповідав магістрат.

Найперше із цього переліку у місті почали задумуватися про централізоване водопостачання. Потреба у ньому додатково актуалізувалася кількома пожежами, які співпадали із посухою, зокрема 1859, 1865, 1866 рр. Реалізація, як завжди, затягувалася з огляду на політичну боротьбу та пошук найменш затратних способів. Різні проєкти 1860-х рр. передбачали отримання води із Черемошу, Пруту і навіть Серету. На початку 1880-х рр. магістрат прийняв рішення про її доставку з низин р. Прут, а будівництвом водозабору (свердловин) із 1889 р. займалося «Австрійське товариство водопостачання»². Через кілька років, у 1893 р., магістрат оголосив конкурс на прокладання водогону і каналізації. Ці проєкти теж реалізовували австрійські фірми: за 337 тис. флоринів та 303 тис. флоринів відповідно³. Тоді ж Чернівці отримали право запровадити на 50 років додаткові збори винятково для покриття витрат на будівництво водопроводу у розмірі 5 крейцерів від кожного гульдена сплаченого чиншу оренди чи забудови (але у випадку не менше 50 гульденів щорічно), а також каналізації – 7 крейцерів за 1 м² площі будинку, помноженої на кількість поверхів⁴. Крім того, бургомістр А. Кохановський за підтримки

¹ Антон рицар Кохановський фон Ставчан. *Громадський портал «Історичне місто Чернівці»*. URL: <http://fab.cv.ua/cv/mayor/view/4>.

² Шевчук Ю.Ф., Шевчук А.Ю. Ретроспективний аналіз історії формування водозабірної та водорозподільчої складових водопостачання міста Чернівці. *Сборник научных трудов S World*. Іваново: Маркова А.Д., 2015. Вып. 3. Том 10. С. 93.

³ Ботушанський В. Чернівецький водогін. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Вип. 4. С. 107.

⁴ Закон дотично поберання податку вод винаймового чиншу в цели покриття коштов для водопроводу як також податку вод уживаня воды в головном месте Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1893. Черновцы: Печатня

депутата парламенту Ф. Ротта домогся отримання кредиту в сумі 1,5 млн флоринів під 7% річних. Наступні кілька років активно тривали роботи за участі кваліфікованих італійських робітників.

Нарешті станція запрацювала у 1895 р., маючи два водозабори – «Рогізна» та «Ленківці». Та крім того, що цей водогін, із протяжністю мережі близько 20 км, не покривав усіх потреб міста, він спричинив занепад більшості приватних і громадських криниць. «Так само зникли і водовози зі своїми бочками, які тягнув один кінь, та водоноси, які несли на перекинутому через плечі коромислі двоє відер із водою», – ностальгував Р. Кайндль на початку ХХ ст.¹ Зважаючи на зростаючу потребу, міська влада Чернівців продовжувала вести розвідувальні роботи і до початку Першої світової війни завершила будівництво ще одного водогону «Магала», який запрацював 1913 р. Витрати на реалізацію таких масштабних проєктів вдавалося поступово компенсувати за рахунок оплати за постачання води і її відведення. Зокрема, за даними В. Ботушанського, у 1907 р. прибуток від водогону склав 164,4 тис. крон².

Фактично одночасно із підготовкою та реалізацією проєкту централізованого водогону у Чернівцях тривали відповідні роботи й у Львові. Тутешня влада, подібно до більшості тогочасних великих українських міст, усвідомлювала таку необхідність ще за кілька десятиліть до фактичного завершення будівництва. Встановлені в середині ХІХ ст. колонки із артезіанською водою та існуючі приватні криниці не задовольняли необхідних потреб. Не ліквідували проблему і кілька локальних гравітаційних водопроводів, які йшли від невеликих навколишніх джерел. Упродовж останньої третини ХІХ ст. на їхнє будівництво і реконструкцію було витрачено понад 425 тис. гульденів. За ці кошти замість дерев'яних встановлювалися

Р. Екхардта. Ч. ХVІ. С. 77; Закон, дотично перепровадження каналізації и побераня належитости каналовой в головном месте Черновцях. *Там само*. Ч. ХХХ. С. 87–89.

¹ Кайндль Р. Історія Чернівців ... С. 193.

² Ботушанський В. Вказ. пр. С. 108.

металеві труби, прокладалися нові невеликі водогони, будувалися криниці та гідранти, бетонні басейни¹.

Наявні потужності не охоплювали все майже 150-тисячне місто і вкрай нерівномірно забезпечували водою навіть окремі квартали (в середньому показники коливалися від 9,5 літра на добу на одну особу до понад 370 л), тож наприкінці XIX ст. влада Львова започаткувала новий проєкт. Він передбачав будівництво водозабору з Волі Добростанської, що за 30 км. Для цих потреб міська рада викупила понад 54 га землі, і 1901 р. водогін розпочав роботу. За кілька місяців до цього, у листопаді 1900 р. крайовий Сейм прийняв спеціальний закон, який зобов'язував кожного домовласника «получити свій дім зі згаданим водотягом». Максимальний термін на виконання цього припису складав три роки. Нові ж будинки дозволялося будувати лише за умови їхнього під'єднання до нової мережі. Витрати на будівництво і утримання водогону місто планувало покривати з трьох джерел: 1) за рахунок 5% податку на сплачений чинш оренди чи забудови для приватних будинків; 2) оплати за споживання води для урядових будівель, які були звільнені від попередніх платежів; 3) оплати за м³ для промислових об'єктів та тих будинків, «що до котрих заходить узасаднене припущенє, що запотребованє води єсть сорозмірно висше, як то відповідає громадскому податкови від чиншу найму». Кожна із вказаних сум регулювалася міською радою Львова². У перші роки після запуску водогону до нього було підключено понад 3 тис. будівель.

Система платного під'єднання до водопроводу була звичним явищем. У 1896 р. Житомирська міська управа оголосила тарифи на влаштування

¹Харчук Х. Водогін, XIII–XX ст. *Звід пам'яток історії та культури України*. Місто Львів. Т. 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv/ZvidLviv.pdf>.

² Закон о обовязку властителів домов в корол. прест. місті Львові получить свої доми з мійським водотягом і о позволеню тій громаді побирати громадский додаток від чиншів найму і громадскі оплати на утворенє, удержанє і розширенє мійського водо тягу. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії з Великим Князівством Краківским*. Рік 1901. Часть I. С. 20–22.

«водопровідних відростків». Вони були різними залежно від вулиці і коливалися від 7,4 руб. до 13 руб.¹.

Зазвичай паралельно із розширенням і будівництвом системи централізованого водопостачання тривали роботи з удосконалення водовідведення. У 1903 р. спеціальна ухвала Галицького сейму зобов'язувала жителів міста «сполучити кльоачний збірник свого дому з повисшим каналом посредством каналу відстікового»². Будівельні роботи в межах протяжності каналізаційного сполучення до 10 м оплачувалися власником будинку, понад цієї відстані – за рахунок громади. Залежно від площі будівлі та її призначення (приватне житло, фабричне, промислове, господарське тощо) магістрат встановлював тариф за користування послугою відведення нечистот.

Початок ХХ століття пов'язаний із активним впровадженням міського електричного транспорту, який хоч і мав свої недоліки з точки зору комфортабельності, однак суттєво підвищував рівень мобільності жителів, створював якісно нові можливості для міжособистісної і професійної комунікації, поживавлював торгове та ділове середовище. Саме на такі позитивні аспекти звертали увагу органи управління, коли приймали відповідні рішення. Зазвичай спочатку запроваджувалося електричне освітлення вулиць та інших громадських місць, а потім переходили до нерозривно пов'язаних із цим, але більш затратних проєктів – електричного транспорту. Ці два напрями об'єднувала необхідність спорудження потужної електростанції.

Саме у сукупності і нерозривному зв'язку розглядали описані питання у Чернівцях наприкінці ХІХ ст. У 1895 р. планувалося, що загальні витрати для реалізації електричного освітлення та будівництва електротрамвая мали складати не більше 700 тис. флоринів. При цьому акції вартістю 200 тис.

¹ Держархів Житомирської обл. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 582. Арк. 60.

² Закон о обовязку властителіів домів в кор. прест. містїї Львові сполученя домашних кльоачних збірників з публичними каналами мійскими і о громадській оплатї за се сполучене. *Там само*. Річник 1903. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XVIII. С. 547–549.

флоринів мали належати місту для створення акціонерного товариства¹. Офіційне введення електростанції в експлуатацію відбулося на початку 1896 р., а трамвая – влітку 1897 р. Незважаючи на те, що остаточний кошторис склав 815 тис. флоринів, ці проекти відразу почали приносити певні прибутки. Перший рік експлуатації трамвая приніс понад 55 тис. флоринів виручки. Вже у 1901 р. ця сума складала майже 132 тис. флоринів, а «Чернівецьке товариство електропідприємства і трамвая» поступово збільшувало свій капітал та виплачувало дивіденди акціонерам².

Додатковий прибуток місту надавав уже згадуваний запроваджений у 1909 р. податок на трамвайні квитки (25% для I класу та 20% - для II)³.

Очевидно, що впровадження міського електричного транспорту, який суттєво підвищував рівень мобільності жителів, створювало якісно нові можливості для міжособистісної і професійної комунікації, поживляло торгівлю та ділову діяльність, сприяло підвищенню цін на нерухомість вздовж лінії й активізувало забудову. У Чернівцях шлях міського трамвая пролягав не лише через усе місто, а сягав моста через р. Прут, тобто фактично околиць. Для жителів різного матеріального достатку існувало два класи, залежно від сезону використовувалися вагони різних типів – відкриті і закриті. Нетривалий час у них навіть було окреме відділення для курців⁴.

У статті, присвяченій 35-річчю запровадження електрики у Чернівцях, газета «Der Tag» відзначала, що «зі створенням електростанції та трамвая місто Чернівці зробило великий крок вперед і не тільки наблизилося до Заходу, але й могло частково служити зразком для наслідування, тому що в середині

¹ Тархов С. Історія міськелектротранспорту Чернівців. Чернівці: Прут, 1997. С. 27.

² Там само. С. 58–59.

³ Закон із дня 27 жовтня 1909 р. про побір податку від білетів до їзди через міську громаду Чернівці взглядом трамваєвої дороги управляваної електрикою в області краювого головного міста Черновець. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1909. Вип. LVI. С. 267–269.

⁴ Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола ... С. 100–101.

дев'яностих не у багатьох західних містах були електростанції і мало європейських міст мали електричні трамвай». Видання стверджувало, що у цьому відношенні Чернівці очевидно мали перевагу «над колишньою імперською столицею Віднем, оскільки навіть там використовували для вуличного освітлення газові горілки і конки, а також омнібус»¹.

Необхідно зауважити, що на два роки раніше за Чернівці, у 1894 р., запрацював електричний трамвай у Львові, до цього (із 1880 р.) він мав кінну тягу.

Швидкий розвиток Львова зумовив потребу у розширенні мережі комунального транспорту та будівництві нової електростанції. Для цих потреб у 1908 р. місто отримало безпрецедентно велику позику у розмірі 10 млн крон. За рішенням сейму, яке затвердив імператор, як поручитель виступив увесь край. Це означало, що при відсутності в бюджеті міста коштів крайовий виділ запроваджував додаткові збори для покриття дефіциту². Доречно зазначити, що восени того ж року Львів клопотав про чергову позику – 14 млн крон. Значна частина цієї суми мала спрямуватися на кілька комунальних проєктів:

- «на розширене мійської газовні 2,000.000 корон»;
- «на закупно ґрунтів на ціли закладу водотягового, а також на будову дому адміністраційного, магазинів і варстатів для сего закладу 600.000 корон»;
- «на будову мійських каналів 2,600.000 корон»;
- «на вибруковане улиць 2,000.000 корон» тощо³.

¹ M.L. 35 Jahre Elektrizität in Cernauti (Aus einem Gespräch mit dem Direktor Ing. Hildebrand). *Der Tag*. 12 Juni 1932.

² Закон о поруці краю за позичку кор. прест. міста Львова в сумі 10,000.000 корон на розширене міської залізниці електричної. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть III. С. 39–40.

³ Закон о позволеню громаді міста Львова на затыгнене за порукою краю позички в сумі 14,000.000 корон. *Там само*. Часть XXV. С. 353.

Однак, отриманих коштів на розширення трамвайної мережі і спорудження нової електростанції не вистачило, тому вже у 1909 р. місто клопотало про додаткові 4 млн крон¹.

Завдяки таким заходам у наступні роки у Львові було введено в експлуатацію ще кілька ліній трамвая, розширено потужності електропостачання. Загальна довжина трамвайних ліній напередодні Першої світової війни досягла 24,4 км.

До менших міст подібні цивілізаційні блага доходили значно пізніше. У галицькому Дрогобичі ідея прокласти трамвайну колію була підтримана бургомістром Р. Ярошем у 1909 р. Насамперед вона мала б сполучити залізничну станцію та ринкову площу². Протяжність першої лінії складала 3 км і магістрат підтримав проєкт вартістю 800 тис. крон, незважаючи на те, що для Дрогобича ця сума була досить значною. Враховувалася не лише зручність для містян, а й потенційна користь для економіки. Утім, на перешкоді реалізації будівництва стала позиція міністерської комісії, яка збільшила вартість проєкту до 1,2 млн крон. Різницю порівняно із попередньою сумою мали витратити на електростанцію. Таке бачення не влаштовувало членів гмінної ради, які акцентували увагу на потенційних ризиках для роботи міської газовні. На її потреби було інвестовано 400 тис. крон, тож чиновників не влаштовувала ймовірна втрата прибутку. Не меншу роль на перешкоді будівництва у Дрогобичі електротрамвая відіграла відсутність приватних інвесторів³.

¹ Закон з дня 3 серпня 1909 р о поруці краю за позичку кор. прест. міста Львова в сумі 4.000.000 корон на розширення міської залізниці електричної. *Там само*. Часть XIV. С. 181–182.

² Kolej elektryczna w Drohobyczu. *Tydzien: gazeta samborsko-drohobycka*. Sambor, 1909. № 7. S. 1.

³ Лазорак Б. Два епізоди про модернізацію «Австрійського Дрогобича»: старі вулиці «по-новому» і «не провінційна мрія» про трамвай (1901, 1909–1914 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2014. Вип. 8. С. 35–36.

Справа загальмувалася на кілька років. У 1912 р. розпочався рух по локальній залізничній лінії Трускавець-Дрогобич, однак до міського електричного транспорту справа не доходила. Нарешті 27 грудня 1913 р. тутешня газета «Tygodnik Drohobyski» повідомила, що за тиждень до цього (20 грудня) гмінна рада «після багатомісячної роботи в електричній комісії, після виснажливих досліджень, проведених магістратом... після численних засідань наших найсміливіших автономістів у юридичній комісії» схвалила проєкт будівництва електростанції та електричного трамвая. Відповідна підготовка тривала із 3 травня, коли надійшла перша пропозиція від авторитетного львівського електричного товариства «Sokolnicki i Wiśniewski». 20 червня профільна комісія передала пропозицію на розгляд ради, а 28 липня свої послуги запропонував також львівський інженер Томіцький. Детальний аналіз проєкту здійснював бургомістр Р. Ярош, який почав вивчати аналогічний досвід інших міст щодо укладення угод на електрифікацію та будівництво трамвайного транспорту. Наприкінці вересня документація, у якій аналізувалися наявні пропозиції, була подана на розгляд Промислового банку Галичини та німецької електричної корпорації «Vereinigte Elektrizitäts Aktiengesellschaft»¹. Очевидно це було зроблено для вивчення можливості їх інвестицій у цей проєкт. Водночас тривало обговорення питання магістратом та окремо профільною комісією за участі впливових місцевих підприємців. Врешті-решт було прийнято рішення «створити компанію меценатів, з якою впродовж 50 років міська гміна зобов'язувалася співпрацювати, а відтак і співфінансувати проєкт будівництва та підтримки роботи міської електричної станції та трамвайної лінії»².

¹ Aere perennius. Tydzień: gazeta samborsko-drohobycka. Drohobycz, 27 grudnia 1909. № 52. S. 1.

² Лазорак Б. Вказ. пр. С. 37.

Згадана газета пафосно писала, що цей контракт, «який інвестує мільйони капіталу в місцеву електростанцію», принесе місту та громаді «нечувану вигоду». Цим рішенням «міська рада, члени електричної комісії, а особливо бургомістр Ярош поставили собі пам'ятник *aere perennius* [міцніше бронзи]»¹. Безумовно, реалізація такого важливого для міста проєкту мала неабияке значення, однак, як показує практика, між рішенням та його реалізацією нерідко стоїть велика прірва. Крім того, у цьому випадку варто враховувати, що Р. Ярош, який керував містом із 1909 р., доклад особистих зусиль для контролю за реалізацією такого вигідного проєкту, хоча мав можливість розпочати його ще у перший рік своєї каденції. Натомість розпочате у 1914 р. будівництво спочатку було загальмовано судовими позовами², а потім цьому перешкодили події Першої світової війни.

Продуктивністю вирізнялася діяльність органів самоуправління Вінниці, спрямована на розвиток міської інфраструктури. У 1902 р., наприкінці чотирирічної каденції чергового складу тутешньої думи (1898–1902 рр.), гласні наступним чином оцінювали результати своєї роботи: «Наша дума у намаганні виправдати довір'я міста, яке її обрало, *fecit quod potuit*³... Міське управління, прийнявши від свого попередника лише чималий дефіцит, встигло знайти кошти на такі великі справи, як створення жіночої гімназії, на побудову будівлі для неї, на заснування Пушкінської народної школи і побудову великої будівлі для неї, на великі субсидії для всіх церковнопарафіяльних шкіл, на побудову величезного приміщення богоугодних закладів, на перебудову приміщення управи, що дало місту велику глядацьку залу, велике приміщення для міського управління і цю прекрасну залу для зборів; на влаштування на широких вулицях

¹ *Aere perennius ...* S. 1.

² Kruhlij et Cie! *Tygodnik drohobycki: organ niezawisly – wychodzi kazdej soboty.* Drohobycz, 24 stycznia 1914. № 4. S. 2.

³ Перша частина відомого крилатого виразу часів Давнього Риму «*Feci quod potui faciant meliora potentes*», що означає «Я зробив усе, що міг, хто може, нехай зробить краще».

алей-бульварів площею до 5000 кв. саж.; на влаштування під'їзного шляху від міста до вокзалу; на нове брукування і перебрукування близько 12 тис. кв. саж. міських вулиць; на прокладання декількох нових вулиць, на розширення більше, ніж вдвічі міського освітлення та багато інших непоказних справ, і в результаті міське управління звело кінці з кінцями без дефіциту, без боргів»¹.

Однак, вже у перші роки ХХ ст. для міста стала очевидною необхідність у реалізації таких масштабних проєктів, як електричний трамвай, електричне освітлення, водопровід, під'їзні шляхи, міський банк, дитячий притулок. Саме вони визначили основні пріоритети у діяльності органів міського управління на наступні десятиліття, навіть вже після розпаду Російської імперії. Зокрема, із 1902 р. розпочалися роботи з вивчення питання щодо проведення водопроводу. Протягом наступних років розглядалися пропозиції від приватних осіб та юридичних компаній. Вже у 1904 р. було прийняте рішення про реалізацію цього проєкту (об'єм подачі води мав становити 5000 відер на добу) самостійно, без залучення концесій². Лише через шість років проєкт почав втілюватися у життя, а наприкінці 1911 р. запрацювала перша лінія водогону³.

У 1912 р. дума Вінниці характеризувала темпи росту міста як «американські», що пояснювалося наближенням чисельності населення до 50 тис. осіб, підготовкою запуску електричного трамвая, прокладанням бруківки тощо. Для прикладу, у 1911 р. використовувалася робота двох «агрегатів» центральної електричної станції (загальна потужність 80 кВт), хоча планувалося, що один із них буде постійно залишатися в резерві. Вже тоді актуалізувалася проблема нерівномірного споживання енергії у різні години

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 269–269-зв.

² Там само. Спр. 1017, арк. 1–4.

³ Єсюнін С. М. Міста Поділля ... С. 205.

доби та постала потреба для її подолання у придбанні акумуляторної батареї¹. Витрати на цю статтю склали 17 тис. руб.

Повільна реалізація таких масштабних проєктів, як водогін, електричне освітлення та трамвай, була пов'язана із прагненням влади уникнути концесій і забезпечити місто додатковими прибутками. «Ще 17 жовтня 1903 р. ... вінницькому міському управлінню було дозволено влаштування електричних трамваїв та освітлення. По цьому дозволу до цього часу [1911 р.] влаштовано лише електричне освітлення, здійснене самим міським управлінням без усіляких концесій і [воно] дає йому безкоштовне вуличне освітлення і ще гарний прибуток; він зумовлений значним попитом на електричну енергію з боку приватних осіб...; із зниженням тарифів на енергію насилу встигає задовольнити потреби у ній; не кажучи вже про житлові приміщення заможних людей і великі магазини, електрику провели до себе навіть люди із найскромнішим достатком, навіть маленькі крамнички; ще більший прибуток очікується від продажу енергії для двигунів різних промислових об'єктів...» – констатувала дума 6 вересня 1911 р.²

Такий успіх наштовхував владу на думку про прибутковість електричного трамвая, який «не потрібно здавати у концесію та обійтися без усіляких бельгійців», щоб самостійно бути власником і розпорядником цього підприємства. За первинною оцінкою на цю справу планувалося витратити 80 тис. руб., з яких половину оплатити по завершенні робіт, а іншу – по 20 тис. руб. щорічно протягом виконання усіх робіт. Серед інших причин затримок було названо відсутність досвіду щодо реалізації подібних проєктів та тривале вирішення питання про організацію руху земськими мостами через р. Буг.

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 47; Там само. Спр. 24. Арк. 154–155.

² Там само. Спр. 23. Арк. 149.

Однак коли справа дійшла безпосередньо до розрахунків, то «Загальна компанія електрики» розробила кошторис аж на 261 200 руб. Влада спробувала спочатку домовитися про зниження вартості прокладання колій. Після невдачі дума дійшла висновку, що «місту вигідніше зробити шлях самому» і купити метал для колій у синдикату «Продамет». Невтішний результат мали й переговори щодо зменшення вартості інших робіт, яка за кошторисом складала 159 460 руб. Триденне обговорення пропозиції міста знизити цю суму до 120 тис. руб. завершилося згодою компанії зменшити свої вимоги до 145 тис. Натомість Вінницька дума підвищила пропозицію до 125 тис. руб., однак згоди не вдалося дійти. У остаточній постанові такі дії визнавалися правильними, а питання про колії планувалося вирішити «підрядним або господарським способом окремо». На інші потреби управа мала отримати протягом 3-х років 135 тис. руб.¹. У результаті трамвайний рух у Вінниці було відкрито у 1913 р., а другу лінію запущено в наступному 1914 р.².

Для вирішення всіх назрілих проблем традиційно у муніципалітетів не вистачало коштів. На початку 1913 р. у Чернівцях лише для потреб електрифікації міська влада планувала реалізувати облігації на суму в 2 млн крон. Натомість вдалося лише скористатися кредитом у розмірі 200 тис. крон. Зважаючи на це, було відкладено розширення мережі трамвайних доріг та збільшення пропускної спроможності водопроводу (із 5 тис. м³ до 10–12 тис. м³)³. На засіданнях міської ради того ж року говорилося й про дефіцит коштів для ремонту шкільних будівель, прокладання тротуарів, будівництво скотобійні

¹ Там само. Арк. 150–151.

² Єсюнін С. М. Вказ. праця. С. 201–202.

³ Czernowitzer Angelegenheiten. Das wirtschaftliche Programm für den Czernowitzer Gemeinderat. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 23 März 1913. № 2906. S. 6.

за сучасними санітарними нормами. Вирішити проблеми планувалося за рахунок позики на 18 млн крон¹.

На нашу думку, створення у містах водогонів і каналізації мало набагато більше значення порівняно, наприклад, із електрифікацією. Крім загального впливу на комфорт повсякденного життя, це привело б до таких більш важливих результатів, як підвищення ефективності боротьби із пожежами та зниження масштабів і темпів поширення інфекційних захворювань серед населення.

4.3. Управління муніципальною нерухомістю

Проблема наповнення міських бюджетів та загалом територіальних громад незмінно залишалася актуальною з часів запровадження на практиці основоположних принципів самоврядування. Перебуваючи постійно у пошуку додаткових джерел прибутків, місцева влада долала низку проблем, зумовлених економічними факторами, недосконалістю законодавства та відсутністю належних повноважень, а за їх наявності – браком професіоналізму і досвіду. Державна і муніципальна власність завжди залишалася цінним ресурсом, із використанням якого незмінно пов'язуються великі кошти і службові зловживання.

Управління міським майном (насамперед нерухомістю) було ще одним із визначальних показників ефективності роботи органів самоврядування, який мав ключовий вплив на фінансово-бюджетну систему і, відповідно, загальний розвиток конкретного населеного пункту. Цей напрям діяльності міг як формувати суттєву статтю прибутку та, відповідно, досить серйозно сприяти

¹ Czernowitzer Gemeinderat (Sonntagsruhe, Rats-hangen, schuld-eigen, Millionenanleihe). *Vorwärts*. 17 Mai 1913. № 20. S. 1–2.

покращенню добробуту населення, так і стати фактором появи/зростання дефіциту бюджету, муніципальних збитків та різноманітних правопорушень у сфері цивільних відносин.

На Правобережній Україні ще напередодні реалізації реформи 1870 р. у місцевого генерал-губернатора О. Дондукова-Корсакова, серед іншого, виникали аргументовані побоювання щодо неможливості негайного запровадження громадського самоврядування з огляду неврегульованості поземельних відносин. Особливо це стосувалося невеликих та приватновласницьких міст і містечок, жителі яких володіли нерухомістю «на хитких і невизначених законом умовах», які подекуди набували «середньовічного» характеру. Тож, на його думку, на той час говорити про доцільність реформування системи управління чи позбавлення певного містечка статусу міського поселення можна лише після того, як на законодавчому рівні будуть чітко визначені і розмежовані права та повноваження власників подібних населених пунктів і їхніх жителів¹.

Таблиця 4.3.1

Земельна власність міст Правобережної України у 1858 р.²

Волинська губернія	Землі (у дес.)	Київська губернія	Землі (у дес.)	Подільська губернія	Землі (у дес.)
Житомир	4491	Київ	15 019	Кам'янець-Подільський	2989
Володимир-Волинський	2793	Бердичів	–	Балта	4522
Дубно	– ¹	Васильків	10 088	Брацлав	1951

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5... С. 74.

² Складено на основі: Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 366–417; Там само. Т. 2 ... С. 391–488; Там само. Т. 4 ... С. 1–131.

Заслав	–	Звенигородка	24 441	Вінниця	5836
Ковель	4744	Канів	5632	Гайсин	2433
Кременець	5183	Липовець	–	Летичів	1917
Луцьк	747	Радомишль	2894	Літин	4679
Новоград-Волинський	5338	Сквира	4711	Могилів	2670
Овруч	4105	Тараща	2726	Нова Ушиця	2620
Острог	–	Умань	–	Ольгопіль	3723
Рівне	–	Черкаси	7517	Проскурів	1901
Старо-костянтинів	–	Чигирин	7103	Ямпіль	2086
				Бар	5597
				Вербовець	–
				Сальниця	2453
				Стара Ушиця	1807
				Хмільник	3036

Більшою прозорістю вирізнялася система землеволодіння у казенних містах, де площа і межі муніципальних угідь, за деякими спірними винятками, були чітко зафіксовані на папері (див. табл.).

У більшості міст значна кількість земель була поза міською межею, тобто мова йшла переважно про сільськогосподарські та лісові угіддя. Як виняток, можна виділити Луцьк, який загалом вирізнявся відносною малоземельністю. Також нестандартна ситуація склалася в Овручі, де окрім зафіксованих у таблиці 4105 десятин було ще 13 тис. спірної землі, яка підпорядковувалася Міністерству державного майна Російської імперії².

¹ Тут і далі цим символом позначено відсутність даних.

² Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 398.

Важливість вирішення цих проблем була зумовлена тим, що зазвичай саме міська нерухомість ставала основним джерелом прибутків. У 1871 р., тобто ще до поширення дії реформи 1870 р. на Правобережну Україну (за винятком Києва), земельна власність формувала левову частку прибутків трьох міст, обраних для першочергового «експериментального» досвіду, – Канева, Чигирин та Черкас. У Каневі майже 3,5 тис. десятин (орні землі, сіножаті та ліс) приносили 4,66 тис. руб. щорічного прибутку або до 44% від усього бюджету. Говорячи ж загалом про нерухомість, до цього варто долучити кошти від жителів за левади і займища, оренду озер, використання поромної переправи, а також влаштування різноманітних торгових об'єктів на міських землях. Отже, загальний розмір прибутку від поземельних володінь становив майже 2/3 бюджету – 6,3 тис. руб. У Чигирині доходи від 4,56 тис. дес. складали лише 3,1 тис. руб., оскільки більше половини цієї площі була визнана незручною для обробітку (болота, пісок та дороги). Дещо більша сума коштів від названої надходила від використання каменоломні, мосту через річку Тясмин, риболовлі на цій річці та озерах, торгово-промислових об'єктів, які розташовувалися на міській землі, – загалом 6,6 тис. руб. або 45% бюджету. Черкаси, володіючи 5,27 тис. дес., отримували від сіножатей, орних і вигінних земель 10,43 тис. руб. прибутку (38% бюджету). Цю суму вдавалося підвищити до 13,53 тис. руб. за рахунок надходжень від поромної переправи через Дніпро, пристаней, риболовлі та торгово-промислових об'єктів¹.

Уже на прикладі цих трьох міст, які не були унікальними винятками на Правобережжі, швидше навпаки – демонстрували загальну тенденцію, бачимо: де-факто управління міським майном зводилося переважно до отримання прибутків від використання земель. При цьому порівняння із ринковими цінами дозволяє говорити про застосування на практиці нижчих тарифів, тобто

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 118–119.

недоотримання бюджетних коштів. Загалом же більшість цих прибуткових статей не вимагала значних зусиль від управлінських органів, адже мова йшла про використання частково або повністю відновлюваних ресурсів природи, які не потребували додаткового інвестування. А надходження від інфраструктурних об'єктів (переправи, пристані) визначалося незалежним від людських зусиль географічним розташуванням, зокрема наявністю водних об'єктів.

Основним законодавчим актом Російської імперії, який регламентував діяльність органів міського самоврядування, в тому числі й Правобережної України, у сфері управління земельною власністю наприкінці XIX – на початку XX ст. було «Міське положення» в редакції 1870 та 1892 рр. Відповідно до першої з них (1870 р.), компетенція думи включала встановлення правил щодо завідування усім майном міста та прийняття рішення про купівлю нерухомості або відчуження її, в тому числі й земельної власності. Натомість управа відповідала за безпосереднє управління господарством. Ті землі, які згідно із планом міста відводилися під площі, вулиці, провулки, тротуари, проходи, мости, переправи і бечівники, а також водні сполучення перебували у загальному користуванні та утримувалися коштом місцевого бюджету¹. Їх відчуження (і загалом зміна генерального плану) відбувалося за рішенням міської думи із подальшим затвердженням губернатором, а для губернських центрів – міністром внутрішніх справ. Така процедура інколи ставала на заваді реалізації певних проєктів. Наприклад, наприкінці 1880-х рр. у Житомирі приватна компанія «Черепов і К^о» підготувала проєкт побудови водогону, частиною якого мало стати влаштування у центрі міста бані і пральні. Однак, всупереч рішення думи, Міністерство внутрішніх справ заборонило виділяти землю для цього і проєкт не було реалізовано. Місто отримало водогін лише

¹ Дет. про міські бюджети цього періоду див.: Добржанський С. О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. 2017. Вип. 27. С. 82–93.

через 10 років – у 1898 р.¹. Подібного урядового узгодження потребувала й низка інших питань, зокрема встановлення плати за прохід і проїзд по спорудах, зведених на кошти і на землях громади².

Міська дума мала право встановлювати оціночний збір із усієї, в межах плану, нерухомості, за винятком імператорських палаців, неприбуткових казенних будівель та духовного відомства, земель під залізницями та відповідних споруд (ст. 129). Цей вид податку поступово, протягом трьох років після введення згаданого документа, мав замінити поземельний, що існував на той час у окремих населених пунктах³. Таким чином, «Положення» 1870 р., зважаючи на наявність великого корпусу законів у сфері землеволодіння, досить узагальнено регламентувало відповідну діяльність органів міського самоврядування, однак у ньому було чітко зафіксовано право ними розпоряджатися (купівля-продаж, оренда) із вказівкою на контролюючі функції вищих органів влади – губернатора та міністра внутрішніх справ.

Неврегульованими залишилися такі важливі питання, як право власності міст на вигінні (пасовищні) та виморочні (безгосподарні) землі. Перші у різні періоди (протягом попередніх років та десятиліть і навіть більше) надавалися казною у користування, стосовно других – необхідно було з'ясувати, на які соціальні верстви його поширювати. З цього приводу відразу після затвердження «Положення» 1870 р. господарський департамент Міністерства внутрішніх справ у окремому виданні надавав більш детальні роз'яснення. Так, незважаючи на діючі норми цивільного законодавства, яке не поширювало право власності на землі, передані у користування (закони кінця XVIII – першої половини XIX ст. фіксували збереження права власності за казною, забороняли купівлю та продаж громадських земель, які належали місту на правах

¹ Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 302.

² Высочайше утвержденное Городовое положение ... Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498 ... С. 828–829, 833–834.

³ Там само. С. 835.

користування¹), господарський департамент, «беручи до уваги те: а) що скасування обмежень щодо користування вигінними, відведеними містам казною по наділу, землями є, дійсно, досить важливим для добробуту міста; б) що оскільки багато міст отримали свої вигони досить давно, на початку поточного і навіть в другій половині минулого століття, то в теперішній час було б важко на практиці відділити вигінну землю від селітебної (призначеної для забудови), оскільки з розвитком міст значна частина вигонів відведена під заселення, переходячи потім у приватні руки за купчими; і в) що, між іншим, визнання вигонів власністю міст не зумовило б ніякого збитку для казни, адже, в дійсності, вона ніколи не відбирала назад виділені міським поселенням по наділу землі, так само не отримувала і не отримує від них жодних матеріальних вигод» – прийняв рішення клопотати про надання у власність містам усіх вигінних земель, які вони раніше отримали у користування².

Складнішою виявилось друге питання щодо прав новостворених органів самоврядування на виморочні землі. Нове «Положення» не обмежувало склад міського населення купцями та міщанами, як це було раніше. Відтепер головним критерієм для зарахування до цієї категорії стала наявність виборчого права, яке прямо залежало від майнового цензу. Тож роз'яснення потребувало питання про право міста на дворянські виморочні землі, які до цього передавалися в казну, а тепер мали би потрапити до компетенції міської влади³.

Обидві проблеми остаточно вирішилися у 1871 р., коли імператор затвердив два рішення Державної ради, ґрунтовані на поданні міністра внутрішніх справ. Зокрема, про передачу у повну власність міст, після введення в них в дію «Положення» 1870 р., вигінних земель та про надання права власності на виморочні землі, в тому числі й дворянські. Як особливі винятки

¹ Свод законов Российской империи (СЗ РИ). Т. 10. Ч. 1. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. С. 100–101, 108, 273.

² Высочайше утвержденное 16-го июня 1870 года городское положение ... С. 195–196.

³ Там само. С. 196.

без змін залишилося майно «викладачів університету та чиновників навчального відомства», «духовних властей», козацького війська, яке після смерті їхніх власників переходило відповідному центральному органу влади¹. Отже, чинні закони, що суперечили цим нормам, скасовувалися чи змінювалися².

У наступні роки продовжувався перманентний процес роз'яснення пунктів «Положення», зокрема й тих, які стосувалися управління земельною власністю. Циркуляром МВС від 1874 р. уточнювалося, що органи міського самоврядування, при здійсненні продажу землі під забудівлю, могли встановлювати додаткові умови, наприклад, брати від покупця зобов'язання забудувати ділянку протягом певного терміну чи інакше повернути її назад у власність громади³. Низка подальших прецедентних рішень Сенату 1870–1880-х рр., уряду та виконавчих органів влади також стосувалася вигінної землі, зокрема: 1) заборони передавати їх у власність місту, якщо вони на момент прийняття згаданого закону 1871 р. вже втратили такий статус (були передані під побудову казенної будівлі); 2) обов'язкового встановлення плати за їхню передачу чи продаж (відомий випадок безкоштовної передачі військовому міністерству міської землі під казарму та артилерійський склад); 3) роз'яснення, що вона, перебуваючи у власності міста, не може вважатися територією повіту (це уточнення, яке було відповіддю на звернення голови Новоград-Волинська, мало велике значення для єврейського населення, якому закон 1882 р. забороняв орендувати сільські землі)⁴. У процесі подальшого узгодження окремих норм «Положення» із чинним законодавством новостворені органи самоуправління

¹ О обращении в пользу городов находящихся в пределах оных выморочных недвижимых имуществ. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLVI (1871). Ч. 2. СПб., 1874. № 50072. С. 417; О предоставлении городам в собственность отведенных им от казны выгонных земель. *Там само*. С. 497–498.

² СЗ РИ. Т. 9. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. С. 106; Там само. Т. 10. Ч. 1 ... С. 228–229.

³ Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями ... С. 76–77.

⁴ Городовое положение 11 июня 1892 года ... Изд. 3-е ... С. 19–20.

отримали право примусово відчужувати землю, якщо це необхідно було для державної чи громадської користі, наприклад, під влаштування площі. У таких випадках обов'язковою була виплата «справедливої та пристойної винагороди», розмір якої визначався за результатами переговорів із власником або оцінки спеціальною комісією вартості майна¹. Подібно до вигонів протягом 1870–1880-х рр. центральним органам влади доводилося неодноразово повертатися до питання про деталізацію повноважень міста розпоряджатися й іншими видами земель, зокрема бечівниками (берегові смуги землі вздовж судноплавних річок, озер, каналів) та набережними (земельні ділянки, пристосовані до причалювання суден). У 1888 р. касаційний цивільний департамент Сенату постановив, що ця земля, як і інша громадського користування, «не може стати власністю приватної особи... [в тому числі] й за давністю володіння»².

Безпосередньо Правобережної України та інших територій, інкорпорованих до складу Російської імперії після поділів Речі Посполитої, стосувалася низка рішень цього ж структурного підрозділу Сенату. Предметом розгляду стали ті землі громадського користування, які ще з польських часів перебували у приватній власності. В основі відповідних рішень було дотримання норм чинного законодавства про так зване «неповне право власності», яке обмежувало користування, володіння та розпорядження майном «іншими сторонніми, також неповними щодо того самого майна, правами». У цьому випадку мова йшла про «право спільної участі» (проходу та проїзду) щодо земель громадського користування³. Протягом 1882–1897 рр. касаційний цивільний департамент Сенату рішеннями по декількох справах постановив, що користування площами, вулицями, бечівниками, судноплавними річками тощо не може бути обмежене, незважаючи на право приватної власності: «власник не

¹ Там само. С. 42.

² Там само. С. 57–58.

³ СЗ РИ. Т. 10. Ч. 1 ... С. 82–83.

може, наприклад, закрити вулицю чи площу». Те саме стосувалося і повноважень органів самоуправління, адже «і саме місто, будучи власником площ, вулиць і т. п., обмежене в розпорядженні ними»¹.

Саме подібні роз'яснення Сенату і Міністерства внутрішніх справ, рішення їхніх уповноважених департаментів, а також цивільне законодавство Російської імперії попередніх років, за великим рахунком, визначали безпосередню специфіку управління міськими землями, адже згадане «Положення» фіксувало відповідні повноваження органів самоврядування лише в узагальненому вигляді. У цьому аспекті редакція цього документа 1892 р. мало чим відрізнялася від редакції 1870 р. Право купівлі-продажу та оренди нерухомості, статус загального користування для площ, вулиць, провулків, тротуарів і т. д. – все це незмінно увійшло до оновленого «Положення». Втім, навіть у цій сфері у документі свої прояви знайшло прагнення уряду посилити контроль за самоврядними органами. Так, якщо раніше місцевий губернатор лише отримував копії всіх постанов міської думи для їх розгляду на предмет порушення діючих законів, то тепер його обов'язкового затвердження потребувала низка рішень. Серед них і ті, які стосувалися встановлення розцінок на призначені під забудову міські землі та умов викупу довгостроково орендованих садибних ділянок. Крім того, відтепер відчуження міської нерухомості (для всіх населених пунктів, а не лише губернських центрів) відбувалося після затвердження міністром внутрішніх справ. Якщо ж мова йшла про землі, пожалувані імператором чи виділені згідно з урядовим розпорядженням, то відповідні постанови думи затверджувалися монархом, ділянки розташовані в районах фортець – військовим міністром, відведені для

¹ Кассационная практика Правительствующего сената по городским и земским делам: Сборник решений Гражданского и Уголовного Кассационных Департаментов и Общего их Собрания, а также Общего Собрания Первого и Кассационных департаментов Сената за 45 лет (1866–1911) / сост. А.А. Колычев. СПб.: Тип. Родник, 1912. С. 446–449, 507–508.

потреб судноплавства – міністром шляхів сполучення¹. Із 1904 р. до цього переліку посадовців було включено й міністра землеробства та державного майна, з яким попередньо повинні узгоджуватися всі рішення, які стосувалися продажу ярмаркових площ. Від його рішення, узгодженого з міністром внутрішніх справ та державним контролером, залежав відвід казенних земель під міський вигін².

Безумовно, додатковою метою такої деталізації повноважень органів самоврядування, а фактично суворого контролю, був намір мінімізувати можливі порушення та зловживання. Саме з цією метою у 1891 р. міністр внутрішніх справ І. Дурново розпорядився, щоб усі міські громадські управління здійснювали «відчуження планових земельних ділянок у приватну власність за ціною не нижче тієї, яка повинна встановлюватися особливою щорічною розцінкою»³. Звісно, передання цього питання цілком до компетенції місцевих органів влади і відсутність прямої прив'язки методики визначення вартості до ринкових параметрів не сприяло повноцінному усуненню економічних ризиків. Публічні торги поступово почали проводитися у різних містах лише напередодні Першої світової війни.

При вирішенні земельних питань подекуди спостерігалися зловживання владою. С. Приклонський наводив численні випадки, один із яких стосувався м. Сквиря Київської губернії, де «міська дума, яка складалася із 72 гласних, відібравши у міщан землю, розподілила її порівну між своїми гласними, розбивши на 72 ділянки, по 12-ть десятин у кожній»⁴.

¹ Высочайше утвержденное Городовое положение ... Т. XII (1892). № 8708 ... С. 434, 443–445.

² О расширении пределов власти Министра земледелия и государственных имуществ по продаже казенных недвижимых имуществ и по приобретению в казну частновладельческих лесов и земель // ПСЗ РИ. Собр. 3-е. Т. XXIV (1904). Ч. 1. № 23891. СПб., 1907. С. 33–35; Городовое положение 11 июня 1892 года ... Изд. 8-е ... С. 20, 23–24.

³ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 362. Арк. 300.

⁴ Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского ... С. 262–277.

Впродовж останнього десятиліття XIX ст. та на початку XX ст. вже згадуваний касаційний цивільний департамент Сенату неодноразово повертався до розгляду справ, пов'язаних із міською землею¹. Здебільшого вони мали суто місцевий характер і стосувалися фінансових аспектів (виплати збитків приватними особами на користь місту і навпаки), встановлення права на певний вид ділянки, особливостей користування громадськими територіями, умов купівлі та відчуження приватної нерухомості, податкового регулювання та ін. Для прикладу, одне із таких рішень за 1903 р. стосувалося міської управи Умані. Цей орган управління висунув вимогу стосовно вилучення земельної ділянки площею 3 десятини, яка була виділена у користування М. Канівському ще у 1849 р., тобто до затвердження «Положення» 1870 р., без чіткої вказівки на певний термін чи спадкове користування. Після розгляду цієї справи Сенат скасував рішення судової палати і постановив, що нащадок згаданої особи, якому на той час перейшла ділянка у володіння, не зобов'язаний «доводити, що ця земля була надана його батьку у спадкове користування, а навпаки, міське громадське управління... зобов'язане довести, що спірна земельна ділянка була відведена... лише на певний термін і що цей термін закінчився»². Не на користь вже іншого міста – Василькова, завершився розгляд справи про стягнення з державної казни 30 тис. руб. із відсотками. Предметом позову стала ділянки землі, яку нібито помилково було включено до люстраційного акта і передано у володіння тутешньої сільської громади. Підставою для відхилення такої вимоги міського самоврядування стали «Правила складання, пред'явлення і затвердження люстраційних актів» 1867 р.³. Окрема норма цього документа фіксувала припинення будь-якої участі регіональних управлінь державним

¹ Дет. див.: Кассационная практика Правительствующего сената ... С. 498–580.

² Там само. С. 525.

³ Высочайше утвержденные Правила для составления, предъявления и утверждения люстрационных актов по казенным селениям и местечкам в губерниях: Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской // ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. XLII (1867). Ч. 2. СПб., 1871. № 45077. С. 237.

майном у завідуванні землями після затвердження вказаними документами їх переходу у приватну власність¹.

Ці два наведені нами приклади (а також низка інших по всій Російській імперії) стосувалися Київської губернії і засвідчують, що органи міського самоврядування регулярно докладали зусиль для розширення власних землеволодінь за рахунок, так би мовити, «сумнівної» нерухомості приватних осіб та владних структур різного рівня, починаючи від повітового і закінчуючи загальнодержавним. Утім, зазвичай, маючи обмежені можливості для ґрунтового аналізу заплутаного чинного законодавства у сфері цивільних правовідносин, вони перевищували свої повноваження та приймали некомпетентні рішення.

Більш конкретне уявлення про обсяги земельних володінь міст Правобережної України дають точні статистичні дані, зібрані і розподілені по різних хронологічних етапах статистиком В. Гульдманом (див. табл.). Вибір саме 1862 р., 1878–1882 рр. та 1887 р. пов'язаний із особливостями запровадження «Положення» 1870 р. у регіоні (дет. див. розділ 3.1).

Таблиця 4.3.2

Земельні володіння міст Подільської губернії (у тис. дес.)²

Місто	1862 р.	1878–1882 рр.	1887 р.
Кам'янець-Подільський	3,9	2,04	2,59
Проскурів	2,02	1,58	1,55
Летичів	1,91	1,52	1,87
Літин	2,45	2,44	1,48
Вінниця	5,84	2,94	2,94
Брацлав	1,49	1,04	1,9

¹ Кассационная практика Правительствующего сената... С. 528–531.

² Гульдман В. К. Подольская губерния ... С. 307–314.

Гайсин	2,55	1,65	1,85
Ольгопіль	3,77	3,29	2,69
Балта	4,52	3,51	4,5
Могилів	1,62	2,9	1,87
Нова Ушиця	2,43	2,07	2,43
Хмільник	2,22	1,92	2,84
Сальниця	1,51	1,77	1,77
Бар	2,27	4,37	4,4
Стара Ушиця	1,8	1,76	1,81
Вербовець	немає даних	0,55	0,55

Наведена у таблиці інформація засвідчує, що впродовж 1860–1870-х рр., тобто за два десятиліття до запровадження реформи, земельні володіння правобережних міст скоротилися приблизно на 11%, а за наступні 5–10 років (залежно від населеного пункту) зросли на $\approx 3\%$. Можна припустити, що перші цифри пов'язані з реалізацією селянської реформи 1861 р., яка сприяла розвитку ринкових відносин у аграрній сфері та вносила суттєві зміни в структуру власників землі. Крім того, як уже зазначалося, певний час не були роз'яснені норми «Положення» 1870 р. про вигінну землю. Її передача у власність містам та діяльність новостворених органів самоврядування сприяли зростанню площ землеволодіння. При цьому, на наш погляд, статистика Літина та Ольгополя, яка демонструє суттєве скорочення площ після введення в дію «Положення», потребує додаткового уточнення. На користь цієї думки свідчить і те, що В. Гульдман, перераховуючи види земель, які перебували у власності цих міст станом на 1887 р., із не пояснених причин назвав лише орні угіддя та сінокоси. Натомість вигони, ліси, садибні, вуличні та нежиткові землі ним не згадані¹.

¹ Там само. С. 309, 311.

На жаль, статистичні відомості щодо Волинської та Київської губерній також не є достатньо повними і їх збір має здійснюватися, перш за все, на основі архівних даних. Інформація про землеволодіння міст регіону станом на 1860 р. подана у тогочасному семитомному виданні «Городские поселения в Российской империи», підготовленому Міністерством внутрішніх справ (дет. див. табл.). Попри загальну надійність цього джерела, низька репрезентативність саме цих даних зумовлена не лише ранніми хронологічними рамками, а й тим, що вони отримані переважно на основі топографічної зйомки або даних креслень, інколи без розмежування власне міських і приватних угідь. Крім того, подекуди статистика була дуже застарілою: інформація щодо площі земель Овруча (аж 17,1 тис. дес.) отримана на основі плану 1799 р. і включає <13 тис. дес. спірного лісу, який перебував у власності Міністерства державного майна.

Таблиця 4.3.3

Земельні володіння міст Волинської та Київської губерній у 1860 р.¹

Волинська губ.		Київська губ.	
місто	землі (дес.)	місто	землі (дес.)
Житомир	4491	Київ	15 019
Володимир-Волинський	2793	Бердичів	немає даних
Дубно	приват. власність	Васильків	10 088
Заслав	приват. власність	Звенигородка	2441
Ковель	4744	Канів	5632
Кременець	5183	Липовець	немає даних
Луцьк	747	Радомишль	2894

¹ Городские поселения в Российской империи. Т. 1 ... С. 376–405; Там само. Т. 2 ... С. 437–468.

Новоград-Волинський	5338	Сквира	4712
Овруч	17 105	Тараща	2727
Острог	приват. власність	Умань	немає даних
Рівне	приват. власність	Черкаси	7517
Старокостянтинів	приват. власність	Чигирин	7103

Порівняння даних цього ж видання по містах Подільської губернії із статистикою В. Гульдмана за 1862 р. також демонструє суттєві розбіжності як у бік збільшення, так і зменшення. Збіг (із незначним відхиленням) стосується лише Балти, Вінниці, Летичева, Ольгополя, Проскурова і Старої Ущиці. Натомість Кам'янець-Подільський, як свідчить інформація, зібрана В. Гульдманом, володів землею на 30% менше, ніж зазначалося у книзі «Городские поселения в Российской империи», а Літин, Могилів і Сальниця – навпаки, більше в межах +60–90%¹. Таким чином, до наявної статистики, навіть якщо вона зібрана Міністерством внутрішніх справ, необхідно ставитися обережно та піддавати її аналізу з наукової точки зору. Для об'єктивного розуміння варто зазначити, що із загальної кількості земель містам належали мізерні площі – в середньому не більше 1%. Наприклад, у Волинській губернії в середині 1880-х рр. цей відсоток складав $\approx 0,5\%$ – 29,3 тис. дес. із всього 6,51 млн дес., у Подільській на середину XIX ст. – $\approx 0,9\%$, тобто 35,6 тис. дес. із всього 3,8 млн дес.; у Київській станом на середину 1870-х рр. – $\approx 1,1\%$ або 50,2 тис. дес. із всього 4,66 млн дес.².

Наявна інформація, зібрана попередніми дослідниками, та архівні матеріали (перш за все, протоколи засідань дум) засвідчують зменшення

¹ Там само. Т. 4 ... С. 28–86.

² Военно-статистическое обозрение Волынской губернии ... Ч. 1 ... С. 243; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 10. Ч. 2 ... С. 99; Мозговой В.Г. Очерк Киевской губернии ... С. 47–48.

міського землеволодіння впродовж кінця XIX – початку XX ст. за рахунок продажу приватним особам невеликих ділянок під забудову, на потреби залізниць, зведення промислових об'єктів і казенних будівель, в'язниць, казарм тощо. Водночас відбувалося його збільшення внаслідок розростання міст, приєднання до них передмість та навколишніх територій. Наприклад, коли у 1892 р. до Києва було приєднано Шулявщину (суч. Шулявка) її селітебні землі стали київськими. При цьому були й випадки купівлі у приватних осіб відносно великих площ для реалізації таких інфраструктурних проєктів, як водогін, зокрема для влаштування при цьому фонтанів, бань, купалень, пралень і т. д.¹

Переважна більшість міських земель здавалася в оренду на різні терміни і за різну плату, залежно від їхнього призначення (торгово-промислові площі оцінювалися дорожче). У Волинській губернії наприкінці XIX ст. Луцьк отримував прибутки від майже 60 ділянок, торгових площ, сінокосів та хутора Біваки, який перебував у довгостроковій оренді. У 1886 р. Ковель розглядав можливість продажу ділянок як один із варіантів ліквідації дефіциту бюджету, що сягав 4,5 тис. руб. У 1906 р. Житомир розпоряджався 552 дес., їх переважна більшість здавалася в оренду невеликими наділами. Прибуток від них складав 17,5 тис. руб. Зважаючи на те, що більшість договорів було укладено в середині або наприкінці XIX ст., є реальні підстави вважати відповідну суму суттєво заниженою². У Вінниці напередодні Першої світової війни 555 осіб орендували міську землю, щорічно сплачуючи за неї (приблизно 2 тис. дес.) лише неповні 20 тис. руб. При цьому близько 1/6 від цієї суми не надходило і доводилося стягувати її через судові та виконавчі служби³. Натомість приватновласницькі

¹ Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 6–7.

² Шкільнюк Н. М. Міста Волинської губернії ... дис. ... С. 129–130; Бармак М., Шкільнюк Н. Джерела формування прибутків муніципальних бюджетів міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 30.

³ Держархів Вінницької обл.. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 116.

міста (Дубно, Заслав, Острог, Рівне, Старокостянтинів у Волинській губернії, Ямпіль та Жмеринка – у Подільській) взагалі не могли розраховувати на цей вид прибутку, адже тутешні землі належали власнику населеного пункту і за користування ними населення сплачувало постійний «вічний» або «договірний» чинш, розмір якого змінювався у визначені терміни¹.

Невпинне зростання міст сприяло зростанню попиту і цін на їхню землю. Розмір прибутків від здачі її в оренду залежав і від статусу населеного пункту, наближеності до губернських центрів (якщо мова йшла про повітові), чисельності жителів, економічного розвитку, наявності розвинутої інфраструктури тощо. Серед усіх міст Правобережної України найбільшим власником земель та лісів був Київ. На початку ХХ ст. у його власності перебувало 16,2 тис. дес., прибутки від яких зростали з року в рік. У 1875 р. вони приносили міській казні 20,7 тис. руб., 1880 р. – 25,3 тис., 1885 р. – 41,8 тис., 1890 р. – 57 тис., 1895 р. – 60,6 тис., 1900 р. – 120 тис., 1906 р. – 130,6 тис., 1912 р. – 230,8 тис. руб. Тобто за вказаний період міські прибутки за цією статтею зросли більш ніж у 112 разів. Однак тогочасний київський економіст П. Кованько стверджував, що навіть такі цифри були заниженими, адже реальна ринкова оренда згаданих площ мала б приносити до одного мільйона рублів².

Зростанню прибутків не сприяла короткострокова оренда під забудову (6–12 років), незмінність ціни за використання «Пущі-Водиці» як міського лісу, конфлікти з військовим відомством за спірну землю тощо. У 1904 р. його площа становила майже 3,1 тис. дес., із яких 2,75 тис. дес. використовувалося у господарських цілях, а решта була зайнята дачними будівлями, санаторієм, парком, різними спорудами міського трамвая, дорогами і т. п. Прибуток від

¹ Военно-статистическое обозрение Волынской губернии ... Ч. 1 ... С. 352.

² Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов. К.: Тип. И.И. Чоколова, 1919. С. 150–152.

реалізації дерева та інші платежі у вказаний рік склали трохи більше 29,6 тис. руб., різноманітні витрати (зарплати лісникам, будівництво, заготівля та ін.) – 108, тис. руб. У офіційному звіті нічого про орендні ціни не йшлося, натомість несприятлива ситуація пов'язувалася зі зривом угод щодо продажу деревини через початок російсько-японської війни, посушливим кліматом та, відповідно, частими пожежами¹.

Порівняно з Києвом у інших правобережних містах прибутки були набагато меншими, але подекуди формували серйозну статтю доходу. Наприклад, за даними сучасного дослідника історії міст Поділля С. Єсюніна, в 1912 р. у Старій Ушиці земля приносила майже 60% від усього бюджету². Як вказує інший вчений А. Седляр, подібне спостерігалось в Ольгополі, Летичеві, Балті та особливо у Сальниці. Однак серйозною проблемою наповнення бюджету кожного міста за рахунок земельної власності була неврегульованість стосунків у цій сфері, невідповідність орендних цін ринковим, поширення випадків самозахоплення земель або користування ними без укладення відповідних угод, а також ухиляння від сплати оренди. У 1910 р. дума Вінниці констатувала, що план міста залишається лише на папері, адже вулиці не мають встановленої ширини і часто забудовані огорожами, житловими й господарськими будівлями, а деяких із них, які були наявні на плані кінця XVIII ст., в дійсності вже взагалі не існували. Очевидно, що мова йшла про старий центр і садиби заможних містян. Спроби місцевої влади вирішити це питання шляхом перемов, пропозицій викупу та відкриття сотень судових справ, зазвичай, не мали успіху. В останньому випадку безсилля зумовлювалося

¹ Винтер С. Краткий годовой отчёт по Киевскому городскому лесу «Пуца-Водица» за 1904 год. *Известия Киевской городской думы*. Октябрь 1905. № 10. С. 1–2, 7–9, 11.

² Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії ... С. 79–80; Седляр А. В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни. *Часопис української історії*. К., 2007. Вип. 7. С. 83.

відсутністю точних планів вулиць, які можна було б пред'явити у суді як доказ¹. Така ситуація стосувалася чи не кожного українського міста того часу, хоча мова йшла більше про благоустрій і невеликі площі, ніж про серйозні економічні збитки.

Водночас у 1910 р. влада Вінниці встановила 10% знижку або 3-річну розстрочку (на вибір) на продаж землі службовцям залізниці та міським чиновникам. Причиною такого рішення було прагнення «якнайшвидше заселити великі простори пустопорожньої землі, призначеної під забудову». Натомість ще на початку ХХ ст. члени тієї ж думи констатували, що встановлені ними у 1901 році розцінки на землю виявилися завищеними для пересічних жителів, про що свідчила «відсутність клопотань щодо продажу міської землі». Спроба знизити вартість для ділянок, які фактично були звалищем сміття, вентувалася губернатором О. Ейлером. Проте падіння попиту та ринкова кон'юнктура зумовили зниження ціни вже у 1907 р., коли була проведена чергова загальна переоцінка землі². У наступні роки ця ціна то збільшувалася, то зменшувалася щорічно на 10–25%, фактично без обґрунтування та повноцінного врахування ринкових тенденцій. Лише аж у лютому 1917 р. міська управа у своїй проєктній доповіді відверто вказала, що дійсна вартість потребує, за деякими винятками, збільшення у 2–3 рази. Однак за відсутності кворуму заплановане засідання думи не відбулося, а вже через декілька днів розпочалися революційні події³.

Ситуація із продажем у 1911 р. 20 дес. землі Подільському промисловому товариству у тій же Вінниці демонструє розуміння самоврядною владою значення довготривалих інвестицій. Зокрема, у відповідь на прохання губернатора обґрунтувати встановлену вартість у 60 коп. за сажень (загалом

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 36–37.

² Там само. Арк. 15, 57; Там само. Спр. 362. Арк. 300–301.

³ Там само. Спр. 22. Арк. 190.

28,8 тис. руб. за цю ділянку) міська дума не лише навела порівняння із тогочасними ринковими цінами на подібні польові, незручні для заселення, землі, а й інші вигоди. Планувалося, що товариство побудує потужний завод, що дозволить обкласти його «великим оціночним збором.. дасть місцевому населенню можливість постійного заробітку, ...дасть можливість купувати на місці по доступній ціні добрива, ...буде сприяти підвищенню добробуту місцевих землеробів, і нарешті ...принесе місту великий прибуток у вигляді поподного збору із залізничного вантажу»¹. Дійсно, вже у 1912 р. суперфосфатний завод став до ладу. До початку Першої світової війни він щороку виробляв 600–750 тис. пудів цієї продукції та 60 тис. пудів сірчаної кислоти, а вартість валової продукції у 1913–1914 рр. становила майже 680 тис. руб.².

Аналогічні міркування міська дума Вінниці висловлювала наприкінці 1912 р., коли приймала рішення про дозвіл управі продати для побудови цукрового заводу 80–100 десятин землі. Планувалося, що ця угода принесе 250 тис. руб. і дозволить виплатити третину всіх боргів та позбавить необхідності сплачувати за ними відсотки – не менше 15 тис. рублів щорічно. Додавши до цих вигод прибуток у вигляді оціночного збору, створення нових робочих місць, загальну користь для зростання добробуту міста і його жителів, члени думи дійшли висновку, що все це з великим надлишком покриє отримувані на той час 2,25 тис. руб. доходу від оренди цієї площі³. Цей проєкт не було реалізовано і, подібно до багатьох інших, в умовах Першої світової війни він залишився лише на папері.

Справді, містам було вигідно продавати землю під промислові об'єкти або здавати її в оренду великими площами. Дрібні орендарі, які займалися

¹ Там само. Спр. 23. Арк. 20–20-зв.

² Вінниця. Історичний нарис / відп. ред. В.О. Птущенко. Вінниця: Книжково-газетне товариство, 1964. С. 85.

³ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 194–195.

сільським господарством, у переважній більшості не забезпечували належну сівозміну, а тому не отримували гарний урожай та великі прибутки. У такій ситуації звичною практикою ставало збільшення недоїмок (в окремих населених пунктах розмір несплаченої вчасно оренди досягав 10–20 тис. руб.), відкриття великої кількості судових справ, зростання витрат міста на вирішення цих спорів та зниження прибутковості землі.

Отже, ефективне управління земельною нерухомістю стало одним із серйозних випробувань для новостворених у результаті реформ 1860–1870-х рр. органів міського самоврядування.

4.4. Регуляторна політика у сфері планування та забудови

Важливим фактором розвитку міст у другій половині XIX – на початку XX ст., незалежно від регіону чи імперії, була регуляторна політика у сфері планування, забудови. Загальні тенденції в цій сфері традиційно визначалися на державному або регіональному (наприклад, крайовому в Галичині та на Буковині) рівнях. У випадку із головними адміністративно-територіальними центрами (Київ, Львів, Чернівці) цей вплив особливо відчувався, і за рахунок нього досягався певний рівень систематизації норм, упорядкування правил і підходів, урахування естетичної і практичної доцільності. Натомість у менших містах, а тим паче у містечках, переважали хаотичність, неврегульованість і самочинність.

На Правобережжі загальні норми щодо обов'язку міських управ затверджувати плани та фасади приватних будинків, видавати дозволи на перебудову і спостерігати за правильним виконанням будівельних робіт було зафіксовано у «Положенні» 1870 р. Натомість думи могли звертатися до вищих органів влади із поданням щодо зміни/затвердження загальних планів міст.

Щодо Києва, Кам'янця-Подільського та Житомира відповідні повноваження мав міністр внутрішніх справ, для усіх інших – місцевий губернатор¹. У 1884 р. Сенат роз'яснив, що подібне узгодження не потрібне, якщо місто змінювало план, приймаючи рішення про заборону дерев'яних будівель у певних районах².

Як правило, загальна політика у сфері планування та забудови визначалася імперськими законами, зокрема окремим розділом «Будівельного статуту», який став джерелом права ще із 1835 р. У подальшому він постійно доповнювався та оновлювався. Цей документ регламентував усе, що стосувалося облаштування громадських місць (вулиць, площ, бруківок та ін.) міськими органами управління і низки будівельних правил, наприклад, щодо правил розташування печей у приміщеннях, покриття дахів вогнетривким матеріалом, прокладання нових вулиць, дозвільної системи тощо. Встановлювалося покарання за будівництво без дозволу – не більше 50 руб. Цікаво, що покриття дахів «соломою із замазкою» дозволялося лише у кількох містах Російської імперії і серед них єдине правобережне – Умань³. У процесі впровадження міської реформи новостворені органи управління почали поступово займатися питанням регулювання приватної забудови з урахуванням специфіки конкретного населеного пункту.

Традиційно окреме законодавство регулювало особливості забудови крайових центрів Галичини та Буковини. Нами вже неодноразово простежувалася тенденція (і на конкретних фактах це згадуватиметься далі) позмінного лідирування Львова та Чернівців стосовно впровадження тих чи інших регуляторних змін. Якщо ж говорити про будівельні закони/статути, то

¹ Высочайше утвержденное Городовое положение // ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. СПб., 1874. С. 833.

² Устав строительный: (Св. зак. т. 12, ч. 1, изд. 1900 г.): с разъяснениями по решениям Правительствующаго Сената и циркулярам Министерства внутренних дел, и извлечениями из других частей Свода законов и с приложением алфавитного указателя: издание неофициальное / сост. О.П. Бертинский. СПб.: издание Я.А. Канторовича, 1902. С. 168.

³ Там само. С. 176–179.

тут дещо специфічна картина. Зокрема, якщо для Чернівців відповідна сфера була врегульована у 1869 р., то для Львова – у 1877 р. Однак у випадку із галицьким головним містом варто уточнити, що до його Будівельного статуту у подальшому кілька разів вносилися серйозні зміни, зокрема у 1885 р., 1907 р. та 1909 р.¹, тобто Львів дещо швидше адаптувався та пристосовувався до реалій часу.

7 грудня 1869 р. окремим законом було затверджено розроблений Буковинським крайовим сеймом «Порядок будівництва для головного крайового міста Чернівці». У ньому детально визначалися повноваження міської влади у відповідній сфері та обов'язки приватних осіб, регламентувався процес надання дозволів і вирішення спірних питань, вказувалися різноманітні технічні параметри промислових об'єктів тощо. Без дозволу магістрату у Чернівцях заборонялося здійснювати будівництво, перебудову чи добудову об'єктів (за винятком державних), а в окремих випадках і без попередньої згоди уряду. Інформувати міську владу потрібно було у випадку зміни розміру чи вигляду вуличного фасаду раніше побудованих будинків, а також встановлення припічків (печей), каналізації і водопостачання. Обов'язковим документом, який потрібно було подавати на розгляд магістрату, визначався детальний план майбутньої будівлі. Водночас відповідь на прохання про будівництво повинна була даватися «якнайшвидше», а дозвіл був чинним упродовж 2 років. Передбачалося право проведення ревізій делегатами міського магістрату за участі власника чи його уповноваженого та технічного урядника магістрату.

¹ Семсрот К. Від регуляційного плану до просторової концепції розвитку. Напрямки розвитку містобудування в Австрії у контексті правових основ. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* / редкол.: Б.С. Черкес (відп. ред.) [та ін.]. 2004. № 505. С. 118.

Особлива увага мала приділятися будівництву споруд для публічних потреб, поблизу крайових доріг, залізниць, над р. Прут¹.

У процесі побудови споруди власник мав узгоджувати із магістратом та дорожньою поліцією низку поточних питань, як-от розміщення на вулиці будівельного матеріалу і піску, гасіння вапна, обробка каменю. Обов'язковим було встановлення загороджувального риштування та прибирання навколишньої території після завершення робіт. Заселятися або використовувати будівлю за призначенням можна було лише після магістратської перевірки за посередництва фахових осіб і участі санітарної поліції².

«Порядок будівництва» передбачав можливість відчуження приватної землі, в тому числі й із нерухомими об'єктами, за належне матеріальне відшкодування у разі необхідності прокладання нових чи зміни/розширення існуючих вулиць, або з торговельних міркувань та протипожежної безпеки. Якщо не вдавалося дійти обопільної згоди щодо розміру компенсації, то справа вирішувалася у судовому порядку. При цьому нові вулиці «повинні як тільки можна рівні бути», придатні для возів і мати узбіччя для пішоходів, а в окремих випадках і тротуари із тесаних кам'яних плит. Зверталася увага й на естетичні та протипожежні норми. Заборонялося «різке (яскраве) фарбування фасадів», а громадські будівлі повинні мати кам'яні або цегляні стіни. Балки дахів обов'язково оброблялися вогнезахисними засобами із належним доступом до них. Заходами безпеки пояснювалися підвищені вимоги до будинків поблизу місць, яким могло загрожувати затоплення під час повені³. Низка інших пунктів документа стосувалася різноманітних технічних параметрів, наприклад, стін (у тому числі й так званих «пожежних» між близькоприлеглими спорудами),

¹ Порядок будованья для головного краевого места Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1870. Ч. I. С. 1–7.

² Там само. С. 10–11.

³ Там само. С. 13–17.

підлоги, печей і коминів, вікон, стріхи, водостічних труб, балконів та ін. Така, на перший погляд, надмірна зарегульованість насправді виправдовувалася заходами протипожежної безпеки та, меншою мірою, підвищенням захисту від підтоплення. Привертає увагу заборона для пивниць встановлювати вікна з боку публічної вулиці або обов'язковість встановлення ґратів на вікна з боку гостинця, у тому числі й для напівпідвальних приміщень¹.

Охарактеризованим аспектам було присвячено перші чотири розділи «Порядку будівництва», а п'ятий стосувався винятково повноважень місцевих органів управління. Насамперед вказувалося, що контроль за виконанням цього документа «залежить цілком від громади», як це і зафіксовано у § 5 Статуту Чернівців. Порухення будь-яких попередніх приписів передбачало заборону на початок/продовження будівництва, або навіть знесення новобудов, якщо недоліки не можна було усунути. За порушення адміністративного характеру передбачалася виплата штрафу у розмірі від 2 до 100 флоринів або ув'язнення від 10 годин до 20 днів. Але попри ці заходи всі наслідки недотримання норм мали бути усунуті. Всі рішення магістрату можна було оскаржити на кількох рівнях: міської ради, крайового управління, Міністерства внутрішніх справ. У останньому випадку на допомогу відомства не можна було розраховувати, якщо «політична влада крайова затвердить покарання міського магістрату, або якщо її полегшить»².

Загалом поява аналізованого документа і, відповідно, особлива увага до будівництва нових споруд у Чернівцях пояснюється їхнім столичним статусом на Буковині. До менших населених пунктів краю справа дійшла лише у 1904 р., коли було затверджено «Будівельні приписи для міст». Цей документ уперше фіксував, що відтепер для будівництва нового чи перебудову старого будинку, добудову до нього певної частини чи внесення інших змін, які впливали «на

¹ Там само. С. 25.

² Там само. С. 33–37.

тривалість, безпеку від огню [споруди], санітарні обставини або права сусідів», потрібно було отримати спеціальний дозвіл (§ 1). Це стосувалося й таких, здавалося б, незначних деталей, як зміна стіни будівлі від дороги або встановлення нових дверей чи вікон з боку сусідів (§ 2)¹. Основні повноваження щодо надання згаданих дозволів належали «громадському начальнику» (голова міста), який перевіряв документацію і об'єкт за посередництва комісії у складі «технічних, адміністративних і санітарних органів». Кінцеве рішення приймалося за участі двох присяжних більшістю голосів (§ 79). Водночас «громадський виділ» формував місцеву управлінську політику, затверджував план міста, контролював його дотримання, стежив за відповідністю будинків санітарним і протипожежним вимогам (§ 80). Крайова влада мала право загального нагляду і виконувала роль останньої інстанції під час суперечок (§ 81). Такі, зазвичай, виникали під час порушення приватними особами приписів (каралося штрафом від 10 до 200 крон або арештом від 24 годин до 20 днів) та здійснення будівництва без дозволу. В останніх випадках громадська влада мала право постановити знести незаконну споруду.

Окремі положення стосувалися будівництва поблизу публічних доріг (будівля повинна міститися на відстані не менше 4 метрів для державних доріг, 3 – для крайових і повітових, 2 – для громадських), кордонів монархії (не ближче 2 км). «Будівельні приписи», серед іншого, впорядкували відновлювальні роботи на випадок знищення частини міста пожежею чи повінню. Відтепер вони обов'язково мали здійснюватися за планом, підготовленим спеціальною комісією у складі голови міста або його заступника та членів виділу і фахівців. Окремо передбачалася можливість відчуження

¹ Закон котрим видано будівляні приписи для міст з виїмкою краєвого головного міста Черновець. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. К. університетська друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXVII. С. 91–92.

приватної землі «із санітарних потреб», проведення нової дороги або розширення існуючої¹.

Насамкінець, подібно до чернівецького «Порядку будівництва» 1869 р., встановлювалися чіткі вимоги до догляду за територією поблизу будівельних робіт, якості матеріалу, різних технічних параметрів окремих частин споруд, відведення дощових і стічних вод, протипожежних заходів. На 2 роки відтерміновувалася обов'язковість покриття дахів вогнетривким матеріалом. Це стосувалося насамперед тих громад, «де населення убоге». Натомість особлива увага зверталася на будинки головних вулиць і площ, їхні фасади і розташування на подвір'ї господарських споруд. Дозвіл на будівництво втрачав чинність, якщо роботи не завершувалися упродовж 2 років. У такому випадку його необхідно було обов'язково поновлювати².

Через десять років після згаданого чернівецького «Порядку будівництва», у 1879 р., Київська міська дума затвердила порядок видачі дозволів на приватну забудову. Він передбачав, що особа, яка планує здійснення відповідних робіт, повинна була звертатися із відповідним проханням до міської управи, надаючи при цьому план будинку, «фасад, розріз і креслення внутрішнього розподілу жилих приміщень», підписку відповідального за нагляд архітектора, засвідчення міського землеміра або підпису власника. За наявності підстав цей пакет документів передавався на перевірку тому ж землеміру, приставу або іншій посадовій особі і в обов'язковому порядку – міському архітектору³.

Серйозні зміни у зовнішньому вигляді галицького міста Станіслава спричинила пожежа 1868 р. Знищивши близько 260 будинків, вона викликала масштабне житлове будівництво, упорядкування центральної частини, розширення вулиць, спорудження низки величних громадських споруд. Це

¹ Там само. С. 93–100.

² Там само. С. 101–114.

³ Доклад Киевской городской управы об изменении порядка выдачи разрешений на частные постройки. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 6–7.

відбувалося під загальним наглядом Ігнація Камінського, який займав посаду бургомістра у 1870–1888 рр., та безпосереднім керівництвом архітектора Владислава Мюльна. Останній відомий нестандартним підходом до своїх обов'язків, адже не обмежувався адмініструванням відбудовчих процесів, а й брав участь у проєктуванні будівель з метою оптимізації витрат¹. Загалом пожежа 1868 р. знищила старе «дерев'яне обличчя» міста, на зміну якому з'явився новий модерний вигляд. Велика заслуга у цьому була й особисто В. Мюльна, який займав посаду головного архітектора міста у 1862–1867 рр. та 1870–1896 рр., тобто за каденції двох виборних бургомістрів – І. Камінського (1869-1889) і В. Шидловського (1889–1896 рр.). Визнаючи заслуги В. Мюльна перед громадою, міська рада у 1896 р. «висловила свою вдячність за побожну та ревну службу»².

У Києві саме заходами протипожежної безпеки зумовлювалися зміни у регуляторній політиці у сфері забудови. Цього питання стосувалася і постанова міської думи 1882 р. У ній йшлося про створення спеціальної комісії з огляду будівель і прийняття рішення про їх знесення. До складу цього органу входили: представник міської управи, міський архітектор, брандмейстер та чиновник поліції. Цей же документ забороняв будівництво дерев'яних бань у всіх частинах міста, крім передмість (Куренівка, Пріорка, Солом'янка, частина Лук'янівки поблизу військового табору). Низка положень стосувалася правил забудови і стимулювала поширення кам'яних споруд³. У наступному 1883 р. міська влада Києва звернула увагу на охорону громадських будівель і заборонила здійснювати будь-які роботи на вулицях без спеціального дозволу⁴.

¹ Лягушкін А., Янківський Д. «Мармулядова» пожежа у Станіславові 1868 року, яка змінила обличчя міста. *Фотографії Старого Львова*. 28 вересня 2018 р. URL: <https://photo-lviv.in.ua/marmulyadova-pozhezha-u-stanislavovi-1868-roku-yaka-zminila-oblichchya-mista>.

² Kronika. *Kurjer Stanislawowski*. 17 lutego 1907. № 1117. С. 2–3.

³ Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений ... С. 16–18.

⁴ Там само. С. 77–78.

Типове невеличке галицьке містечко, за словами сучасника, мало такий вигляд (у даному випадку мова йде про Городенку недалеко від Коломиї): «Городенка була побудована рингами. Зовнішнє коло міста найбільше нагадувало село. Лише поодинокі дахи із червоної черепиці, а решта солом'яні... Потім ішов внутрішній ринг: тут стояли вже більші будиночки, вілли з гонтовими дахами й клумбами. У них жили судові службовці, службовці окружного управління й податкових органів. У центрі, відгорожені парканами, жили євреї»¹. Тут проживали як заможні, так бідні жителі. Бідна частина цього кварталу вирізнялася дуже щільною забудовою. Маленькі дерев'яні будинки стояли впритул один до одного, адже будівництво було дешевшим, якщо використовувати стіну сусідньої споруди². Звичайно, у разі виникнення пожежі зупинити рух вогню від одного такого житла до іншого було фактично неможливо.

Зазвичай центр кожного міста являв собою тогочасний зразок архітектури, а віддалені квартали й околиці були заселені біднотою, яка жила у «маленьких, задушливих халупах», «животіла в злиднях і нестатках винятково з милості своєї громади». Стосовно Чернівців тогочасний австрійський публіцист К. Е. Француз писав, що у той час, як площа міста була викладена бруківкою, а навколо неї височіли двоповерхові цегляні будинки, більшість містян «залишалися жити в бруді й мороці»³.

В Галичині своєрідним зразком дотримання норм у сфері забудови був Львів. У 1903 р. було прийнято рішення про знесення 181 будинку для «поправи відносин санітарних» у місті. Зважаючи на примусовість такого рішення, імператор схвалив пропозицію намісництва про звільнення новозбудованих на їхнє місце споруд від «додатку до податку домово-чиншового для фонду

¹ Гранах А. Ось іде людина ...С. 55.

² Там само. С. 56.

³ Цит. за: Поллак М. Вказ. праця. С. 173.

крайового, а також від додатків громадських до податку домово-чиншового і до 5% податку, побираного від домів увільнених від податку домово-чиншового»¹.

15 травня 1907 р. трьома крайовими законами було вдосконалено чинні норми 1880–1890-х рр. у сфері будівництва для Галичини. Перший із них мав загальний характер, другий стосувався громад, а третій – інших, головним чином, сільських місцевостей. Зміни, зафіксовані у першому, стосувалися відповідних робіт поблизу публічних доріг та фортифікацій. За виконанням основних положень наглядали крайовий і повітові виділи, їм же належала і основна виконавча влада, однак безпосередній контроль і регуляція стосувалися компетенції самих громад, тобто і міського самоврядування. Наприклад, із протипожежних міркувань заборонялося покривати дахи «соломою, очеретом або шуваром (аір тростинний)» (§ 46), а при головних вулицях і площах дозволялося «ставити лише головні будинки. Підрядні будинки, служачі на господарські або тим подібні цілі, як: стайні, возівні і т. ін., мають бути в подвірю приміщені» (§ 54) тощо². Другий закон стосувався безпосередньо громад і здебільшого дублював попередній, однак вказував на обов'язок місцевої влади стежити: 1) «аби розклад і положенє будинків відповідали огневим, санітарним, комунікаційним зглядам і в загалі публичного безпеченьства»; 2) «аби опади атмосферичні, канали і стеки мали належитий

¹ Закон о часовім увільненю від додатку до податку для фонда краєвого, а також від додатків громадських тих будівлий в корол. престол. місті Львові, котрі будуть ново вибудовані в місце 181 домів, яко призначених на збурене в цілі регуляції міста для поправи відносин санітарних. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1905. Львів: 3 друкарні В. Лозиньского. Часть III. С. 21–22.

² Закон змінючий декотрі постанови закона о будовах в районі фортифікаційнім і побіч публичних доріг. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: 3 друкарні В. Лозиньского. Часть X. С. 103–105.

відплив зглядно, щоби можна їх уняти в належиту систему»; 3) «аби дороги і улиці були рівні, прості і так широкі, аби їх мож обсадити деревами»¹.

Невдовзі, у 1909 р. було затверджено чергові зміни до Будівельного статуту Львова, які запроваджували низку обмежень. Відтепер дво- та триповерхові будинки дозволялося споруджувати лише за умови, якщо їхня висота не перевищує ширину вулиці; чотириповерхові – «в улицях і при пляцах, котрі означить Рада мійска, а їх ширина виносить найменше 22 метрів», або ж на перетині двох вулиць за умови, що висота будівлі менша або рівна ширині більшої вулиці, а ширина споруди не перевищує двократну ширину вулиці. Така поверховість взагалі заборонялася «довкола ринку», а максимальна дозвільна висота складала 22 м².

У тому ж 1909 р. Київська міська управа звернула увагу, що її система надання дозволів на приватне будівництво має суттєві недоліки. Зокрема, діяльність спеціального межового відділу за попередні три роки засвідчила, що «плани виготовлені не землемірами (під словом землемір мається на увазі особа, яка закінчила спеціальний межовий навчальний заклад) у величезній кількості виявляються непридатними, невірними; граничні лінії не відповідають дійсності, неправильно виміряні споруди нанесені на плані не на тих місцях, де вони повинні знаходитися після звірки з натурою...»³. Видачу дозволів на підставі таких документів здійснював будівельний відділ, до якого не входили спеціалісти у цій сфері. Зважаючи на це, місто почало залучати фахівців до розгляду прохань на будівництво, а також ефективніше боротися з іншим негативним явищем – самозахопленням землі шляхом систематизації загальної

¹ Закон змінючий декотрі постанови закона о будовах і плянах регуляційних для громад. *Там само*. С. 111.

² Закон змінючий постанови § 21 закона з 21. 1885, заключаючого закон будівничий для міста Львова. *Там само*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XIII. С. 177–178.

³ Доклад Киевской городской управы об изменении порядка выдачи разрешений на частные постройки ... С. 7.

інформації про приватновласницькі споруди і влаштування спеціального архіву, де б зберігалися довідки. При цьому управа Києва дійшла висновку про необхідність: 1) посилення співпраці між кількома відділами при видачі вказаних дозволів – земельним, межовим та будівельним; 2) прискорення процедури розгляду звернень; 3) збереження копій садиб та їх планів у архівах останніх двох відділів; 4) прийняття рішень про заборону на будівництво у випадку несанкціонованого використання міської землі або неправильного оформлення планів¹.

Отже, діяльність міських управлінь у сфері планування та забудови стосувалася насамперед приватних осіб. Якщо затвердження і зміна загальних планів потребувала узгодження із вищими органами влади, то різноманітні аспекти приватного будівництва належали до компетенції самоврядування.

Висновки до розділу

Фінансово-господарська та регуляторна діяльність органів міського самоврядування мала певну специфіку і відмінності залежно від регіону, періоду та конкретного населеного пункту. В узагальненому контексті доцільно говорити про особливо помітне на Правобережній Україні прагнення центральної влади перекласти на громади низку затратних статей без надання дієвих важелів пошуку джерел фінансування. Додаткові обмеження, найбільшим проявом якого стала контрреформа 1892 р. і необхідність покриття низки обов'язкових статей, важливих насамперед для держави, спричиняли поступове наростання заборгованості та нехтування «необов'язковими» потребами культурно-освітньої та соціальної сфер. Така ситуація була досить зручною для уряду, адже дозволяла контролювати фінансову діяльність міських дум та управ. Перекладаючи на них такі статті витрат, як утримання

¹Там само. С. 19.

поліцейських відділень і квартирування військових, центральна влада не надавала жодних важелів для більш ефективного перерозподілу цих асигнувань і пошуку додаткових джерел поповнення бюджету. Тим більше, що у перерахунку на одного жителя наявні кошти склали досить мізерну суму. Лише усвідомлення представниками виборної влади важливості розвитку інфраструктури та благоустрою міст у поєднанні із непоодинокими на початку ХХ ст. проявами управлінської ініціативи і благодійності дозволяло реалізовувати різноманітні соціальні й економічні проекти, поступово формувати модерний вигляд українських полісів.

Дещо інша картина вимальовувалася у галицьких та буковинських містах. На численних прикладах ми продемонстрували дієвість урядової практики широкого надання не лише самоврядних прав, а й фінансових. Різноманітні додаткові збори до основних податків на різні товари, за проїзд та інше, які хоч і постійно переглядалися та пролонгувалися вищою владою, стали важливим джерелом наповнення казни, а відтак забезпечували поступальний розвиток міської інфраструктури, формували поле можливостей для надання цивілізаційних послуг.

Робота різноманітних профільних комісій та безпосередньо очільників, виборних чиновників наочно засвідчувала їхнє намагання спрямовувати свою діяльність на покращення добробуту жителів та повсякденних умов життя. Варто відзначити, що отримання прибутків від акціонерних товариств, які надавали різноманітні послуги (наприклад, перевезення пасажирів трамваями), не усувало проблем дефіциту коштів на вдосконалення інфраструктури, тож на початку ХХ ст. розміри муніципальних позик зростали з року в рік, і це ставало серйозною проблемою.

Будучи обмеженими нормами законодавчого поля та комплексом чинників соціально-економічного характеру (рівень життя, демографічні показники, наявність інфраструктури, ринкова кон'юнктура), вони продемонстрували, з

одного боку, прагнення забезпечити зростання прибутків від цієї статті, а з другого, нездатність швидко та ефективно запровадити принципи прозорого і об'єктивного їх отримання. Повсюдне зростання доходів від використання міської землі (особливо в Києві) поєднувалося із відсутністю точних кадастрових планів, заниженою орендною ціною, невпорядкованістю договірних відносин із населенням, зростанням недоїмок, надмірною обережністю центральної влади щодо продажу великих ділянок під промислові об'єкти та ін.

У сфері регулювання, планування та забудови для кожного регіону актуальною проблемою була велика кількість дерев'яних споруд, тож міста докладали зусиль для стимулювання росту зведення кам'яних будівель, запроваджуючи подекуди жорсткі обмеження. Порівняльний аналіз регуляторних документів засвідчує наявність низки подібних норм, які стосувалися дозвільної системи, заходів протипожежної безпеки, санітарних норм. У загальній сукупності така діяльність сприяла поступовому впорядкуванню забудови міст, зменшенню нещасних випадків або їхніх трагічних наслідків та елементарного покращення зовнішнього вигляду, насамперед центральних частин.

РОЗДІЛ V

СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНА СФЕРА ЯК ОБ'ЄКТ УПРАВЛІНСЬКОГО КОНТРОЛЮ І РЕГУЛЮВАННЯ

5.1. Благоустрій, санітарія і упорядкування громадського простору

Для кожного із розвинутих міст другої половини XIX – початку XX ст. особливо актуальним було питання покращення благоустрою та оновлення інфраструктури колишніх робітничих селищ чи так званих «міських сіл», які у вказаний період вже набули статусу передмість, а їхні жителі були зараховані до міського населення.

До запровадження реформи міського управління 1870 р. механізми регулювання сфери благоустрою та санітарно-гігієнічного стану громадського простору були дуже примітивними і різко контрастували залежно від конкретного населеного пункту. На Правобережжі не сприяла їхньому розвитку існуюча мережа приватновласницьких міст, власники яких не були законодавчо зобов'язані піклуватися про покращення добробуту та умов проживання населення. З огляду на це вони по-різному ставилися до вирішення назрілих питань, демонструючи широкий спектр підходів – від апатії та ігнорування до витрачання значних сум на ці потреби. Прогресивні підходи застосовували переважно відомі заможні дворянські роди. Наприклад, у Київській губернії до цієї категорії можна зарахувати Браницьких, які володіли кількома містами і містечками та належним чином опікувалися благоустроєм і загалом соціальною сферою. Зокрема, у Смілі Черкаського повіту вже у 1860-х рр. існувала утримувана власниками пожежна команда. Натомість у Білій Церкві на

брукування вулиць витрачалися маклерські збори¹. У той же час у повітовому Липовці, який належав графам Струтинським, із міського бюджету взагалі не виділялися кошти на будь-які громадські потреби, не кажучи вже про санітарію.

Навіть у головному місті регіону – Києві на початку 1850-х рр. налічувалося менше половини брукованих вулиць. Взагалі їх не було у Либідській, Куренівській та Звіринецькій частинах міста. Наявність 13 брукованих вулиць на Печерську і Подолі несуттєво змінювала ситуацію. Після повеней та сильних дощів із придніпровських пагорбів буквально стікали потоки води. Непрохідний бруд та значно ускладнений, а часом і взагалі неможливий проїзд був звичним сезонним явищем. Це спричиняла відсутність належних стоків. У 1845 р. масштабна повінь Дніпра пошкодила або зруйнувала 500 будинків (очевидно, що повністю або частково побудованих із дерев'яних матеріалів) – майже 10% від їхньої загальної тогочасної кількості. Ця головна річкова артерія разом із дощами була єдиним джерелом питної води. Централізоване водопостачання з'явилося значно пізніше, у 1872 р., а у більшості із тогочасних 127 колодязів «вода була неприємного смаку і непридатна для вживання людиною»².

На середину XIX ст. повна відсутність брукованих вулиць була характерною ознакою абсолютної більшості повітових міст трьох правобережних губерній і негативним чинником не лише комунікаційного характеру, а й санітарного. Серед винятків у Київській губернії – розвинутий у торговому відношенні Бердичів, меншою мірою – військове місто Умань, де з початку 1850-х рр. почалося повільне брукування. На Волині і Поділлі вирізнялися лише губернські центри. У спеціалізованому виданні «Військово-статистичний огляд Російської імперії», який друкувався Топографічним

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 5 ... С. 41–42.

² Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1. СПб.: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. С. 333, 346, 348.

відділенням Генерального штабу, подано досить критичну оцінку щодо інфраструктури міст Волинської губернії. «Вулиці всюди небруковані, за винятком губернського міста Житомира та головних вулиць у містах: Дубно, Кременець, Новоград-Волинський і Старокостянтинів. Тротуари для пішоходів вимощені дрібним камінням лише у губернському місті Житомирі і то на головних вулицях. У інших містах таких тротуарів ніде немає, а замість них, для проходу у брудну пору, навесні та восени, зроблено дерев'яні кладки, з однієї або обох сторін вулиці ... [які] досить вузькі і, здебільшого, без канав для стоку води», – констатувалося у виданні¹.

У невеликих правобережних повітових центрах мова про брукування ще навіть і не йшла. Наприклад, у Таращі, де проживало понад 7 тис. жителів, нерідко навіть по головній площі та центральній Дворянській вулиці «поважно гуляли обивательські корови, свині..., кози і бородаті козли». Можна було спостерігати картину, коли поруч проїжджали «розкішні [панські] екіпажі, запряжені шестірками і четвірками цугом»².

У 1860-х рр., вже під час підготовки міської реформи, уряд переймався не лише проблемами стимулювання економічного розвитку чи збереження політичного контролю, а й фіксацією на законодавчому рівні положень, які сприяли покращенню благоустрою, а відповідно і санітарно-гігієнічній ситуації. Зокрема, у поданні Міністерства внутрішніх справ Державній раді за 1866 р. окремо наголошувалося на обов'язковості утримання міською владою у належному стані брукувок на площах перед будівлями органів влади і військового відомства; щорічному виділенні коштів на брукування спочатку головних вулиць, а потім і другорядних; опікуванні малими вулицями, бечівниками, набережними та пристанями. Висловлювалася навіть пропозиція зобов'язати обивателів утримувати або забрукувати частину вулиці навпроти

¹ Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. 10. Ч. 3 ... С. 72.

² Семенцова Р. Воспоминания-картинки ... С. 255–256.

власних будинків. Очевидно, що для більшості містян це була практично непідйомна стаття витрат. Загалом міністерство попри констатацію дефіциту муніципальних коштів визнавало зовнішній благоустрій одним із найважливіших напрямів діяльності органів самоврядування¹.

Поступова реалізація цих намірів на практиці стала можливою лише після затвердження у 1870 р. «Міського положення». Цей закон започаткував якісно новий етап в історії благоустрою та покращення санітарно-гігієнічного стану міст усіх українських губерній, в тому числі й правобережних. Відповідно до «Положення», опікування господарством переходило до компетенції виборних органів громадського управління. Окремо вказувалося, що відповідні обов'язки включали й зовнішній благоустрій – утримання вулиць, площ, бруківок, тротуарів, громадських садів, бульварів, водопроводів, стічних труб, каналів, ставків, канав і проток, мостів, гатей та переправ, освітлення міста, а також загалом добробут населення – забезпечення продовольством, облаштування ринків і базарів, охорона здоров'я, пожежна безпека, протидія стихійним лихам тощо².

Зважаючи на те, що формування виборних органів влади тривало більше десятиліття (у більшості повітових центрів Правобережжя перші вибори відбулися лише у 1880–1882 рр.), результати їхньої діяльності у сфері благоустрою та покращення санітарно-гігієнічного стану стали помітні також не відразу. Наприкінці 1870-х рр. одним із кращих повітових центрів Поділля вважався розвинутий у торгово-промисловому відношенні Могилів, серед інших – Меджибіж, який до 1837 р. перебував у підпорядкуванні військового

¹ Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи ... Т. 2 ... С. 180–183.

² Высочайше утвержденное Городовое положение ... Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. С. 823.

відомства, тож був «охайніший та красивіший за всі міста та містечка губернії»¹.

У 1887 р. «Військово-статистичний огляд Волинської губернії» подав досить критичну оцінку зовнішнього вигляду основних центрів: «усі вони [міста], за винятком Житомира, який отримав деяке впорядкування, мають цілком однаковий вигляд і вирізняються вкрай брудним виглядом». Як більш охайні виділено Новоград-Волинський, Дубно та Кременець, «всі інші, особливо єврейські частини всіх міст, вражають своїми антигігієнічними умовами». Констатовалося, що у повітових центрах є лише по одній-дві бруковані вулиці, а у Володимир-Волинському, Овручі та Старокостянтиніві їх взагалі не було².

Тоді ж, за свідченнями сучасників, на Волині у негативному плані вирізнявся Старокостянтинів як «велике і дуже брудне місто». Тривалий час воно не мало власних органів влади і підпорядковувалося Новоград-Волинському, тож рівень благоустрою був мінімальний. У ньому взагалі не було бруківок, подекуди траплялися дерев'яні тротуари або лежали великі колоди упоперек вулиць для руху пішоходів. Після дощу «колись укладені по вулицях камені» буквально тонули у землі і ставали серйозною перешкодою для руху. Ліхтарями освітлювалися лише дві головні вулиці. Тогочасний дослідник історії міста Микола Зуц пояснював тутешню антисанітарію та антигігієнічність впливом низки чинників: 1) розташуванням на двох річках: внаслідок наближеності будинків та городів до берегів простежити за чистотою складно, оскільки населення скидало у водойми побутові відходи та нечистоти і забруднювало їх настільки, що вода ставала непридатною для вживання; 2) наявністю майже у самому місті водяних млинів, для загати яких влаштували велику греблю, яка утворила озеро без стоку із порослими цвіллю берегами,

¹ Днестр и Приднестровье ... С. 4–6, 33–34.

² Военно-статистическое обозрение Волынской губернии ... С. 351–359.

звідки багато жителів брали воду для побутових потреб; 3) великою кількістю єврейського населення, що жило скупчено, без парканів і господарських будівель, часто тримаючи худобу на вулицях, а вивіз відходів тваринного походження у місті взагалі не практикувався; 4) розташуванням майже у центрі міста скотобійні, відходи з якої теж скидалися у річку, як і всі нечистоти з місцевого чинбарського виробництва та лазень; 5) розташуванням міста на рівнинній місцевості, що затримувало стік опадів, а ґрунт висихав лише від випаровування і нагрівання повітря; 6) близькістю кількох кладовищ – «православне відділяється від міста лише канавою, католицьке – вулицею, а старе єврейське кладовище розташоване у самому місті, на березі річки, і так закрите навколишніми будівлями, що майже не видно». На початку своєї книги М. Зуц щиро зізнався: «Говорячи відверто, спочатку ми навіть не розуміли, який це може бути опис міста, якщо в ньому зовсім нічого немає, що можна було б описувати. Бруд, сморід, гній, і, мабуть, ще здивування, – як тут могли поселитися люди – і тільки»¹. У процесі підготовки дослідження, коли постала різноманітна і складна картина, ця думка дещо змінилася, однак уявлення про вкрай несприятливий і шкідливий для здоров'я людей санітарно-гігієнічний стан Старокостянтинова залишилося. Про це свідчить інформація про збитки від таємного безпатентного продажу вина; про наявність заборгованості Старокостянтинова, яка виникла у зв'язку із необхідністю оренди приміщень для квартирування військ; про поганий санітарно-гігієнічний стан (утім, знову не обійшлося без звинувачень у цьому єврейського населення) та ін.² У наступні роки описана М. Зуцом картина була майже дослівно повторена істориком-краєзнавцем М. І. Теодоровичем³.

¹ Зуц Н.И. Описание города Староконстантинова. С. III, 21–23.

² Там само. С. 64, 67

³ Теодорович Н.И. Город Староконстантинов ... С. 68.

У контексті погіршення санітарно-епідеміологічного стану у містах внаслідок неналежного догляду за худобою та здійснення її забою в необлаштованих місцях доречно згадати австро-угорський закон від 29 червня 1868 р., покликаний боротися із цими явищами, у тому числі й зростанням інфекційних захворювань і падежу. У ньому безапеляційно констатовалося, що Російська імперія у ветеринарно-поліцейському відношенні постійно характеризується як «край скотською заразою запаскуджений». Загалом закон встановлював для місцевої влади низку запобіжних і регулюючих правил, яких потрібно було дотримуватися під час продажу худоби, її утримання, виявлення випадків падежу худоби у результаті інфекційних захворювань¹. У Чернівцях, як головному місті краю, цим питанням приділяли особливу увагу, що підтверджується спеціальним законом 1883 р. Він визначав порядок торгівлі худобою, яка, зазвичай, здійснювалася окремо щопонеділка, а також «на ярмарок святого Петра», 11–25 липня. Місто контролювало її ведення за посередництва спеціального магістратського урядника, міського ветеринара, торгових комісарів. Перший відповідав за контроль за виконанням різноманітних організаційних приписів та правильністю ведення документації, другий – забезпечував огляд худоби на предмет наявності інфекційних захворювань, треті відповідали за «порядок і спокій», збір коштів за місце на користь міського фонду (1–3 крони залежно від худоби)².

У 1887 р. фактично аналогічний регуляторний акт було прийнято для Садгори, містечка поблизу Чернівців. Із 1904 р. столиця краю отримала право брати платню «за санітарно-поліційні оглядини спроводжуваного сирого,

¹ Закон дотычно повздержанія и уничтожения скотской заразы. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1868. Ч. VIII. С. 198, 202–204.

² Распоряженъе Буковиньского Президента краю, которым порядок торгов на худобу для головного города краю издаеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1883. Черновцы: Печатано у Рудольфа Екхардта. Ч. XII. С. 41–45.

консервованого і вже обробленого м'яса і за надзир за тим же»¹. Тоді ж Вижниця отримала статус міста, що зумовило зміну приписів щодо ведення торгівлі худобою. Нововведення стосувалися, головним чином, сфери благоустрою та санітарно-гігієнічного стану, адже встановлювали низку посилених вимог до місця торгівлі і ветеринарного нагляду². Подібні, дещо спрощені приписи отримали також Вашківці, а у 1905 р. і місто Радівці.

Щодо Чернівців, схожі проблеми стосувалися чотирьох найбільших передмість: Калічанка, Клокучка, Монастирська та Роша. Напередодні Першої світової війни загальна чисельність населення, яке в них проживало, перевищувала 23 тис. осіб³. Стосовно Клокучки занепокоєння преси викликав аварійний стан мосту через однойменну річку, який дозволяв потрапити безпосередньо у місто. Навесні 1889 р. газета «Czernowitzer Zeitung» повідомляла, що він може впасти в будь-який момент. У 1908 р. Чернівецький магістрат нарешті звернув увагу на необхідність влаштування вулиць цього передмістя та розпочав розробку планів і кошторисів для упорядкування річки та навколишніх територій. Вирішенню подібних проблем частково сприяв запроваджений у 1905 р. податок на вивезення сміття. На той час надання подібних послуг здійснювалося лише у тих частинах Чернівців, де існувала каналізація⁴.

¹ Закон, котрим уділяє ся краєвому головному місточи Чернівцям дозвіл на побір належитости за санітарно-поліційні оглядини спроваджуваного сирого, консервованого і вже обробленого мяса і за надзир за тим же. *Вістник законів і розпоряджень для воеводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XII. С. 33–34.

² Розпоряджене буковинського ц. к. красового правительства котрим змінює приписів про торги на худобу виданих для торгових громад вижницкого політичного повіту ..., оскільки ті-же відносять ся до міскої громади Вижницї. *Там само*. Вип. XXXVIII. С. 151–152.

³ Scharr K. «Die Landschaft Bukowina» ... Р. 275–276.

⁴ Закон про переведене вивозу сьмітя і про побір подати за вивіз сьмітя в красвїй головнім місті Чернівцях. *Вістник законів і розпоряджень для воеводства Буковини*. Річник 1905. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXII. С. 99–100.

Через п'ять років, у 1910 р. місто повернулося до цього питання, коли було запроваджено більш детальні правила вивозу сміття. Зокрема, значно розширено територію, де здійснювався вивіз. Відтепер вона охопила майже 150 доріг, вулиць і площ, тобто більшу частину міста. Заборонялося домашнє сміття викидати до стічних канав, а відходи понад розміри збірних посудин не входили до централізованого вивозу. Відповідні ємності не можна було встановлювати у зоні видимості з вулиці та переповнювати. Сміття вивозилося щодня, за винятком неділі та свят, у відвідуваних місцях «по можливості у ранні години». Детально регламентувалася система обрахування розміру тарифу за цю послугу (залежно від площі будинку), який сплачувався щоквартально¹.

Наприкінці ХІХ ст., незважаючи на те, що проблема благоустрою міст стала об'єктом уваги органів самоврядування, рух до кардинальних змін був досить повільним. Традиційно винятком залишався Київ, де у складі міської думи ще із 1870-х рр. у відповідному напрямку працювало декілька комісій, зокрема мостова, водогінна, санітарна, ринкова та у справах міських парків. Серед прогресивних для того часу дій, які сприяли покращенню добробуту та санітарно-гігієнічної ситуації, варто назвати наступні: побудова водогону (1872 р.), централізованої каналізації (1894 р.) та санітарно-епідеміологічної станції (1905 р.), створення мережі міських скотобоєнь та закриття приватних (1888 р.), перехід на споживання винятково артезіанської води (1910 р.)². Щоправда, як найбільш проблемні залишалися робітничі передмістя – Шулявка, Солом'янка, Куренівка та Деміївка. Місцева антисанітарія, зважаючи на низький рівень матеріального добробуту та особливе скупчення тутешнього

¹ Оповідка буковинського ц. к. красового правительства, котрою оповіщує ся виконне розпоряджене про переведене вивозу сьмітя і про побір данини за вивіз сьмітя в краєвім головнім місті Чернівцях. *Там само*. Річник 1910. Чернівці: Ц. к. університетска друкарня Р. Екхардта, 1911. Вип. LVII. С. 301–308.

² ЦДІАУК. Ф. 442. Оп. 661. Спр. 19. 224 арк.; Держархів Київської області. Ф. 2. Оп. 145. Спр. 995. 45 арк.; Державний архів м. Києва. Ф. 163. Оп. 41. Спр. 5941. 90 арк.

населення (наприкінці XIX ст. тут проживало понад 16 тис. осіб), була безпрецедентною для того часу.

Для Чернівців ще наприкінці 1869 р. на законодавчому рівні, у згадуваному під назвою «Порядку будівництва», визначили обов'язковість влаштування вуличних каналів для нечистот. При цьому заборонялося їх виводити на гостинці. Там же вказувалося на необхідність забезпечення вільного доступу до промислових об'єктів на випадок пожежі. При наданні дозволу на будівництво таких споруд магістрат мав переконатися у облаштуванні ємностей для води. Для особливо великих об'єктів міська влада мала право вимагати встановлення шлангів для погашення вогню і відповідних наглядачів¹.

Більшості міст довелося пройти через кілька великих пожеж, перш ніж розпочати системну роботу щодо організації професійної боротьби із ними у 1850–1870-х рр. У Чернівцях найбільш масштабними за цей період вважаються пожежі 1859 р. та 1866 р. Під час першої, яка трапилася у період посухи, згоріло 78 будинків, друга знищила 12 споруд. Саме напередодні подій 1866 р. у Чернівцях було створено міський пожежний загін. З'ясувалося, що його оснащення і рівень професійної підготовки не відповідав потребам часу і у 1870 р. виникло Добровільне пожежне товариство². Це об'єднання допомагало міській пожежній команді. У той час традиційно використовувалися ручні насоси на кінно-бочковому ході. Під час пожеж особливо страждали дахи, тож у 1883 р. було внесено зміни до «Порядку будівництва», які стосувалися підвищення вимог до цієї частини споруд. «До цих пір ще існують дахи, не убезпечені від вогню», – констатувалося у новому законі попри те, що норми 1869 р. дозволяли їх використовувати не більше 15 років. Ураховуючи

¹ Порядок будованья для головного краєвого места Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1870. Ч. I. С. 26, 32–33.

² Кайндль Р. Історія Чернівців ... С. 111–112.

об'єктивну ситуацію, цей термін було подовжено до 1894 р.¹. Утім, заміна дахів породила іншу проблему – нещасні випадки під час будівельних робіт, тож у 1891 р. крайова влада зобов'язала дотримуватися низки вимог саме «для охорони робітників при їх роботах на дахах». Паралельно вживалися заходи щодо покращення оснащення пожежної команди: купили відра, жолоби для води та два парові насоси (1888 р.). Черговим випробуванням для пожежників виявилася повінь на р. Прут 1889 р.

Великого резонансу набула пожежа у Бродях 1859 р., яка тривала два дні і знищила 950 будівель, у тому числі повітове староство, магістрат, комісаріат поліції, російське консульство, пошту, телеграф, римо-католицький костел, міську казарму, дівочу школу, реальну школу, шпиталь тощо. «Імпозантне» місто перетворилося на руїну, збитки оцінювалися приблизно у 5 млн гульденів².

У той же час у Станіславі після масштабної пожежі 1868 р. зусиллями бургомістра І. Камінського було створено пожежне депо та професійну пожежну сторожу під керівництвом архітектора В. Мольна. Її особовий склад налічував 36 осіб, використовувався традиційний для того часу кінно-бочковий хід. Згаданий В. Мольн до цього ще з початку 1860-х рр. очолював добровільну пожежну команду і саме події 1868 р. змусили міську владу створити професійний підрозділ та заборонити покривати дахи споруд горючими матеріалами. Він показав свою ефективність вже у 1870-х рр., коли запалали будівлі по вулиці Зосина Воля – у районі тогочасного «кварталу червоних ліхтарів». Паралельно із професійною командою працювало і добровільне пожежне товариство, що було звичною практикою для багатьох інших міст. Відомо, що на початку ХХ ст. (наприклад, у 1903 р., 1907 р.) були успішно

¹ Закон, котрим будовничій порядок для краевого головного места Черновцы издаено. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1884. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 1–2.

² Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто ...С. 81–83.

ліквідовані пожежі на великих об'єктах – паровому млині та в торговельному пасажі¹. У 1907 р. головна газета міста «Kurjer Stanislawowski» у некролозі В. Мольна написала, що «він з особливою пристрасстю присвятив себе вогнеборству. Був першим і багаторічним керівником тутешньої добровольчої пожежної варти, причому кілька років був керівником міської пожежної варти». Крім того, тривалий час він входив до виділу добровольчої пожежної охорони у Львові. Враховуючи заслуги у створенні й підготовці місцевих добровольців та охорони, В. Мольну було надано звання її почесного члена. На його похорони прибула окрема делегація від Спілки добровольчої пожежної охорони у складі її секретаря Щербовського та голови місцевої варти Вежейського².

Масштабні пожежі, які були звичним явищем упродовж усього XIX ст., не лише актуалізували питання створення пожежних команд/загонів/інспекцій там, де їх не було, а й показали, що існуючі повинні мати належний професійний склад та сучасні засоби ліквідації стихійних лих. Зокрема, у галицькому місті Горлиця пожежа 1874 р. була настільки руйнівною, що створена у 1872 р. команда рятувальників виявилася безсилою і втратила все спорядження. Тоді стихійне лихо знищило понад 400 будівель, у тому числі старостат, суд, податкову інспекцію, пошту, будинок податкової варти, ратушу, школу, парафіяльну церкву, дві синагоги тощо³. У 1915 р. місто опинилося у центрі проведення відомої наступальної операції і зазнало ще більших руйнувань.

Покращенню ефективності боротьби із пожежами у понад 160 невеликих містах і містечках Галичини, які отримали самоврядні права законами 1889 р. та 1896 р., сприяло підвищення у 1907 р. вимог до начальників громадських пожежних сторож. Відтепер вказану посаду міг зайняти австрійський міщанин

¹ Лягушкін А., Янківський Д. «Мармулядова» пожежа у Станіславові 1868 року, яка змінила обличчя міста. *Фотографії Старого Львова*. 2018. 28 вересня.

² Kronika. *Kurjer Stanislawowski*. 17 lutego 1907. № 1117. С. 2–3.

³ Śmiech A. Po pożarze Gorlic bez dachu nad głową zostało 600 osób. *Gazeta Krakowska*. 21 września 2017. URL: <https://gazetakrakowska.pl/po-pozarze-gorlic-bez-dachu-nad-glowa-zostalo-600-osob/ar/12503742>.

віком не менше 24 років, який мав «недоганність характеру, доказану свідощтвом моральности», «фізичне уздібнене доказане лікарским свідощтвом» та володів місцевими «крайовими мовами»¹. Крім цього, потрібно було мати певний рівень освіти (нижча, середня або виділова школа для міст, які керувалися законом 1889 р., і чотири класи народної школи – 1896 р.) та пройти 3-місячну практику із подальшим складанням іспиту (перевірялося знання законів і приписів, теорії пожежництва, володіння навиками першої медичної допомоги, рівень виконання фізичних вправ)².

Статистика засвідчує, що збільшення кількості кам'яних будинків та повсюдне поширення практики створення протипожежних команд і загонів не ліквідовували загрозу цього стихійного лиха. Більше того, спостерігалось зростання їхньої кількості. У Києві за 1900–1906 рр. в середньому щорічно відбувалося 230 пожеж, а у 1907–1913 рр. – вже 333. Не допомагало і збільшення асигнувань на боротьбу із ними. У 1905 р. міський бюджет витратив на пожежну команду 64,6 тис. руб., у 1912 р. – 114,4 тис. руб., у 1914 р. (план) – 136,2 тис. руб. У відсотковому відношенні до загального муніципального бюджету це складало 2,2–2,5 %³. Частково пояснити невтішну пожежну статистику на фоні зростання витрат на боротьбу із цими стихійними лихами можемо пояснити більш швидкими темпами росту чисельності населення та забудови.

Для невеличких містечок кожного регіону не втрачала актуальності традиційна проблема пересування вулицями у непогоду та сезон дощів, не кажучи вже про брукування. Цим питанням майже взагалі не переймалися

¹ Розпоряджене Виділу красового, яке установляє услівя кваліфікації начальників громадских сторожий пожарних в містах і місточках і заключає приписи о іспиті кваліфікаційнім на начальників тих сторожий. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XVII. С. 200.

² Там само. С. 201–202.

³ Васильев В. Пожарное и огневое страхование в Киеве и других больших городах. *Известия Киевской городской думы*. 1914. № 10. С. 41, 45.

приватні власники на Правобережжі. В. Мозговий відзначав не лише вплив природного фактора, а й звертав увагу на ускладнення проїзду в сезон збору врожаю. «Навесні і восени внаслідок жахливого бруду містечка робляться цілком не проїзними; щодо цього більше всіх виділяється м. Шпола, де навесні на греблі вози буквально залишаються в грязюці. Але восени, незалежно від ґрунту землі, дороги у деяких місцях є непроїжджими внаслідок посиленого перевезення буряків із плантацій на цукрові заводи, особливо, якщо осінь хоч трохи дощова», – писав секретар статистичного комітету у виданні 1881 р.¹ Враховуючи те, що згадані заводи були розкидані по всій Київській губернії (у 1878 р. їхня кількість складала 80, найбільше у Черкаському та Канівському повітах), це серйозно впливало на стан тутешніх доріг в осінню пору року.

На Буковині низку повноважень щодо нагляду і контролю за дорожньою комунікацією мала спеціальна (дорожня) поліція. Її представники усували правопорушення, пов'язані із: заставленням проїжджих частин «возами, тачками, дерев'яними матеріалами, бочками, деревом»; використанням «колій гостинця, банкетів, ровів, мостів на спускання гною або іншого сміття»; випасом худоби на дорогах; переїздами через рови «де немає мостів»; перевезенням дерева чи інших речей, які волочилися по землі і пошкоджували покриття; використанням кованих коліс із цвяхами і ланцюгів для гальмування «як немає ожеледиці»; залишенням незапряжених возів на дорогах; швидкою їздою на мостах тощо. Фактично це був прообраз сучасної дорожньої поліції (окремо існувала ще місцева поліція та крайова жандармерія), обов'язки якої відповідали тогочасному рівню транспорту і були покликані зберегти стан доріг та усувати різноманітні порушення на побутовому рівні. Громадська влада повинна була допомагати їй, якщо шляхи сполучення перебували у її підпорядкуванні. При цьому саме «керівник громади» визначав міру покарання за порушення, тобто розмір відшкодування збитків. Якщо особа була незгодна,

¹ Мозговой В.Г. Очерк Киевской губернии ... С. 11.

то рішення оскаржувалося на рівні повіту або краю, залежно від статусу населеного пункту¹.

Подібні повноваження мала дорожня поліція на публічних дорогах Галичини. Згідно із законом 1907 р., її представники перебували у співпраці з начальниками громад (бургомістрами), які разом із двома асесорами відповідали за врегулювання спірних питань щодо визначення шкоди під час порушення жителями приписів дорожньої поліції. Компетенція місцевої влади обмежувалася пошкодженнями/винагородою у розмірі 30 крон. Якщо ж сума збитків чи відшкодування перевищувала ці показники, то справа переходила до суду².

Із 1904 р. «Будівельні приписи для міст», які не стосувалися лише Чернівців, оскільки тут діяло власне законодавство, зобов'язували громадські віділи стежити за тим, «щоб дороги по можливості були прямі, рівні..., широкі, щоби їх щонайменше з одного боку можна обсадити деревами», а також «щоби забезпечено відповідний відплив дощівки і усунення грязі»³. Новий закон 1907 р. акцентував увагу на дорожній та вуличній інфраструктурі загалом, без виокремлення міст як таких і не стосувався Чернівців, де діяли окремі норми. Проте, він мав велике значення для впорядкування гужового та автомобільного руху, підвищення захисту доріг від блокування і ускладнення пересування ними, унормування покарань за правопорушення. Основні контролюючі повноваження мала дорожня адміністрація, місцева поліція та жандармерія,

¹ Закон, касательно устава полиции дороговой для публичных некарбовых дорог в герцогстве Буковины. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рок 1873. Черновцы: Печатью Рудольфа Екхардта, 1873. Ч. I. С. 2–3, 6.

² Закон о дороговій поліції на публичних дорогах з виїмком міст Львова і Кракова. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XXI. С. 254.

³ Закон котрим видано будівляні приписи для міст з виїмкою краєвого головного міста Черновець. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. К. університетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXVII. С. 94.

утім очільники населених пунктів (у тому числі міст та містечок) стягували штрафи, які йшли до «каси убогих громади»¹.

На Волині належним благоустроєм вирізнявся лише губернський Житомир, решта мала «вкрай брудний вигляд». Відносно охайними виглядали Новоград-Волинський, Дубно та Кременець, інші повітові центри «вражали своїм антигігієнічним виглядом», брукованими були одна-дві вулиці, а у Володимир-Волинському, Овручі та Старокостянтиніві їх взагалі не було². Органи самоврядування окремих міст практикували покладання обов'язків із ремонту бруківок і тротуарів на домовласників. Так, зокрема, було у Луцьку, коли влаштована у 1890 р. кам'яна бруківка по вул. Староковельській пошкодилася вже через два роки. Міська управа «вимагала від домовласників виправлення мостової». Ця вимога не була виконана і місцева влада була змушена, з огляду на використання частини вулиці як під'їзного шляху до залізничної станції і для військових перевезень, звернутися із клопотанням про виділення необхідної суми із земських зборів. Подібні звернення неодноразово відхилялися, аж поки Волинське губернське у міських справах присутствіє у 1904 р. не вказало на неправомірність покладання на жителів обов'язку утримувати вулиці. У тому ж році була затверджена окрема постанова міської думи Вінниці «про утримання у порядку міських вулиць, тротуарів та площ і про заборону випуску на міські вулиці домашніх тварин». Як санкція за вказане порушення застосовувалося «затримання домашніх тварин і птиці» із подальшим стягнення штрафу та плати за корм за увесь термін їх утримання, без відповідальності за можливі хвороби

¹ Оповістка Ц. К. краєвого президента воєводства Буковини, котрою оповіщує ся ... провізоричну поліційну ординацію важну для державних доріг в воєводстві Буковині. *Там само*. Річник 1907. Чернівці: Ц. К. університетска друкарня Р. Екхардта, 1909. Вип. XIV. С. 49–59.

² Военно-статистическое обозрение Волынской губернии ... С. 351–359.

чи падіж. Якщо господаря худоби не було встановлено упродовж трьох діб, то вона передавалася місцевій поліції для подальшого продажу¹.

У 1907 р. питання підтримання у належному стані міських площ та вулиць було порушене на рівні Технічно-будівельного комітету Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Його висновки, які були розіслані по різних губерніях, стосувалися, серед іншого, і правил облаштування тротуарів та компетенції міських управ щодо регулювання цієї сфери². Це питання було актуальне навіть для Києва, де на засіданні міської думи відверто визнавалося, що тутешня бруківка має незадовільний стан, відповідна справа ведеться неправильно і нераціонально. «До цього часу у міста не було заздалегідь розробленого плану брукування і дуже погано поставлені – організація здійснення робіт, вибір типу бруківки, матеріалів і т. п.», – доповідав інженер П. Лебедев у листопаді 1906 р.³

На початку ХХ ст. лідируючі позиції за рівнем благоустрою, комфортності проживання і впорядкування громадських місць продовжували займати губернські центри. Проте, це не врятувало від сезонних спалахів епідемії холери. Врешті-решт, поява каналізації хоч і покращувала суттєво побутові та санітарно-гігієнічні умови життя містян, однак був інший, негативний бік. Мова йде про погіршення екологічної ситуації річкових водойм та атмосфери. Саме таку ситуацію було зафіксовано на початку 1910-х рр. у місцевостях на південь від Києва. Жителі дачних поселень, а також сіл Мишоловка і Корчувате, хутора Коник скаржилися, що міські нечистоти спускалися до Дніпровської затоки, отруюючи повітря і забруднюючи воду. Влітку 1911 р. селяни вказаних

¹ Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 59–60, 413.

² Там само. Арк. 212–214.

³ Лебедев П.Я. Киевские мостовые и мостовые больших городов вообще. Доклад о поездках с целью изучения типов мостовых и постановки мостового производства в больших городах России. К.: Тип К.Ш. Круглянского, 1906. С. 5,

населених пунктів навіть надіслали скаргу губернатору, однак у результаті їх зобов'язали облаштувати собі колодязі для отримання питної води¹.

Дещо ідеалізовану, на наш погляд, оцінку діяльності міських інституцій Чернівців на початку ХХ ст. у сфері благоустрою подає у своїх спогадах Г. Дроздовський. За його словами, «Чернівці були у всьому містом зі зразковим порядком, котре знало собі ціну і постійно дбало про те, щоб у тих ділянках, які перебували у сфері його відповідальності, усе виглядало якнайкраще, постійно скеровуючи увагу на нагальні потреби. Що б не потрапляло у його відання, воно завжди стояло на рівні тогочасних технічних можливостей. І якщо перед Першою світовою війною ці можливості і не були останнім криком, то у нас дбали, аби місто якимось функціонувало; і воно функціонувало»². Велика увага, констатує сучасник, приділялася чистоті вулиць. Для цього працювала «когорта підмітальників», які «бралися до роботи на світанні і підбирали все, що хтось бездумно викидав під ноги».

На той час місто, як центр адміністративного регіону, вирізнялося великою кількістю брукованих вулиць і місцева влада особливо турбувалася про чистоту його центральної частини³. Щодо цього успіх було забезпечено не лише мотивацією самоврядних органів, а й відносно невеликою, однак густонаселеною площею Чернівців. Приймавши ще у 1825 р. рішення про необхідність початку процесу брукування, міська влада постійно підвищувала якість покриття, періодично змінюючи його на краще. На центральній площі Ринок напередодні Першої світової війни камінь змінили впродовж 1905–1909 рр. При цьому профільна комісія відмовилася затвердити виконання робіт Кісебесерським акціонерним товариством із Будапешта – подекуди бруківка

¹ По Україні. *Рада*. 21 юля (3 серпня) 1911 р. № 163. С. 2–3.

² Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола ... С. 98.

³ Там само.

була пошкоджена, розбита або погано відшліфована¹. Цей факт підтверджує слова Г. Дроздовського про дбайливе ставлення міської влади до влаштування та догляд вулиць. У такому ж позитивному ключі він описав і діяльність пожежної команди, яка на той час була забезпечена за останнім словом техніки – помпами, возами з водою, розсувними драбинами, обмундируванням².

Наприкінці XIX ст., проживаючи у невеличкому галицькому містечку Городенка, А. Гранах на прикладі центрального єврейського кварталу описував кардинально протилежну ситуацію у сфері благоустрою. За його словами, велика Кайзерова дорога поділяла цю частину на заможну (Верхні вулиці) і бідну (Нижні вулиці). «Чверть, що належала до верхніх вулиць, мала обсажений каштановою алеєю тротуар... Верхні вулиці прибирали, підмітали й скроплювали двірники, а нижніми не переймався ніхто. Там був великий рів, який називався провалля і в який люди скидали сміття й відходи, виливали помії, а вдосвіта там можна було побачити цілі гурти з оголеними частинами тіл – люди справляли свої найінтимніші потреби. Нижні вулиці були брудними та смердючими, і якщо бруду не змивав дощ чи мороз не очищував повітря, то люди просто інфікувалися»³.

Зазвичай витрати на благоустрій та утримання громадського простору у належному стані йшли окремою статтею із бюджету. Однак оскільки на цю сферу коштів традиційно не вистачало або їй не приділялося належної уваги, у деяких випадках міста закладали окреме джерело прибутку на відповідні потреби. У цьому плані позитивним прикладом були Тернопіль і Жовква в Галичині. У них із 1897 р. збиралося окреме «копиткове» мито за в'їзд і, відповідно до розпорядження крайового виділу, ці кошти «...не можна обернути

¹ Юхимець О. Бруківка на дорогах Чернівців з'явилася 200 років тому. *Погляд*. 14 вересня 2013 р. Режим доступу: <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/brukivka-na-dorogah-chernivciv-z-yavilasya-200-rokiv-tomu-188608>.

² Дроздовський Г. Вказ. пр. С. 100.

³ Гранах А. Ось іде людина ... С. 55–56.

на жадну иньшу ціль, як лише на бруковане або шутроване улиць, пляців і доріг мійських і на закладане або удержуване на них стеків, каналів і мостів»¹. А відсутність належного прибутку від цього податку «не увільняє міста від обовязку» утримання вулиць у належному стані. Повітова адміністрація стежила за виконанням відповідних приписів та зобов'язувала тутешні громади подавати план робіт і витрат на відповідну сферу².

Серед інших галицьких міст, які практикували аналогічне, були Перемишль, Бережани, Коломия, Бучач, Тернопіль, Броди. Останнє із названих у 1906 р. перейнялося проблемою влаштування стічних труб на приватних будинках і сполученням їх із міським каналом. «Кождий власник дому в обрубі громади міста Тернополя обовязаний єсть на візване Магістрату відплив стеків і опадів атмосферичних зі своєї реальности сполучити за посередством каналу домового з ествуючим каналом публичним», – йшлося у спеціальному законі³. При цьому суворо заборонялося користуватися міським каналом для відведення нечистот, мова йшла винятково про атмосферні опади. Плата за користування цією послугою коливалася від 16 до 20 гелерів за 1 м² площі будинку залежно від його призначення (приватна або промислова будівля)⁴.

Натомість головне місто краю Львів проблеми із дефіцитом коштів на важливі проєкти із розвитку благоустрою, зокрема вуличної інфраструктури,

¹ Розпоряджене Виділу краєвого о продовженю громадї міста Жовкви концесії на побір мита копиткового на дальші три літа. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1903. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть IX. С. 398.

² Розпоряджене Виділу краєвого о продовженю громадї міста Тернополя концесії на побір мита копитового. *Там само*. Часть XV. С. 478–481.

³ Закон о обовязках властителів домов в Тернополи побудованя каналів, сполученя з каналами мійскими і о правах громади побирати за тоє сполучене оплат. *Там само*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XV. С. 391.

⁴ Там само. С. 392.

вирішувало за рахунок позик. Частина коштів однієї із них за 1908 р. мала піти на брукування вулиць – всього 2 млн крон¹.

У 1910 р. гласні Вінницької міської думи заявляли, що «місто відчуває нестачу в громадських садах; єдиний бульвар у центрі міста вкрай малий і зовсім не відповідає нинішній кількості населення Вінниці; у святкові дні він увесь зайнятий простолюттям, так що більш чистій публіці неможливо вже ним користуватися»².

На початку ХХ ст. для усієї Подільської губернії знаковим став 1911 р., коли минало десятиріччя губернаторського управління О. Ейлера, відомого своєю рішучою (з точки зору захисту самодержавства та збереження політичної стабільності) та водночас досить професійною політикою³. Обговорення цього питання стало одним із пунктів порядку денного засідання думи Вінниці 25 січня 1911 р., де лунали лише позитивні оцінки діяльності чиновника і характеристика міського розвитку. «Чи потрібно пояснювати гласним думи, що сталося з нашою Вінницею за це десятиліття, серед яких багато хто носить це звання не одне чотириріччя, адже місто абсолютно не впізнати, оскільки воно оживилося, розрослося, прикрасилося, збагатилося; досить лише сказати, що річний бюджет міського управління виріс із яких-небудь 60 000 руб. майже до 200 000», – вказувалося у протоколі. Без зайвої скромності чиновники записали, що «Вінниця стала свого роду центром – освітнім (із огляду на відкриття низки навчальних закладів), центром фінансовим (відкриття банків: державного, міського та інших), центром судовим (відкриття окружного суду) і т. д.; це становище тягне за собою подальше прогресування міста»⁴. Розвиток

¹ Закон о позволенію громаді міста Львова на зятягнене за порукою краю позички в сумі 14,000.000 корон. *Там само*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XXV. С. 353.

² Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 20.

³ Скрипник А. Подільський цивільний губернатор О.О. Ейлер (1901–1911). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. Число 12. С. 90–104.

⁴ Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 23.

внутрішнього життя, торгівлі, культури і благоустрою (повсюдна бруківка, тополеві бульвари, наявність електричного вуличного освітлення, театр, початок побудови водопроводу тощо), збільшення кількості заводів, зростання вантажоперевезень на залізниці – все це стало можливим завдяки підтримці губернатора О. Ейлера, констатували гласні Вінницької думи. Ці заслуги зумовили доцільність присвоєння йому звання почесного громадянина міста.

Абстрагуючись від значення діяльності О. Ейлера для розвитку українського національного руху, доцільно констатувати наявність раціональної складової у такій оцінці. Однією із її ознак був той факт, що на початку ХХ ст. серед усіх очільників інших українських губерній не було того, хто б затримався так довго в своєму кріслі. Це досить-таки вагомий показник, особливо зважаючи на тогочасні перманентні кадрові ротації, насамперед в умовах революційних подій 1905–1907 рр. та під час подальшої столипінської реакції.

Згадувана дослідниця історії Чернівців періоду управління Едуарда Райса – «першого єврейського бургомістра» (займав цю посаду у 1905–1907 рр.) Франка Кюн (Franka Kühn) зазначала, що офіцери, яких переводили у це місто на військову службу «із нудних галицьких гарнізонів», вважали особливою удачею служити саме тут. Аналогічно, багато державних службовців, яких командували до Чернівців з інших регіонів Австро-Угорщини, покидали його «зі сльозами на очах», коли справа доходила до наступної ротації¹.

Кардинально іншу оцінку ефективності дій місцевого чиновництва Російської імперії висловив на початку ХХ ст. вже згадуваний секретар Московського біржового комітету Олександр Михайловський. Неefективна діяльність обмеженого кола заможних осіб, які мало зацікавлені у міських справах, на його думку, сприяла тому, що «наші міста разюче контрастують із містами Західної Європи з точки зору невпорядкованості, неохайності,

¹ Kühn F. Dr. Eduard Reiss ...

відсутності зручностей, недостачі просвітницьких та інших установ... наші міста бідні, брудні, невлаштовані»¹.

Напередодні Першої світової війни правобережні міста зробили суттєвий крок у напрямку впорядкування вулиць та громадських місць. У той час у Києві активно проводилася велика робота із облаштування передмість та частин міста. Цим займалися окремі спеціалізовані товариства, наприклад, із благоустрою «Забайків'я» чи «Каравасєвих дач». У кількох розвинутих повітових центрах (Бердичів, Вінниця, Могилів, Рівне і Умань) вже були доступні такі блага цивілізації, як електричне освітлення та телефон, працювали пожежні команди/дружини. Централізоване водопостачання, крім губернських центрів, функціонувало лише в Бердичеві та Умані. У першому навіть працював окремий міський санітарний лікар, який здійснював відповідний нагляд і контроль. Дещо відставали Черкаси, де існувала телефонна лінія, електростанція була побудована у 1913 р., а прокладання водопроводу лише планувалося. Натомість більшість міст і містечок не мали всього із перерахованого, зазвичай обмежуючись телеграфом, інколи телефонною лінією (Гайсин, Канів), пожежними командами/дружинами (Нова Ушиця, Сквиря, Чигирин), обозами (Ковель) чи товариствами (Кременець, Острог), електростанціями (Балта, Жмеринка, Луцьк, Проскурів)². У сфері облаштування паркових зон помітно вирізнялися Біла Церква та Умань, однак у цьому випадку мова йшла про приватну ініціативу. Інші приклади створення міських парків та скверів без участі органів самоврядування відомі не лише у великих губернських чи торгово-промислових центрах Правобережжя. У Кременці місцеве Богоявленське братство власними зусиллями облаштувало «міський сад» із лавами для сидіння та парканом і планувало передати його у міську власність. Однак гласні думи не знайшли часу для прийняття відповідної

¹ Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России ... С. 7.

² Див.: Весь Юго-Западный край ... С. 470–1078.

постанови, можливо, керуючись міркуваннями про відсутність коштів для утримування зеленої зони¹.

Натомість Чигирин «представляв сумну картину... виглядав занедбаним, невпорядкованим ... місто не забруковане, не має ні освітлення, ні водопостачання, ні каналізації; обзавелося лише телефоном, який з'єднував деякі пункти повіту, але для простих смертних недоступний»; «Володимир-Волинський на даний час відстав не лише у економічному, але і в культурному відношенні», – вказувалося у тогочасному довіднику за 1913 р.².

На початку ХХ ст. окремими напрямками діяльності міських управ стала боротьба із нелегальним виробництвом, яке забруднювало повітря та водойми, наприклад, миловарними та салотопними заводами, складами, де зберігалися побічні продукти тваринного походження, а також запровадження жорстких правил утримання в належному санітарно-гігієнічному стані м'ясних крамниць, магазинів і холодильних камер. Із підтопленням вулиць під час сезонних опадів, перш за все небрукованих, боролися шляхом затвердження постанов про обов'язковість влаштування домовласниками водостічних труб із відведенням під тротуар³. Навіть нагляд за проституцією мав санітарну складову, з огляду на поширення венеричних захворювань, і здійснювався під контролем Міністерства внутрішніх справ та губерньського правління за участі поліцейських органів і лікаря-інспектора⁴.

Крім відсутності потужних торгово-промислових районів (на зразок тих, які існували у Харківській, Катеринославській чи Херсонській губерніях), які б могли наповнювати місцеві бюджети, на Правобережжі додатковим стримуючим фактором у покращенні благоустрою міст була тривала відсутність земських органів самоврядування. Повноцінно запрацювавши лише із 1911 р.,

¹ ЦДІАК України Ф. 442. Оп. 643. Спр. 1. Арк. 22–24.

² Весь Юго-Западный край ... С. 651, 716.

³ Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 343, 384–385, 449.

⁴ Там само. Спр. 598. Арк. 2–10.

вони почали активно займатися питаннями облаштування вулиць і покращення санітарно-гігієнічної ситуації, особливо у невеликих містах та містечках. Саме для такої мети у 1912 р. у Василькові було створено земські санітарні попечительства. Одним із їхніх завдань було «стежити за чистотою повітря у людних місцях, не допускаючи нагромадження гною і всякого сміття на площах, вулицях і дворах...». Проте до реальних дій справа дійшла не швидко, адже у наступному 1913 р. преса обурювалася, що центральна базарна площа Василькова, де розташовувалися земська, міська та міщанська управи, «як і раніше, підмітається тільки кілька разів на рік, та й то переважно на передоднях великих свят або перед приїздом якогось великого начальства». У зв'язку з цим на площі накопичувалася «така сила всякої погані, що й призвичаєна до неї людина не завше може пройти через неї, не затуливши носа». Замість міського відхожого місця у самому центрі Василькова була «глибока яма з покладеними через неї ломаками», в якій «не те що можна вхопити якоїсь прилипчивої хвороби, а навіть і просто втопитись». У 1912 р. трапився навіть випадок, коли «перед ганком земської управи лежала кілька днів дохла собака»¹.

У 1913 р. Волинська губернська земська управа прийняла постанову про створення спеціальної санітарної організації, куди б увійшли санітарні лікарі, які б стежили за рівнем захворюваності, народжуваності та смертності і готували спеціальні плани заходів. Користь від такого рішення отримували не лише села чи волосні центри, а й повітові міста. Наприклад, у Ковельському повіті окремо планувалося проводити роз'яснювальну роботу серед населення 12 тутешніх містечок для підвищення рівня грамотності щодо покращення санітарно-гігієнічного стану, якості вживаної води, з пропозиціями створювати пожежні команди, облаштовувати місця для ярмарків тощо².

¹ Дописи. Рада. 7 вересня (20 вересня) 1913 р. № 205. С. 3.

² Держархів Волинської області. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4–6, 13–15.

Доречно згадати, що на початку ХХ ст. міські думи та управи почали активно обмінюватися досвідом щодо різних питань управління та благоустрою, наприклад, способів проведення водогону чи влаштування електричного освітлення, покращення вуличної інфраструктури, регулювання діяльності торгово-промислових об'єктів тощо.

Аналіз джерел засвідчує, що впродовж другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. у містах Правобережної України, за деякими винятками, поступово активізувалася діяльність щодо покращення благоустрою та санітарно-гігієнічного стану. На той час, особливо на рубежі століть, органи самоуправління отримували безліч пропозицій від приватних осіб та організацій стосовно реалізації на різних умовах таких проєктів, як водопостачання та електричне освітлення. Однак бюрократичні перешкоди, лобістські практики або втручання адміністрації заважали оперативно перейти від обговорення та аналізу проєктів до їх втілення на практиці. Натомість реалізація таких ініціатив як брукування вулиць, облаштування площ та тротуарів, озеленення, контроль санітарного стану громадських місць, протипожежна безпека та інше, вимагало значних коштів без отримання прямого прибутку. Тому більшість повітових центрів Правобережної України, не кажучи вже про невеликі містечка, напередодні Першої світової війни мали значні проблеми у сфері благоустрою. У загальній когорті суттєво вирізнялися губернські міста (насамперед Київ, далі Житомир, менше – Кам'янець-Подільський) та розвинуті у торгово-промисловому відношенні Бердичів і Умань, дещо менше – Вінниця, Черкаси, Рівне.

Означені питання хвилювали й міську раду Чернівців. Серед інших специфічних для регіону проблем тогочасна преса називала реформу адміністративного апарату, боротьбу з підвищенням цін та захист робітників від

конкуренції з боку емігрантів¹. Варто враховувати, що після приєднання робітничих передмість до Чернівців проблема безробіття тутешніх жителів перейшла до компетенції саме міської влади. Особливо вона актуалізувалася напередодні Першої світової війни. Для боротьби з цим явищем узимку 1912 р. муніципальна рада створила надзвичайний фонд для розподілу матеріальної допомоги. Менше ніж через рік, восени 1913 р. друкований орган соціал-демократів Буковини, газета «Vorwärts», яку неможливо було запідозрити у симпатіях до влади, повідомляла, що підтримка безробітних міста повинна здійснюватися на постійній основі, але в іншій формі. За словами видання, ніхто не хотів навішувати на себе ярлик жебрака – «населення не хоче милостині, воно хоче отримати роботу і, якщо її не можна отримати, [отримати] страхування від безробіття, тобто гарантоване право на допомогу в разі безробіття»². Критикувалося зволікання зі спорудження приміщення школи та будинку робітників електростанції. Газету турбувало, що хоч «небезпека війни зникла, але загальна світова криза вже відчутно впливає на нас», тож пропонувалося запровадити систему страхування від безробіття на зразок тієї, яка вже існувала в бельгійському місті Гент.

Невдовзі з'ясувалося, що прогноз «Vorwärts» щодо зникнення небезпеки початку війни не справдився, тож коли розпочався світовий конфлікт, це стало справжнім випробуванням для міської влади Чернівців. Очевидець тогочасних подій, буковинський журналіст та громадсько-політичний діяч Юліус Вебер пригадував, що в умовах наступу російських військ найбільша увага мирного населення «була прикута до магістрату». Однак бургомістр Сало фон Вайссельбергер «нічого не знав» і не міг надати точної інформації про перебіг

¹ Czernowitzer Angelegenheiten. Das wirtschaftliche Programm für den Czernowitzer Gemeinderat. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 23 März 1913. № 2906. S. 5-6.

² Czernowitzer Gemeindevertretung zum Nachdenken. *Vorwärts*. 20 September 1913. № 38. S. 2.

подій¹. Зауважимо, що керівництво міста, в умовах послаблення державного апарату та воєнного часу, поступово почало набувати все більших адміністративно-управлінських повноважень.

Загалом впродовж другої половини XIX – початку XX ст., незважаючи на низку перешкод, насамперед фінансового характеру, спостерігався процес поступового впорядкування громадського простору, підвищення рівня благоустрою та санітарії.

5.2. Формування міської системи охорони здоров'я

Напередодні реформи 1870 р. основні засади діяльності та управління лікарень у правобережних містах регулювалися «Статутом лікувальних закладів цивільного відомства», який було видано у 1851 р. Потреба у ньому визначалася необхідністю подолати кризовий стан тогочасної системи медичного забезпечення². Серед основних положень «Статуту», які стосувалися безпосередньо міст, варто виділити кілька наступних:

- справи, які стосувалися влаштування міських лікарень і управління ними, перебували у компетенції приказів громадської опіки;
- у великих (губернських, портових) містах штатний розмір кожної лікарні мав складати від 50 до 500 ліжко-місць, у повітових і окремих заштатних – від 10 до 40, залежно від місцевих потреб;
- прямим призначенням міських лікарень мало бути надання медичної допомоги особам, що належали до цивільного відомства, із можливістю, за наявності місць, обслуговувати приватних осіб за окрему плату;

¹ Вебер Ю. Російська окупація Чернівців ... С. 14.

² Устав лечебных заведений гражданского ведомства (составлен в Министерстве Внутренних Дел): утв. 1 янв. 1851 г. СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1879. 266 с.

– передбачалася можливість отримання безкоштовної лікарської допомоги для незаможних хворих, які не мали можливості обслуговуватися в інших закладах, щоправда, це стосувалося лише губернських міст;

– загальний нагляд за благоустроєм і порядком управління міськими лікарнями здійснювала спеціальна рада (у складі представників дворянства, місцевої адміністрації, приказу громадської опіки, лікарів і міського голови);

– успішному виконанню розпоряджень ради мав сприяти попечитель, який обирався із числа дворянства, чиновництва або почесних осіб купецького стану;

– безпосереднє керівництво закладом належало до компетенції контори, яка відповідала за господарську, поліцейську, медичну і фармацевтичну частини, а також виконання всіх постанов і розпоряджень приказу громадської опіки і ради лікарні;

– для завідування поліцейською і господарською частинами призначався спеціальний наглядач¹.

Загалом цей «Статут» досить детально регламентував не лише особливості управління лікарнями, а й містив положення, що стосувалися їхньої побудови, постачання різними припасами та медикаментами, прийому хворих, ведення господарства і звітності, особливостей медичного обслуговування, фінансування тощо. Описані механізми майже у незмінному вигляді зберігалися впродовж усього досліджуваного періоду, кардинальних змін у сфері охорони здоров'я не відбулося, хоча сама «приказна медицина» проіснувала недовго.

Реформа 1870 р. зафіксувала обов'язки міських органів влади здійснювати діяльність у сфері «охорони народного здоров'я» та влаштовувати за рахунок власних коштів благодійні установи і лікарні, здійснювати керівництво ними. Окремо фіксувалося право міської думи видавати обов'язкові для жителів постанови щодо заходів запобігання і непоширення «заразливих, повальних і

¹ Там само. С. 1–32.

місцевих хвороб», а також падежу худоби¹. У 1892 р., коли було затверджено нову редакцію «Міського положення», вищеперераховані положення доповнилися необхідністю «розвитку засобів лікарської допомоги міському населенню і пошуку засобів для покращення місцевих умов у санітарному відношенні», більшою деталізацією повноважень затверджувати різні постанови у сфері санітарного контролю².

Проте новостворені органи управління мали досить обмежені повноваження у відповідній сфері, адже законодавство не встановлювало відповідальності за порушення згаданих постанов, а саме право їх видання було обмежене адміністративним контролем з боку Міністерства внутрішніх справ. Зокрема, непоодинокими були випадки відмови губернатора затвердити подібні документи з формулюванням про перевищення міською владою своїх повноважень або невідповідність їхніх ініціатив чинним законам³.

Подальший розвиток системи надання медичних послуг у містах Правобережної України відповідав тогочасним темпам реалізації загального державного курсу. Для регіону було властиве поступове запровадження виборного міського управління⁴, тож до цього часу охорона здоров'я теж перебувала без суттєвих змін. У цей час влада кожного міста переважно фінансувала одну лікарню, не маючи можливості розвивати існуючу мережу. Помітним винятком були губерньські центри, насамперед Київ. Тут міська влада почала перейматися будівництвом власної лікарні ще на початку 1870-х рр. Кошти для цього збиралися серед городян і купецтва, а успішному вирішенню питання сприяв вибір назви – на честь цесаревича Олександра (пізніше –

¹ Высочайше утвержденное Городовое положение ... Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. С. 823, 833.

² Высочайше утвержденное Городовое положение ... Т. XII (1892). № 8708. С. 433, 449.

³ Горфин Д. Городская медицина. *Большая медицинская энциклопедия*: в 35 т. / глав. ред. Н.А. Семашко. Т. 10: Желтуха Зрачок. М.: Советская энциклопедия, 1929. С. 638.

⁴ Дет. див.: Добржанський С. Реалізація міських реформ на Правобережній Україні: нормативно-законодавче регулювання (70–90-ті рр. XIX ст.). *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2017. Р. 237–246.

імператора Олександра III). Лікарня розпочала працювати у 1875 р. і мала у наявності 65 ліжко-місць. Упродовж наступних десятиліть тривало будівництво нових кам'яних приміщень та відкриття додаткових відділень. Паралельно зростали і витрати з міського бюджету на утримання лікарні. Якщо на початку свого існування, в середині 1870-х рр., вона потребувала понад 15 тис. руб., то через 20 років, у 1895 р. – 94 тис. руб.¹. На той час, маючи у своїй структурі 11 різних будівель (богадільня, дитяче, неврологічне, терапевтичне, хірургічне, гінекологічне, пологове, епідемічне, клінічні відділення) та понад 330 ліжко-місць, лікарня приймала щорічно ≈ 3000 – 3500 пацієнтів.

Незважаючи на цитовані положення реформи 1870 р., які стосувалися сфери охорони здоров'я, переважна більшість менших міст не могла дозволити собі побудувати нові лікарні, тож, зазвичай, використовувалися наявні інфраструктурні можливості. Зважаючи на це, наприкінці 1870-х рр. у кожному губерньському та повітовому центрі існувало по одному медичному закладу, який підпорядковувався місцевій міській владі (мова не йде про міністерські, відомчі чи приватні установи). Утім, офіційні показники ліжко-місць дозволяють стверджувати про їхні дуже обмежені можливості, особливо в окремих населених пунктах. Критичною була ситуація в Житомирі, де тамтешня міська лікарня мала лише 8 ліжок (на понад 40 тис. жителів). Для порівняння: у Кам'янець-Подільській налічувалося 100 ліжок, а у Київській – 200. Показники міських лікарень більшості повітових центрів, зазвичай, коливалися від 10 до 30 ліжок. На Волині найбільше зафіксовано у Рівному (25), на Поділлі – у Балті (25), на Київщині – у Звенигородці та Сквирі (по 35). Окремо варто відзначити на порядок більшу наявність ліжко-місць у єврейських

¹ Городская больница цесаревича Александра. *Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: справочная книжка* / сост. д-р В.Н. Сахновский. Киев: Тип. Петра Барского, 1896. С. 94–102.

лікарнях, порівняно із міськими: у Житомирі – 30, Дубно – 40, Бердичеві – 60¹. Загалом послуги медичних закладів обох типів були недоступні незаможним категоріям містян.

У 1870–1880-х рр. ці групи населення особливо страждали від ендемій і сезонних спалахів епідемій – віспи, скарлатини, тифу, дифтерії, кору. Наприкінці 1870-х рр. за показниками захворюваності і смертності від скарлатини у всій Російській імперії лідувала Київська губернія, на 2-му місці була Подільська, на 8-му – Волинська (тут у негативному плані вирізнялося м. Дубно). Тоді ж Подільська та Київська губернії були в «лідерах» за рівнем поширення дифтерії, займаючи 4-те та 5-те місця відповідно серед усіх регіонів Російської імперії. Це стосувалося і кору: Київська губернія посідала 3-тє місце². Подібне лідерство пояснюється відсутністю земств на Правобережній Україні, які могли б перейматися охороною здоров'я у сільській місцевості, та загальним низьким рівнем міського нагляду за санітарно-гігієнічним станом громадських місць і житла.

Після реформування місцевого самоврядування (земська та міська реформи) за санітарний нагляд відповідали дві формально незалежні управлінські вертикалі: адміністративні (різноманітні губернські лікарські управління і об'єднання за підтримки поліції) та місцеві громадські установи (міські думи). Про ситуацію у цій сфері можна судити на основі даних про здійснення так званого «посиленого санітарного нагляду». У 1888 р. він застосовувався у губернських центрах на Волині (Житомир) і Поділлі (Кам'янець-Подільський) та восьми містах Київської губернії (Київ, Васильків, Звенигородка, Сквир, Тараща, Радомишль, Умань, Біла Церква)³.

¹ Отчёт медицинского департамента за 1877 г. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1878. С. 113–114, 118, 128–129.

² Там само. С. 18–21.

³ Отчёт медицинского департамента Министерства внутренних дел за 1888 год. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1891. С. 1–2.

Натомість у Галичині та на Буковині процес створення санітарних служб пройшов два етапи: спочатку у 1870 р. було затверджено загальнодержавний закон, а потім – окремі крайові. У ньому вказувалося, що на рівні громад (отже і міст) існувала «поліція здоров'я», яка відповідає за дотримання санітарних приписів у публічних місцях, надання медичної допомоги, нагляд за людьми з інвалідністю, кладовищами і торгівлею худобою (§ 3). На місцях управлінсько-контролюючі функції у цій сфері здійснювала саме місцева влада, у тому числі й щодо здійснення заходів для протидії поширенню інфекційних хвороб (§ 4). Відповідно верховний нагляд належав до компетенції уряду, а крайове законодавство мало визначити конкретні способи реалізації державної політики¹.

Безпосередньо для Буковини окремий закон було затверджено лише у 1888 р. Він містив більш детальний розпис особливостей організації санітарних служб у містах та повітах. Відтепер кожне із них формувало окремий санітарний округ та отримувало окремого лікаря із широкими обов'язками. У Чернівцях, зважаючи на велику чисельність населення та обслуговування кількох передмість, із ним працював також допоміжний персонал². Однак стосовно інших міст доречно зауважити, що тутешні громадські (санітарні) лікарі працювали також для жителів кількох населених пунктів, у тому числі й навколишньої сільської місцевості, головним чином у межах одного повіту. Подібно до цього кілька побудованих на початку ХХ ст. інших чернівецьких медичних закладів мали статус крайових, наприклад, «будинок для божевільних» чи гінекологічне відділення.

¹ Закон, дотично устрою публичной санитарной службы. *Вестник законов державных для королевства и краев в Державной думе заступленных*. Рочник 1870. Видень: Тиском цесарско-королевской надворной и статской печати, 1870. Часть XV. С. 125–127.

² Закон щодо організації санитарной службы в громадах, действующій для герцогства Буковини. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковини*. Рочник 1888. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта. Ч. X. С. 115–116.

На Буковині головне крайове місто відкрило станцію швидкої медичної допомоги у 1904 р., «відставши» від Києва лише на два роки.

У той же час в окремих місцевостях на Правобережжі незамінними були баби-повитухи. Про важливість їхньої діяльності говорив факт наявності інформації про них у офіційному «адрес-календарі» того часу. Загалом, як зауважує дослідниця О. Боряк, наприкінці XIX – на початку XX ст. у містах фактично був безперешкодний доступ до баб-повитух. Отримавши належну кваліфікацію, вони не поспішали повертатися до рідних сіл. У містах був досить великий попит на їхні послуги та наявні фінансові ресурси у клієнтів. Крім того, не потрібно долати велику відстань і можна звернутися до лікарні у випадку ускладнень¹. Подібне, принаймні на законодавчому рівні, заборонялося на Буковині законом 1889 р.

Намагання влади реформувати медичну систему та ліквідувати потребу у бабах-повитухах не принесло результатів. На Правобережній Україні поступово склалася така ситуація, що традиційні методи лікування органічно поєдналися із новітніми. Це підтверджується наявністю на початку 1880-х рр. у переліку посадових осіб більшості міських управ і дум одночасно таких посад, як: наглядач міської (або окружної) лікарні, міський лікар та баба-повитуха. Мова йде про всі тутешні повітові центри. Лише у Балті, Рівному та Заславі офіційна посада баби-повитухи була не при управі, а при повітовому поліцейському управлінні, що пояснюється термінами і специфікою запровадження виборних міських органів влади².

І. Захар'їн, який у той час працював мировим суддею у Хмільнику на Поділлі, досить критично описував особливості медичного забезпечення простого люду. «Простий народ, міщани і сільські мужики та баби найчастіше

¹ Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 54.

² Адрес-календарь должностных лиц по всем частям Управления Юго-Западного края на 1880 г. Киев: Тип. Окр. штаба Киевск. воен. округа, 1879. С. 22–111.

лікувалися у хмільницьких фельдшерів і звичайних цирульників під час базарних днів і найчастіше кровопусканням. Ці вампіри відкрито походжали по базару, обвішані на поясах знаряддями свого страшного ремесла – ножами і ланцетами», – описував власні спостереження чиновник. За його словами, основна мотивація користування послугами таких «лікарів» полягала в економії коштів: «Одного разу, проходячи по базару, я чув як одна сільська баба давала, по простоті своєї душі, наступну пораду іншій бабі, очевидно хворій, що збиралася лікуватися: “Не ходи, серце, до Берки, а йди до Зуся: бо Берка бере 40 грошей (20 к.), а Зусь лише злот[ий] (15 к.), а крові більше випускає, ніж той за сорок грошей”...»¹.

У 1869 р. та 1874 р. для Галичини і Буковини відповідно було затверджено окремі крайові закони про створення публічних загальних шпиталів, який хоч і визначав їхній самостійний статус, проте дозволяв їх створення «від громади»². Однак незалежно від цього нагляд за такими лікувальними установами здійснював крайовий виділ. Зважаючи на вказану хронологію, першими такі заклади почали створюватися у галицьких містах – Львові, Тернополі, Станіславі, Бродах, Самборі, Заліщиках, Жовкві, Бережанах, Стрию, Золочеві, Перемишлі, Дрогобичі, Снятині, Коломиї та ін.³. На Буковині відповідний дозвіл на відкриття першого із таких публічних шпиталів був наданий для м. Радівці вже наприкінці того ж 1874 р., а запрацював він із початку 1879 р. Сприятли виконанню згаданого закону у тутешньому регіоні мав «Статут для публічних загальних лікарень у Буковині» 1876 р. У ньому деталізувалися управлінські повноваження громади щодо таких закладів. Зокрема, спеціальна

¹ Захарьин И.Н. Жизнь, служба и приключения мирового судьи ... С. 52.

² Закон, касающийся основных положений для учреждения публичных общих шпиталей в Буковине. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XXV. С. 74.

³ Ухвала о службе лекарской и администраційной шпиталю загального у Львове и шпиталей св. Лазаря и св. Духа в Кракове. *Вестник законов и распоряжений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1871. Часть XX. С. 129–133.

«корпорація», до якої входили бургомістр або його заступник і 2–4 члени міської ради, разом із ординуючим лікарем та управителем лікарні наглядала за кадровими і фінансовими питаннями, укладенням і виконанням контрактів, станом капіталу установи¹. Чернівецький публічний шпиталь не довго пропрацював на таких засадах, бо у 1885 р. було прийнято рішення про створення «Буковинського крайового шпиталю», тож його міський аналог ліквідовувався. Його замінила міська лікарня на 500 ліжок, будівництво нової споруди якої завершилося у 1886 р. на відведеній магістратом земельній ділянці.

Водночас на початку 1890-х рр. у Києві, Житомирі, Володимир-Волинському, Ковелі, Новоград-Волинському діяли спеціальні санітарні комісії. У перших двох містах додатково працювало по три санітарних лікарі. Загроза епідемії холери змушувала місцеву владу посилювати відповідну діяльність. Саме з цією метою у 1892 р. міська дума Кам'янця-Подільського також створила санітарну комісію, до складу якої увійшло 4 тимчасово запрошених санітарних лікарів. Місто було поділено на 30 санітарних ділянок із санітарними попечителями. Натомість у Києві запровадити таку відповідальну посаду не вдалося, оскільки не знайшлося належної кількості добровольців серед домовласників².

Іншим, більш опосередкованим і водночас прогресивним, показником розвитку медичного забезпечення у містах та містечках Правобережної України було зростання кількості «вільних» (тобто приватних) аптек (див. табл.).

Таблиця 5.2.1

¹ Обвещеніе Буковинского краевого выдела, касательно управления публичных общих больниц на Буковине. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1876. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта. Ч. IV. С. 74.

² Отчёт медицинского департамента Министерства внутренних дел за 1892 год. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1896. С. 4, 13.

«Вільні» аптеки у містах Правобережної України (1865–1910 рр.)¹

<i>Рік</i>	Волинська губернія	Київська губернія	Подільська губернія
	кількість «вільних аптек» у містах		
1865	45	56	52
1870	52	67	60
1880	53	78	68
1890	84	119	114
1900	100	135	104
1910	121	163	113

Як бачимо, серйозний приріст відбувся у 1880-х рр. із відкриттям у багатьох правобережних містах низки аптек, які мали статус сільських. Загальна тенденція відповідала динаміці демографічного та соціально-економічного росту конкретного міста або регіону. Відповідно переважаючою кількістю аптек незмінно вирізнялися губернські центри (особливо Київ, де у 1910 р. діяло 35 приватних аптек), а також окремі розвинуті населені пункти (Бердичів, Умань, Вінниця).

Щодо питання розвитку міської медицини традиційно лідирував уже згадуваний Київ. Тутешні витрати думи на влаштування і утримання лікарень зросли із 21 тис. руб. у 1876 р. до майже 500 тис. руб. у 1892 р. У відсотковому відношенні до загального обсягу бюджету цифри зросли із $\approx 6-8\%$ до $12-14\%$ ². У місті ще з 1881 р. діяв організований Товариством київських лікарів «Гурток лікарів для нічних лікарських чергувань», який став прообразом майбутньої швидкої невідкладної допомоги. Для відповідних потреб міська дума виділила

¹ Підраховано на основі: Российский медицинский список [на 1865, 1870, 1880, 1890, 1900, 1910 гг.]: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1850–1910.

² Коиава Н.Н. Финансы г. Киева ... С. 32–34.

приміщення і щорічні асигнування у розмірі 450 руб. Із 1902 р. почала працювати міська станція швидкої медичної допомоги – ініціатива Товариства швидкої медичної допомоги. Матеріальними джерелами для неї стали благодійні пожертви та кошти громади. Відомі і заможні кияни (промисловці, купці, інтелігенція, лікарі) активно вступали до Товариства, що стало запорукою його фінансової стабільності (діяла система сплати членських внесків). Додатково періодично влаштовувалися благодійні збори коштів, випускалися для продажу довідкові видання та ін.¹ Статистика засвідчувала, що основним об'єктом такої медичної допомоги були найменш захищені категорії населення.

Для порівняння, зовсім поруч, для потреб населення чотирьох волостей Київського повіту однойменної губернії працювала лише одна лікарня – у містечку Бородянка. Цей заклад мав у своєму розпорядженні кілька ліжок і, крім лікаря-завідувача, у ньому працювали лише фельдшер і акушер. Зважаючи на це, «вся діяльність медичного персоналу, – писала преса у 1902 р., – зводилася, головним чином, до щеплення від віспи і ведення звітності». На місцях головну медичну допомогу надавали фельдшери, які теж були в дефіциті. Активну роботу у цьому напрямі здійснював Червоний Хрест. У м. Козин вказаної губернії він сприяв відкриттю стаціонарного фельдшерського пункту, у м. Канів безкоштовно працювали і видавали ліки кілька лікарів. Загалом у 1901 р. у відповідному повіті зусиллями Червоного Хреста було надано допомогу майже 12 тис. осіб. Витрати на ці потреби склали 2 тис. руб². Водночас, наприкінці 1902 р. міська дума Києва затвердила виділення на наступний рік коштів для Олександрівської лікарні у сумі майже 157 тис. руб., єврейської лікарні – 42,8 тис. руб., лікарні для чорноробів – 23,97 тис. руб.

¹ Ковалинский В. Юбилей скорой. *Уикенд хронограф*. 11 августа 2011 г. № 32 (568).

² Канев (Корр. «Киевлянина»). *Киевлянин*. № 70. 11 марта 1902 г. С. 3.

Натомість пропозицію про придбання рентгенівського апарату (1,5 тис. руб.) було відхилено¹.

Про наявність великого фінансового розриву між бюджетами лікарні у Києві та інших регіонах і містах додатково свідчить статистика відповідних витрат у Волинській губернії. Тут на 1908 р. загальний обсяг асигнувань на утримання губернської лікарні в Житомирі та всіх повітових містах складав лише трохи більше ніж уже зазначена сума, яку було виділено на Олександрівську лікарню ще у 1902 р., – загалом 162,8 тис. руб. При цьому планувалося, що середні витрати на одну повітову лікарню мали скласти від 6,5 до 8,5 тис. руб.: найбільше на Ковельську – 9,5 тис. руб., найменше на Острозьку – 5,5 тис. руб.². До того ж, у цьому випадку мова йде не про суто міські кошти, а загалом у регіоні.

У 1907–1910 рр. відчутними були масштаби тифу, особливо для Київської губернії і зокрема таких міст, як Київ, Біла Церква, Черкаси тощо. У періоди загострення епідеміологічних ситуацій наочно проявлявся ступінь готовності окремих медичних закладів і загалом системи до подібних викликів. У Києві в деякі дні кожної осені 1907–1909 рр. від цієї недуги помирало по 4–6 осіб. У березні 1907 р. адміністрація в'язниці у м. Києві звернулася до міського голови І. Дьякова із проханням надати дозвіл на розміщення хворих на тиф ув'язнених у міських лікарнях³. Пізніше, на початку жовтня того ж року, коли вже Олександрівська лікарня була переповнена, командувач військами Київського військового округу В. Сухомлинов дав дозвіл доставляти хворих на холеру до військового шпиталю. Для боротьби з цією хворобою міська дума постановила виділити додатково 15 тис. руб. для санітарних лікарів⁴. Тоді найбільшому

¹ Заседание думы. *Киевлянин*. № 351. 20 декабря 1902 г. С. 4.

² Четвертое годовичное собрание Волынского губернского комитета по делам земского хозяйства. *Киевлянин*. 23 октября 1907 г. № 293. С. 2.

³ По Україні. *Рада*. 13 березоля (марта) 1907 р. № 60. С. 3.

⁴ Холерные заболевания. *Киевлянин*. 3 октября 1907 г. № 273. С. 2.

ризиком піддавалися незаможні кияни («хвороба звиває своє кубло особливо там, де скупчений злидарський люд, що харчується недоїдаючи й п'є сиру воду»), а міський голова Іполит Дьяков звертався до населення із закликом жертвувати кошти та продукти¹. Лише за 1908 р. на боротьбу із холерою тутешніми органами самоуправління було витрачено 51 тис. руб., а наприкінці року прийнято рішення про асигнування ще 14 тис. руб. Для подолання епідемії міська влада прийняла рішення про вживання артезіанської води замість дніпровської. Після цього її масштаби почали зменшуватися, а головним осередком розповсюдження холери у Київській губернії стала Біла Церква. Однак уже восени 1909 р. у Києві розпочався новий спалах. Тоді при поліцейських частинах виділили спеціальні санітарні карети для перевезення хворих до лікарень, а за два місяці (з кінця серпня до кінця жовтня) від холери померло 55 осіб². У наступному 1910 р. на боротьбу із пошестями було заплановано виділення 10 тис. руб. Поширення із кінця травня холери зруйнувало ці плани, адже лише на утримання медичного персоналу щомісячно доводилося витрачати по 4,5 тис. руб., а на початку серпня – додатково відкрити кредит на 15 тис. руб. Доцільно зауважити, що подібна ситуація була властива не лише для Києва, а фактично для кожного міста та навіть деяких сіл. Наприклад, в Умані за тиждень кінця липня – початку серпня 1910 р. від холери померло 45 осіб, у Черкасах за трохи більший період – 63 особи. Проте, порівняно зі спалахами попередніх десятиліть, то спостерігалось помітне зменшення масштабів. Так, у 1872 р. в Києві на холеру захворіло майже 3 тис. та померло 1376 осіб, а у 1892 р. – майже 2 тис. та 659 осіб відповідно³.

Станом на 1909 р. у Києві Олександрівська лікарня із 454 штатними ліжками була єдиною, яка фінансувалася з міського бюджету. У цей рік до неї

¹ Холера у Києві. *Рада*. 4 жовтня (октября) 1907 р. № 223. С. 3.

² Холера у Києві. *Рада*. 5 листопада (18 листопада) 1909 р. № 250. С. 3.

³ Ітоги холерної пошести в Києві. *Рада*. 25 грудня (1907 р. № 289. С. 5; По Україні. *Там само*. 6 серпня (19 серпня) 1910 р. № 177. С. 3.

звернулося понад 27 тис. осіб. Утім неконтрольоване сезонне поширення епідеміологічних захворювань (насамперед тифу) змушувало місцеву владу періодично винаймати за власний рахунок місця у приватних лікарнях або лікарнях інших відомств¹.

Таблиця 5.2.2

Витрати міст Правобережної України на охорону народного здоров'я (1902–1914 рр.)²

<i>Рік</i>	Розміри витрат міст (у тис. руб.)		
	Волинська губернія	Київська губернія	Подільська губернія
<i>1902</i>	9,93	192,8	61
<i>1906</i>	18,5	244,4	20,3
<i>1908</i>	10,4	571,4	14,9
<i>1910</i>	7,3	506,9	7,3
<i>1913</i>	13,3	503,9	відсутня інф.
<i>1914</i>	2,5	970	13,5

Подані у таблиці дані демонструють наявність гігантського розриву між витратами на охорону народного здоров'я міст Київської губернії (головним чином, Києва) та Волинської і Подільської. Це пояснюється тим, що у цих двох регіонах значну роль у фінансуванні відповідної статті витрат відігравали центральні органи влади, земські збори (із 1904 р. працювало Управління у справах земського господарства) та різноманітні громадські об'єднання. Водночас, наприклад, у Вінниці у 1911 р. було витрачено на «медичну, ветеринарну та санітарну частини» 9,4 тис. руб. Для порівняння, на утримання

¹ Ціборовський О.М., Сорока В.М. Олександрівська лікарня – головна лікарня міста Києва у XIX столітті (до 140-річчя лікарні). *Україна. Здоров'я нації*. 2016. № 3. С. 109.

² Складено на основі: Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению в России... [за 1902, 1906, 1908, 1910, 1913, 1914 гг.]. СПб. [Петроград]: Тип. М-ва внутренних дел, 1904–1916.

поліції пішло 23,4 тис. руб., на військову квартирну повинність – 14,5 тис. руб., благоустрій – 8,8 тис. руб.¹.

На той час більшість міських лікарень повітових центрів, не кажучи вже про інші, перебувала у кризовому стані. У Луцьку понад десятиліття (із 1902 р.) тривало листування між міською думою та губернською адміністрацією, представниками громадськості, а пізніше і повітовим земством, – стосовно побудови нової лікарні. «Незручності і незадовільний стан приміщення, яке займає Луцька міська лікарня і неможливість її переведення до іншої будь-якої будівлі з огляду на відсутність у Луцьку придатних для цього будинків, спонукали мене клопотати перед Волинським губернатором про виділення необхідної суми на побудову у Луцьку для міської лікарні спеціальної будівлі», – писав 12 вересня 1902 р. Луцькому міському голові директор згадуваного медичного закладу І. Сайчук. Зважаючи на дефіцит фінансів, справа не зрушилася, а через кілька років стала об'єктом уваги спочатку Управління у справах земського господарства, а потім новоствореного повітового земства. Від міської управи очікувалося лише безкоштовне відведення земельної ділянки. Першим варіантом стала запропонована у 1907 р. 1 дес. землі на міському хуторі. Однак цю ділянку земство визнало невідходящою і запропонувало підібрати іншу або ж повернути виділені ним 1,5 тис. руб. на бруківку для міста. Листування і обговорення тривало ще кілька років. У 1912 р. губернські земські збори погодилися виділити 60 тис. руб. на нову лікарню. У наступному 1913 р., коли у листуванні фігурувала позика на 50 тис. руб. від губернської управи, повітове земство клопотало про ділянку у передмісті Гнідава². Врешті-решт, Луцька земська лікарня на 60 ліжок запрацювала лише з

¹ Держархів Вінницької області. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 10.

² Держархів Волинської області. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 528. Арк. 2–20.

1914 р. Після початку бойових дій вона відразу переповнилася пораненими, а у 1915–1916 рр. припинила діяльність у зв'язку з евакуацією¹.

Загалом до початку Першої світової війни міська медицина значно розвинулася, адже часто при міських управах створювалися спеціальні лікарсько-санітарні комісії або ради. Утім, вони опікувалися досить широким колом питань, пов'язаних із цією сферою, і мали суто дорадчий характер. За надання стаціонарної та амбулаторної допомоги, зазвичай, бралася оплата у розмірі від 40 коп. до 1 руб. на день, що значно ускладнювало доступ до медицини для незаможних категорій населення. У найбільших центрах існувала власна санітарна організація, а витрати на систему охорони здоров'я складали орієнтовно 7–15% від усього бюджету². Щоб полегшити фінансове навантаження, деякі міста запроваджували спеціальний лікарняний збір. Додатково його доцільність зумовлювалася періодичними спалахами епідемій холери, з якими, як уже зазначалося, справитися було досить складно. Так, у Києві відповідний збір було запроваджено із 1904 р. у розмірі 1 руб.³.

В Австро-Угорщині боротьба із холерою в окремі роки також набувала особливої актуальності. Це питання регламентували спеціальна інструкція Міністерства внутрішніх справ 1886 р. та крайові оповіщення для Буковини і Галичини. Ці місцеві нормативні акти періодично оновлювалися, залежно від епідеміологічної ситуації. У 1907 р., коли на Правобережжі боролися з тифом, західноукраїнські міста опинилися перед загрозою холери. Зважаючи на це, Галицьке намісництво звертало увагу на необхідність «усунення всякої нечистоти і дбане о чистоту на дальше, забезпечення людности доброї і здорової води до пиття і до ужитку домового як також свіжого воздуха в закладах

¹ Денисюк В. Розвиток медичної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю: науковий збірник*. Вип. 56: Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 р., м. Луцьк. Луцьк, 2015. С. 175–176.

² Горфин Д. Указ. соч. С. 639–644.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 657. Спр. 100. Арк. 12–13.

публичних і в домах приватних». Власників готелів було зобов'язано повідомляти про прибуття людей із місцевостей, охоплених хворобою, стежити за станом їхнього здоров'я і піддавати п'ятиденній обсервації, а місцеву владу – завчасно підготувати приміщення для хворих та «відповідний запас негашеного вапна і чистого, плинного квасу карболового в ціли переведення дезінфекції мешкань і посудів заповітених». Будь-які порушення цих та інших протиепідеміологічних приписів каралися штрафом у розмірі 200 крон або арештом на 14 днів¹. У наступному році, зважаючи на те, що загроза поширення холери не зникла, оповіщення намісництва було повторене.

Найменш захищеним, з точки зору розвитку системи медичного забезпечення, було населення невеликих містечок. У Галичині ті з них, що отримали самоврядні права відповідно до закону 1889 р., вже у 1891 р. отримали нормативну базу для «утримання власних лікарів». На початку ХХ ст. вона була дещо деталізована та вдосконалена. В окремому розпорядженні 1907 р., серед іншого, йшлося про особливості проведення конкурсу на посаду громадського лікаря та його матеріальне забезпечення, необхідність, як мінімум, в одній громадській акушерці для убогих на 4 тис. жителів тощо². Суто міських лікарів стосувалася окрема постанова, яка фіксувала і їхні повноваження щодо нагляду за проституцією³.

Проте, фінансові та управлінські можливості органів міського самоврядування були досить обмеженими, тому і їхня роль у розвитку медичного забезпечення була досить незначною. Зважаючи на це, на початку 1910-х рр. основну роль відігравали лікарні інших типів. Наприклад, у Києві, крім однієї міської Олександрівської лікарні, функціонувало 11 різнотипних

¹ Оповіщене ц. к. Намісництва о грозячім небезпеченьстві холери. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XX. С. 235–236.

² Розпоряджене виконавче до закона з 2 лютого 1891 о лікарях окружных і мійских. *Там само*. Часть XXV. С. 299–304.

³ Там само. С. 309–310.

клінік університету св. Володимира (акушерсько-гінекологічна, терапевтична, хірургічна та ін.), кілька безкоштовних лікарень (при Покровському монастирі, для чорноробів, для жінок), губернська земська лікарня, військовий шпиталь, єврейська, залізнична і тюремна лікарні, лікарня Червоного Хреста, кілька великих приватних (наприклад, М. Терещенка, М. Дегтерьова), кілька при церквах і монастирях, більше 20 приватних спеціалізованих (по кілька хірургічних, терапевтичних, гінекологічних, офтальмологічних, оториноларингологічних тощо). На наданні швидкої медичної допомоги спеціалізувалася «Рятувальна станція Товариства швидкої медичної допомоги при нещасних випадках». Крім того, нічні чергування здійснювали «Товариство нічних лікарських чергувань» та «Товариство акушерок і фельдшерниць»¹.

Подальші події Першої світової війни внесли суттєві корективи у діяльність органів міського самоврядування у сфері охорони здоров'я. Мова йде, насамперед, про допомогу пораненим, масштаби якої зростали залежно від наближеності до фронту, наявності вільних приміщень, загальної адміністративної ролі того чи іншого міста. Крім цього, регулярно виникали другорядні проблеми різного характеру, викликані війною. У Житомирі саме у період «великого відступу» армії Російської імперії 1915 р. постала проблема дефіциту вугільних стержнів для дугових електричних ліхтарів. Спроба замовити цей товар (3000 пар) у єдиного спеціалізованого заводу, Московського акціонерного товариства «Електричне вугілля – Кудіново», не мала успіху. Зважаючи на воєнний час, він повідомляв, що може виготовити відповідну продукцію, лише якщо замовлення матиме статус державного. Після цього міський голова звернувся із відповідним проханням до губернатора, аргументуючи доцільність державної підтримки розташуванням у місті військ та «понад 10 лазаретів для поранених», які не можна залишити без освітлення².

¹ Весь Киев, карманный на 1912 год. Киев: Меркурий, 1912. С. 87–91.

² Держархів Житомирської області. Ф. 62. Оп. 1. Спр. 1251. Арк. 39.

Наприкінці року постала інша проблема – перевезення хворих і поранених воїнів від залізничної станції Житомира до місцевих шпиталів. Для її вирішення розпорядчий комітет губерньської санітарно-виконавчої комісії клопотав перед міською управою про виділення додаткового вагона трамвая. Відповідне рішення залежало від перевізника – місцевого агентства «Товариства міських і під'їзних шляхів Росії», який відразу позитивно відповів на прохання¹.

Отже, упродовж другої половини XIX – початку XX ст., зважаючи на загальні процеси реформ, у системі медичного обслуговування відбулися помітні зміни. Мова йде, перш за все, про суттєве реформування управлінської вертикалі, коли виборні міські думи та управи отримали повноваження у цій сфері і поступово, хоч і незадовільними темпами, однак активізували відповідну роботу.

5.3. Освітня сфера та практики дозвілля як напрям діяльності влади

У Росії та Австро-Угорщині період реформування міського управління у 1860-х рр. супроводжувався помітними змінами у інших сферах, зокрема в освітній. У імперії Романових мова йде про такі законодавчі акти як «Положення про початкові народні училища» (14 липня 1864 р.)², «Статут гімназій та прогімназій» (19 листопада 1864 р.)³. Через кілька років у Австро-Угорщині також було прийнято нові загальнодержавні освітні закони, зокрема

¹ Там само. Арк. 65.

² Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XXXIX (1864). Ч. I. № 41068. СПб., 1867. С. 615–618.

³ Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XXXIX (1864). Ч. II. № 41472. СПб., 1867. С. 167–179.

25 травня 1868 р.¹ та 14 травня 1869 р.². Стосовно обох монархій мова йшла про регулювання навчально-виховного процесу, кількоступеневої системи управління закладами освіти тощо. Окремо передбачалася можливість участі місцевих громад у частковому або повному утриманні деяких шкіл при збереженні їх відомчого підпорядкування. Суттєвою відмінністю Австро-Угорщини було позбавлення церкви контролю над школою та надання крайовим адміністраціям права визначати мову навчання з урахуванням думки «тих, хто школу утримує, і у визначених законом межах»³, при збереженні вивчення в школах Закону Божого.

Освітня діяльність міських управлінь Правобережної України вирізнялася специфікою не лише щодо Галичини та Буковини, а й до інших українських губерній у складі Російської імперії. Вона зумовлювалася відсутністю у регіоні земських установ до початку ХХ ст. Тому це суттєво стримувало формування мережі тутешніх навчальних закладів та консервувало сам навчально-виховний процес. Спочатку альтернативою прогресивній земській освіті були парафіяльні та дворянські училища, наприклад, у Києві (шість), Житомирі, Кам'янці-Подільському, Василькові, Вінниці, Городищі, Звенигородці, Златополі, Каневі, Луцьку, Махнівці, Новоград-Волинському, Овручі, Радомишлі, Сквирі, Таращі, Черкасах, Чигирині, Чоповичах⁴. У процесі реалізації земської реформи в інших регіонах та міською на загальноімперському рівні було прийнято рішення про реорганізацію і на Правобережній Україні. Частина дворянських повітових училищ отримала статус повітових, інша частина разом із парафіяльними –

¹ Закон, которым издают ся засадничіи установы об отношении школы к церкви. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1868. Ч. VI. С. 127–129.

² Закон о засадах учения, дотычно школ народных. *Там само*. Рочник 1869. Ч. VII. С. 373–395.

³ Закон, которым издают ся засадничіи установы об отношении школы к церкви ... С. 127; Закон о засадах учения, дотычно школ народных ... С. 375.

⁴ Статистические сведения об учебных заведениях по разным ведомствам в Киевской губернии за 1863-й год. *Киевские Губернские Ведомости*. 2 октября 1865. № 45. С. 288.

двокласних міських¹. Водночас Бердичів, який за чисельністю населення поступався лише Києву, за словами міністра народної освіти О. Головніна, «не має не лише гімназії чи прогімназії, але навіть і повітового училища»².

Після реформ 1869 р. («Положення про народні училища в Київській, Подільській і Волинській губерніях») та 1870 р. міські управління розпочали системну роботу з формування мережі одно- та двокласних училищ³. Через 20 років, у 1890 р., у Київській губернії функціонувало 12 міських двокласних чоловічих училищ, 11 міських двокласних жіночих училищ, 44 міських парафіяльних; у Подільській – 13, 13 та 7 відповідно; у Волинській – 10, 10 та 3. Нерівномірність розподілу пояснюється переважаючими статистичними показниками Київського повіту. Натомість Рівне та Острог на Волині «взагалі не мають міських двокласних училищ». Профільне міністерство звертало пильну увагу на тутешню початкову освіту, адже тут «легко поширюється римо-католицька пропаганда і утверджується єврейська і німецька окремішність»⁴.

Варто враховувати, що для Правобережжя, Галичини та Буковини характерним було фінансування міських навчальних закладів місцевими органами самоврядування спільно з урядом та регіональною владою. Наприклад, у згаданому 1890 р. міські управління асигнували на відповідні потреби 142,8 тис. руб., що становило трохи більше 17% від загальних витрат на народні училища⁵. Зусиллями управи найбільш активно створювалася мережа однокласних закладів цього типу у Києві. За 1871–1908 рр. у місті відкрилося

¹ Милько В. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл ... С. 455.

² Головнін А.В. Записки для немногих. СПб.: Изд-во «Нестор-история», 2004. С. 456.

³ Об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях и о Положении для сих училищ. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLIV (1869). Ч. I. № 47131. СПб., 1873. С. 513–518.

⁴ Наши учебные заведения: Средние и низшие школы в Киевском учебном округе в 1890 году. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1892. Т. ССLXXX (март 1892). С. 23–24.

⁵ Там само. С. 26.

61 однокласне народне училище. За винятком кількох років щороку створювалося від одного до трьох таких шкіл. Найбільш плідними були 1875–1876, 1882, 1897, 1903 рр., коли відкривалося по чотири училища, у 1890 р. – п'ять, а у 1871 р. – навіть сім¹. Міністерство народної освіти відзначало, що діяльність міської влади Києва вирізнялася належним постачанням книг для новостворених навчальних закладів і асигнуванням коштів для подальшого поповнення бібліотечного фонду². Тут же існувало єдине на все Правобережжя ремісниче училище (Олександрівське), яке цілком утримувалося за рахунок місцевих коштів. Утім, орієнтовно половина освітнього бюджету Києва йшла саме на однокласні народні училища: у 1871 р. – 6,3 тис. руб., у 1880 р. – 27,9 тис. руб., у 1890 р. – 56,65 тис. руб., у 1900 р. – 111,1 тис. руб., у 1908 р. – 277,8 тис. руб. У 1909 р. Київська міська дума на всю сферу народної освіти витратила більш ніж пів мільйона рублів³.

У Галичині й Буковині місцеві громади мали управлінські повноваження у сфері освіти на третьому (або четвертому, враховуючи міністерство), найнижчому, рівні – місцевої шкільної ради. Вищі рівні вертикалі передбачали функціонування повітових і крайових шкільних рад⁴. Саме останнім, та безпосередньо міністерству, у переважній більшості підпорядковувалися заклади професійної, середньої і вищої освіти. Натомість міські органи влади мали вплив здебільшого лише на початкові і частково середні (деякою мірою гімназії) навчальні заклади.

Варто констатувати, що на Правобережжі мережа міських навчальних закладів була поставлена у значно вужчі законодавчі рамки Російської імперії,

¹ Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве (1870–1908) *Известия Киевской городской думы*. Апрель 1909. № 4. С. II.

² Наши учебные заведения: Средние и низшие школы в Киевском учебном округе ... С. 29.

³ Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве ... С. V–VI.

⁴ Закон, которым издаются засадничіи установы об отношении школы к церкви ... С. 128.

які досить детально регламентували особливості їх управління. Натомість міста Галичини і Буковини керувалися імперськими правилами лише на загальному рівні, а низка питань (від мови навчання до складу шкільної ради) перебувала у компетенції крайової адміністрації. Від її рішень залежав і рівень заробітної плати, у той час як Міністерство народної освіти Російської імперії централізовано затверджувало штати і бюджети повітових училищ, прогімназій, гімназій, реальних училищ та ін.

Мережа міських навчальних закладів, з точки зору фінансової та управлінської участі місцевого самоврядування, охоплювала насамперед початкову, а також частково середню і професійно-технічну освіту. На законодавчому рівні в усіх трьох досліджуваних регіонах практикувалося спільне фінансування окремих навчальних закладів. Утім, у містах Галичини і Буковини була можливість отримувати кошти не лише із місцевого бюджету чи міністерства, а й від крайової адміністрації, що закріплено згадуваним законом 1869 р. Натомість на Правобережжі у зв'язку з відсутністю земств (частково опікуватися освітою вони отримали можливість із 1904 р., а повністю запрацювали з 1911 р.), існували лише міські та міністерські джерела фінансування (без урахування приватної ініціативи).

Для прикладу, бюджет на 1869 р. передбачав загальні міністерські витрати на освіту Галичини у розмірі 596 188 гульденів, Буковини – 44 757 гульденів. Окрема стаття фіксувала витрати на чиновницький апарат: шкільних радників та крайові шкільні ради. Для Галичини їхній обсяг становив 10 840 гульденів, Буковини – 2 030 гульденів. При цьому додатково планувалося виділити державну надбавку для шкільних фондів у розмірі 58 322 і 7565 гульденів відповідно. Сукупний обсяг цих витрат (719,7 тис. гульденів) складав 12,4% від усіх видатків профільного міністерства¹.

¹ Закон финансовый на рок 1869. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. III. С. 104, 106.

На Буковині особливості управління шкільною мережею детально регламентувалися законом від 8 лютого 1869 р., який адаптував загальноімперський закон 1868 р. до місцевих умов. Його окремі положення дають змогу проаналізувати повноваження громад, зокрема і міських, у цій сфері¹. У ньому конкретизувалося, що до складу місцевої шкільної ради, крім представників міністерства, духовенства і вчительства, мав обов'язково входити представник громади (§ 2). Окрема регламентація стосувалася міст, які мали власний статут (§ 20). У цих випадках головою шкільної ради обирався бургомістр. Крім нього, передбачалася і участь виборного представника від громади. На вищому рівні крайової шкільної ради обов'язковою була участь «від Чернівецької міської ради делегованого члена» (§ 34)². Подібна система була встановлена й у Галичині, однак трохи пізніше – у 1873 р., зокрема і що стосувалося представника від Львова у складі місцевої крайової шкільної ради. Для самого ж міста, зважаючи на його винятковий статус, було передбачене створення окремого шкільного округу та подібна до вказаної для Буковини система повноважень бургомистра. Крім нього, до складу входили представники від міської ради та духовенства від різних конфесій чисельністю не менше 500 осіб³.

У 1873 р. видано два освітні закони для Галичини і Буковини, які стосувалися найбільш численних навчальних закладів – народних (початкових) шкіл⁴. Крім особливостей їх створення, параметрів та характеристик будівель і їхнього внутрішнього обладнання, це законодавство також регламентувало фінансову частину. Передбачалося, що видатки на відкриття і утримання

¹ Закон, важний для герцогства Буковини дотично надзору школьного. *Дневник законів и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. VI. С. 25–39.

² Там само. С. 25, 31, 36.

³ Устава о властях надзорчих местцевых и окружных для школ народных. *Вестник законів и распоряжений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1873. Часть XXXI. С. 221, 224.

⁴ Устава о закладанью, удержуванью публичных школ народных. *Там само*. Часть XXVIII. С. 181–192.

покладалися насамперед на «шкільну громаду», «місцеву громаду», тобто населення, яке проживало на території шкільного округу (§ 39). Якщо його кордони співпадали із політичними межами громади, як це зазвичай було у випадку міст і містечок, то відповідні витрати мали покриватися подібно «до інших громадських потреб»¹. Для будівельних потреб фіксувалася можливість отримання фінансової допомоги від крайового шкільного фондуша. Для Буковини поточні видатки зазвичай покривалися за рахунок запровадження додаткових зборів, але не більше ніж 10% від загального оподаткування. Для Галичини ця цифра становила 12%². При цьому закон суворо забороняв брати платню за прийом до школи, навчання чи використання її інвентарю. Для дітей із бідних родин громада зобов'язувалася придбати книги та інші необхідні речі.

Утім, незважаючи на те, що у регіонах діяли власні крайові закони, їхні основні положення ґрунтувалися на загальноімперських нормах. Фактично всі пункти законів для обох регіонів були ідентичними, деякі незначні відмінності стосувалися оплати праці вчителів, облаштування шкільних приміщень, вибору мови навчання. Наприклад, для Галичини було зафіксовано диференціацію зарплати педагогів залежно від чисельності населення громади: 1) понад 20 тис. осіб – 500 гульденів для звичайних шкіл і 700 для виділових; 10–20 тис. осіб – 400–600 гульденів відповідно; 3) 2–10 тис. осіб – 350–500 тощо. Вже на той час передбачалися надбавки за стаж (25–50 з.р. за кожні п'ять років)³. У 1875 р. ця система оплати була дещо змінена: відтепер у Галичині найбільше отримували вчителі Львова та Кракова – 700–900 гульденів (залежно від типу школи), дещо менше – у містах із населенням понад 10 тис. осіб – 600–800 гульденів. Тобто на

¹ Закон, касаючийся регуляції учрежденія, утримованія й посещанія публичных школ народных. *Дневник законов и розпоряженій для герцогства Буковини*. Год 1873. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта, 1873. Ч. IX. С. 37–38.

² Устава о закладанью, удержуванью публичных школ народных ... С. 185.

³ Устава о правных отноcinaх стану учительского в публичных школах народных. *Вестник законов и распоряженій краевых для Королевства Галиційи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1873. Часть XXVIII. С. 195–196.

той час до другої категорії належали Броди, Дрогобич, Коломия, Перемишль, Самбір, Станіслав, Стрий, Тернопіль. Учителі народних шкіл інших міст і містечок, населення яких коливалося від 6 до 10 тис. осіб, отримували 500–700 гульденів; від 2 до 6 тис. осіб – 450–600 гульденів¹.

Із 1874 р. спеціально для Чернівців відбулося об'єднання місцевої шкільної ради із бецирковою (окружною) з метою створення міської шкільної ради. Знову ж таки її очолював бургомістр, а заступник обирався іншими членами абсолютною більшістю. До складу новоствореного органу входили представники духовенства від різних конфесій чисельністю не менше 10 осіб, два вчителі, а також п'ять представників від громади. У своїй діяльності міська шкільна рада керувалася попереднім, уже аналізованим, законом від 8 лютого 1869 р.².

Сформована за законами 1869, 1873 та 1874 рр. система розвитку народної освіти не давала можливості містам запроваджувати нові податки на «створення і утримання шкіл». Для Буковини цей «недолік» було ліквідовано у 1885 р., що зумовило додаткові можливості для збільшення громадського фонду фінансування навчальних закладів цього типу³. У Галичині ситуація була дещо простішою. Наприклад, у 1876 р. громадське управління Бучача отримало дозвіл запровадити спеціальний податок на споживання нафти (2 гульдени за 100 кг), надходження від якого спрямовувалися винятково на шкільні потреби⁴. Утім, практика засвідчувала, що коштів на цю статтю хронічно не вистачало, і

¹ Устава, змінюючи постановлення арт. 11 12 и 13 уставы з дня 2. Мая 1873. *Там само*. Рок 1875. Часть XI. С. 61–62.

² Закон, касающийся соединения Местцевой рады школьной с бецирковой радью школьною в головном краевом месте Черновцах. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XXVI. С. 78.

³ Закон, которым краевый налог школьный в деле публичных народных школ заведется. *Там само*. Рочник 1885. Черновцы: 3 печатни Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 1–2.

⁴ Устава о зозволеню громаде Бучача на побор оплат громадских од нафты в обруб громады впроваджуваной и тамже спотребованой. *Вестник законов и распоряжений краевых для Королевства Галиции и Володимерии с великим Княжеством Краковским*. Рок 1876. Часть XVIII. С. 227.

ця проблема була актуальною незалежно від регіону. Тоді ж місто, разом із кількома іншими (на території сучасної Румунії: Сучава, Серет, Радівці, Кимполунг), зараховано до I класу шкільних громад (II клас – повітові центри, решта – III), що означало підвищення рівня заробітних плат і пенсій для тутешніх учителів – до 500 і 600 гульденів на рік відповідно, у той час коли інші отримували 300–400 та 400–500 відповідно.

У Станіславі кілька нових будівель навчальних закладів постало після пожежі 1868 р. Серед них чоловіча (пізніше – імені Адама Міцкевича) і жіноча (пізніше – імені королеви Ядвіги) початкові школи. До цього вони працювали в орендованих приміщеннях. Гімназії, можна сказати, пощастило менше, адже вона продовжувала функціонувати у старій будівлі, де певний час після пожежі, з огляду на брак вцілілих споруд, навіть розміщувалася пошта. Наприкінці 1878 р. у офіційному звітному виданні дирекції констатувалося, що це приміщення є незручним для навчально-виховного процесу, адже класи були розкидані по різних поверхах, а два з них навіть розміщувалися у віддаленому корпусі реальної школи, у нижніх приміщеннях «темних та трохи вологих». При цьому частина кімнат гімназії перебувала у розпорядженні повітової адміністрації. Вирішити назрілі проблеми не допомогло і те, що тогочасний директор М. Малиновський (1871–1878) входив до складу міської ради¹. У цьому випадку варто врахувати, що гімназія перебувала насамперед у підпорядкуванні крайової шкільної ради.

Натомість оперативно справа була вирішена із спорудженням приміщень для двох початкових шкіл. Зведення будівлі для чоловічої, яка коштувала майже 32 тис. гульденів, здійснювалася у 1876–1877 рр. Наприкінці XIX ст. певний час у ньому розташовувалася міська бібліотека. У 1876 р. на побудову жіночої школи із бюджету Станіслава було асигновано 47,5 тис. гульденів. Нова будівля

¹ Dabrowski T. *Historia gimnazjum w Stanisławowie. Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Gimnazjum w Stanisławowie za rok szkolny 1878*. Lwów: Związkowa Drukarnia, 1878. S. 47–48.

почала приймати перших учениць у наступному 1877 р., а у 1880-х ця школа (пізніше – імені королеви Ядвіги) за кількістю вихованок (майже 1,5 тис. дівчат) навіть вважалася найбільшою у всій імперії. Утім, ці показники прийнято оцінювати з точки зору дефіциту жіночих навчальних закладів у тогочасному Станіславі¹.

У 1876 р. у місті було відкрито вищу реальну школу. Цей заклад, як і школи подібного типу в Російській імперії, надавав поглиблену освіту у сфері природничих та технічних дисциплін, можливість навчатися у Вищій політехнічній школі у Львові, а також формував прошарок кваліфікованих спеціалістів, багато з яких могли працювати на різноманітних міських підприємствах. Щодо інших українських галицьких міст реальні школи існували також у Львові і Стрию, нижчі реальні школи було відкрито у Снятині та Тернополі.

Часто новостворені початкові школи або заклади професійно-технічної освіти відкривалися спільними зусиллями міської та повітової влади, без державної допомоги. Прикладом такої успішної кооперації була промислова школа у Станіславі (відкрита у 1883 р.), де готували токарів і майстрів з обробки деревини².

У Галичині своїм внеском та щедрими пожертвами у розвиток освіти і суспільного блага, за оцінкою 1870 р. намісника краю Агенора Голуховського, вирізнявся Дрогобич. Важливу роль в управлінні місцевою гімназією, яку було створено у 1858 р., відіграла міська влада. Зокрема, у гімназійній депутації (комітеті), колегіальному органі управління гімназією, брали участь бургомістр і 4 члени магістрату. Вони становили більшість гімназійної депутації. Крім того,

¹ Головатий М., Линда О. Жіноча школа ім. королеви Ядвіги 1877. *Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради*. Кн. 1. Пам'ятки археології, історії та мистецтва. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. С. 47–49.

² Школа промислова в Станіславі. *Господарь и промышленник*. 16 липня 1886. Ч. 1. С. 10.

кошти за оплату навчання учнів надходили на рахунок гміни, а не закладу освіти¹.

У 1902 р. в Галичині було змінено систему нарахування оплати для вчителів народних шкіл. Відтепер її розмір прив'язувався до аналізованих законодавчих актів 1889 та 1896 рр., які розширювали географію самоврядування. Так, для вчителів діяла наступна градація: 1) 1600–1800 крон – для міст, які мали власний статут; 2) 1200–1600 крон для міст, управління яких здійснювалося на основі закону 1889 р.; 3) 1000–1400 крон для міст, управління яких здійснювалося на основі закону 1889 р.². Мова йшла про більшість шкіл (так звані «посполиті»), а для «виділових» оплата рівномірно підвищувалася у середньому на 200 крон.

Подібно до цього, на Буковині спеціальний статус мали вчителі, які працювали у міських школах Чернівців. На практиці це означало підвищену оплату праці вчителів. У 1909 р. для міста було встановлено поділ педагогічного складу на дві категорії із щорічною платнею 2000 крон та 1300 крон відповідно. Крім того, за кожні 5 років стажу додатково виплачувалося по 200 крон, а за п'яте і шосте п'ятиліття по 300 крон, далі надбавки не передбачалися. Враховувався досвід роботи у будь-якій публічній школі на Буковині, а не лише в Чернівцях. За відсутності права на службове помешкання чи відшкодування платні за квартиру вчителі отримували відповідні матеріальні виплати у розмірі від 300 до 800 крон залежно від категорії та стажу. Тобто максимальний розмір зарплати вчителя школи головного крайового міста міг складати 4200 крон³.

¹ Лазорак Т. Тенденції розвитку Дрогобицької державної гімназії імені Франца Йосифа І. «І». 2013. № 71. URL: http://www.ji.lviv.ua/n71texts/Tendenc_rozv_himnazii_Franca_I_osifa.htm.

² Закон о правних відносинах стану учительського в народних школах. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1902. Львів: З печатні В. Лозинського. Часть XVII. С. 288–290.

³ Оповідка буковинської Ц. К. краєвої ради про одобрене радою громадскою головного міста Чернівців ухваленого управильнення платні учителів при тутейших комунальних школах

На той час в інших громадах продовжувала зберігатися система поділу вчителів на три категорії (надучитель, учитель, підучитель) із наступною градацією річної оплати: I – від 2200 до 2800 крон; II – від 1600 до 2200 крон; III – 1200 крон. Для кожної із них передбачалася відсоткова квота від загальної чисельності педагогічного складу: 30%, 50% та 20% відповідно. Ймовірна доплата/відшкодування за житло коливалася від 200 до 600 крон (для населених пунктів, де проживало понад 5 тис. осіб), про надбавки за стаж не йшлося. Досвід роботи у поєднанні із кваліфікаційними документами відігравав роль при переведенні у вищу категорію¹. Отже, найвищий рівень оплати міг становити 3400 крон, що на практиці траплялося нечасто і головним чином у містах, які мали понад 5 тис. жителів.

Напередодні Першої світової війни у місцевій пресі тиражованою стала історія про кризовий стан міської гімназії Дрогобича порівняно з аналогічними навчальними закладами у Стрию, Самборі та Львові. Місцевий директор, вже згадуваний Й. Староміський, нібито допускав педагогічні прорахунки (кількість негативних оцінок складала 40%), не бажав реформувати навчально-виховний процес і ліквідувати «виховну рутину»². Окремого розголосу набули вимоги представників української і єврейської громад про відкриття у Дрогобичі двох окремих гімназій – української та єврейської³. Великий вплив на формування таких думок мала заангажованість керівництва гімназії та окремих представників викладацького складу у політичне життя. Незважаючи на

народних. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1909. Чернівці: Ц. к. університетська друкарня Р. Екхардта, 1910. Вип. III. С. 5–7.

¹ Закон ... про упорядкування службових доходів учителів та учительок при публичних школах народних. *Там само*. Вип. IV. С. 9–14.

² Лазорак Б., Лазорак Т. Дрогобицька цісарсько-королівська гімназія імені Франца Йосифа I в часі Першої світової війни (1914–1916): невідомі епізоди про «переддень» війни, російську окупацію і не тільки. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 4. С. 31–36.

³ Kronika. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły– wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 28 lutego 1914. № 9. S. 2–3.

критику, у червні 1914 р. Й. Староміському було надано звання урядового радника¹.

На Правобережжі рівень розвитку міської освіти багато в чому залежав від економічного розвитку конкретного населеного пункту. Наявність додаткових фінансів дозволяла спрямовувати їх на цю сферу, яка залишалася другорядною, порівняно з рівнем витрат на інші напрями.

На початку 1916 р., коли до Вінниці із Кам'янця-Подільського вже було переміщено губернські установи, місцева дума підтримала звернення директора чоловічої гімназії м. Летичева щодо переведення та фінансування цього навчального закладу. Аргументація такого прохання була пов'язана з тим, що «Летичівська гімназія розміщується у надзвичайно незручних будівлях, у яких успішні заняття неможливі. Крім того, дякуючи глухому розташуванню м. Летичева далеко від залізниці, цілковитої невлаштованості міста, відсутності мостових, тротуарів, найпримітивнішого освітлення, відсутності належної кількості квартир для учнів та вчителів, нестачі книг і навчальних посібників... подальше перебування гімназії в означеному місті загрожує для неї такими обставинами, які можуть привести до поступового або навіть раптового закриття гімназії»².

Позитивне рішення Вінницької міської думи про переміщення до міста гімназії Летичева не було винятковим та зумовленим лише умовами воєнного часу, адже і в попередні роки ставалися подібні прецеденти. Зокрема, у 1888 р., саме на прохання тутешньої влади, до Вінниці було переведено реальне училище із Могилева-Подільського, а у 1909 р. – вчительська семінарія із с. Потоки Вінницького повіту, відкрита всього за два роки до того³. У кожному

¹ Kronika. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisly– wychodzi kaźdej soboty*. Drohobycz, 13 czerwca 1914. № 24. S. 3.

² Держархів Вінницької обл. Ф. 262. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 137.

³ Циркуляр по Киевскому учебному округу. Киев : Типография Т-ва И. Н. Кушнарев и Ко. 1908. № 6. С. 232–233.

випадку міська дума знаходила/будувала приміщення для закладу освіти та виділяла фінансові дотації з казни. Ці рішення віддзеркалювали процес росту населення міста та його потреб у кваліфікованих кадрах. Щоправда, проблеми із належним забезпеченням житлово-побутових умов педагогів та учнів залишалися досить актуальними, про що пише Т. Зузяк на прикладі Вінницької вчительської семінарії¹.

Окремого аналізу потребує вплив міських управлінь на практики дозвілля, що проявлялося насамперед у розвитку парків, регулюванні сфери розваг.

У Станіславі одним із улюблених місць для відпочинку багатьох містян була Краттерівка – перший громадський сквер, який так називався на честь окружного старости Франциска Краттера. Закладений у 1825–1827 рр., він швидко набув популярності, у тому числі й серед незаможних жителів та приїжджих. Як однією із розваг по вихідних виступав військовий оркестр. Поруч розташовувався театр, який пізніше постраждав від уже згадуваної пожежі 1868 р.². На початку ХХ ст. заможні купці-домовласники Ігнацій і Давид Гартенберги збудували йому на заміну торговий пасаж у кращих європейських традиціях, у тому числі й на зразок львівського. У новозбудованій в 1904 р. споруді зі скляним дахом розташувалися фешенебельні торгові крамниці та кав'ярня «Едісон». Згадані брати були чи не найзаможнішими у місті, тож їхній проєкт суттєво підвищив привабливість всього кварталу. Заможні містяни проводили у пасажі вільний час, у них була можливість насолодитися грою оркестру, пограти у карти, відвідати читальню тощо. Споруда вирізнялася наявністю власного водогону, протипожежних гідрантів, фонтану, вентиляції та

¹ Зузяк Т. Особливості формування професійних умінь і навичок у Вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Педагогіка. 2017. № 3. С. 13–20.

² Заник В. Слідами станіславської пожежі. *Карпати. Туризм. Відпочинок*. 2006. № 1 (7). С. 63–66.

газового освітлення¹. Як і багато інших, ця будівля зазнала значних руйнувань із початком Першої світової війни.

У невеликих містечках спектр розваг або можливостей цікаво провести дозвілля був досить обмежений. Наприклад, наприкінці XIX ст. для вже згаданого А. Гранаха було дивно спостерігати, як одного дня у галицькому Сколе, що «був уже по другій стороні від Львова, біля самого російського кордону» (мова про Подільську губернію), велика кількість людей зібралася на площі, щоб убити змію. Періодично неабиякий інтерес чи бурхливе обговорення серед жителів викликали різноманітні дріб'язкові історії на зразок «на кішку напав пацюк» чи «босий волосатий чоловік попрямував прямо в синагогу». «Так Сколе і жило від однієї сенсації до іншої», – підсумовував А. Гранах².

У таких населених пунктах парки як місце прогулянок і відпочинку з'являлися набагато пізніше, ніж у більших адміністративних центрах. Потребуючи від місцевої влади капіталовкладень, вони не приносили особливого прибутку, тож у провінційних населених пунктах їх масове відкриття відбувалось лише наприкінці XIX – на початку XX ст. Однак вони відразу ставали чи не найпопулярнішим місцем для дозвілля усіх соціальних категорій населення, сприяючи міжособистісним контактам людей із різних майнових прошарків, особливо серед молоді. У галицькому містечку Городенка, яке розміщувалося поблизу кордону із Подільською губернією, таку роль відігравав Прогулянковий парк «із безліччю альтанок, лавок, дерев, квітів, гойдалок і всяких розваг», відкритий на самому початку XX ст.

Цікаво, що потрапивши вперше до Львова, А. Гранах відзначив, що «кожен день все той же шум і гам, але як би я не дивувався всьому, що бачив, все це все

¹ Бондарев І. Пасаж Гартенбергів. *Репортер*. 17 лютого 2011 р. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Pasazh-Gartenbergiv>.

² Гранах А. Ось іде людина ... С. 49.

ж таки нагадувало мені Городенку. У десять або навіть у сто разів більше, але – нічого нового, нічого дивного». Ці слова дисонували із його враженням від Станіслава, який був проміжним місцем проживання між вказаними населеними пунктами. Це місто, будучи повітовим центром, здалося «ляльковим будиночком». Лише відвідавши у Львові театр, А. Гранах зауважив, що йому «відкрився зовсім інший, невідомий раніше, новий світ»¹.

Описуючи Станіслав початку ХХ ст. під час першого візиту, сучасник був вражений його красивими багатопверховими будинками, магазинами із розкішними вітринами, електричним освітленням, бульваром із його «захоплюючо-веселою атмосферою». Особливе хвилювання викликав його візит на вулицю Зосина Воля, де розміщувалися будинки розпусти. «Серце мое так і калатало в грудях. Будинки тут стояли, щільно притулившись один до одного, і звідусіль доносився шум і гам: справжній ринок живої плоті. Люди похилого віку, гімназисти, вояки, по одному або групами входили і виходили з цих будинків. Робили вони це таємно, ніби злочинці. Спочатку вони йшли ніби, як по своїх справах, а потім раптом всі разом прошмигували за якісь двері». Подібні місця існували у всіх більш-менш великих містах, відіграючи помітну роль у дозвілльєвій діяльності. При цьому частина повій працювала легально, а подібні «квартали червоних ліхтарів» вирізнялися високим рівнем злочинності і сприяли поширенню венеричних захворювань серед населення². Преса любила смакувати різноманітні скандали та сенсації, пов'язані з такими місцями. Після початку Першої світової війни, коли до Станіслава увійшли війська Російської імперії, поліція звітувала «про 85 повій, 35 із яких працювали неофіційно»³.

¹ Там само. С.143-144.

² Kronika. *Kurjer Stanislawowski*. 2 grudnia 1906. № 1106. С. 3.

³ Бондарев І. Повії Станіславова. *Репортер*. 25 травня 2013 р. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Poviyi-Stanyslavova>.

Для порівняння, наприкінці 1902 р. Вінницька міська дума на своєму засіданні визначила пріоритетність побудови православного храму та кладовищенської церкви. Орієнтовна вартість відповідних будівельних робіт складала 20 тис. руб., джерелом надходження яких мала стати позика від Св. Синоду¹. На той час ця сума дорівнювала майже 1/5 річного бюджету Вінниці.

Для середніх та заможних містян центром культурного життя залишався театр, а всілякі вистави, концерти і постановки, які практикували різноманітні розважальні заклади, користувалися попитом і серед незаможних верств населення. Про основні формати подібних заходів на прикладі Чернівців можна дізнатися із відповідного переліку, поданого у розпорядженні крайового сейму 1901 р., яке регламентувало запровадження додаткових зборів. У ньому згадувалися: 1) театральні постановки («вар'єте, шантан, живі образи»); 2) концерти («музикальні продукції, співацькі продукції, академії, артистичні поранки»); 3) циркові постановки («акробати, жонглери, еквілібристи, пантоміми»); 4) «виклади і відчити»; 5) «спіритистичні і чародійні» постановки. Всі ці види розважальних заходів оподатковувалися міською радою у розмірі: не більше 10% від ціни «вступних карт» або шляхом сплати місячних абонементів чи щовечірніх (не більше 20 крон за вечір). На той час для міста актуальною була проблема фінансування діючого театру та пошуку коштів для побудови нової будівлі для нього, тож усі збори спрямовувалися винятково на ці потреби². Зауважимо, що через п'ять років після Чернівців подібний податок на «театральні, концерти і всякі інші представлення і видовиска» було

¹ Держархів Вінницької обл. Ф. 320. Оп. 1. Спр. 982. Арк. 296.

² Розпоряджене буковинського Ц. К. краєвого правительства ... щодо побору податку від вступних карт на публичні артистичні продукції і вистави всякого рода. *Там само*. Вип. XIX. С. 63–64, 67.

запроваджено й у Львові. Всі прибутки від цих зборів витрачалися на доброчинність¹.

Перебування основного на той час культурного закладу у одноповерховій дерев'яній будівлі цілком не відповідало статусу Чернівців як столиці коронного краю. Ще з кінця XIX ст. спеціальна комісія під головуванням бургомістра А. Кохановського займалася цим питанням, але остаточний проєкт будівництва нової споруди міського театру було затверджено лише у 1904 р. Незважаючи на те, що вартість проєкту складала 600 тис. крон, роботи велися надзвичайно швидко. Як проєктувальники та безпосередні виконавці виступили відомі австрійські архітектори Фердинанд Фельнер та Герман Гельмер. Урочисте відкриття відбулося 3 жовтня 1905 р., і ця подія була настільки резонансною, що за місяць до цього відповідні анонси, у тому числі й про запланований банкет у ратуші, розмістили на своїх сторінках навіть львівські газети². Відкриття будинку театру дозволило Чернівцям, як писали газети, стати в один ряд із найбільшими культурними центрами Європи, а їхнім мешканцям насолодитися майстерністю багатьох тогочасних митців світового масштабу – від Соломії Крушельницької до Енріко Карузо.

Виходячи із власного життєвого досвіду, А. Гранах на прикладі галицького повітового центру Городенка описував відмінність між містом та селом: «...Городенка вже мала всі ознаки непевного, метушливого, сповненого конкуренції міського життя ... У місті люди годували одне одного, але не були пов'язані між собою ... У місті жилося не з землі, а з людей»³.

Важливою датою в історії Чернівців став 1908 р., коли особливо пишно та урочисто відзначили 500-ліття першої писемної згадки про місто. З нагоди цієї

¹ Закон о позволеню громаді міста Львова на побір оцлат на цілі доброчинні від представлень публичних. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1905. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XVII. С. 310–311.

² *Khronika. Kurjer Lwowski*. Lwów, 9 Września 1905. № 249. S. 4.

³ Гранах А. Ось іде людина ... С. 54.

дати відбулася низка різноманітних урочистих акцій. «У пам'ять про першу документальну згадку про Чернівці 500 років тому» та до «60-літнього ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I» відомий австрійський вчений, буковинознавець Раймунд Кайндль підготував книгу, присвячену історії міста¹.

Основні урочистості відбулися 20 вересня 1908 р. Ця подія не залишилася поза увагою навіть преси Наддніпрянської України. Київська газета «Рада», посилаючись на власного кореспондента чернівецького журналіста Костя Кракалію, повідомляла: «...святкування ювілею відбулося досить величаво при участі заступників багатьох міст, як прим.[іром] Відня, Львова, Кракова і т. і. При сій нагоді посвячено міську корогву, на якій прибила од імені української нації пані Стоцька стрічку з українських кольорів – і передано бургомістрові золотий ланцюг на шию. Увечері відбувся банкет. У міському театрі було представлення, в якому брало також укр.[аїнське] тов.[ариство] участь»². Ланцюг, на якому був напис «Громадяни крайової столиці Чернівців їхньому вільно обраному голові. 1908 р.» отримав тогочасний очільник міста барон Фелікс фон Фюрт³. Крім того, не обійшлося без прикрашання вулиць і будинків, ремонту зали засідань у ратуші. Щось аналогічне відбувалося й 27 травня того ж 1908 р., коли місто відзначало 60 років правління Франца Йосифа I⁴. Стосовно ювілею першої писемної згадки про місто преса стурбовано відзначала, що загальний бюджет свята складав 80 000 крон⁵. Це викликало «дивну і досадну» реакцію, якщо «згадати ті злидні, що панують між бідною людністю Чернівців,

¹ Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz ...

² Кракалія К. Лист з Буковини. *Рада*. 17 сентября (30 вересня) 1908 р. № 212. С. 1.

³ Осачук С. Чернівці. Історія ланцюга. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2009. № 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm>.

⁴ Кракалія К. Лист з Буковини. *Рада*. 24 мая (6 липня) 1908 р. № 119. С. 1.

⁵ За іншими даними – 22,7 тис. крон (див.: Як святкували день міста Чернівці у 1908 році. *БукІнфо – Буковинська Незалежна Інформаційна Агенція*. 28 вересня 2010 р. URL: <http://www.bukinfo.com.ua/print?lid=10028>).

та велике число неграмотних, брак місця в шпиталі, занедбання вулиць і т. д.», – писав вже згадуваний кореспондент газети «Рада» Кость Кракалія¹.

На початку ХХ ст., крім Чернівців та Львова, оподаткування «публічних представлень» було запроваджено й у Стрию в 1906 р. Надходження від нього, як уже зазначалося, спрямовувалися на поповнення «фонду місцевих убогих». У відповідному законі також наводився перелік певних заходів, із якого можна скласти уявлення про тогочасне дозвілля містян. Серед них: бали, пікніки, забави з танцями, театральні вистави, концерти, менажерія (звіринець), покази панорам, діорам, косморам та воскових фігур, вуличні вистави, демонстрація штучних вогнів, музичні концерти у ресторанах, пиварнях та шинках тощо². У наступному 1907 р. додатковий збір із аналогічних видів розваг запровадив Бучач.

Початок Першої світової війни перервав поступальний розвиток міського простору та приніс неабиякі випробування, особливо для жителів тих міст, які потрапили до фронтової зони. Руйнування від бойових дій практично звело нанівець досягнення органів управління щодо облаштування відкритих громадських просторів.

Висновки до розділу

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. соціально-культурна сфера перебувала на другорядних ролях з точки зору управлінського контролю та регулювання. Більшість проєктів, пов'язаних із нею, не приносили прямого

¹ Лист з Буковини. *Рада*. 17 сентября (30 вересня) 1908. № 212. С. 1.

² Закон о позволеню громаді міста Стрий на побір оплат поліційних від публичних представлень на фонд убогих. *Вістник законів і розпоряджень красвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть VIII. С. 188–190.

прибутку, подекуди вимагаючи значних фінансових впливань, наприклад, будівництво приміщень для гімназій чи реальних шкіл. Ці статті традиційно мали дотаційний характер незалежно від регіону. Все ж, доречно констатувати поступальний рух у напрямку створення чіткої системи розвитку міських парків, громадських просторів, благоустрою і т. п., особливо що стосується головних міст – Києва, Львова, Чернівців. Щодо інших у більш виграшній ситуації перебували розвинуті економічні центри, які за рахунок отримання прибутку від промислових потужностей могли спрямовувати його частину на благоустрій.

Водночас на прикладі Правобережної України і сфери охорони здоров'я ми переконалися у тому, що фінансові можливості міського самоврядування були досить обмежені. Серйозним винятком став лише Київ, де діяла зразкова Олександрівська лікарня. Інші ж міста (навіть повітові центри) вирізнялися глибокою кризою медичного обслуговування. При цьому поступове поширення новітніх методів лікування органічно поєднувалося із традиційними, про що свідчить наявність баб-повитух у офіційних переліках посадовців.

Періодично міста як Правобережної України, так і галицькі та буковинські, опинялися перед загрозою поширення інфекційних хвороб. Тому питання покращення санітарно-гігієнічного стану громадських місць, підвищення якості питної води та інші постійно перебували в полі зору органів міського самоврядування, хоча й не завжди тут простежувалася системність та послідовність. Проте, така діяльність мала велике значення для підвищення ефективності системи охорони здоров'я в містах.

Сфера освіти та дозвілля хоч і перебувала також на другорядних ролях за рівнем витрат, порівняно з іншими на зразок комунального господарства чи благоустрою, однак певні зміни все ж відбувалися. Розуміння необхідності у власних навчальних закладах поєднувалося із пошуком фінансових джерел на будівництво нових приміщень, нерідко за рахунок банківських позик та

залучення державної підтримки. Подібно до цього у галицьких і буковинських містах хоч і запроваджувалися спеціальні податки на театральні вистави та всілякі концерти, однак прибутки спрямовувалися на благодійництво. Облаштування паркових зон більш активно відбувалося у головних центрах регіонів і дещо відставало у інших. Беручи загалом варто говорити про формування специфічного міського стилю життя, пов'язаного із урізноманітненням практик дозвілля.

ВИСНОВКИ

У результаті вивчення особливостей системи управління та функціонування органів влади міст Правобережної України, Галичини і Буковини другої половини XIX – початку XX ст. у історико-порівняльному міжрегіональному контексті було отримано низку конкретних висновків.

З'ясування *стану розробки проблеми в історіографії* дозволило визначити основні етапи та особливості її наукового вивчення, виокремити невивчені та малодосліджені напрями. У рамках цього аналізу встановлено, що поява дослідницького інтересу до різноманітних питань функціонування органів міського управління належить безпосередньо до періоду їх реформування, тобто починаючи із 1870-х рр. У Російській імперії він насамперед набув форми науково-публіцистичного обговорення і критики реформ 1870 р. та 1892 р., зокрема виборчої системи, механізмів адміністративного контролю з боку вищих органів влади. Проте це не завадило поступальному розвитку урбаністичних студій, присвячених безпосередньо правобережним містам, насамперед Києву, а також губерньським центрам – Житомиру і Кам'янцю-Подільському. Ця література мала яскраво виражений політичний відтінок, превалювання офіційного курсу щодо польської «загрози» та єврейського «засилля» (наприклад, Н. Зуц та М. Теодорович). Водночас галицькі та буковинські міста стали об'єктом вивчення польськими та австрійськими вченими відповідно (Ф. Буяк, А. Гуттри, О. Жуковський, С. Щепановський), які здебільшого розглядали їх у загальнорегіональному контексті. Найбільші з них фігурували на самостійному рівні, зокрема Львів, Чернівці, Станіслав та ін. (Р. Кайндль, Ф. Папе, А. Шарловський). 1920-ті рр. принесли чітке ідеологічне розмежування між представниками радянської та закордонної наукової історіографії, включаючи напрацювання у середовищі української діаспори. Якщо перші пішли шляхом вивчення «соціального та національного гніту»,

«революційної боротьби», становища «робітничого руху» і виводили здебільшого критичні висновки щодо неупорядкованості міст та орієнтації їхньої влади на заможні верстви (О. Молчанов, П. Рудько, В. Нардова), то другі (насамперед польські вчені стосовно до Галичини) – впевнено стверджували про їхній розквіт, «нову добу» та прогрес у реалізації муніципальних інфраструктурних програм (С. Гошовський, Ф. Папе, Л. Харевічева, М. Поллак). Окремий, національно забарвлений сегмент сформували закордонні науковці українського походження (Н. Андрусак, О. Степанів, О. Левицький, Р. Коцик). Лише із 1990-х рр. можна спостерігати певне вирівняння у оцінках та підходах, яке відбулося за рахунок розквіту вітчизняної історичної урбаністики (Я. Верменич). До початку третього десятиліття ХХІ ст. історія фактично кожного міста та містечка Правобережжя, Галичини і Буковини була зафіксована принаймні на рівні краєзнавчих студій, а низка узагальнюючих праць і монографічних досліджень (В. Ботушанський, Ю. Глизь, А. Гуменюк, О. Добржанський, С. Єсюнін, В. Кіселичник, Б. Лазорак, О. Мазурок, М. Никифорак, О. Прищеп, О. Реєнт, Н. Шкільнюк та ін.) сформували різнорівневе історіографічне тло, у тому числі підкріплене іноземними дослідниками (К. Бронський, Д. Куснеж-Крупа, Б. Куцмані, Ф. Кюн, Б. Скварек, К. Шарп).

У процесі виявлення та систематизації *джерельного забезпечення* було здійснено його верифікацію, визначення загального рівня інформативності і можливості використання. Основоположну роль у написанні дослідження відіграли комплекс архівних та опублікованих документів; державні нормативно-правові акти; діловодна документація; статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали; публіцистика і періодика; джерела особового походження (мемуари, епістолярій). Маючи різний рівень репрезентативності та суб'єктивізму, ці групи у загальній сукупності забезпечили створення повноцінної картини, уможливили фактологічну перевірку та високий рівень

наукової незаангажованості. Нормативно-правові акти сформували теоретичне підґрунтя для аналізу державної політики у сфері міського управління, діловодна документація сприяла дослідженню практичної діяльності, статистично-довідкові, облікові та звітні матеріали відобразили значний масив цифрової інформації, публіцистика, періодика та джерела особового походження, хоч і потребували прискіпливої додаткової верифікації, однак дозволили поглянути на досліджувані процеси із нестандартного ракурсу, виявити цікаві факти повсякденної роботи. Стосовно міст усіх трьох регіонів залучена джерельна база має високий рівень кількісної та якісної кореляції.

Характеристика *теоретико-методологічного інструментарію* базувалася на авторському баченні необхідності синтезу таких ключових параметрів, як: верифікація та критичне зіставлення отриманої інформації, неупереджена оцінка показників індикативності роботи органів влади, з'ясування послідовних (горизонтальних, часових) та структурних змін у основних сферах і оцінка їх у динаміці, виявлення причинно-наслідкових зв'язків стосовно прийняття чиновницьким апаратом певних рішень і поведінкових моделей населення тощо. На цій підставі обиралися принципи та методи наукового дослідження проблеми, які вибудовували цілісну і водночас багаторівневу конструкцію поєднання: історизму, багатовимірності, системності, об'єктивності та всебічності; філософських (аксіологічного, евристичного, гносеологічного, цивілізаційного), загальнонаукових (структурного, системного, функціонального) та спеціально-історичних (типологічного, порівняльного) підходів; традиційної групи методів теоретичного пізнання та логічного процесу (аналіз та синтез, індукція і дедукція, узагальнення та ін.). Крім того, концепція історичних циклів викристалізувала взаємозв'язкові моделі із соціально-економічними тенденціями розвитку, що сприяло схематичному проєктуванню прогресу/кризи/занепаду (залежно від регіону, типології міст чи навіть певних мікрофакторів). Позиції історичної урбаністики, регіоналістики та

«локальний метод» уможливили реконструкцію специфічних процесів, які відображали конфігурацію подій лише певного часу і простору. Тракткування мікроурбанізму як дієвого теоретичного дослідницького підходу знайшло своє відображення у цьому науковому дослідженні на рівні висвітлення регуляторної політики у сфері планування і забудови, розвитку соціального і культурного простору, дозвілля, повсякдення та приватності. Базове значення мав порівняльно-історичний метод, який дозволив зосередитися на розгляді рівня спорідненості/розбіжності в управлінських практиках міст Правобережжя, Галичини та Буковини другої половини XIX – початку XX ст.

Узагальнено особливості демографічного, економічного та інфраструктурного розвитку міст і містечок Правобережної України, що продемонструвало наявність відчутного розриву між губернськими центрами та іншими населеними пунктами, беззаперечне лідерство Києва у загальнорегіональному контексті. Наявність адміністративно-політичного статусу була традиційно відчутною перевагою, забезпечуючи додаткові можливості для підвищення загального рівня економічної активності, інтенсифікації міграційних процесів. Подальші об'єктивні процеси наростання темпів урбанізації, формування мережі залізничних шляхів спричинили певну ротацію у трійці Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський. Якщо географічне розташування Бердичева та його національний склад не дозволив змінити такий розклад, то напередодні Першої світової війни Вінниця забезпечила собі поступове домінування щодо губернського Кам'янця-Подільського.

Зібрані та проаналізовані статистичні дані дозволили дійти висновку про загалом незначну роль правобережних міст у масштабах промислового розвитку. Їхня політична спроможність обмежувалася стратегією імперського уряду, який побоювався польського та єврейського впливу. До цього додавалася незацікавленість (за деякими винятками) приватних власників міст (Бар, Вербовець, Дубно, Заслав, Сальниця, Стара Ушиця, Старокостянтинів,

Хмільник) у серйозних капіталовкладеннях чи підвищенні ефективності системи управління. Загалом ці фактори сприяли нарощуванню потужності кількох локальних центрів – Бердичева, Черкас, Білої Церкви, Умані, Рівного. Дедалі більш помітні відмінності між населеними пунктами однієї губернії демонстрували недоліки державної політики та актуальність адміністративно-територіальної реформи, яка б враховувала нові реалії.

Простежено *загальні тенденції розвитку галицьких та буковинських міст* у контексті регіональних соціально-економічних показників, які засвідчили зростання формальних кількісних показників – збільшення переліку населених пунктів, які отримали відповідний статус. Проте, питома вага містян у загальній структурі жителів обох регіонів була відносно незначною. За цими параметрами Буковина випереджала Східну Галичину: 20,3% проти 18,15% у 1880 р. та 25,1% проти 19,8% у 1910 р. Водночас темпи росту подібно до Правобережної України багато в чому визначалися адміністративно-управлінським статусом конкретного населеного пункту, а не економічними факторами. Поєднання обох параметрів спостерігалось на прикладі Львова і Чернівців та, деякою мірою, кількох більших міст – Сторожинця, Кіцманя, Вижниці в Північній Буковині; Дрогобича, Коломиї, Перемишля, Самбора, Станіслава, Стрия, Тернополя – в Галичині. Міграційні процеси серед єврейського, а також сільського населення забезпечували активізацію торгових процесів і зростання прошарку ремісників, так само як і прокладання залізничних шляхів чи відкриття природних копалин стимулювали промисловий розвиток. В основі соціальної диференціації лежали матеріальні чинники, хоча вплив національного фактора відчувався на регіональному рівні (звідси поява терміна «буковинізм»).

Розкрито *специфіку реалізації міських реформ Російської імперії* на Правобережній Україні, яка перебувала у нерозривному зв'язку з політичними мотивами загальнодержавного рівня. Висока частка польського та єврейського населення мотивувало владу висувати найрізноманітніші, в тому числі й

дискримінаційні обмеження. З цієї точки зору у вирашному становищі опинилися Канів, Чигирин і Черкаси. Крім того, адміністраціями різного рівня постійно наголошувалося на наявності значної кількості невеликих містечок, які не мали серйозного торгово-промислового чи демографічного значення. Для них відсутність фінансів та великої кількості земель у власності означала неготовність до змін.

Реформа 1870 р. при всій її неоднозначності порівняно зі змінами 1892 р. була незначним, але важливим кроком на шляху до запровадження повноцінного незалежного міського самоврядування. На той час подібний принцип був далекий від втілення, адже невід'ємною складовою реформ стала розробка механізмів контролю з боку губерньської і центральної влади. Приватновласницькі населені пункти взагалі отримали спрощену систему управління, більшість інших чекали власних дозволів на проведення перших виборів. За цими показниками традиційно на першому місці стояв Київ (1871), далі йшли Житомир (1877 р.) та Кам'янець-Подільський (1878 р.); решта – долучалися поступово до чинної системи самоврядування наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. На конкретних прикладах доведено, що вирішальне значення мали все-таки національно-політичні, а не соціально-економічні чинники. При цьому до початку 1890-х рр. спрощена система міського самоуправління діяла вже у більшості міст Волині.

Висвітлено нормативно-правове забезпечення, етапи та характерні ознаки *процесів реформування у сфері управління містами Галичини та Буковини*. Порівняно із Правобережною Україною західноукраїнські міста вирізнялися дещо ранніми термінами початку реформ та їхнім більш широким масштабом. На державному рівні реорганізація управління міст була розпочата у 1862 р., а на регіональному – у 1863 р., 1866 р. Найбільш оперативно та інтенсивно законодавчі нововведення впроваджувалися щодо головних крайових міст: Чернівці отримали власний Статут у 1864 р., а Львів у 1870 р. Вони діяли

упродовж всієї подальшої історії Австро-Угорщини і регламентували повноваження й загальні особливості роботи органів місцевого самоврядування, охоплюючи при цьому всю сукупність міських відносин: земельні, особисті та майнові, розвиток інфраструктури і комунікацій, правоохоронну та судову системи, освіту, соціальний захист та ін. Ці документи відкрили широкі можливості для розвитку управління містами, утім, зберігалася правова перевага заможних верств та окремих привілейованих груп жителів міста над менш заможними, що було властиве і для Правобережної України. У подальшому в Галичині державна політика почала набувати певних відмінностей. Показано, що за рахунок законів 1889 та 1896 рр. кількість населених пунктів, які отримали самоврядні права, зросла на 30 та 130 міст відповідно. Крім цього, інші зміни посилювали підконтрольність магістрату міській раді і водночас загальну підконтрольність самоврядних органів повітовій адміністрації. На основі аналізу розвитку процесів реформування констатується, що хоч такі зміни зумовлені не лише політичними мотивами, а й необхідністю вдосконалення організації і підвищення ефективності роботи самоврядних органів, усунення тих недоліків у їх роботі, що проявилися на прикладі найбільших міст за попередні два десятиліття відбувалися дуже повільно. Мова йде про боротьбу із абсентеїзмом та індиферентністю виборних осіб, конструювання більш чіткої управлінської ієрархії між радою та магістратом, зокрема й шляхом детальної регламентації створення та повноважень спецкомісій, ревізії муніципальних фінансів, покращення ведення діловодства і т. п.

Досліджено *виборчі практики формування органів міського управління з точки зору контролю державних органів влади, активності населення та політичної боротьби на місцевому рівні. Багато в чому вони залежали від високого майнового цензу, який був як в Галичині та Буковині, так і на Правобережжі. На теренах підросійської України високий майновий ценз ще й*

поєднувався із жорстким контролем перебігу виборчих кампаній та їхніх результатів губернською владою. Спільною об'єднавчою ознакою був низький рівень громадської свідомості містян та, як результат, низька явка на вибори. Поєднання високого майнового цензу та низької явки призводило до того, що міська влада обиралася лише 0,5–1% від загальної кількості жителів міст. Наприклад, встановлено, що на перших виборах у Луцьку виборчими правами скористалися лише 0,6%, Кам'янці-Подільському – 0,8% жителів цих міст. У Києві на виборах 1870 р. право голосу мали 2,5% жителів, однак явка склала лише 17,3%, тобто кінцевий результат становив 0,44% населення міста. У наступні роки для трьох регіонів, зважаючи на об'єктивні демографічні процеси та поступове зростання життєвого рівня населення (майновий ценз долало більше осіб), кількість виборців поступово зростала, як і громадянська свідомість. Щоправда, на Правобережжі це тривало до 1892 р., коли нове «Міське положення» значно скоротило чисельність виборців (у Києві вдвічі). В Галичині було більш помітним зростання громадянської свідомості, усвідомлення важливості виконання свого обов'язку та участі у керівництві містом за рахунок користування правом голосу. Ці процеси незалежно від регіону поєднувалися із активізацією агітації у пресі та діями зацікавлених у перемозі осіб, які вдавалися до недобросовісної конкуренції за рахунок підкупу найменш заможних виборців.

Проаналізовано *структуру фінансово-бюджетної системи муніципалітетів*, джерела надходжень та розподіл витратних статей. Цей напрям діяльності органів управління мав неабияке значення для усіх інших сфер, адже забезпечував матеріальне підґрунтя для успішної реалізації будь-якого проєкту. На прикладі окремих міст та загальної динаміки доведено наявність тенденції щодо зростання рівня заборгованості міст. Втілення певного масштабного проєкту (водопостачання, каналізація, електричне освітлення, громадський транспорт) мало неабияке позитивне значення для підвищення

загального рівня добробуту та в окремих випадках ділової активності, але зумовлювало отримання великих позик (наприклад, у Львові, Чернівцях, Києві, Станіславі та ін.). Важливим джерелом коштів та стабілізації фінансово-бюджетної системи стало право міст на запровадження додаткових зборів до податків або на певні товари (м'ясо, алкоголь) чи за проїзд. Стосовно цього Правобережна Україна перебувала під впливом реформи 1892 р., яка, серед іншого, була покликана вирішити проблему збільшення дисбалансу між наявними у розпорядженні міських органів влади коштами і наростаючими потребами в них, однак в дійсності деталізувала, тобто фактично звужувала перелік фінансових повноважень думи. Кардинально іншою була австро-угорська політика, яка передбачала одночасно із розширенням самоврядування законами 1889 р. та 1896 р. й надання новим містам широких прав на запровадження додаткових зборів. Це цілком підтверджується аналізом нормативно-правової бази та рішень магістратів. Виявлено, що в окремих випадках певні податки мали наперед визначене спрямування, наприклад, на благодійність чи освіту (Чернівці, Львів).

На конкретних прикладах показано *діяльність органів міського управління у сфері модернізації комунального господарства, надання цивілізаційних послуг населенню*. Із самого початку своєї діяльності, насамперед для найбільших міст кожного регіону, була очевидною потреба у громадському транспорті, централізованому водопостачанні та водовідведенні, електричному освітленні, брукованих вулицях, кам'яних будинках тощо. Хронічний брак фінансів визначив розробку механізмів залучення приватних інвестицій, створення концесій та ін. Підкреслено наявність спільної ознаки: майже ніколи фінальна сума запланованих витрат на той чи інший проєкт не збігалася із планованим бюджетом на момент розробки кошторису. Подібне пояснювалося відсутністю управлінського досвіду, низьким рівнем контролю за виконанням робіт із боку чиновників, об'єктивними процесами росту цін на матеріали та послуги,

розростанням міст й врешті-решт, зацікавленістю в отриманні прибутку та навіть певними зловживаннями. У загальній сукупності міст та модернізаційних проєктів виділено будівництво централізованих водогонів у Києві (1872 р.), Чернівцях (1895 р.), Житомирі (1898 р.), Львові (1901 р.), Кам'янці-Подільському та Вінниці (1912 р.). Виокремлено і приклад Луцька, де не вдалося реалізувати жоден із кількох проєктів постачання води через бюрократичні процедури, лобістські практики і чиновницьку пасивність; та Дрогобича – стосовно намірів прокласти трамвайну колію. Встановлено послідовність реалізацій інших проєктів, наприклад, будівництво каналізації, яка була менш поширеною порівняно із водогонами, влаштування електричного освітлення, запуск електричних трамваїв (Київ, Львів, Чернівці).

Охарактеризовано *регуляторну політику у сфері управління нерухомим майном, планування та забудови*. Констатовано, що перше із вказаних мало тісний зв'язок із фінансово-бюджетною системою, адже виступало як важливе джерело наповнення казни. Перебуваючи постійно у пошуку додаткових джерел прибутків, влада міст кожного регіону долала низку проблем, зумовлених економічними факторами, недосконалістю законодавства та відсутністю належних повноважень, а за їх наявності – браком професіоналізму і досвіду. Управління міським майном стало визначальним показником ефективності роботи органів самоврядування. Цей напрям діяльності міг як формувати суттєву статтю прибутку та, відповідно, досить серйозно сприяти покращенню добробуту населення, так і стати фактором появи/зростання дефіциту бюджету, муніципальних збитків та різноманітних цивільних правопорушень. З'ясовано, що для Правобережної України тривалого врегулювання потребувало питання права власності міст на вигінні та виморочні землі. Натомість недоїмки із несвоєчасно сплаченої оренди приватними особами стало болючим питанням і для Галичини та Буковини.

Важливим аспектом у сфері управління нерухомим майном міст стало регулювання органами міської влади забудови. Активну політику у цьому відношенні проводили Чернівці, для яких ще у 1869 р. було затверджено «Порядок будівництва», який визначав відповідні повноваження міської влади та обов'язки приватних осіб, регламентував процес надання дозволів і вирішення спірних питань, різноманітні технічні параметри будівництва. Вказано, що до менших населених пунктів краю справа дійшла лише у 1904 р., коли було затверджено «Будівельні приписи для міст». У Галичині своєрідним зразком дотримання норм у сфері забудови був Львів, де, переймаючись протипожежними і санітарними міркуваннями, активно не гребували прийняттям рішень про знесення старих будинків. Натомість регуляторна політика правобережних міст перебувала у більшій залежності від рішень центральної влади. Для Києва зафіксовано наявність зловживань у видачі дозволів на приватну забудову, невідповідності документації реальним планам та поширення випадків самозахопленням землі жителями.

Досліджено практичну діяльність щодо упорядкування громадського простору, благоустрою та покращення санітарного стану, яка помітно актуалізувалася саме після проведення міських реформ. Показано, що приватні власники правобережних міст зазвичай не особливо переймалися їхнім зовнішнім виглядом. Водночас для абсолютної більшості усіх невеликих містечок кожного із трьох досліджуваних регіонів в останній третині XIX ст. властиве міжсезонне бездоріжжя, забрудненість громадського простору, використання вулиць як каналізаційних зон, високий рівень загальної антисанітарії. Доведено, що серед винятків у Київській губернії, крім власне Києва, – розвинутий у торговому відношенні Бердичів, меншою мірою – військове місто Умань, де з початку 1850-х рр. поступово почали брукування. На Волині і Поділлі вирізнялися лише губернські центри. На підставі джерельних матеріалів у негативному відношенні охарактеризовано

Старокостянтинів. Для Чернівців і Львова, як і для Києва, подібні проблеми були значно менш актуальні, однак тривалий час невирішеними залишалися питання належного облаштування передмість, де проживало робітниче населення. Витрати на благоустрій та утримання громадського простору у належному стані йшли окремою статтею із бюджету. Однак на цю сферу коштів традиційно не вистачало або їй не приділялося належної уваги. Виходячи із цього, у деяких випадках міста закладали окреме джерело прибутку на відповідні потреби (Тернопіль, Жовква в Галичині). Зазвичай у складі міських органів влади працювали спеціальні санітарні комісії, не кажучи про, наприклад, вуличні чи ринкові відділи міських управлінь, які теж опікувалися громадським простором. Конкретними практичними рішеннями була обов'язковість влаштування вуличних каналів для нечистот, заборона користуватися каналізацією у подібних цілях, створення пожежних команд, брукування вулиць.

Визначено повноваження і активність органів управління щодо *формування міської системи охорони здоров'я*, що де-факто, як і низка інших напрямів діяльності, була започаткована реформами 1860–1870-х рр. Встановлено, що чинне законодавство попередніх років було адаптовано з метою перекладання обов'язку опікуватися лікарнями для містян у безпосередню компетенцію органів самоврядування під контролем губернської/крайової влади і уряду. При цьому участь у розвитку медичної сфери вирізнялася специфікою, пов'язаною з адміністративним статусом досліджуваних населених пунктів. Мова про наявність у більшості тих міст Правобережжя, Галичини та Буковини, які мали статус губернських/крайових чи повітових центрів, лікарень і закладів охорони здоров'я відповідного регіонального статусу. Інакше кажучи, у Чернівцях та Львові, поряд із міськими лікарнями, працювали крайові шпиталі з відповідним підпорядкуванням та фінансуванням; у більшості повітових міст (Тернополі, Станіславі, Бродах,

Самборі, Заліщиках, Жовкві, Бережанах, Стрию, Золочеві, Перемишлі, Дрогобичі, Снятині, Коломиї та ін.) – повітові шпиталі, що підпорядковувалися повітовим віділам. Подібно до цього у Києві напередодні Першої світової війни, крім зразкової Олександрівської лікарні, яка була єдиною, що повністю утримувалася міською громадою, існувало більше десяти університетських клінік, губерньська земська лікарня, військовий шпиталь, єврейська, залізнична і тюремна лікарні, лікарня Червоного Хреста і т. д. Натомість переважна більшість інших міських лікарень другорядних населених пунктів (повітових центрів) мала дуже обмежену кількість ліжко-місць (у середньому по кілька десятків), приміщення потребували серйозного ремонту або побудови нового. Важливим напрямом практичної роботи суто міських управлінь стало створення станцій швидкої допомоги, організація нічних чергувань. Активізація цієї діяльності припадає на початок ХХ ст. Натомість ще із 1870-х рр. організовувалися санітарні служби, які відповідали за дотримання санітарних приписів у публічних місцях, надання медичної допомоги, нагляд за людьми з інвалідністю тощо.

Розглянуто *освітню сферу та практики дозвілля* як окремий напрям діяльності, який певною мірою відігравав другорядну роль, особливо що стосувалося облаштування міського публічного простору для відпочинку. У містах Правобережної України навчальні заклади стали своєрідними заручниками політичної упередженості центральної влади щодо її побоювання поширення «римо-католицької пропаганди», утвердження серед підростаючого покоління «єврейської і німецької окремішності». Загальною спільною рисою для трьох регіонів була передбачена можливість участі місцевих громад у частковому або повному утриманні окремих шкіл при збереженні їхнього відомчого підпорядкування, що стало важливим на фоні загального дефіциту коштів на освітню сферу. Суттєвою відмінністю Галичини і Буковини було проголошення на державному рівні позбавлення церкви контролю за школою,

надання крайовим адміністраціям права визначати мову навчання з урахуванням думки громади, але збереження обов'язкового релігійного навчання у народній школі. Констатовано, що на Правобережжі повноваження органів управління щодо закладів освіти були поставлені у значно вужчі законодавчі рамки. Натомість міста Галичини і Буковини керувалися імперськими правилами лише на загальному рівні, а низка питань (від мови навчання до складу шкільної ради) перебувала у компетенції крайової адміністрації. Від її рішень залежав і рівень заробітної плати, у той час як Міністерство народної освіти Російської імперії централізовано затверджувало штати і бюджети повітових училищ, прогімназій, гімназій, реальних училищ та ін. Відзначено, що певна рівність спостерігалася у впливі міських управлінь на практики дозвілля, що проявлялося насамперед у створенні публічних парків, регулюванні сфери розваг. Подібне пов'язувалося із винятковим правом громад на розвиток громадських просторів, тож часто це залежало від наявності коштів та бажання формувати міську культуру.

Отже, на прикладі функціонування міських управлінь Правобережжя, Галичини та Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. можна помітити загальне спільне прагнення місцевих органів влади працювати на користь громади. Водночас особливості державної політики, регіональні відмінності та локальні прецеденти, пов'язані з фінансовою спроможністю того чи іншого міста й багатьма іншими другорядними факторами, формували мозаїку різних прикладів та рівнів ефективності фінансово-господарської, регуляторної та соціально-культурної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України)

Ф. 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора

Оп. 103

1. Спр. 16. Дело об устройстве в г. Житомире водопровода и газового освещения. 1870–1875 гг. 26 арк.

2. Спр. 81. О включении г. Киева в перечень городов, в которых планируется ввести общественное управление на новых началах. 1870 г. 76 арк.

3. Спр. 199. Дело о введении Городового положения 1870 года. Ч. II. 1870–1875 гг. Арк. 1–173.

Оп. 549

4. Спр. 34. О взыскании налогов с владельцев велосипедов в г. Киеве. 1912 г. 25 арк.

5. Спр. 43. О введении Городового положения в Луцке, Ковеле, Владимир-Волынском, Кременце и Овруче Волынской губ. 1880–1887 гг. 63 арк.

Оп. 643.

6. Спр. 1. Из бумаг, которые относятся к разным предметам. 1913 г. 66 арк.

Оп. 651

7. Спр. 243. Об устройстве в г. Ровно водопровода. 1898–1903 гг. 34 арк.

Оп. 657

8. Спр. 100. О введении в г. Киеве больничного сбора. 1904 г. 12 арк.

Оп. 661

9. Спр. 19. О работе канализации в г. Киеве. 1908 г. 224 арк.

10. Спр. 270. Об открытии телефонной сети в г. Ровно Волынской губ. 1908–1909 гг. 28 арк.

**Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ
України)**

Ф. 146. Галицьке намісництво, м. Львів**Оп. 4**

11. Спр. 1854. Дело о предоставлении статута общине гор. Львова. Т. I. 1866 г. 215 арк.

12. Спр. 1859. Дело о предоставлении статута общине гор. Львова. Т. VI. 1871–1872 гг. 219 арк.

13. Спр. 5207. Инструкции и распоряжения о структуре Галицийского Наместничества. 1908 г. 140 арк.

14. Спр. 7310. Циркуляры Наместничества и директивные указания министерств за 1914 г. 1914 г. 24 арк.

Оп. 7

15. Спр. 4157. Письмо Министерству внутренних дел о постановлении Краевого сейма по вопросу составления проекта бюджета на 1878 административный год. 1877 г. 7 арк.

Оп. 68

16. Спр. 3021. Переписка со староствами об организации и порядке проведения ярмарок и базаров по продаже скота в мм. Самбор, Санок, Сассов и других на букву «С». 1864–1907 гг. 251 арк.

Оп. 78

17. Спр. 7. Переписка с Львовским магистратом о разработке проекта застройки гор. Львова. 1836–1847 гг. 104 арк.

18. Спр. 370. Переписка с Министерством внутренних дел, Жолквовским окружным управлением и др. по вопросу осуществления права пропинации в г. Жолкве. 1860–1903 гг. 397 арк.

Ф. 165. Крайовий комітет, м. Львів

Оп. 2

19. Спр. 82. Проекты бюджетів стипендійних фондів на 1882, 1883 і 1885 роки. 1882–1885 рр. 92 арк.

20. Спр. 485. Листування з Намісництвом і Львівським магистратом про асигнування коштів на будівництво театру в Львові. 1898–1902 рр. 46 арк.

21. Спр. 643. Листування з Львівським магистратом про одержання ними позик для потреб господарської розбудови м. Львова і його передмість. 1901–1917 рр. 37 арк.

Оп. 5

22. Спр. 1198. Справа про проведення каналізації у м. Львові. 1910 р. 44 арк.

Оп. 6а

23. Спр. 15. Звіти фінансового відділу про витрати на проведення робіт по відбудові міст і сіл Галичини за 1917 р. 1918 р. 14 арк.

Оп. 9

24. Спр. 209. Дело о деятельности краевого патроната. Т. I. 1912–1914 гг. 56 арк.

Російський державний історичний архів (Российский государственный исторический архив (РГИА))

Ф. 733. Департамент народного просвещения

Оп. 203

25. Д. 1976. Сведения о средних учебных заведениях Киевского учебного округа за 1875–1878 года. 1875–1878 гг. 67 л.

Ф. 1149. Департамент законов Государственного Совета**Оп. 2**

26. Д. 23. О привилегиях города Киева. 1834 г. 126 л.

Оп. 9

27. Д. 58. Об установлении сбора с лошадей и экипажей в пользу г. Киева. 1881 г. 46 л.

28. Д. 88. О разрешении открывать городские училища во всех городах Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1882 г. 16 л.

Оп. 10

29. Д. 128. О штате Киевской городской полиции. 1884 г. 39 л.

Ф. 1152. Департамент государственной экономики Государственного Совета**Оп. 3**

30. Д. 185. Дело об учреждении в Киеве Пожарного отделения. 1840–1841 гг. 20 л.

Ф. 1276. Совет министров**Оп. 2**

31. Д. 531. Об утверждении проектов уставов Харьковского и Киевского художественных училищ и Рижской городской художественной школы. 1906–1908 гг. 163 л.

Оп. 6

32. Д. 8. Об усилении штатов полиции в м. Белая Церковь, Васильковского у. и учреждении штатов полиции в м. Златополь, Чигиринского у. Киевской губ. 1915 г. 16 л.

Оп 10

33. Д. 83. Об учреждении в городе Киеве градоначальства. 1914–1915 гг. 90 л.

Оп. 13

34. Д. 225. Об отпуске средств на устройство артезианского колодца при Киевском политехническом институте. 1917 г. 10 л.

Ф. 1290. Центральный статистический комитет МВД

Оп. 4

35. Д. 105. Списки населенных мест со сведениями об их расположении и народонаселении по Киевской губернии. Ч. I. 1866 г. 802 л.

36. Д. 106. Списки населенных мест со сведениями об их расположении и народонаселении по Киевской губернии. Ч. II. 1866 г. 473 л.

Ф. 1293. Техническо-строительный комитет МВД

Оп. 166

37. Д. 66. Проект на постройку каменного театра в гор. Киеве. 1867 г. 3 л.

38. Д. 118. Проекты Киевской городской железной дороги. 1890–1910 гг. 60 л.

39. Д. 119. Проект электрического освещения гор. Киева. 1900 г. 54 л.

40. Д. 120. Проект устройства сети питательных и обратных проводов Лукьяновской центральной станции в гор. Киеве. 1911–1912 гг. 64 л.

41. Д. 121. Проект конно-железной дороги в гор. Бердичеве Киевской губ. 1891 г. 1 л.

42. Д. 123. Технический проект на устройство электрического трамвая и освещения в гор. Умани. 1910 г. 50 л.

43. Д. 125. Проект канализации гор. Киева. 1887–1891 гг. 23 л.

Державний архів Вінницької області

Ф. 230. Вінницька міська управа

Оп. 1

44. Спр. 982. Сметы, планы, переписка с Подольским губернатором о постройке водопровода. 1903–1907 гг. 186 арк.

45. Спр. 1017. Переписка с Подольским губернским присутствием о благоустройстве города. Сметы на устройство Винницкого городского водопровода. Выкопировки из плана г. Винницы. 1904–1919 гг. 133 арк.

Ф. 262. Вінницька міська дума

Оп. 1

46. Спр. 13. Протоколы заседаний городской думы. 1902 г. 362 арк.

47. Спр. 21. Протоколы заседаний городской думы. 1910 г. 138 арк.

48. Спр. 22. Протоколы заседаний городской думы. 1910–1917 гг. 395 арк.

49. Спр. 23. Протоколы заседаний городской думы. 1911 г. 242 арк.

50. Спр. 24. Протоколы заседаний городской думы. 1912 г. 196 арк.

51. Спр. 26. Протоколы заседаний городской думы. 1914 г. 129 арк.

Державний архів Волинської області

Ф. 3. Луцька міська управа

Оп. 1

52. Спр. 13. Заявления жителей г. Луцка об установлении права собственности на недвижимое имущество и об отводе земельных участков под строительство. 1880–1908 гг. 19 арк.

53. Спр. 15. Материалы о взыскании недоимки, в пользу Волынской губернской типографии и еврейских синагог и молитвенных школ (списки недоимщиков, предписания Волынского губернатора и др.) за 1881–1908 гг. 1881–1908 гг. 177 арк.

54. Спр. 25. Постановления Луцкой городской думы за 1887 год. 1887 г. 116 арк.

55. Спр. 26. Материалы о строительстве электростанции в г. Луцке и электрическом освещении города (протоколы заседаний Городской думы, постановления) и переписка. 1887–1909 гг. 321 арк.

56. Спр. 43. Постановления Луцкой городской думы за 1893 год. 1893 г. 119 арк.

57. Спр. 50. Предписания Волынского губернатора и ведомость о доходах, расходах и недоимках по г. Луцку. 1894–1895 гг. 21 арк.

58. Спр. 104. Переписка с Киевской контрольной палатой и Волынским губернским правлением об удержании налога с городских должностных лиц при вступлении их в должность. 1895–1914 гг. 75 арк.

59. Спр. 158. Материалы (предписания Волынского губернатора, протоколы и постановления Городской управы, планы) и переписка об открытии в г. Луцке нового еврейского кладбища. 1896–1917 гг. 21 арк.

60. Спр. 160. Переписка с Волынским губернатором и др. о строительстве водопровода в г. Луцке и проект договора по водоснабжению города. 1896–1921 гг. 175 арк.

61. Спр. 161. Ведомости расходов и доходов г. Луцка за 1896 год. 1896–1897 гг. 14 арк.

62. Спр. 528. Переписка с Волынским приказом общественного призрения, Луцкой земской управой и Советом Луцкой городской больницы о строительстве новой больницы в г. Луцке. 1902–1913 гг. 21 арк.

63. Спр. 543. Переписка с Волынским губернским присутствием и постановления Луцкой городской думы об освещении г. Луцка и о соблюдении ветеринарно-санитарных правил. 1903–1908 гг. 457 арк.

64. Спр. 598. Переписка с Волынским губернатором и постановления Луцкой городской думы об организации надзора за проституцией в г. Луцке. 1904–1911 гг. 13 арк.

65. Спр. 604. Постановления Луцкой городской думы и переписка с Волынским губернатором об установлении оплаты за проезд по Гнидавской дамбе. 1904–1908 гг. 37 арк.

Ф. 6. Луцька чоловіча гімназія

Оп. 1

66. Спр. 63. Годовой отчёт о работе гимназии за 1912 год. 1913 г. 98 арк.

Ф. 213. Кашівська міщанська управа Ковельського повіту

Оп. 1

67. Спр. 3. Списки призывников м. Кашовка за 1908 г. и переписка с Ковельским уездным по воинской повинности присутствием о рекрутском наборе. 1907–1908 гг. 75 арк.

68. Спр. 5. Циркуляры и протоколы заседаний Волынского губернского правления. 1907–1908 гг. 40 арк.

Ф. 313. Ковельська міська дума

Оп. 1

69. Спр. 4. Книга учёта доходов по г. Ковелю за 1871 год. 1871 г. 131 арк.

70. Спр. 6. Книга учёта прибылей и расходов городской думы за 1877 год. 1877 г. 40 арк.

71. Спр. 7. Сведения и переписка с Волынским губернским правлением о недоимках коробочного сбора по Ковельскому уезду за 1881–1886 гг. 1881–1886 гг. 271 арк.

Ф. 413. Ковельська повітова земська управа

Оп. 1

72. Спр. 1. Доклады Ковельскому уездному земскому собранию об учреждении санитарных организаций, о земских почтах и др. (97 докладов) и журнал Ковельского уездного земского собрания. 1913 г. 85 арк.

73. Спр. 2. Смета доходов и расходов на 1916 г. и доклад с объяснением этой сметы. 1916 г. 74 арк.

Ф. 499. Ковельська міська управа

Оп. 1

74. Спр. 2. Договора с жителями города Ковель по найму помещений для размещения военного гарнизона. 1886–1896 гг. 187 арк.

75. Спр. 3. Бюджетная смета за 1886 год. 1886 г. 52 арк.

Державний архів Житомирської області

Ф. 62. Житомирська міська управа

Оп. 1

76. Спр. 83. Прошение инженер-полковника Черепова и Сырокомского разрешить построить водопроводы в г. Житомире. 1880–1889 гг. 306 арк.

77. Спр. 496. Об устройстве в городе Житомире водопровода и о выпуске водопроводного займа. 1894–1901 гг. 347 арк.

78. Спр. 582. Об устройстве в городе Житомире водопровода. 1895–1898 гг. 126 арк.

79. Спр. 597. О ходатайстве механика-строителя Разумова А. предоставить ему исключительное право на устройство в г. Житомире домовых водопроводов. 1895–1896 гг. 15 арк.

80. Спр. 818. О введении должности техника для наблюдения за работой городского водопровода. 1898–1899 гг. 22 арк.

81. Спр. 830. О ходатайстве жителей предместья г. Житомира Павликовки провести водопровод. 1898 г. 6 арк.

82. Спр. 854. О сдаче в эксплуатацию городского водопровода. 1898–1904 гг. 200 арк.

83. Спр. 1229. Об освещении города электричеством. 1911–1912 гг. Арк. 1–70.

84. Спр. 1251. Об освещении города электричеством и о трамвайном движении. 1915 г. Арк. 1–75.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 7. Станіславський міський магістрат

Оп. 1

85. Спр. 6. Проект статута городского магистрата за 1868 год. 1868 г. 14 арк.

86. Спр. 8. Протоколы заседаний президии магистрата и переписка об оказании финансовой помощи школам города Станислава. 1870–1878 гг. 135 арк.

87. Спр. 10. Книга протоколов Станиславского городского магистрата за 1867–1870 годы. 1867–1870 гг. 475 арк.

88. Спр. 23. Отчёт об исполнении бюджета города за 1874 год. 1874 г. 29 арк.

89. Спр. 99. Проект бюджета дорожного фонда города Станислава на 1886 год. 1886 г. 11 арк.

90. Спр. 138. Объявление магистрата о соблюдении санитарных правил в городе. 1893 г. 10 арк.

91. Спр. 170. Финансовый отчёт об исполнении бюджета дорожного фонда за 1898 год. 1898 г. 6 арк.

92. Спр. 201. Годовой отчёт об исполнении бюджета за 1902 год. 1902 г. 40 арк.

Оп. 2

93. Спр. 1. Протоколы заседаний Станиславского городского магистрата за 1870–1873 годы. 1870–1873 гг. 363 арк.

94. Спр. 2. Протоколы заседаний Станиславского городского магистрата за 1873–1876 годы. 1873–1876 гг. 301 арк.

95. Спр. 6. Протоколы заседаний Станиславского городского магистрата за 1891–1892 годы. 1891–1892 гг. 119 арк.

96. Спр. 9. Протоколы заседаний Станиславского городского магистрата за 1895–1898 годы. 1895–1898 гг. 188 арк.

97. Спр. 13. Протоколы заседаний Станиславского городского магистрата за 1903–1904 годы. 1903–1904 гг. 149 арк.

Державний архів Київської області

Ф. 2. Канцелярія Київського цивільного губернатора, м. Київ

Оп. 145

98. Спр. 995. Переписка с техническим строительным комитетом и городским головой о проекте реконструкции канализационной сети в г. Киеве. 1907 г. 45 арк.

99. Спр. 1036. Ведомость хода взыскания недоимок по налогам с жителей г. Черкас. 1913 г. Арк. 1–19.

Ф. 9. Київське губернське у міських справах присутствіє, м. Київ

Оп. 8

100. Спр. 26. О протоколах Киевской городской думы за 1892 год. Ч. 3. 1892–1894 гг. 340 арк.

101. Спр. 114. О выборах должностных лиц по Киевскому городскому общественному управлению согласно Городскому положению 1892 г. 1892–1894 гг. 350 арк.

Державний архів міста Києва**Ф. 163. Київська міська управа****Оп. 4**

102. Спр. 217. Отчёт санитарной станции г. Киева о качестве освещения газовыми фонарями. 1893 г. 64 арк.

Оп. 8

103. Спр. 5. Протоколы заседаний городской думы за 1890 г. 1890 г. 980 арк.

104. Спр. 8. Протоколы заседаний городской думы за 1893 г. 1893 г. 756 арк.

105. Спр. 11. Протоколы заседаний городской думы за 1905 г. 1905 г. 1329 арк.

Оп. 39

106. Спр. 211. Данные о численности избирателей, принявших участие в выборах в Киеве и Киевской губернии за период 1871–1880 гг. и данные о составе и работе дум и управ. 1881 г. 298 арк.

107. Спр. 298. О проведении выборов гласных в Киевскую городскую думу в 1887 г. 1887–1891 гг. 120 арк.

Оп. 41.

108. Спр. 5971. О присоединении домов киевлян к канализационной сети. 1900 г. 90 арк.

Оп. 43

109. Спр. 6145. О подключении абонентов к канализационной сети в г. Киеве. 1901 г. 78 арк.

Оп. 54

110. Спр. 2. Статистические данные по электрическому освещению в г. Киеве. 1909 г. 12 арк.

Державний архів Тернопільської області**Ф. 33. Тернопільський міський магістрат****Оп. 1**

111. Спр. 68. Организационный устав Тернопольского городского магистрата. 1899 г. 31 арк.

112. Спр. 279. Годовой финансовый отчёт торгового отдела спиртных напитков за 1892 год. 1892 г. 4 арк.

113. Спр. 332. Устав Тернопольского магистрата о противопожарных мероприятиях. 1902 г. 7 арк.

114. Спр. 336. Переписка с домовладельцами и городской пожарной командой о соблюдении противопожарных правил в жилых домах и сведения по этому вопросу. 1905–1908 гг. 58 арк.

115. Спр. 487. Годовой бюджет Тернопольского магистрата на 1895 год. 1895 г. 30 арк.

116. Спр. 539. Годовой бюджет городского магистрата на 1910 год, материалы к нему. 1910 г. 36 арк.

117. Спр. 711. Объявления магистрата о принудительном взыскании денег с лиц за пользование городской канализацией и переписка по этому вопросу с городской полицией. 1910–1911 гг. 48 арк.

Державний архів Чернівецької області

Ф. 3. Буковинська крайова управа

Оп. 1

118. Решения совещаний членов рады городского магистрата по укомплектованию штатов служащих и другим организационным вопросам. 1867 г. 20 арк.

119. Спр. 1418. Переписка с Палатой торговли и промыслов в гор. Черновицы и Президиумом Краевого управления Буковины о передаче по договору купли-продажи земельных участков, принадлежащих магистрату под строительство зданий Управления государственных железных дорог. 1886–1914 гг. 281 арк.

120. Спр. 4946. Переписка с Министерством внутренних дел и уездными управлениями об установлении размера дополнительных налогов, взимаемых с городов Серет, Сучава, Кимполунг. 1886 г. 12 арк.

121. Спр. 4965. Прошения директоров театров, антрепренеров и артистов о выдаче им разрешения на устройство концертов, театральных и цирковых представлений в гор. Черновцы. 1886–1887 гг. 280 арк.

122. Спр. 5351. Переписка с Исполнительным комитетом Ландтага Буковины об утверждении проекта здания больницы в гор. Сучаве. 1889–1890 гг. 4 арк.

123. Спр. 5354. Переписка с Исполнительным комитетом Ландтага Буковины и Черновицким городским магистратом по проекту присоединения общины Старая Жучка к городу Черновцы. 1889–1890 гг. 13 арк.

124. Спр. 5388. Ходатайство Палаты торговли и ремесел Буковины об учреждении дирекции железных дорог в г. Черновцы. 1889 г. 6 арк.

125. Спр. 5610. Переписка с Министерством культов и просвещения, краевым школьным советом Буковины и Черновицким городским магистратом о назначении учителей в г. Черновцы и установлении их служебного стажа. 1884–1890 гг. 36 арк.

126. Спр. 5628. Переписка с уездными управлениями и городскими магистратами Буковины о сборе пожертвований в помощь пострадавшим от пожара жителям общины Вашковцы. 1890 г. 100 арк.

127. Спр. 5635. Переписка с Черновицким городским магистратом о порядке наложения административных взысканий на государственных служащих. 1890 г. 10 арк.

128. Спр. 5696. Переписка с Черновицким городским магистратом об увеличении штата служащих магистрата. 1891 г. 4 арк.

129. Спр. 5766. Переписка с Министерством культов и просвещения об организации школьных инспекторов в гор. Серет и Сторожинец. 1891 г. 6 арк.

130. Спр. 5822. Дело о расследовании жалоб на злоупотребления служебным положением городского в гор. Сучаве. 1892–1895 гг. 215 арк.

131. Спр. 5833. Указание Черновицкому городскому магистрату о принятии мер к предотвращению открытых выступлений во время выборов в Совет магистрата г. Черновцы. 1892 г. 4 арк.

132. Спр. 5889. Переписка с дирекцией буковинской сберегательной кассы о выдаче ссуды Черновицкому городскому магистрату, Радауцкой и Сучавской городским общинам на проведение профилактических мер по борьбе с холерой. 1892–1893 гг. 9 арк.

133. Спр. 5921. Переписка с Черновицким городским магистратом о собрании «Общества домовладельцев» гор. Черновцы. 1893 г. 12 арк.

134. Спр. 6474. Сообщения дирекции вновь построенной городской больницы в г. Сучава о предстоящем торжественном открытии больницы. 1895 г. 2 арк.

Ф. 39. Чернівецький міський магістрат

Оп. 1

135. Спр. 1858. Переписка с Министерством внутренних дел об изменении штатного расписания магистрата. 1896 г. 17 арк.

136. Спр. 1991. Дело о приобретении оборудования и организации работ по санитарной очистке города. 1897–1911 гг. 380 арк.

137. Спр. 2061. Циркуляр о функциях и масштабе деятельности налогового отдела магистрата. 1898 г. 15 арк.

138. Спр. 2063. Материалы о ликвидации высшей женской школы и создании шестиклассного женского лицея в гор. Черновицы, об укомплектовании преподавательского состава лицея (объявления, условия приема, переписка, списки учащихся, прошения, квалификационные листы и др.). 1898–1899 гг. 144 арк.

139. Спр. 2269. Дело о реорганизации строительного отдела городского магистрата. 1900–1901 гг. 29 арк.

140. Спр. 2695. Закон и переписка с Исполнительным комитетом Ландтага, Краевым управлением Буковины о порядке взимания налогов от продажи спиртных напитков, пива и мяса. 1903–1910 гг. 410 арк.

Оп. 2

141. Спр. 87. Переписка с Исполнительным комитетом Ландтага Буковины, командованием Ландвера в гор. Львове о строительстве казарм в гор. Черновицы. 1893–1898 гг. 41 арк.

142. Спр. 90. Переписка с Краевым управлением Буковины по конфликту, возникшему между магистратом и дирекцией финансов гор. Черновицы на предмет эксплуатации шоссейной дороги, пересекающей территорию гор. Черновицы. 1894–1905 гг. 86 арк.

143. Спр. 97. Прогшения, списки и переписка о назначении служащих для управления городскими земельными и лесными участками гор. Черновицы. 1897–1914 гг. 225 арк.

144. Спр. 118. Планы, сметы и переписка о благоустройстве городского парка «Фолмгартен». 1901–1916 гг. 172 арк.

145. Спр. 182. Протоколы заседаний общинного совета гор. Черновицы за 1909 г. 1907 г. 160 арк.

Оп. 3

146. Спр. 356. Финансовая смета на 1896 год. 1896 г. 110 арк.

147. Спр. 410. Финансовый отчёт за 1905 год. 1905 г. 155 арк.

148. Спр. 411. Книга доходов за 1905 г. 1905 г. 101 арк.

149. Спр. 425. Финансовый отчёт за 1908 год. 1909 г. Арк. 1–21.

150. Спр. 437. Финансовый отчёт за 1910 г. 1910–1911 гг. Арк. 1–10.

151. Спр. 445. Финансовый отчёт за 1911 г. 1912 г. 123 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

Державні нормативно-правові акти:

152. Ведомость о размере налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках на 1876 год и дополнительных к оному сборов. *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ)*. Собр. 2-е. Т. LI (1876). Ч. III: Приложения. К № 55650. СПб., 1878. С. 76–88.

153. Ведомость о размере налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках на 1878 год и дополнительных к оному сборов. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. LIII (1878). Ч. III: Приложения. К № 58244. СПб., 1880. С. 151–160.

154. Ведомость о размере налога с недвижимых имуществ в городах, посадах и местечках на 1879 год и дополнительных к оному сборов. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. LIV (1879 – 18 февраля 1880). Ч. III: Приложения. К № 59871. СПб., 1881. С. 229–231.

155. Высочайше утвержденное 16-го июня 1870 года Городовое положение с объяснениями. СПб.: Хоз. департ. М.В.Д., 1870. 240 с.

156. Высочайше утвержденное Городовое положение. *ПСЗ РИ. Собр.* 2-е. Т. XLV (1870). Ч. I. № 48498. СПб., 1874. С. 821–839.

157. Высочайше утвержденное Городовое положение. *ПСЗ РИ. Собр.* 3-е. Т. XII (1892). № 8708. СПб., 1895. С. 430–456.

158. Высочайше утвержденное Положение о начальных народных училищах. *ПСЗ РИ. Собр.* 2-е. Т. XXXIX (1864). Ч. I. № 41068. СПб., 1867. С. 615–618.

159. Высочайше утвержденные Правила для составления, предъявления и утверждения люстрационных актов по казенным селениям и местечкам в губерниях: Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской. *ПСЗ РИ. Собр.* 2. Т. XLII (1867). Ч. 2. СПб., 1871. № 45077. С. 228–237.

160. Высочайше утвержденный Устав гимназий и прогимназий ведомства Министерства народного просвещения. *ПСЗ РИ. Собр.* 2-е. Т. XXXIX (1864). Ч. II. № 41472. СПб., 1867. С. 167–179.

161. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / составил присяжный поверенный М.И. Мыш. Издание 3-е, исправленное и дополненное. СПб.: Типо-литография наследников И.А. Фролова, 1897. XVI, 887 с.

162. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / составил присяжный поверенный М.И. Мыш. Издание 8-е, исправленное и значительно дополненное. Петроград: Тип. А. Бенке, 1915. XXIV, 1298, LVIII с.

163. Городовое положение с законодательными мотивами, разъяснениями и дополнительными узаконениями / сост. С.Г. Щегловитов 2-е изд., доп., испр. и переработ. СПб., 1902. 58 с.

164. Городовое положение со всеми относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями / сост. пом. присяж. пов. М.И. Мыш. СПб.: Тип. Н.А. Лебедева, 1876. [4], 160 с.

165. Городовое положение, Высочайше утвержденное 11-го июня 1892 года, с приведением узаконений, на которые в тексте статей его сделаны ссылки, а также разъяснений, извлеченных из кассационной практики / сост. и издатель В.В. Волк-Ланевский. СПб., 1892. 220 с.

166. Грамота на права и выгоды городам Российской империи. *ПСЗ РИ.* Собр. 1-е. Т. XXII (1784–1788). № 16188. СПб., 1830. С. 358–384.

167. Закон 6-го апреля 1916 г. о государственном подоходном налоге; Закон 13 мая 1916 г. о налоге на прирост прибылей. Неофициальное издание. Одесса: Практическое правоведение, 1916. 60 с.

168. Закон для Королівства Галичини о розділі 2,250.000 корон річно межі 37 міст, посідаючих до кінця року 1910 на своїм обшарі виключне право пропінації. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским.* Річник 1910. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XIII. С. 227–229.

169. Закон дотычно побераня податку вод вынаймового чиншу в цели покритя коштов для водопроводу як також податку вод уживаня воды в головном месте Черновце // *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины.* Рочник 1893. Черновцы: Печатня Р. Екхардта. Ч. XVI. С. 77–79.

170. Закон дотычно повздержанія и уничтожения скотской заразы. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины.* Рочник 1868. Ч. VIII. С. 195–211.

171. Закон дотычно управненя головного места Черновець до побирания належностей рогатковых на гостинци идучому з Люде-Горячой через передместе Каличанку до Черновець. *Дневник законов и распоряжений для*

княжества Буковини. Рочник 1891. Черновцы: З печатни Р. Екхардта. Ч. XIII. С. 29–30.

172. Закон дотычно управнєня головного места Черновець до побираня рогатковой належности на ексакамерованой державной дорозе. *Дневник законів и распорядженій для княжества Буковини*. Рочник 1895. Черновцы: Печатня ц. к. университетска Р. Екхардта. Ч. XXX. С. 117–118.

173. Закон змінючий декотрі постанови закона о будовах в районі фортифікаційнім і побіч публичних доріг. *Вістник законів і распорядженєх краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть X. С. 103–109.

174. Закон змінючий декотрі постанови закона о будовах і плянах регуляційних для громад. *Вістник законів і распорядженєх краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть X. С. 109–117.

175. Закон змінючий деякі постанови статута корол. прест. міста Львова, наданого законом з дня 14. жовтня 1870. *Вістник законів і распорядженєх краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть IX. С. 125–132.

176. Закон змінючий постанови § 21 закона з 21. 1885, заключаючого закон будівничий для міста Львова. *Вістник законів і распорядженєх краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XIII. С. 177–178.

177. Закон котрим видано будівляні приписи для міст з виїмкою краєвого головного міста Черновець. *Вістник законів і распорядженєх для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXVII. С. 91–119.

178. Закон о дороговій поліції на публичних дорогах з виїмком міст Львова і Кракова. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XXI. С. 239–257.

179. Закон о засадах учения, дотично школ народних. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. VII. С. 373–395.

180. Закон о зачисленю громад Борислав і Тустановичі повіт Дрогобич, до місцевостей обнятих законом з 3. липня 1896. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть VII. С. 144.

181. Закон о зачисленю громади Копичинці до місцевостей підлягаючих законуви громадскому з 3. липня 1896. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XXVII. С. 390.

182. Закон о обовязках властителів домів в Тернополи побудованя каналів, сполученя з каналами мійскими і о правах громади побирати за тоє сполучене оплат. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XV. С. 391–394.

183. Закон о обовязку властителіів домів в кор. прест. містії Львові сполученя домашних кльоачних збірників з публичними каналами мійскими і о громадській оплаті за се сполучене. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1903. Львів: З друкарні В. Лозинського. Часть XVIII. С. 547–549.

184. Закон о обовязку властителів домів в корол. прест. місті Львові получить свої доми з мійским водотягом і о позволеню тій громаді побирати громадский додаток від чиншів найму і громадські оплати на утворенє, удержанє

і розширене мійського водотягу. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Рік 1901. Львів: З печатні В. Лозіньского. Часть I. С. 20–22.

185. Закон о позволеню громаді міста Львова на побір оплат на ціли добротинні від представлень публичних. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1905. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XVII. С. 310–311.

186. Закон о позволеню громаді міста Станиславова на побір мита копиткового. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1905. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XVII. С. 306–309.

187. Закон о позволеню громаді міста Стрий на побір оплат поліційних від публичних представлень на фонд убогих. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1906. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть VIII. С. 188–190.

188. Закон о позволеню громаді Борислав на побір оплат громадских від напоїв спіритусових. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1909. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XXI. С. 267–268.

189. Закон о позволеню громаді міста Львова на зятягнене за порукою краю позички в сумі 14,000.000 корон. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим Князівством Краківским*. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XXV. С. 353–355.

190. Закон о поруці краю за позичку кор. прест. міста Львова в сумі 10,000.000 корон на розширене міської залізничі електричної. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії wraz з Великим*

Князівством Краківским. Річник 1908. Львів: З друкарні В. Лозіньського. Часть III. С. 39-40.

191. Закон о правних відносинах стану учительського в народних школах. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1902. Львів: З печатні В. Лозіньського. Часть XVII. С. 288–290.*

192. Закон о призволеню громаді міста Скалат на побиране громадских оплат від спіритусових напоїв, пива, меду і т. и. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Рік 1901. Львів: З печатні В. Лозіньського. Часть I. С. 2–3.*

193. Закон о прилученю села Сколе до міста Сколе. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1902. Львів: З печатні В. Лозіньського. Часть IV. С. 38–39.*

194. Закон о часовім увільненю від додатку до податку для фонда краєвого, а також від додатків громадских тих будівлій в корол. престол. місті Львові, котрі будуть ново вибудовані в місце 181 домів, яко призначених на збурене в ціли регуляції міста для поправи відносин санітарних. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1905. Львів: З друкарні В. Лозіньського. Часть III. С. 21–22.*

195. Закон про переведене вивозу сьмітя і про побір подати за вивіз сьмітя в краєвім головнім місті Чернівцях. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. Річник 1905. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXII. С. 99–100.*

196. Закон про управильнене службових доходів учителів та учительок при публичних школах народних. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства*

Буковини. Річник 1909. Чернівці: Ц. К. університетска друкарня Р. Екхардта, 1910. Вип. IV. С. 9–14.

197. Закон финансовый на рок 1869. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. III. С. 98–123.

198. Закон щодо дозволу на побір данини від споживи пива, горівки і осолоджених горячих напоїв в громаді Сторожинцях. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. університетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. VI. С. 13–14.

199. Закон щодо організації санітарної служби в громадах, дійсуючій для герцогства Буковини. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1888. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта. Ч. X. С. 115–119.

200. Закон, важный для герцогства Буковини дотычно надзору школьного. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. VI. С. 25–39.

201. Закон, дотычно перепровадження каналізації и побераня належитости каналовой в головном месте Черновцях. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1893. Черновцы: Печатня Р. Екхардта. Ч. XXX. С. 87–89.

202. Закон, дотычно побиранья налогу за поседанье псов в Черновцах. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1881. Черновцы: Печатано у Рудольфа Екхардта. Ч. XVII. С. 125.

203. Закон, дотычно подвысшениа в головном месте Черновцах на употребленье пива, горевки и осолоджених напоев вже существующей акцизы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рок 1872. Черновцы: Печатью Рудольфа Екхардта, 1872. Ч. VI. С. 15–16.

204. Закон, дотычно призволенія на повзятіє лотерійной позычки для места Станиславова. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1869. Ч. III. С. 124–125.

205. Закон, дотычно устройства публичной санитарной службы. *Вестник законов державных для королевства и краев в Державной думе заступленных*. Рочник 1870. Видень: Тиском цесарско-королевской надворной и статской печати, 1870. Часть XV. С. 25–130.

206. Закон, касательно устава полиции дороговой для публичных нескарбовых дорог в герцогстве Буковины. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рок 1873. Черновцы: Печатью Рудольфа Екхардта, 1873. Ч. I. С. 1–7.

207. Закон, касающійся запровадження налога в городе Радовцах на употребленье пива, горелки и осоложденных спиритусных напоїв. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XVII. С. 41–42.

208. Закон, касающійся основных положеній для учрежденія публичных общих шпиталей в Буковине. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XXV. С. 73–76.

209. Закон, касающійся поберанія крейцара чиншу, дозволеного главному городу Черновцам. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1875. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта, 1875. Ч. I. С. 1–2.

210. Закон, касающійся регуляції учрежденія, утримованія й посещанія публичных школ народных. *Дневник законов и розпоряженій для герцогства Буковины*. Год 1873. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта, 1873. Ч. IX. С. 27–43.

211. Закон, касающійся соединенія Местцевой рады школьной с бецирковой радою школьною в головном краевом месте Черновцах. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Ч. XXVI. С. 77–78.

212. Закон, котрым порядок громадскій и порядок виборов громадских определяются. *Розпоряженія Цесарско королевских правленіи краевых для герцогства Буковины*. Рочник 1863. Черновцы: Типом Рудольфа Екхардта, 1865. Ч. VII. С. 21–73.

213. Закон, котрым больше определении статута громадского для головного места краю Черновцы от 8 Марта 1864 переменяет ся. *Дневник законов и розпоряжений для герцогства Буковины*. Год 1874. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта, 1874. Ч. V. С. 9–12.

214. Закон, котрым будовничій порядок для краевого головного места Черновцы издаено. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1884. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 1–2.

215. Закон, котрым видаеся устава громадска для головного краевого места Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1864. Черновцы, 1865. Ч. II. С. 3–36.

216. Закон, котрым головному краю месту Черновцы вибераніе наложки на сырое мясо дозволяеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1866. Черновцы: Типом Рудольфа Екхардта, 1866. Ч. IV. С. 16.

217. Закон, котрым громадскій статуть для головного места краевого Черновець изменяеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1868. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта, 1869. Ч. XII. С. 37–38.

218. Закон, котрым издают ся засадничіи установы об отношении школы к церкви. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины*. Рочник 1868. Ч. VI. С. 127–129.

219. Закон, котрым краювому головному месту Черновцам уделаеся выберати процента отстрочки за громадски налоги... *Дневник законов и*

распоряжений для герцогства Буковины. Рочник 1888. Черновцы: З печатни Р. Екхардта. Ч. IX. С. 112–113.

220. Закон, котрым краевый налог школьный в деле публичных народных школ заведется. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1885. Черновцы: З печатни Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 1–2.

221. Закон, котрим позволяе ся краевому головному містови Чернівцям побирати податок від вступних карт на публичні артистичні продукції і на вистави всякого рода. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1901. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1902. Вип. VII. С. 27–28.

222. Закон, котрим призволюе ся краевому головному містови Чернівцям на побір данини від споживи пива. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1910. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1911. Вип. XVI. С. 43–47.

223. Закон, котрим уділяє ся краевому головному містови Чернівцям дозвіл на побір належитости за санітарно-поліційні оглядини спроваджуваного сирого, консервованого і вже обробленого мяса і за надзір за тим же. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XII. С. 33–34.

224. О обращении в пользу городов находящихся в пределах оных выморочных недвижимых имуществ. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLVI (1871). Ч. 2. СПб., 1874. № 50072. С. 417.

225. О предоставлении городам в собственность отведенных им от казны выгонных земель. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLVI (1871). Ч. 2. СПб., 1874. № 50146. С. 497–498.

226. О преобразовании городского управления в городах: Каменце-Подольском, Житомире и Балте. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XII (1837). № 10574. СПб., 1838. С. 768.

227. О применении Городового положения 16 июня 1870 года к городам Западных губерний. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. L (1875). Ч. I. № 54640. СПб., 1877. С. 462–464.

228. О распространении силы и действия Российских гражданских законов на все Западные возвращенные от Польши области. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XV (1840). № 13591. СПб., 1841. С. 443–445.

229. О расширении пределов власти Министра земледелия и государственных имуществ по продаже казенных недвижимых имуществ и по приобретению в казну частновладельческих лесов и земель. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. XXIV (1904). Ч. 1. № 23891. СПб., 1907. С. 33–35.

230. Об общественном управлении в местечках, приписанных к городам Дубно, Бердичеву и Липовцу. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. II (1882). № 1230. СПб., 1886. С. 460.

231. Об установлении сбора с лошадей в городе Каменец-Подольске. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. V (1885). № 3348. СПб., 1887. С. 492.

232. Об установлении сбора с лошадей и экипажей в городе Луцк. *ПСЗ РИ*. Собр. 3-е. Т. IV (1884). № 2000. СПб., 1887. С. 45.

233. Об устройстве городских управлений в Подольской и Волынской губерниях. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XIII (1833). Ч. I. № 10892. СПб., 1839. С. 29–30.

234. Об устройстве училищной части в Киевской, Подольской и Волынской губерниях и о Положении для сих училищ. *ПСЗ РИ*. Собр. 2-е. Т. XLIV (1869). Ч. I. № 47131. СПб., 1873. С. 513–518.

235. Обвещенье Буковинского краевого выдела, касательно управления публичных общих больниц на Буковине. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1876. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта. Ч. IV. С. 17–53.

236. Обвещенье ц. к. Наместництва призволеня громадам Косова, Сколёго и Чорткова побору додатков до консумційного податку *Вестник законов и*

роспоряженій краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским. Рок 1877. Часть XXIV. С. 101.

237. Обозреніє административного територіяльного поделенія нижепоименованных королевств и краев. *Переводы из Вестника законов державных для герцогства Буковины. Рочник 1868. Ч. XIII. С. 446–468.*

238. Оголошенє ц. к. Дирекції скарбу о побираню податку від м'яса в містах Ярослав, Стрий, Бохня, Хшанів і Яворів. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимиріи враз з Великим Князівством Краківским. Рік 1901. Львів: З печатні В. Лозиньского. Часть VIII. С. 229.*

239. Оповістка буковинської ц. к. краєвої ради про одобренє радою громадскою головного міста Чернівців ухваленого управильнення платні учителів при тутейших комунальних школах народних. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. Річник 1909. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1910. Вип. III. С. 5–7.*

240. Оповістка буковинського ц. к. краєвого правительства про вивисшенє торгових місцевостей Вижниці і Сторожинців на міста. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXVIII. С. 73.*

241. Оповістка буковинського ц. к. краєвого правительства, котрою оповіщує ся виконне розпорядженє про переведенє вивозу сьмітя і про побір данини за вивіз сьмітя в краєвім головнім місті Чернівцях. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. Річник 1910. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1911. Вип. LVII. С. 301–308.*

242. Оповістка ц. к. краєвого президента воєводства Буковини, котрою оповіщує ся ... провізоричну поліційну ординацію важну для державних доріг в воєводстві Буковині. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини. Річник 1907. Чернівці: Ц. к. універзитетска друкарня Р. Екхардта, 1909. Вип. XIV. С. 49–59.*

243. Оповіщенє ц. к. Намістництва о грозячїм небезпеченьствї холери. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским*. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозиньского. Часть XX. С. 235–236.

244. Порядок будованья для головного краєвого места Черновцы. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1870. Ч. I. С. 1–37.

245. Распоряженье Буковинского краєвого председателя, которым новосоставленный подел администратывного поделу територии Герцогства Буковины обвещается. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1876. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 89–91.

246. Распоряженье Буковиньского Президента краю, которым порядок торгов на худобу для головного города краю издаеся. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины*. Рочник 1883. Черновцы: Печатано у Рудольфа Екхардта. Ч. XII. С. 41–47.

247. Розпорядженє буковиньского ц. к. краєвого правительства ... щодо побору податку від вступних карт на публичні артистичні продукції і вистави всякого рода. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1901. Чернівці: Ц. к. університетска друкарня Р. Екхардта, 1902. Вип. VII. С. 63–67.

248. Розпорядженє буковиньского ц. к. краєвого правительства котрим змінює приписів про торги на худобу виданих для торгових громад Вижницького політичного повіту ..., оскільки ті-же відносять ся до міскої громади Вижниці. *Вістник законів і розпоряджень для воєводства Буковини*. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. університетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. XXXVIII. С. 151–152.

249. Розпорядженє буковиньского ц. к. краєвого правительства щодо способу після котрого має побирати ся громаді Сторожинцях громадска данина від споживи пива, горівки і осолоджених горячих напоїв. *Вістник законів і*

розпоряджень для воєводства Буковини. Річник 1904. Чернівці: Ц. к. університетска друкарня Р. Екхардта, 1905. Вип. VI. С. 14–20.

250. Розпоряджене Виділу краєвого, яке установляє услівя кваліфікації начальників громадских сторожий пожарних в містах і місточках і заключає приписи о іспиті кваліфікаційнім на начальників тих сторожий. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XVII. С. 199–202.*

251. Розпоряджене Виділу краєвого о продовженю громаді міста Жовкви концесії на побір мита копиткового на дальші три літа. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1903. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть IX. С. 397–399.*

252. Розпоряджене Виділу краєвого о продовженю громаді міста Тернополя концесії на побір мита копитового. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1903. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XV. С. 478–481.*

253. Розпоряджене виконавче до закона з 2 лютого 1891 о лікарях окружных і мійских. *Вістник законів і розпоряджень краєвих для Королівства Галичини і Володимирії враз з Великим Князівством Краківским. Річник 1907. Львів: З друкарні В. Лозіньского. Часть XXV. С. 299–304.*

254. Роспоряженіе Буковинского краєвого правительства..., касательно подвысненія состоящих вже в краевом головном городе наложеній на употребленіе пива, горелки и засолодженых напоїв. *Дневник законов и распоряжений для герцогства Буковины. Рочник 1876. Черновцы: Печатня Рудольфа Екхардта. Ч. I. С. 1–2.*

255. Роспоряженъе, дотычно перемены означен мер и ваг заключеных в краевых уставах, котрыми уделено гдекотрым громадам призволенъе до побору громадских оплат от горячих напоев, на метричны меры и ваги. *Вестник законов и роспоряженій краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1876. Часть IX. С. 72–75.

256. Свод законов Российской империи. Т. 10. Ч. 1. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. 604 с.

257. Свод законов Российской империи. Т. 9. СПб.: Тип. Второго Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1857. 572 с.

258. Устав лечебных заведений гражданского ведомства (составлен в Министерстве внутренних дел): утв. 1 янв. 1851 г. СПб.: Тип. Министерства внутренних дел, 1879. 266 с.

259. Устав строительный: (Св. зак. т. 12, ч. 1, изд. 1900 г.): с разьяснениями по решениям Правительствующаго Сената и циркулярам Министерства внутренних дел, и извлечениями из других частей Свода законов и с приложением алфавитнаго указателя: издание неофициальное / сост. О.П. Бертинский. СПб.: издание Я.А. Канторовича, 1902. VIII, 343 с.

260. Устава о властях надзорчих местцевых и окружных для школ народных. *Вестник законов и роспоряженій краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1873. Часть XXXI. С. 215–229.

261. Устава о закладанью, удержуванью публичных школ народных. *Вестник законов и роспоряженій краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским*. Рок 1873. Часть XXVIII. С. 181–192.

262. Устава о змене в статуте мейского Королевского столичного места Львова що до компльету потребного до важности ухвал в справах в том уступе вычисленных. *Вестник законов и роспоряженій краевых для Королевства*

Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским. Рок 1872. Часть XXXIX. С. 167.

263. Устава о змене для королевского столичного места Львова тарифи до побору мыта дорогового и рогаткового. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1873. Часть XXXIX. С. 283–284.

264. Устава о зозволеню громаде Бучача на побор оплат громадских од нафты в обруб громады впроваджуваной и тамже спотребованой. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1876. Часть XVIII. С. 227.

265. Устава о поруце через край пожички через громаду места Горлиц на водбудованье знищенных пожаром частей места. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1875. Часть I. С. 3–4.

266. Устава о правных относинах стану учительского в публичных школах народных. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1873. Часть XXVIII. С. 192–204.

267. Устава о призволеню громаде Станиславова на побор подвысшенных оплат громадских од горячих напоев и од пива. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1875. Часть X. С. 58.

268. Устава о призволеню громаде места Броды на побор додатку в высокости 80% до податку консумційного от горячих напоев и пива. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1874. Часть XXIII. С. 126.

269. Устава о уделенью месту Коломыи права до побору копыткового. *Вестник законов и распорядженій краевых для Королевства Галиції и*

Володимеріи с великим Княжеством Краковским. Рок 1871. Часть XXIX. С. 167–168.

270. Устава обовязуюча ... дотычно позволения громаде места Мостиск на побор подвыжшенных оплат от впроваджуваных в обруб места того трунковых спиритусовых. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1871. Часть II. С. 10.

271. Устава, зменяюча постановления арт. 11 12 и 13 уставы з дня 2. Мая 1873. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1875. Часть XI. С. 61–63.

272. Устава, котрою уделеяе ся позволение месту Броды на побор додатку в высоте 80% до податку консумційного од горевки и пива. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1872. Часть XVI. С. 47.

273. Устава, позволяюча на побор оплаты громадской от псов в обрубе места Львова. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1872. Часть XL. С. 169.

274. Ухвала о службе лекарской и администраційной шпиталю загального у Львове и шпиталей св. Лазаря и св. Духа в Кракове. *Вестник законов и распоряджений краевых для Королевства Галиціи и Володимеріи с великим Княжеством Краковским.* Рок 1871. Часть XX. С. 129–133.

275. Allgemeines Reichs-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1849. IX. Stück. Wien, 1850. S. 153–161.

276. Landes-Gesetz- und Verordnungsblatt für das Königreich Galizien und Lodomerien sammt dem Großherzogthume Krakau. Jahrgang 1896. Stück XIII. Lemberg. S. 195–234.

277. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1862. IX. Stück. Wien, 1862. S. 36–41.

278. Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich. Jahrgang 1862. IX. Stück. Wien, 1862. S. 36–41.

279. Stenographische Protokolle des Bukowiner Landtages der zweiten Session der elften Wahlperiode, 1912. Beilage 266. Czernowitz, 1912. S. 2–37.

280. Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urzędzenia Gmin z dodanym rejestrem abecadłowym / Wyd. 2, niezmienione. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 1–112.

281. Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Jasło, Jaworów, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowla, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew. *Dziennik ustaw i rozporządzeń krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem*. Rok 1889. Wydany i rozesłano dnia 10 Kwietnia 1889. Część VII. Lwów, 1889. S. 81–119.

282. Ustawa z dnia 13. Marca 1889, zaprowadzająca ustawę gminną dla miast: Biała, Bochnia, Brody, Brzeżany, Buczacz, Drohobycz, Gorlice, Gródek pod Lwówem, Jarosław, Jasło, Jaworów, Kołomyja, Krosno, Nowy Sącz, Podgórze, Przemyśl, Rzeszów, Sambor, Sanok, Śniatyn, Sokal, Stanisławów, Stryj, Tarnopol, Tarnów, Trembowla, Wadowice, Wieliczka, Złoczów, Żółkiew / Wydanie drugie, Złoczów: Nakładem i drukiem O. Zukerkandla i Syna pod zarządem Wilhelma Zukerkandla, 1892, 92 s.

283. Ustawa z dnia 5. marca 1862 określająca zasadnicze podstawy urzędzenia gmin. Ustawa gminna z dnia 12. Sierpnia 1866. Ustawy o obszarach dworskich i

Reprezentacji powiatowej, Ordynacja wyborcza dla Gmin i powiatowa obowiązujące dla Galicji wraz z W. Ks. Krakowskiem tudzież Ustawy państwowe o zasadniczych podstawach urządzenia Gmin z dodanym rejestrem abecedowym / Wyd. 2, niezmienione. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1867. S. 102–112.

Збірники і публікації документів, статистичні довідники, статuti, звіти:

284. Адрес-календарь Волынской губернии на 1892 год / сост. под ред. И.Ф. Мацкевича, чл.-секретаря Губернского стат. ком. Житомир: Тип. Губ. Правления, 1891. XVIII, 238 с.

285. Адрес-календарь должностных лиц по всем частям Управления Юго-Западного края на 1879 год. К.: В тип. Окружного штаба Киевского военного округа, 1879. 375, XXV, XIII, 74 с.

286. Адрес-календарь должностных лиц по всем частям Управления Юго-Западного края на 1880 год. К.: Тип. Окружного штаба Киевского военного округа, 1879. VIII, 317, 68 с.

287. Адрес-календарь и справочная книга Киевской губернии на 1888 год / Сост. под ред. В.Г. Мозгового, секретаря Киев. губ. статистического комитета. К.: Тип. Губ. Правления, 1888. 152, 110 с.

288. Адрес-календарь Подольской губернии на 1909 год / Составил Г.С. Станкевич. Издание Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1909. VIII, 413, VIII с.

289. Борьба с дороговизной и городские управления / Всерос. союз городов. Вып. 1. Москва, 1916. 50 с.

290. Борьба с дороговизной и городские управления / Всерос. союз городов. Вып. 2. Москва, 1916. 137 с.

291. Братчиков А.Б. Материалы для исследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом, сельскохозяйственном и других отношениях. Вып. 2. Житомир: Тип. Губернского упр., 1869. 129 с.

292. Ведомость о числе разрешенных городской управою построек, перестроек и исправлений зданий в городе со времени введения в городе Городового положения 1870 г. *Известия Киевской городской думы*. 1881. № 6. С. 192–193.

293. Весь Киев, карманный на 1912 год. Киев: Меркурий, 1912. 5, 238, 32 с.

294. Весь Юго-Западный край: справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. К.: Тип. Л.М. Фиша и П.Е. Вольфсона, 1913. 1115 с.

295. Винтер С. Краткий годовой отчет по Киевскому городскому лесу «Пуца-Водица» за 1904 год. *Известия Киевской городской думы*. Октябрь 1905. № 10. С. 1–11.

296. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния: стат. сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьян. деле: с 2 хромолитогр. картами. СПб.: В тип. В. Безобразова и комп., 1867. 174 с.

297. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1 / сост. подполковник А. Забелин. К.: Тип. Штаба Киевского военного округа, 1887. XXXV, 365 с., прил.

298. Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 1: Киевская губерния [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Меньков]. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1848. [2], 333 с., [13] л. табл.

299. Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 2:

Подольская губерния [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Тверитинов]. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1850. [6], 158, 32, [21] с., [13] л. табл.

300. Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального штаба [трудами офицеров Генерального штаба]. Т. 10: Юго-Западные губернии: Ч. 3: Волынская губерния [по рекогносцировкам и материалам, собр. на месте, сост. Фритче]. СПб.: Тип. Деп. Ген. штаба, 1849. [6], 159, 96 с., [16] л. табл.

301. Всероссийский союз городов. К пересмотру Городового положения: тезисы, одобренные совещаниями при Главном комитете Союза. [М.: Б. и., 1916?]. 19 с.

302. Всероссийский союз городов. Очерк деятельности Всероссийского союза городов 1914–1915 гг. Москва, [1916]. 239 с.

303. Всероссийский союз городов. Распоряжения и циркуляры. К сведению учреждений Всероссийского союза городов. Октябрь 1915 г. Москва, 1915. 52 с.

304. Всероссийский союз городов. Распоряжения и циркуляры. К сведению учреждений Всероссийского союза городов. 1–15 октября 1916 г. Москва, 1916. 11 с.

305. Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т. 1: Города России в 1904 году. СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1906. 907 с.

306. Города России / Центр. стат. ком. МВД. Т. 2: Города России в 1910 году. СПб.: Типо-лит. Ныркина, 1914. 1200 с.

307. Городская больница цесаревича Александра. *Врачебно-санитарные учреждения г. Киева: справочная книжка* / сост. д-р В.Н. Сахновский. Киев: Тип. Петра Барского, 1896. С. 94–102.

308. Городские поселения в Российской империи [в 7 т.]. Т. 1: Архангельская губерния, Астраханская губерния, Амурская область, Бессарабская область, Виленская губерния, Витебская губерния, Владимирская

губерния, Вологодская губерния, Волынская губерния, Воронежская губерния. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1860. XVI, 465 с.

309. Городские поселения в Российской империи [в 7 т.]. Т. 2: Вятская губерния, Гродненская губерния, Донского войска земля, Екатеринославская губерния и Таганрогское градоначальство, Енисейская губерния, Забайкальская область и Кяхтинское градоначальство, Иркутская губерния, Казанская губерния, Калужская губерния, Киевская губерния, Ковенская губерния, Костромская губерния. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1861. IV, 588 с.

310. Городские поселения в Российской империи [в 7 т.]. Т. 4: Подольская губерния, Полтавская губерния, Приморская область Восточной Сибири, Псковская губерния, Рязанская губерния, Самарская губерния, Саратовская губерния, Семипалатинская область, Сибирских киргизов область, Симбирская губерния, Смоленская губерния, Таврическая губерния и Керчь-Еникальское градоначальство. СПб.: Тип. Т-ва «Общественная польза», 1864. VIII, 812 с.

311. Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: (алфавитный перечень населенных пунктов губернии, с указанием некоторых справочных о них сведений). Каменец-Подольский: Тип. Подольского губ. правления, 1893. [2], II, IV, 636 с.

312. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания; Подольский губерн. стат. комитет. Каменец-Подольский: Подол. губ. стат. комитет, 1893. 514 с. разд. паг. + 9 л. табл., 1 карт.

313. Днестр и Приднестровье: Описание губерний: Подольской, Бессарабской и Волынской. СПб.: Типография товарищества: «Общественная польза», 1878. 40 с.

314. Доклад городской железнодорожной комиссии. *Известия Киевской городской думы*. Январь – Февраль – Март 1913. № 1–3. С. 61–63.

315. Доклад к вопросу о досрочном переходе Киевского Городского Акционерного водопровода в непосредственное ведение города. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–19.

316. Доклад Киевской городской управы об изменении порядка выдачи разрешений на частные постройки. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–23.

317. Дополнительный договор, заключённый городом с Киевским обществом водоснабжения. *Известия Киевской городской думы*. 1885. № 11. С. 305–308.

318. Доходы г. Киева от городских имуществ в 1875, 1885, 1895, 1905 гг. *Известия Киевской городской думы*. 1906. № 1. С. 27–35.

319. Єврейське населення та розвиток єврейського національного руху на Буковині в останній чверті XVIII – на початку XX ст.: Збірник документів та матеріалів / Упор. О.В. Добржанський, М.П. Кушнір, М.Д. Никирса. Чернівці: ТОВ «Видавництво “Наші книги”», 2007. 464 с., 32 іл.

320. Журнал собраний Киевской городской думы за 1905 год. *Известия Киевской городской думы*. 1905. № 1. С. 10–54.

321. Журналы и протоколы комиссий Губернского земского собрания очередной сессии 1913 г. (12–17 декабря). Киев: Типо-Литогр. насл. К. Круглянского, 1914. 165 с.

322. Журналы собраний Киевской городской думы. *Известия Киевской городской думы*. 1912. № 5–6. С. 3–111.

323. Календарь на 1909 год. Справочная и адресная книга г. Киева: (год издания шестой). Киев: Издание Правления Общества Скорой Медицинской Помощи в Киеве, 1909. 198, 27 с.

324. Кассационная практика Правительствующего сената по городским и земским делам: Сборник решений Гражданского и Уголовного Кассационных Департаментов и Общего их Собраний, а также Общего Собраний Первого и

Кассационных департаментов Сената за 45 лет (1866–1911) / сост. А.А. Колычев. СПб.: Тип. Родник, 1912. VI, [2], 672 с.

325. Киев и его предместья Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Байкова Гора и Демиевка с Саперною Слободкою по переписи 2 марта 1874 г., произведенной и разработанной Юго-Западным Отделом Императорского Русского Географического Общества. К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1875. ЛШ, 401 с.

326. Коиавя Н.Н. Финансы г. Киева. *Киевские городские известия*. 1917. № 9. 38 с.

327. Краткая записка о результатах торгов на работы II-й очереди по расширению Киевской канализации. *Известия Киевской городской думы*. 1908. № 8. С. 45–48.

328. Краткий обзор постепенного развития школьного дела в г. Киеве (1870–1908). *Известия Киевской городской думы*. Апрель 1909. № 4. С. I–VI, 1–57.

329. Краткий отчёт о деятельности Комиссии по освещению г. Киева за 1908 г. *Известия Киевской городской думы*. Февраль 1909. № 2. С. 63–70.

330. Краткий очерк устройства и развития Киевского Городского Водопровода: С планом водопроводной сети и графиками, изображающими рост предприятия / Киевское общество водоснабжения. К.: Типография И.И. Чоколова, 1907. 16 с., 3 карт.

331. Крылов А. Населенные места Подольской губернии. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1905. 563 с.

332. Лебедев П.Я. Киевские мостовые и мостовые больших городов вообще. Доклад о поездках с целью изучения типов мостовых и постановки мостового производства в больших городах России. К.: Тип К.Ш. Круглянского, 1906. 38 с., ил.

333. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел. Т. 1. СПб.: Тип. мин-ва внутр. дел, 1877. XV, 564 с.

334. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел. Т. 2. СПб.: Тип. мин-ва внутр. дел, 1877. 557 с.: табл.

335. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах Империи (Городовое положение 16 июня 1870 г.) / Хозяйств. департамент мин-ва внутр. дел. Т. 5. СПб.: Тип. мин-ва внутр. дел, 1879. 290 с.: табл.

336. Мозговой В.Г. Очерк Киевской губернии. Пространство. Пути сообщения. Население. Климат. Землевладение и земледелие. Фабричная и заводская промышленность. Киев: Губ. тип., 1881. [4], 82, XVII с.

337. Наши учебные заведения: Средние и низшие школы в Киевском учебном округе в 1890 году. *Журнал Министерства народного просвещения*. СПб., 1892. Т. ССLXXX (март 1892). С. 21–60.

338. Немчинов В.И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Москва: Изд. В.М. Саблина, 1912. 395 с.

339. Обзор Волынской губернии за 1885 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1886. IV, 67, [83] с.: табл.

340. Обзор Волынской губернии за 1886 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1887, 73, [124] с.: табл.

341. Обзор Волынской губернии за 1895 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1896. 65 с.: табл.

342. Обзор Волынской губернии за 1899 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1900. 75 с.: табл.

343. Обзор Волынской губернии за 1903 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1904. 97 с.: табл.

344. Обзор Волынской губернии за 1906 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1907. 90 с.: табл.

345. Обзор Волынской губернии за 1909 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1910. [4], 81, [92] с.: табл.

346. Обзор Волынской губернии за 1912 год. Приложение ко всеподданнейшему отчёту волынского губернатора. Житомир: Волынская губ. тип., 1913. 85 с.: табл.

347. Описание Киевского водопровода. Составлено техническим отделом Городского Общественного Управления. К., 1910. 209 с.

348. Особое мнение Представителей Общества Водоснабжения по поводу протокола Согласительной Комиссии. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–8.

349. Ответ на доклад Киевской Городской Думе по вопросу о досрочном переходе Киевского Городского Акционерного Водопровода в непосредственное ведение города. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–15.

350. Отчёт медицинского департамента за 1877 г. СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1878. 217, III с., табл.

351. Отчёт медицинского департамента Министерства внутренних дел за 1888 год. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1891. XXI, 146, 198 с., табл.

352. Отчёт медицинского департамента Министерства внутренних дел за 1892 год. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1896. X, 159, 303 с., табл.

353. Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи населению в России за 1902 г. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1904. 89, 225 с., табл.

354. Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1906 г. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1908. VII, 100, 257 с., табл.

355. Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1908 г. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1910. VIII, 230, 273, XVII, 25 с, табл.

356. Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1910 г. СПб.: Тип. М-ва внутренних дел, 1912. IX, 112, 267 с., табл.

357. Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1913 г. Петроград: Тип. Петрогр. Т-ва Печ. и Изд. Дела «Труд», 1915. VIII, 74, 333 с., табл.

358. Отчёт о состоянии народного здоровья и организации врачебной помощи в России за 1914 г. Петроград: Тип. М-ва внутренних дел, 1916. VIII, 63, 211 с., табл.

359. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] XXII. Подольская губерния. СПб: Тип. кн. В.П. Мещерского. 1904. 285 с.

360. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] VIII. Волынская губерния. СПб.: Тип. кн. В.П. Мещерского, 1904. [6], XX, 282 с.

361. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел; Под ред. Н.А. Тройницкого. [Вып.] XVI. Киевская губерния. СПб.: Тип. кн. В.П. Мещерского. 1904. [6], XII, 287 с.

362. По поводу Каневской библиотеки. Отчёт о состоянии Каневской городской общественной библиотеки за 1881 год. Устав этой библиотеки и правила пользования книгами из нее. *Киевские губернские ведомости*. 20 марта 1882. № 31. С. 1.

363. Похилевич Л.И. Уезды Киевский и Радомысльский: статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их. Киев: Тип. А. Давиденко, 1887. [2], X, 305 с.

364. Протокол заседаний Согласительной комиссии. *Известия Киевской городской думы*. Сентябрь 1909. № 9. С. 1–7.

365. Речь, произнесенная Городским головой в заседании Думы 28 февраля 1883 года, о деятельности Городского общественного управления в период времени с 1879 по 1883 год. К.: Тип. И.Н. Кушнерева, 1883. 32 с.

366. Российский медицинский список на 1865 г.: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1865. [8], VII, 339 с.

367. Российский медицинский список на 1870 г.: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1870. [10], XIII, 431 с.

368. Российский медицинский список на 1880 г.: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1880. XLVIII, 535 с.

369. Российский медицинский список на 1890 г.: списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1890. XVI, 482 с.

370. Российский медицинский список на 1900 год: (по сведениям к 1 мая 1900 г.): списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1900. XV, 396, 79, 122 с.

371. Российский медицинский список на 1910 год: (по сведениям к 15 марта 1910 г.): списки врачей, ветеринаров, зубных врачей, фармацевтов и аптек. СПб.: Упр. гл. врачебного инспектора М-ва внутренних дел, 1910. XXVI, 517, 191, 155 с.: табл.

372. Свод обязательных для жителей г. Киева постановлений по Городскому Общественному Управлению: изданных с 1871 г. по 1913 г. включительно. С приложением обязательных постановлений, изданных Губернской администрацией / Издание Киевского городского общественного управления. К.: Тип. наслед. К.Ш. Круглянского, 1914. XXIII, 311 с.

373. Смета доходов и расходов города Киева на 1911 год. Киев: Типо-литогр. К.Ш. Круглянского, 1911. V, 689, [2] с.: табл.

374. Список населенных мест Волынской губернии / Издание Волынского губернского статистического комитета. Житомир: Волынская губернская типография, 1906. 219 с.

375. Список населенных мест Киевской губернии / Издание Киевского губернского статистического комитета. Ч. I. К.: Типография Ивановой, 1900. 1976 с.

376. Справочная книжка Подольской губернии / Составил и издал В.К. Гульдман. Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1888. VIII, 654, XVI с.

377. Статистические сведения об учебных заведениях по разным ведомствам в Киевской губернии за 1863-й год. *Киевские Губернские Ведомости*. 2 октября 1865. № 45. С. 288.

378. Статистический ежегодник России. 1904 г. (год первый) / Центральный статистический комитет МВД. СПб.: Типография князя В.П. Мещерского, 1905. 404 с.

379. Статистический ежегодник России. 1910 г. (год седьмой) / Центральный статистический комитет МВД. СПб.: Типо-литография Н.Л. Ныркина, 1911. 788 с.

380. Статистический ежегодник России. 1914 г. (год одиннадцатый) / Центральный статистический комитет МВД. Петроград: Тип. Штаба Петроградского военного округа, 1915. 716 с.

381. Филипченко М.Е. Мошногородищенское имение Е.А. Балашевой, Киевской губ., Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. С планом имения, 3 листами диаграмм, 14 таблицами и отдельным приложением 21 исполнительного проекта построек и сооружений. К., 1896. 569 с.

382. Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч. 1. СПб.: Тип. М-ва внутрен. дел, 1852. [II], IV, 549, 18, [5] с.: табл.

383. Циркуляр по Киевскому учебному округу. Киев: Типография Т-ва И. Н. Кушнарев и Ко. 1908. № 6. С. 232–233.

384. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року/ Відп. за вип. Тімоніна М.Б.; Державна служба статистики України. К., 2018. 82 с.

385. Alegata do Sprawozdań Stenograficznych z Drugiej Sesyi Szóstego Peryodu Sejmu Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem

Księstwem Krakowskiem z roku 1890. Kadencja VI. Sesja II. Aleg. 60. Lwów, 1890. S. 1–12.

386. Czernowitz. Statistischer Bericht über die wichtigsten demographischen Verhältnisse. Verfasst vom Magistrate der Stadt Czernowitz. Wien, 1888. 11 S.

387. Gemeindelexikon der Bukowina. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. Wien: Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1907. 128 S.

388. Gemeindelexikon der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1900. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Druck und Verlag der K. K. Hof- und Staatsdruckerei, 1907. 1024 S.

389. Geschäfts-Ordnung für den Magistrat der K.K. Landeshaupt – Stadt Czernowitz. Czernowitz, 1865. 26 S.

390. Hauptbericht und Statistik über das Herzogtum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862–1871. Herausgegeben von der Bukowinaer Handele- und Gewerbekammer. Lemberg, 1872. 421 S.

391. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1906. № 1. 8 s.

392. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1906. № 5. 8 s.

393. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1906. № 8. 8 s.

394. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1907. № 1. 8 s.

395. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1907. № 6. 8 s.

396. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1907. № 12. 8 s.

397. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1908. № 1. 8 s.

398. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1908. № 4. 8 s.

399. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1908. № 8. 8 s.

400. Lwów w Cyfrach: miesięcznik statystyczny = Léopol en Chiffres: bulletin mensuel de statistique municipale / Biuro Statystyczne Król. Stoł. m. Lwowa. Lwów, 1908. № 12. 8 s.

401. Mischler E. Österreichisches Städtebuch. Statistische Berichte größeren österreichischen Städte. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1887. 877 S.

402. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogthums Bukowina. Heft XVII. Teil II. Czernowitz, 1913. 99 S.

403. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XI: Die Ergebnisse der Volks- und Viehzählung vom 31 Dezember 1900 im

Herzogtume Bukowina. Veröffentlicht von Anton Zachar. Czernowitz, 1907. CCL, 77, XLIX, 26 S.

404. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XIII: Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe veröffentlicht von Anton Zachar. Teil I. Czernowitz, 1908. XVIII, 225 S.

405. Mitteilungen des statistischen Landesamtes des Herzogtums Bukowina. Heft XIII: Die Bevölkerung des Herzogtums Bukowina nach dem Berufe veröffentlicht von Anton Zachar. Teil II. Czernowitz, 1909. XIX, 326 S.

406. Orts-Repertorium des Herzogthums Bukowina. Auf Grundlage der Volkszählung vom 31. Dezember 1869 bearbeitet. Cernowitz: Druck und Verlag von Rudolf Eckhardt, 1872. 21 S.

407. Orts-Repertorium des Königreiches Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau. Auf Grundlage der Volkszählung vom Jahre 1869 bearbeitet von der K.K. Statistischen Central-Commission. Wien: Druck und Verlag von Carl Gerold's Sohn, 1874. V, 339 S.

408. Rapacki W. Ludnosc Galicji. Lwow: Nakladem autora, 1874. 126 s.

409. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok I. 1886. Lwów: Z drukarni i Litografii Pillera i Spółski, 1887. 295 s.

410. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok II. 1887 i 1888. Lwów: Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1889. 331 s.

411. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok III. 1889–1891. Lwów: Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1891. 338 s.

412. Rocznik Statystyki Galicyi wydany przez Krajowe Biuro Statystyczne (Oddział Statystyki Przemysłu i Handlu). Pod kierunkiem Dr. Tadeusz Rutkowski. Rok IV. 1892–1893. Lwów: Związkowa Drukarnia we Lwowie, 1893. 401 s.

413. Romstorfer Carl. Vergleichende graphische Statistik in ihrer Anwendung auf das Herzogtum Bukowina und das österreichische Staatsgebiet. Wien, 1886. 49 S.

414. Special Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1886. 596 S.

415. Special Orts-Repertorien der im Oesterreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission. XII. Galizien. Wien: Alfred Hölder. K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1893. 816 S.

416. Special Orts-Repertorien der im Österreichischen Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. Neubearbeitung auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. December 1890. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. XIII. Bukowina. Wien: Alfred Hölder. K. U. K. Hof- und Universitäts-Buchhändler, 1894. 48 S.

417. Special-Orts-Repertorium der Bukowina. Herausgegeben von der K.K. Statistischen Central-Commission. XIII. Bukowina. Wien: Verlag der K.K. Statistischen Central-Commission, 1885. 30 S.

418. Statut król. stoł. miasta Lwowa, Ustawą z dnia 14 października 1870 nadany. Dodane są: Ustawa o przynależności do gminy, paragrafy i ustępy z innych ustaw w Ordynacyi wyborczej powołane, Rejestr abecadłowy. Lwów: Nakładem Karola Wilda, 1871. 110 s.

Джерела особового походження, автобіографічні твори:

419. [Блудова А.Д.] Пять месяцев на Волыни. Острожская летопись 1867 г. СПб.: Тип. Второго отд-ния Собств. е. и. в. канцелярии, 1867. 293 с.

420. Барвінський О. Спомини з мого життя. Частини перша та друга / Упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич. Нью-Йорк – Київ: Видавництво «Смолоскип», 2004. 528 с.
421. Броди і брідщина. Історично-мемуарний збірник. Торонто, 1988. 671 с.
422. Вебер Ю. Російська окупація Чернівців / упорядник, пер. з нім. Сергій Осачук; післямова та коментарі Володимира Заполовського. Чернівці: Книги XXI, 2016. 136 с.
423. Головнин А.В. Записки для немногих. СПб.: Изд-во «Нестор-история», 2004. 576 с.
424. Голодельман С.И. Мимоездом. (Из записной книжки). Каменец-Подольск, тип. Д. Крайза, 1896. 55 с.
425. Гранах А. Ось іде людина. Автобіографічний роман / Пер. з нім. Г. Петросянк. Київ: Видавництво Жупанського, 2012. 336 с.
426. Гузар М. Жмут спогадів про Бучач. *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XVII. С. 179–207.
427. Дрогобиччина. Земля Івана Франка. Нью-Йорк- Париж-Сид-ней-Торонто, 1973. 840 с.
428. Дроздовський Г. Тоді в Чернівцях і довкола: спогади старого австрійця / пер. з нім., передм. і примітки Петра Рихла. Чернівці: Молодий буковинець, 2001. 256 с.
429. Захарьин И.Н. (Якунин). Жизнь, служба и приключения мирового судьи. Из записок и воспоминаний. СПб.: Тип. П.Ф. Воцинской, 1900. IV, 445, VI с.
430. Історично-мемуарний збірник Чортківської округи. Повіти: Чортків, Копичинці, Борщів, Заліщики. - Нью-Йорк-Париж-Сідней-То-ронто, 1974. 924 с.

431. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 1: 1874–1879 / Упорядн.: В.С. Шандра (ст. упорядн.) та ін.; Ред. кол.: І.Л. Бутич (відп. ред.), Н.І. Самсоник (відп. секр.) та ін. К.: Наукова думка, 1994. 648 с.

432. Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874–1885). У 2 т. Т. 2: 1880–1885 / Упорядн.: В.С. Шандра (ст. упорядн.) та ін.; Ред. кол.: І.Л. Бутич (відп. ред.), Н.І. Самсоник (відп. секр.) та ін. К.: Наукова думка, 1995. 584 с.

433. Коломия й коломиїщина. Збірник споминів і статей про недавнє минуле. Філадельфія, 1988. 960 с.

434. Короленко В.Г. История моего современника. *Короленко В.Г. Полное собрание сочинений*. Т. 7. Петроград: Издание Т-ва А.Ф. Маркс, 1914. 365 с.

435. Кублицкий К.П. Воспоминания о поездках в Киев и Умань. *Русский турист*. 1903. № 5. С. 135–137.

436. Кублицкий К.П. Воспоминания о поездках в Киев и Умань. *Русский турист*. 1903. № 6. С. 139–172.

437. Кублицкий К.П. Воспоминания о поездках в Киев и Умань. *Русский турист*. 1903. № 7. С. 199–202.

438. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 на підставі споминів. Львів: Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. 736 с.: фот.

439. Моргенштерн Сома. В інші часи. Юні літа у Східній Галичині / пер. з нім. Галини Петросаняк. Чернівці: Книги ХХІ, 2019. 464 с.

440. Муханова В. Польское восстание в Киевской губернии в 1862 году. *Колосья*. 1884, № 6. С. 31–60.

441. Надбужанщина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Ка- мінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник. Т.1. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1986. 960 с.; Т.2. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1989. 950 с.; Т.3. Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1994. 735 с.

442. Недоборовский Зосим. Несколько страничек из моих воспоминаний. *Киевская старина*. 1894. Т. XLVI. № 7. С. 46–60.

443. Окуневський Т. Станиславів у 1880-их роках. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / Ред.-упор. Б. Кравців. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. С. 103–105.

444. Паталеев О.В. Старий Київ: зі спогадів Старого Грішника / упоряд., вступ. ст. прим., добір іл. О. Друг. К.: Либідь, 2013. 432 с.: іл., портр.

445. Рибак Н. Монастирська (культурно-освітній огляд). *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XVII. С. 269–276.

446. Рыбальский М.Ш. Первые шаги еврейского актера. *На провинциальной сцене. Воспоминания*. Ленинград-Москва, 1937. С. 97–117.

447. Семенцова Р. Воспоминания-картинки из времен польского восстания 1863 года. *Киевская старина*. 1894. Т. XLVI. № 8. С. 255–267.

448. Стрийщина. Історично-мемуарний збірник. Т.1 Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1990. 634 с.; Т.2. Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1990. 608 с.; Т.3. Нью-Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1993. 635 с.

449. Хлопицкий Э. От Случи до Буга. Путевые заметки [Пер с польск. и публ. Н.В. Молчановского]. *Киевская старина*. Т. XXIX. № 5. С. 342–363.

450. Чалый М. Белоцерковская гимназия. *Киевская старина*. 1900. Т. LXXI. № 11. С. 218–244.

451. Чалый М. Белоцерковская гимназия. *Киевская старина* 1900. Т. LXXI. № 12. С. 401–430.

452. Шаблювский В. Школьные воспоминания о Каменец-Подольской гимназии. *Православная Подолия*. Каменец-Подольский. 1906. № 5. С. 19–29.

453. Шляхами золотого Поділля. Регіональний історично мемуарний збірник Тернопільщини. Філадельфія. 1960. 286 с.

454. Яворівщина і Краковеччина. Регіональний історично-мемуарний збірник - Нью-Йорк-Париж-Сидней-Торонто, 1984. 852 с.

455. Ярон С.Г. Воспоминания о театре (1867 г. – 1897 г.). Киев: Тип. И.И. Чоколова, 1898. 419 с.

456. Ярон С.Г. Киев в восьмидесятих годах. Воспоминания старожила. К.: Тип. «Акционерного общества Пётр Барский в Киеве», 1910. 211 с.

457. Franzos K.E. Aus Halb-Asien. Culturbilder aus Galizien, der Bukowina, Südrußland und Rumänien. Leipzig: Ducker & Humblot, 1876. 335 S.

458. Granach A. Da geht ein Mensch; Autobiographischer Roman. Weimar, 1966. 332 s.

459. Guttry A. Galizien. Land und Leute. München, 1916. 239 S.

460. Morgenstern Soma. In einer anderen Zeit. Jugendjahre in Ostgalizien. Springe: zu Klampen Verlag, 1995. 416 S.

461. Samuely N. Cultur-Bilder aus dem jüdischen Leben in Galizien. Leipzig: Robert Friese, 1892. 303 S.

462. Staufe-Simsgsnowicz L. Erinnerungen aus dem alteren Czernowitz. *Bukowiner Nachrichten*. 29. Oktober 1896. № 2430. S. 1-2.

463. Staufe-Simsgsnowicz L. Erinnerungen aus dem alteren Czernowitz. *Bukowiner Nachrichten*. 31. Oktober 1896. № 2432.S. 1-3.

464. Weber Julius. Die Russentage in Czernowitz. Die Ereignisse der ersten und zweiten russischen Invasion / Responsibility geschildert von Redakteur Julius Weber. Imprint Czernowitz, E. Kanarski, 1915. 72 S.

465. Zach F. Galizien und Bukowina. Wanderungen über die Schlachtselder und Schilderung von Land und Leuten. Klagenfurt: Gerausgegeben von der St. Josef Bücherbruderschaft, 1917. 224 S

Публіцистика, періодичні видання:

466. Барабанов П.В. Первый электрический трамвай в России [в Киеве]. *Почтово-телеграфный журнал*. 1893. № 5. С. 466–467.
467. Барабанов П.В. Телефонная сеть в Киеве. *Почтово-телеграфный журнал*. 1893. № 1. С. 79–80.
468. Васильев В. Пожарное и огневое страхование в Киеве и других больших городах. *Известия Киевской городской думы*. 1914. № 10. С. 41–56.
469. Віче чернівецьких русинів. *Народний голос*. Чернівці, 25 травня 1910.
470. Дописи. *Буковина*. Липня (13) 1886. Ч. 13. С. 3–4.
471. Дописи. *Рада*. 7 сентября (20 вересня) 1913 р. № 205. С. 3–4.
472. Дрібні вісті. *Буковина*. 15 жовтня 1885. Ч. 20. С. 4–6.
473. З життя партій. *Рада*. 14 листопада 1906 р. № 52. С. 2.
474. З Чернівецької міської ради. *Народний голос*. Чернівці, 27 січня 1910.
475. Заседание думы. *Киевлянин*. 20 декабря 1902 г. № 351. С. 4.
476. Из думы державної. *Буковина*. 1 марта 1885. Ч. 5. С. 3–4.
477. Ітоги холерної пошести в Києві. *Рада*. 25 декабря 1907 р. № 289. С. 5.
478. Канев (Корр. «Киевлянина»). *Киевлянин*. 11 марта 1902 г. № 70. С. 3.
479. Кракалія К. Лист з Буковини. *Рада*. 17 сентября (30 вересня) 1908 р. № 212. С. 1.
480. Кракалія К. Лист з Буковини. *Рада*. 24 мая (6 липня) 1908 р. № 119. С. 1.
481. Местное самоуправление и государственное единство. *Киевлянин*. 23 марта 1908 г. № 83. С. 2–3.
482. Местное самоуправление и государственное единство. *Киевлянин*. 25 марта 1908 г. № 85. С. 1–2.
483. Местное самоуправление по проекту октябристов. *Утро*. 1 ноября 1907 г. № 278. С. 1–2.
484. Место Броды под секвестром. *Діло*. Львов, 27 жовтня (8 падолиста) 1883. С. 1.

485. Наше местное самоуправление. *Утро*. 1 мая 1913 г. № 1950. С. 2.
486. Новый самоуправный закон. *Діло*. 13 липня 1933. № 180. С. 3–4.
487. Новый самоуправный закон. *Діло*. 2 серпня 1933. № 200. С. 3.
488. О пожарной части в г. Житомире. *Волынские губернские ведомости*. 28 марта 1873 г. № 25.
489. Парламент и местное самоуправление. *Утро*. 11 декабря 1912 г. № 1822. С. 2.
490. По Україні. *Рада*. 13 березоля (марта) 1907 р. № 60. С. 3.
491. По Україні. *Рада*. 21 іюля (3 серпня) 1911 р. № 163. С. 2–3.
492. По Україні. *Рада*. 6 августа (19 серпня) 1910 р. № 177. С. 3.
493. Реформа городского самоуправления. *Утро*. 2 марта 1908 г. № 379. С. 2.
494. Холерные заболевания. *Киевлянин*. 3 октября 1907 г. № 273. С. 2.
495. Холера у Київі. *Рада*. 4 жовтня (октября) 1907 р. № 223. С. 3.
496. Холера у Київі. *Рада*. 5 ноября (18 листопада) 1909 р. № 250. С. 3.
497. Чернівецька виборча реформа. *Нова Буковина*. Чернівці. 27 жовтня 1912.
498. Четвертое годичное собрание Волынского губернского комитета по делам земского хазяйства. *Киевлянин*. 23 октября 1907 г. № 293. С. 2–3.
499. Школа промислова в Станіславові. *Господарь и промышленник*. 16 липня 1886. Ч. 1. С. 10.
500. Aere perennius. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisty – wychodzi kaźdej soboty*. Drohobycz, 27 grudnia 1909. № 52. S. 1.
501. Bürgermeister Regierungsrat Dr. Eduard Reiß. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 30 April 1907. № 991. S. 1–2.
502. Czernowitzer Angelegenheiten. Das wirtschaftliche Programm für den Czernowitzer Gemeinderat. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 23 März 1913. № 2906. S. 6.

503. Czernowitzer Gemeinderat (Sonntagsruhe, Rats-hangen, schuld-eigen, Millionenanleihe). *Vorwärts*. 17 Mai 1913. № 20. S. 1–2.

504. Czernowitzer Gemeindevertretung zum Nachdenken. *Vorwärts*. 20 September 1913. № 38. S. 2.

505. Der neue Bürgermeister. *Czernowitzer Allgemeine Zeitung*. 13 April 1905. № 387. C. 1–2.

506. Jakób Feuerstein... *Kurjer Drohobycki: tygodnik dla spraw miasta i powiatu*. Drohobycz, 29 maja 1911. № 3. S. 1.

507. Khronika. *Kurjer Lwowski*. Lwów, 9 Września 1905. № 249. S. 3–5.

508. Kolej elektryczna w Drohobyczu. *Tydzień: gazeta samborsko-drohobycka*. Sambor, 1909. № 7. S. 1–2.

509. Kronika. *Kurjer Stanislawowski*. 17 lutego 1907. № 1117. C. 2–3.

510. Kronika. *Kurjer Stanislawowski*. 2 grudnia 1906. № 1106. C. 2–4.

511. Kronika. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły – wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 28 lutego 1914. № 9. S. 2–3.

512. Kronika. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły – wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 13 czerwca 1914. № 24. S. 2–3.

513. Kruhlij et Cie! *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły – wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 24 stycznia 1914. № 4. S. 2.

514. Listy z krają. *Kuryer Lwowski*. Lwów, 31 Stycznia 1888. № 31. S. 1–2.

515. M.L. 35 Jahre Elektrizität in Cernauti (Aus einem Gespräch mit dem Direktor Ing. Hildebrand). *Der Tag*. 12 Juni 1932.

516. Personalialia. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły – wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 16 sierpnia 1913. № 33. S. 2.

517. Sprawozdania sejmowe. *Gazeta Narodowa*. 11 Października 1874. № 232. S. 2–3.

518. Wybory truskawieckie. *Tygodnik drohobycki: organ niezawisły – wychodzi każdej soboty*. Drohobycz, 7 lutego 1914. № 6. S. 2–3.

III. ЛІТЕРАТУРА

Наукові видання, нариси:

519. Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини / ред. М. Климишин. Т. 2. Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто: Вид. Центрального Комітету Станиславівщини, 1985. 900 с.

520. Бабюх В.А. Методика літочислення міст: світовий досвід / НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2009. 82 с.

521. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914). Москва: Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.

522. Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.): монографія. Луцьк: СНУ ім. Лесі Українки, 2015. 480 с.

523. Ботушанський В.М. Нариси з історії формування і функціонування владних структур на Буковині (друга половина XIX – початок XX ст.). Чернівці, 2020. 160 с.

524. Ботушанський В. М., Гучко О. І. На зорі боротьби за здорове й тривале життя (Нариси з історії становлення і розвитку системи охорони здоров'я на Буковині в кінці XVIII – на початку XX ст.). Чернівці: ЧНУ, 2015. 104 с.

525. Ботушанський В. Нариси з історії освіти на Буковині (XIX – початок XXI ст.). Чернівці: Технодрук, 2017. 175 с.

526. Бубнов М. К вопросу о преобразовании нашего городского и общественного управления. К.: Типография «Пётр Барский», 1909. 40 с.

527. Буковина: її минуле і сучасне. Під ред. д-ра Д. Квітковського, проф. Т. Бриндзана, А. Жуковського. Париж-Філадельфія-Детройт: Вид-во «Зелена Буковина», 1956. 965 с.

528. Бушин М.І., Гуржій О.І., Палій А.Г. Місто Умань: історичні портрети, події, факти. Умань: Черкаський ЦНТЕІ, 2010. 262 с.

529. Вержбицкий Т.И. Краткое описание города Житомира. Житомир, 1889. 32 с.

530. Верменич Я.В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. К.: Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.

531. Верменич Я.В., Дмитрук В.І., Архипова С.І. Міська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання / відп. ред. Я. Верменич. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 140 с.

532. Вернер И.А. Городское самоуправление в России. Москва: Изд. Т-ва скоропечатни А.А. Левенсон, 1906. 32 с.

533. Вільшанська О. Повсякденне життя міст України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: європейські впливи та українські національні особливості; відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. 172 с.

534. Вінниця. Історичний нарис. / відп. ред. В.О. Птущенко. Вінниця: Книжково-газетне товариство, 1964. 354 с.: іл.

535. Вінниця: історичний нарис. / голов. ред.: А.М. Подолинний. Вінниця: Книга-Вега, 2007. 304 с.

536. Возняк Тарас. Феномен міста. Львів, 2009. 333 с. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/misto/misto-zmist.htm>.

537. Гаврилів Б., Арсенич П., Процак Р. Літопис Івано-Франківська (Станіслава). Історична хроніка міста з 1662 року. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. 136 с.

538. Гаврилів Б., Бойчук З. Історія Івано-Франківська в хронології. Івано-Франківськ, 1994. 60 с.

539. Герасимов Т. Міста Правобережної України і Перша світова війна: повсякденна історія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436 с
540. Гессен В.М. Вопросы местного управления. СПб.: Тип. и лит. А.Е. Ландау, 1904. 235 с.
541. Глизь Ю. Київська міська дума: розбудова модерного міста / Наук. ред. О. Реєнт. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2019. 328 с.
542. Головатий М. Етюди старого Станиславова. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2007. 146 с.
543. Головачев А.А. Десять лет реформ 1861–1871. СПб.: Тип. Ф.С. Сущинского, 1872. 398 с.
544. Горбачев В.П. Городская реформа 1870 года в Украине: монография. Донецк: Донец. юрид. ин-т ЛГУВД, 2008. 318 с.
545. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів: Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 2007. 336 с.
546. Дамашке А.В. Задачи городского хозяйства / Пер. с нем. В.Я. Канель; С предисл. проф. И.Х. Озерова. Москва: Изд. Д.С. Горшкова, 1904. 325 с.
547. Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. К.: Видавничий Дім «Соборна Україна», 1996. 144 с. URL: <http://litopys.org.ua/magdeb/del.htm>.
548. Демидов В.В. Недостатки нашего городского представительства и меры к их устранению. СПб.: Тип. П.И. Шмидта, 1884. 31 с.
549. Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ: Исторические справки. 8-е доп. изд. Москва: Типолитогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1900. LXII, 820, IX с., ил., портр.
550. Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. СПб.: Изд. О.Н. Поповой, 1895. [4], 631, [1] с., портр.

551. Діда Р. Алеями міського парку. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 87 с.
552. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Чернівці: Золоті литаври, 1999. 574 с.
553. Дроздовська О. Українські часописи повітових міст Галичини (1865 – 1939): Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2001. 364 с.
554. Евреинов Г.А. Заметки о местной реформе. СПб.: Тип. Правительствующего Сената, 1888. 131 с.
555. Еремеев С.Т. Киев и его Городовое положение. Киев. 1874. 77 с.
556. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти; видання друге, перероблене та доповнене. Хмельницький, 2008. 126 с.
557. Єсюнін С. Міста Поділля у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Хмельницький: ФОП Мельник А.А., 2015. 336 с.
558. Жалоба І., Никифорак М. Урядування та економіка Буковини (австрійський період). Чернівці: Зелена Буковина, 2008. 192 с.
559. Живучи в модерному місті: Київ кінця ХІХ – середини ХХ століть. Київ: Дух і літера, 2016. 328 с.
560. Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. 119 с.
561. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. К.: Інститут історії України, 2008. 270 с.
562. Закусов М.Б., Кравець О.З. Старий Стрий. Стрий: Видавничий дім «Укрпол», 2015. 104 с.
563. Захарович И. О городском самоуправлении. [Могилев]: Изд. кн. склада Ш. Иоффе, 1908. 123 с.

564. Західне Полісся: історія та культура: монографія / авт. кол.: Г.В. Бондаренко, О.Н. Гаврилюк, А.А. Дмитренко, О.М. Карліна та ін. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. 784 с.

565. Звягинцев Е.А. Как нужно преобразовать наши городские думы и управы. Москва: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1906. 48 с.

566. Зуц Н.И. Описание города Старокостантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Староконстантинов: Типо-Литография С. Аренберга, 1884. 90 с.

567. Игнатович-Завилейский В.В. Электрический трамвай в Киеве. К.: Тип. С.В. Кульженко, 1894. 58 с.: ил., табл.

568. История Киева: В 3 т., 4 кн. Т. 2: Киев периода позднего феодализма и капитализма / АН УССР. Ин-т истории; Гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: В.Г. Сарбей (отв. ред.) и др. К.: Наук. думка, 1983. 462 с.

569. Історія Львова. У трьох томах / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Том 2: 1772–1918. Львів: Центр Європи, 2007. 560 с., іл.

570. Історія Львова: короткий нарис / Ред. кол.: Г.Ю. Гербільський, Є.К. Лазаренко (відп. ред.), В.К. Осечинський, О.Г. Цибко. Львівський державний університет ім. І. Франка. Львів: Вид-во Львівського університету, 1956. 304 с.

571. Історія розвитку органів влади на території Чернівецької області: монографія / за заг. ред. Добржанського О.В., Круглашова А.М., Ярмистого М.В. Чернівці: Букрек, 2014. 812 с.

572. Кайндль Р., Манастирський О. Русини на Буковині; пер. з нім. З.Ф. Пенюк; післямова О.М. Масан. Чернівці: Зелена Буковина, 2007. 191 с.

573. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази. Чернівці: Молодий буковинець, 2000. 208 с.

574. Кайндль Р.Ф. Історія Чернівців від найдавніших часів до сьогодення, присвячена 60-літньому ювілею правління Його Величності Цісаря Франца Йосифа I, в пам'ять про першу документальну згадку про місто Чернівці 500 років тому. / пер. з нім. В. Шинкар, В. Семенко; післямова О.М. Масан. Вид. 2-ге, доповн. і випр. Чернівці: [б. в.], 2005. 271 с.

575. Кайндль Р.Ф. Наш рідний край Буковина. / пер. з нім. Ф.С. Андриєць, А.Т. Квасецький. Чернівці: Зелена Буковина, 2003. 72 с.

576. Кизеветтер А.А. Местное самоуправление в России. IX–XIX ст.: Исторический очерк. Москва: Журн. «Русская мысль», 1910. 155 с.

577. Кіселічник В.П. Міське право та самоврядування громади Львова (друга половина XIX – початок XX століття): монографія. Львів: ЛьвДУВС: Край, 2008. 352 с.

578. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. 2-е изд., доп. Москва: Наука, 2003. 486 с.: ил.

579. Кованько П.Л. Финансовые проблемы землевладения русских городов. К.: Тип. И.И. Чоколова, 1919. 421 с.

580. Кольчев А.А. Города как самоуправляющиеся земские единицы. Вологда: Тип. А.В. Гудкова-Белякова, 1908. 28 с.

581. Кольчев А.А. По городским вопросам. СПб.: Кн. маг. В.П. Анисимова, [1910]. 120 с.

582. Коляда І. Українська інтелігенція в Росії: суспільно-політична та соціально-культурна діяльність (друга половина XIX – початок XX ст.). Київ, 2010. 400 с.

583. Кордуба М. Територія і населення України. Відень, 1918. 24 с.

584. Коркунов Н.М. Русское государственное право. Ч. II. Часть особенная / Изд. 6-е. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1909. VI, 596 с.

585. Корчак-Чепурковский А.В. Изменение смертности в г. Киеве со времени введения в нем канализации: (Докл. ... пятому рус. водопровод. съезду). Москва, 1902. 12 с.: 3 вкл. л. табл.

586. Костриця М.Ю. Новоград-Волинський: історико-краєзнавчий нарис. Житомир: Косенко, 2007. 92 с.

587. Костриця М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Житомир: підручна книга з краєзнавства; 2-е вид., випр. та допов. Житомир: Косенко, 2007. 464 с.

588. Кошман Л. Город и городская жизнь в России XIX столетия: социальные и культурные аспекты. Москва: РОССПЭН, 2008. 448 с.

589. Кром М. Введение в историческую компаравистику. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2015. 248 с.

590. Куцмані Б. Броди. Прикордонне галицьке місто в довгому XIX столітті. Перекл. з німецької Володимира Кам'янця. Львів: Літопис, 2019. 444 с.: іл.

591. Лазорак Б., Скварек Б., Лазорак Т. Ян Нєвядомський (1840–1914) – його роль в житті Дрогобича / Jan Niewiadomski (1840–1914) – jego rola w życiu Drohobycza. Легніца-Нагуєвичі, 2020. 185 с.

592. Левицький К. Наш закон громадський або які ми маєм права і повинності в громаді / Просвіта. Львів: Т-во «Просвіта». 1889. 122 с.

593. Лешков В.Н. Общій и частный аспекты самоуправления. СПб., 1887. 48 с.

594. Лукомский М.Я. Городское самоуправление в России. Женева: Тип. Союза [Рус. Социал-демократов], 1902. 37 с.

595. Мазурок О. Міста Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття у другій половині XIX – на початку XX століть (1848–1918 рр.). Етносоціальний та економічний аспекти. Т. 1: Етносоціальний розвиток міст. Ужгород: Карпатська вежа, 2012. 686 с.

596. Мазурок О.С. Города западноукраинских земель эпохи империализма. Социально-экономический аспект. Львов: Свит, 1990. 155 с.: табл.
597. Малаков Д. Минуте Немирова. К.: Оранта, 1998. 112 с.
598. Масан О., Чеховський І. Чернівці: 1408–1998: нариси з історії міста. Чернівці: Місто, 1998. 213 с.: іл.
599. Медицина в Івано-Франківську: від лікарні графа д'Есте до Центральної міської клінічної лікарні: [зб. довід.-інформ. матеріалів] / [авт. ідеї Т. Масляк; уклад.: Б. Скаврон, О. Циганюк, С. Склепова]. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2011. 84 с.
600. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Вінниця: Велес, 2001. 192 с.
601. Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. Москва: «Польза», 1908. 110 с.
602. Молчанов В.Б. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 318 с.
603. Молчанов О. Ровно. Львів: Книж.-журн. вид.-во, 1961. 76 с.
604. Монолатій І. Діри пам'яті: як місто забуває. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2017. 159 с.
605. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. 736 с.
606. Монолатій І. Цісарська Коломия 1772-1918. Івано-Франківськ, 2010. 311 с.
607. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – начале 90-х годов XIX века: правительственная политика; ред. Р.Ш. Ганелин; Институт истории СССР АН СССР, Ленинградское отделение. Л.: Наука, 1984. 260 с.

608. Нардова В.А. Городское самоуправление в России во второй половине XIX – начале XX вв.: власть и общество. М.: Лики России, 2014. 575 с.

609. Нардова В.А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX века; Отв. ред.: Ганелин Р.Ш. СПб.: Наука, 1994. 160 с.

610. Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / Наук. ред. Л. Тимошенко. Дрогобич: Коло, 2009. 320 с.

611. Нариси з історії Північної Буковини / Редкол.: Ф.П. Шевченко (відп. ред.) та ін. АН УРСР. Ін-т соціальних і економічних проблем зарубіжних країн; Ін-т історії. К.: Наук. думка, 1980. 339 с.

612. Немировский А.О. Реформа городского самоуправления. СПб.: Тип. В. Безобразова и К°, 1911. 172 с.

613. Никифорак М.В. Буковина в державно-правовій системі Австрії (1774–1918 рр.). Чернівці, Рута. 2004. 383 с.

614. Нікітін Ю.О. Поререформні міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Вінниця: Нілан, 2016. 327 с.

615. Новиков А. Записки о городском самоуправлении. СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1904. 220 с.

616. Нотович О.К. Основы реформ местного и центрального управления. СПб.: Тип. газеты «Новости», 1882. 236 с.

617. Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. 2-е изд., значительно доп. Москва: Изд. Т-ва И.Д. Сытина, 1906. 135 с.

618. Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. СПб.: Изд. М.И. Семенова, 1913. 144 с.

619. Пенішкевич О.І. Розвиток українського шкільництва на Буковині (XVIII – початок XX ст.): монографія. Чернівці: Рута, 2002. 519 с.

620. Петрів Р.В. Східна Галичина у складі Австрійської імперії: історико-правовий аспект. Івано-Франківськ: Прикарпатський нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2009. 255 с.

621. Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка. Київ: Критика, 2019. 394 с.

622. Піддубний Г. Буковина: її минуле й сучасне (суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини). [Харків]: Держ. вид-во України, 1928. 256 с.

623. Поллак М. До Галичини. Про хасидів, гуцулів, поляків і русинів. Уявна мандрівка зниклим світом Східної Галичини та Буковини. Чернівці: Книги – XXI, 2017. 272 с.

624. Поллак М. Цісар Америки. Велика втеча з Галичини / Пер. із нім. Л.П. Стринадюк, доопр. пер. Н. Ваховської та О. Григоренко. Чернівці: Книги – XXI, 2015. 272 с.

625. Половко І.К. Кліматичні елементи Києва (1881–1930). К.: Вид-во КДУ, 1937. 195 с.

626. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. Дніпропетровськ, 2008. 104 с.

627. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. СПб.: Типография Товарищества «Общественная Польза», 1886. [4], 380 с.

628. Прищепа О. Вулицями Рівного: погляд у минуле. Рівне, 2006. 223 ; іл.

629. Прищепа О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Рівне: М. Дятлик, 2019. 688 с.

630. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: монографія. Рівне: ПП ДМ, 2010. 287 с.

631. Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір. Львів: Ютика, 1999. 422 с.

632. Раймунд Фрідріх Кайндль. Розвідки з нагоди 150-ліття від дня народження. Чернівці: Книги – XXI, 2016. 224 с.
633. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.): Монографія. К.: Ін-т історії України НАН України, 2011. 365 с.
634. Ренненкампф Н.К. Публичные лекции о новом Городовом положении. СПб.: Тип. А. Траншеля, 1871. 130 с.
635. Рудницький С. Чому ми хочемо самостійної України? Львів: Світ, 1994. 416 с.
636. Сарбей В.Г. Національне відродження України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
637. Семенов Д.Д. Городское самоуправление: очерки и опыты. СПб.: Электро-типография Н.Я. Стойковой, 1901. 389 с.
638. Смаль-Стоцький С. Буковинська Русь: Культурно-історичний образок. Чернівці: Руська Рада, 1897. 295 с.
639. Снігур І.Н. Чернівці і чернівчани. Чернівці: Прут, 2008. 312 с.
640. Соціологія міста: навч. посібник / за ред. О.Міхеєвої. Донецьк: Вид-во «Ноулідж», 2010. 464 с.
641. Станиславів – Станіслав – Івано-Франківськ (до 350-річчя Івано-Франківська): монографія / Керівник авторського колективу, головний ред. В. Великочий. Івано-Франківськ–Львів–Київ: Манускрипт, 2012. 584 с.
642. Степанів О. Сучасний Львів. Краків – Львів: Українське видавництво, 1943. 168 с., іл.
643. Страдомский Н.Ф. Города и земство. (К вопросу об урегулировании их взаимных отношений). К.: Тип. Петра Барского, 1905. 64 с.
644. Тархов С.А. Історія львівського трамвая. Львів: Фенікс, 1994. 128 с.
645. Тархов С.А. Історія міськелектротранспорту Чернівців. Чернівці: Прут, 1997. 288 с. URL: [http://alltransua.com/lists/Czernowitz_\(do_1918\).pdf](http://alltransua.com/lists/Czernowitz_(do_1918).pdf).

646. Теодорович Н.И. Волинь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом, археологическом и друг. отношениях: Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии, Т. 5. Киевский уезд. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1903. 559, 9, V, 2 с.

647. Теодорович Н.И. Город Владимир Волынской губернии в связи с историей Волынской иерархии: В память девятисотилетнего юбилея Волынской епархии 992–1892. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1893. 234, 269, XIII с.

648. Теодорович Н.И. Город Заславль Волынской губернии. Почаев: Типография Почаево-Успенской Лавры, 1891. 52 с.

649. Теодорович Н.И. Город Кременец Волынской губернии: церковно-исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1890. 70 с.

650. Теодорович Н.И. Город Староконстантинов Волынской губернии, основанный в 1561 году князем Константином Константиновичем Острожским. Исторический очерк. Почаев: Тип. Почаево-Успенской Лавры, 1894. 73 с.

651. Тотомианц В.Ф. Задачи городского самоуправления. СПб.: Ред. журн. «Образование», 1904. 24 с.

652. Фесенко И.О. К вопросу о реформе городских общественных управлений: в 2 ч. Ч. 1. Харьков: Тип. Южного края, 1890. 166 с.

653. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. / Заг. ред. М. Авдієнко. Центральне статистичне управління УСРР. Харків: [б. в.], 1927. 79 с.

654. Храбатин Н., Гречаник О., Яковин Т. Івано-Франківськ у пліні часу. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2013. 104 с.

655. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Херсон: Айлант, 2003. 159 с.

656. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 581 с.: табл.

657. Чернецький Є.А. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2013. 445 с.

658. Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто). [Кол. монографія] В.М. Ботушанський, С.В. Біленкова, О.В. Добржанський та ін. За заг. ред. В.М. Ботушанського. Чернівці: Зелена Буковина, 2009. 586 с.

659. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Харків: [б.в.], 2007. 304 с.

660. Чучко М. «И взят Бога на помощь»: соціально-релігійний чинник в житті православного населення північних волостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу). Чернівці: Книги-ХХІ, 2008. 368 с.: іл.

661. Шаховской М.Л. О городском самоуправлении. Харьков, 1905. 28 с.

662. Шляхов Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. Дніпропетровськ, 2010. 243 с.

663. Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление: этюды, очерки и заметки: Т. 1. СПб.: Паровая скоропечатня «Восток», 1902. 337 с.

664. Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. Ч. 1. Москва: Тип. М.П. Щепкина, 1882. [5], III, 409 с.: табл.

665. Щепкин М.П. Опыты изучения общественного хозяйства и управления городов. Ч. 2. Москва: Тип. М.П. Щепкина, 1884. VIII, 326 с.

666. Ярмиш О.Н., Головка О.М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ–ХХ і ХХ–ХХІ. Досвід історії та сучасності. Харків: Нац. ун-т. внутр. справ, 2004. 372 с.

667. Bobrzyński M. Statut Rady Szkolnej Krajowej Galicyjskiej: studium prawno-polityczne. Kraków, 1903. 63 s.

668. Brix E. Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Wien, Köln, Graz: Böhlau, 1982. 537 S.

669. Broński K. Finanse publiczne w Galicji w okresie autonomii (1867–1914). Kraków: Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, 2019. 319 s.: il.

670. Broński K. Rozwój gospodarczy większych miast galicyjskich w okresie autonomii = The Economic Development of Larger Galician Cities During the Period of Autonomy. Kraków: Wydawnictwo Akademii Ekonomicznej w Krakowie, 2003. 212 s.

671. Bujak F. Galicya. T. 1: Kraj, ludność, społeczeństwo, rolnictwo. Lwów: nakł. Księgarni H. Altenberga; Warszawa: Księgarnia pod Firmą E. Wende i Spółka, 1908. 562 s.

672. Czernowitz. Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Herausgegeben von H. Heppner. Köln–Weimar–Wien: Böhlau Verlag, 2000. 225 S.

673. Czernowitz: Die Geschichte einer untergegangenen Kulturmetropole. / Herausgegeben von Helmut Braun. Berlin: Links Christoph Verlag, 2013, 184 S.

674. Charewiczowa Ł. Dzieje miasta Złoczowa. Złoczów: Wydawnictwo Pow. Towarzystwa Tur. Krajoznawczego, 1929. 220 s.

675. Grzybowski K. Galicja 1848–1914: Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii. Kraków-Wrocław-Warszawa, Ossolineum, 1959. 322 s.

676. Himka J.-P. Galicia and Bukovina: a research handbook about western Ukraine, late 19th-20th centuries. Alberta: Culture & Multiculturalism Historical Resources Division, 1990. XVII, 215 p.

677. Hoszowski S. Ekonomiczny rozwój Lwowa w latach 1772–1914. Lwów: Wydaw. Izby Przemysłowo-Handlowej, 1935. 120 s.

678. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Bd. 1. Czernowitz, 1896. 36 s.

679. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Bd. 2. Czernowitz, 1903. 116 s.

680. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Bd. 3. Czernowitz, 1898. 80 s.

681. Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina. Czernowitz, 1888. 66 s.
682. Kaindl R.F. Geschichte von Czernowitz von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Auf Veranlassung der Czernowitzer Stadtgemeinde. Czernowitz: Pardini, 1908. XIV, 231 s.
683. Kühn F. Dr. Eduard Reiss. Der erste jüdische Bürgermeister von Czernowitz 1905–1907 / Vorwort von Peter Rychlo; Herausgegeben von Erhard Roy Wiehn. Konstanz: Hartung-Gorre Verlag, 2004. 82 s.
684. Kuzmany B. Brody: Eine galizische Grenzstadt im langen 19. Jahrhundert. Wien: Böhlau Verlag, 2011. 406 S.
685. Kuzmany B. Die Stadt Brody im langen 19. Jahrhundert – Eine Misserfolgsgeschichte? Dissertation, University of Vienna. Wien, 2008. 458 S.
686. Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895/ Składał Józef Grzegorz Piotrowski. Lwów: Nakładem gminz Król. Stoł. Miasta Lwowa. Z drukarni W.A. Szyjkowskiego, 1896. 719 s.
687. Mościcki B. Stolat Związku Miast Polskich 1917–2018 / Red. H. Hendrysiak, Poznań, 2018. 287 s.
688. Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Lwów: Nakładem Gminy Król. Stoł. Miasta Lwówa, 1894. 4, 214 s.
689. Papée F. Historia miasta Lwowa w zarysie. Wydanie drugie, poprawione i uzupełnione. Lwów-Warszawa, 1924.
[URL:http://www.lwow.com.pl/historia/papee3.html](http://www.lwow.com.pl/historia/papee3.html).
690. Scharr K. «Die Landschaft Bukowina» Das Werden einer Region an der Peripherie 1774–1918. Wien, Köln, Weimar: Böhlau Verlag, 2010. 396 S.
691. Szarłowski A. Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. Stanisławów: Nakładem. Księgarni Wł. Doboszyńskiego, 1887. 357 s.
692. Szczepanowski S. Nędza Galicyi w cyfrach i program energicznego rozwoju gospodarstwa krajowego. Lwów: Gubrynowicz i Schmidt, 1888. XIX, 198 s.

693. Wagner R. Multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina / zusammengestellt, kommentiert, illustriert und herausgegeben von Rudolf Wagner. München: Verlag "Der Südostdeutsche", 1985. Band 1: Volksschulen, Lehrer- und Lehrerinnen-Bildungsanstalt nebst – Buch gebraucht kaufen. 200 s.

694. Wagner R. Multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina / zusammengestellt, kommentiert, illustriert und herausgegeben von Rudolf Wagner. München: Verlag «Der Südostdeutsche», 1986. Band 2: Mittel-, Berufs- und Hochschulwesen. 232 s.

695. Werner O. Elemente europäischer Rechtskultur: rechtshistorische Aufsätze aus den Jahren 1961–2003. Wien: Böhlau Verlag, 2003. 831 s.

696. Wolf S. Historischer Reverblick auf die Gumnasial-Keorganistionspane in Österreich nebst historisch statistischen Ausweisen über das Czernowitz K.K. Gymnasium seit 1850-72. Czernowitz, 1873 60 S.

697. Zamorski K. Informator statystyczny do dziejów społeczno-gospodarczych Galicji. Ludność Galicji w latach 1857–1910. Kraków-Warszawa 1989. XV, 204 s.

698. Żukowski O. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego. Czerniowce: Księgarnia Uniwersytecka; Lwów: Skł. gł. w Księgarni Gubrynowicza i Syna, 1914. 145 s.

Наукові статті, тези доповідей, публіцистика, розділи:

699. Абрагамсон А.А. Краткий очерк развития канализации г. Киева. *Труды русских водопроводных съездов*. Съезд пятый (18–25 марта 1902 г.) в Киеве. Москва: Типо-литогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1902. С. 30–39.

700. Андрусак Н. Минуле Бучаччини. *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XVII. С. 22–63.

701. Бармак М., Шкільнюк Н. Джерела формування прибутків муніципальних бюджетів міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2017. Вип. 1. Ч. 1. С. 29–35.

702. Бармак М.В. Особливості проведення міської реформи 1870 р. у Волинській губернії. *Україна в контексті європейської історії*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. С. 83–92.

703. Бетлій О. Міська історія: окреслення дослідницького поля. Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». Вип. 26. Харків, 2018. С. 9-17.

704. Бетлій О. Чи можливий «міський поворот» в українській історіографії? Або, чого нас може навчити західна історіографія Першої світової війни та місто Київ. *Історія, пам'ять, політика* : збірник наукових статей. / Упоряд. Г. Касьянов, О. Гайдай. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 53-72.

705. Бондарук І. Бучач сто років тому. *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. XVII. С. 64–70.

706. Бортніков В. Реформа міського управління на Волині на засадах міських положень 1870 і 1892 рр. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття*: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С.131–148.

707. Боряк О. Стан народного акушерства в XIX ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 49–61.

708. Ботушанський В. Чернівецький водогін. *Буковинський історико-етнографічний вісник*. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Вип. 4. С. 106–109.

709. Ботушанський В., Ботушанський О. Ремесло, промисловість і транспортне сполучення Чернівців у кінці XVIII – на початку XX ст. *Питання історії України*: зб. наук. ст. 2008. Т. 11. С. 81–90.

710. Ботушанський В., Чайка Г. З історії розвитку пивоварної промисловості м. Чернівців (кінець XVIII – кінець XX ст.). *Питання історії України*: зб. наук. ст. Чернівці, 2006. Т. 9. С. 132–138.

711. Ботушанський В. Електрифікація Чернівців та участь в ній європейських фірм (кінець XIX – початок XX ст.). *Питання історії України*: Зб. наук. статей. Чернівці: Зелена Буковина, 2004. Т. 7. С. 120–122.

712. Ботушанський В.М., Макар Ю.І. Чернівецький трамвай (До 100-річчя виникнення електротранспорту в Чернівцях). *Питання історії України*: Зб. наук. статей. Чернівці: ЧДУ, 1997. Вип. 1. С. 129–135.

713. Вільшанська О. Повсякдення міської родини на тлі суспільних змін. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 571–555.

714. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. *Труды комиссии по изучению перспектив развития городов*. Вип. II. Харьков: Господарство України, 1930. С. 93–205.

715. Герасимов Т. Водопостачання міст Правобережної України в період Першої світової війни (1914–1917 рр.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44 (1). С. 118–121.

716. Герасимов Т. Вплив Першої світової війни на телефонний і поштовий зв'язок: соціальний аспект (на прикладі міст Правобережної України). *Гілея: науковий вісник*. 2016. Вип. 113. С. 38–40.

717. Герасимов Т. Електропостачання міст Подільської губернії в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 95. С. 35–38.

718. Герасимов Т. Розвиток трамвайного руху в м. Вінниці в роки Першої світової війни (серпень 1914 р. – лютий 1917 р.). *Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]*. Серія: Історія. 2015. Вип. 23. С. 44–48.

719. Герасимов Т. Санітарні проблеми міст Волинської губернії в 1914–1917 рр. *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 172–174.

720. Глизь Ю.І. Виборчі процедури у формуванні київської Міської думи (1871 р. – початок ХХ ст.). *Російська імперія у ХІХ – на початку ХХ ст. Влада і суспільство: механізми взаємодії: збірник наукових статей*. Чернігів: Видавець В.М. Лозовий, 2014. С. 514–528.

721. Глизь Ю.І. Київська дума і благоустрій міста (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Київська старовина*. 2011. № 6. С. 157–171.

722. Глизь Ю.І. Київська міська дума: взаємозалежність між соціальним складом гласних та ефективністю їх діяльності (1871–1914 рр.). *Гуржіївські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 162–164.

723. Глизь Ю.І. Київська міська дума: виборці, гласні та виборчі практики (1871 р. – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2013. Вип. 22. С. 174–193.

724. Глизь Ю.І. Міський голова Києва М.К. Ренненкамф: спроба соціологічного портрета. *Краєзнавство*. 2013. № 2. С. 191–196.

725. Глизь Ю.І. Фінансова діяльність Київської міської думи (1871–1914 рр.). *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 37–59.

726. Голубятников П.В. К вопросу о расширении района киевской канализации. *Труды русских водопроводных съездов*. Съезд пятый (18–25 марта 1902 г.) в Киеве. Москва: Типо-литограф. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1902. С. 474–480.

727. Грот К.Я. К вопросу о национализации русской школы. *Славянский век*. 1901. № 26. С. 34–43.

728. Гураль П. Місцеве самоврядування в Галичині та його конституційно-правове регулювання (1848–1918). *Вроцлавсько-Львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 307–319.

729. Денисюк В. Розвиток медичної інфраструктури в Луцьку в 1914–1920 рр. *Минуле та сучасне Волині та Полісся. Некрополі краю: науковий збірник*. Вип. 56: Матеріали LVI Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, 25 листопада 2015 р., м. Луцьк. Луцьк, 2015. С. 175–178.

730. Добржанский А. «Буковинизм» как разновидность регионального самосознания в Австро-Венгрии конца XIX – начала XX вв. *Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика*. М.: ИСБ РАН, 1997. С. 75–83.

731. Добржанський О. Видатний дослідник історії Буковини (До 150-річчя від дня народження Р.Ф. Кайндля). *Питання історії України*. Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Т. 18. Чернівці: ЧНУ, 2016. С. 126–134.

732. Добржанський С.О. Галицькі та буковинські міста другої половини XIX – початку XX ст.: порівняльні особливості системи управління. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія*. 2018. № 2. С. 14–20.

733. Добржанський С.О. Реалізація міських реформ на Правобережній Україні: нормативно-законодавче регулювання (70–90-ті рр. XIX ст.). *Rocznik Chełmski*. Chełm, 2017. Т. 21. Р. 237–246.

734. Добржанський С.О. Реформування системи управління міст Російської імперії в науково-публіцистичному дискурсі кінця XIX – початку XX ст. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 155–171.

735. Добржанський С.О. Розвиток міського самоврядування Чернівців у другій половині XIX – на початку XX ст. *Краєзнавство*. 2019. № 2. С. 29–36.

736. Добржанський С.О. Бюджети міст Правобережної України: динаміка змін в умовах реалізації реформ другої половини ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С. 82–93.

737. Добржанський С.О. Від найбільшого повітового міста до губерньського центру: Вінниця в системі управління Подільської губернії початку ХХ ст. *Краєзнавство.* 2018. № 3. С. 32–38.

738. Добржанський С.О. Губерньські міста Правобережжя: порівняльний аналіз розвитку в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Краєзнавство.* 2017. № 1–2. С. 169–174.

739. Добржанський С.О. Діяльність органів міського самоврядування Правобережної України у сфері управління земельною власністю (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2018. Вип. 28. С. 7–22.

740. Добржанський С.О. Міста Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: управління, демографія, інфраструктура. *Краєзнавство.* 2017. № 3–4. С. 108–114.

741. Добржанський С.О. Міста Правобережної України: статистика та особливості розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 57–67.

742. Добржанський С.О. Міста Волинської губернії у довідкових виданнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Краєзнавство.* 2019. №4. С. 6–14.

743. Добржанський С.О. Міська медицина на Правобережній Україні: законодавче забезпечення та діяльність органів самоуправління (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Актуальні питання суспільних наук та історії медицини.* Чернівці, 2020, № 4. С. 32–37.

744. Добржанський С.О. Міське самоврядування Станіслава/Івано-Франківська у другій половині ХІХ ст. *Краєзнавство.* 2019. № 3. С. 6–13.

745. Добржанський С.О. Політичні та соціально-демографічні фактори підготовки до запровадження реформи 1870 р. у містах Правобережної України. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2019. Вип. 29. С. 7–19.

746. Добржанський С.О. Правові засади міського управління Західної України у другій половині XIX ст. *V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції*, 19 жовтня 2016 р. К.: Інститут історії України НАН України, 2016. С. 72–73.

747. Добржанський С.О. Проблематика розвитку українських міст в другій половині XIX – на початку XX ст. на сторінках журналу «Краєзнавство». *Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України»*, м. Київ, 2 листопада 2018 р. К., 2017. С. 75–78.

748. Добржанський С.О. Реформа системи управління міст Галичини 1889 р. у контексті регіональної політики Австро-Угорщини. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія.* 2019. Вип. 2. С. 6–13.

749. Добржанський С.О. Розвиток повітових міст Буковини в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія.* Чернівці. 2020. Вип. 1. С. 17–24.

750. Добржанський С.О. Система управління повітовими містами Правобережної України наприкінці XIX ст. *Українське краєзнавство в соціокультурному просторі: історичні ретроспекції та виклики сучасності.* Збірник матеріалів XIV Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 160-річчю від дня народження Івана Франка та 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського, м. Київ, 25 листопада 2016 р. / За заг. ред. О.П. Реєнта. К.: Українські пропілеї, 2017. С. 164–172.

751. Добржанський С.О. Трансформація міського простору і органи самоуправління Чернівців наприкінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці*

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. Т. 30. Кам'янець-Подільський, 2020. С. 298–309.

752. Добржанський С.О. Українська історіографія історії міст Галичини та Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Rocznik Chełmski.* Chełm, 2020. Т. 24. Р. 313–327.

753. Добржанський С.О. Управління міст Правобережної України другої половини ХІХ – ХХ ст.: сучасні дослідницькі пріоритети та історіографія оцінки. *Питання історії України.* Збірник наукових праць кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Чернівці: ЧНУ, 2017. Т. 19. С. 14–19.

754. Донік О. Водопостачання та електротранспорт як атрибути модерного міста. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 332–383.

755. Драбчук І. Бургомістр Камінський. *Станіславська газета.* 2008. 15 травня. № 19. С. 2.

756. Єсюнін С. Проскурів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (1861–1914 рр.). *Місто Хмельницький в контексті історії України:* матер. наук. конфер. (Хмельницький, 12 вересня 2006 р.). Хмельницький. Кам'янець-Подільський: Оіном, 2006. С. 72–81.

757. Заник В. Слідами станіславської пожежі. *Карпати. Туризм. Відпочинок.* 2006. № 1 (7). С. 62–67.

758. Зузяк Т. Особливості формування професійних умінь і навичок у Вінницькій учительській семінарії. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.* Серія: Педагогіка. 2017. № 3. С. 13–20.

759. Ілин Л.М. Окремі питання реалізації імперського та крайового законодавства у Галичині останньої третини ХІХ ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 3. С. 16–19.

760. Карліна О. Дослідницький потенціал теорії модернізації у вивченні історії Волині ХІХ ст. *Модернізаційні процеси на Волині в ХІХ – на початку ХХ століття*: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С.6–17.

761. Карліна О. «Містечко»: зовнішній вигляд на прикладі містечок Волинської губернії в першій половині ХІХ ст. *Науковий вісник Волинського державного університету*. Сер.: історія. Луцьк, 1996. Вип. 1. С. 82–86.

762. Карліна О. Чисельність міст і міського населення Волинської губернії наприкінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. *Науковий вісник Волинського ун-ту ім. Лесі Українки*. Іст. науки. 2001. № 10. С. 89–96.

763. Ковалевский М. К вопросу о реформе городского самоуправления. *Вестник Европы*. 1914. Кн. 8, август. С. 332–340.

764. Ковалинский В. Юбилей скорой. *Уикенд хронограф*. 11 августа 2011 г. № 32 (568).

765. Кованько П.Л. Бюджет міста Києва. *Праці комісії для виучування фінансових справ* / За ред. Л.М. Яснопольського. К.: УАН, 1929. Вип. 5. Ч. 1. С. 29–41.

766. Козак Л.В. Становлення системи міського оподаткування у 80-х – на початку 90-х рр. ХІХ ст. (за матеріалами Волинської губернії). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія: Економіка. Фінансова система України. 2008. Вип. 10, Ч. 1. С. 106–116.

767. Коцик Р. Бучач при кінці ХІХ-го і з початком ХХ-го століття. *Бучач і Бучаччина: історично-мемуарний збірник*. Нью-Йорк – Лондон – Париж – Сідней – Торонто, 1972. Наукове Товариство ім. Шевченка. Український Архів. Т. ХVІІ. С. 175–178.

768. Кульчицький В. Статут міста Львова 1870 року: його зміст і значення. *Вісник Львівського університету: серія: Юридична*. Л., 2004. Вип. 39. С. 127–130.

769. Куриленко О. Етнічна структура міст Правобережної України та її вплив на поземельні відносини. *Питання історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут історії України, 2009. Вип. XVI. С.184–195.

770. Лазорак Б. Будинок для єврейських сиріт імені Франца Йосифа I в Дрогобичі (1912–1914 рр.): мафіозний піар чи милосердна фундація Якуба Файерштайна? *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 6. С. 36–37.

771. Лазорак Б. Два епізоди про модернізацію «Австрійського Дрогобича»: старі вулиці «по-новому» і «не провінційна мрія» про трамвай (1901, 1909–1914 рр.). *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2014. Вип. 8. С. 32–38.

772. Лазорак Б., Лазорак Т. Бургомістр Дрогобича Ян Нєвядомський (1844–1914) – учасник Січневого повстання 1863 р. *Galicja a powstanie styczniowe*. Warszawa-Rzeszów, 2013. S. 261–285.

773. Лазорак Б., Лазорак Т. Дрогобицька цісарсько-королівська гімназія імені Франца Йосифа I в часі Першої світової війни (1914–1916): невідомі епізоди про «переддень» війни, російську окупацію і не тільки. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Міжвузівський збірник наукових праць молодих учених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Дрогобич: Посвіт, 2013. Вип. 4. С. 29–63.

774. Лазорак Б., Лазорак Т. Новий будинок гімназії ім. Франца Йосифа I в Дрогобичі (1894–1896 рр.) – фундація вчителя Івана Франка і бургомістра

Ксенофонта Охримовича. *Наша спадщина*. Науково-популярний журнал. Спецвипуск. 2018. № 1. С. 12–21.

775. Левицький Осип. Управа міста Станиславова. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / Ред.-упор. Б. Кравців. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. С. 109–112.

776. Масіян Н.Б. Історик, етнограф, археолог і педагог Раймунд Фрідріх Кайндль (за документами Державного архіву Чернівецької області). *Архіви України*. 2016. № 5–6. С. 270–278.

777. Масленіков Н. Історичний нарис розвитку контролю господарства Києва. *Праці комісії для виучування фінансових справ* / За ред. Л.М. Яснопольського. К.: УАН, 1929. Вип. 5. Ч. 1. С. 103–114.

778. Маслійчук В. Поиски неиспользованных возможностей. *Ab Imperio*. 2015, № 1. С. 514–518.

779. Милько В. Формування міської мережі загальноосвітніх шкіл. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 438–469.

780. Молчанов В. Життєвий рівень населення міст. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 279–329.

781. Монолатій І. «Криваві» парламентські вибори 1911 р. як приклад етнічного насильства у виборчій кампанії. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2010. Вип. 6. С. 376–383.

782. Монолатій І. «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії. *«І»*. 2009. № 56. С. 61–62.

783. Мудрий М. Місцеве самоврядування у Галичині в контексті українсько-польських взаємин (друга половина XIX століття). *Україна в минулому*. К., Львів: Інститут української археографії, 1996. Вип. 9. С. 77–102.

784. Нардова В.А. К вопросу о реформе Городового положения (1906–1916 гг.). *На пути к революционным потрясениям. Из истории России второй половины XIX – начала XX в.* Материалы конференции памяти В.С. Дякина. Санкт-Петербург–Кишинев, 2001. С. 151–166.

785. Ніколайчук Д.О. Проект заснування Київського градоначальства: причини появи та основні положення. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2019. Вип. 29. С. 145–156.

786. О.М.Л. Станиславів у 1890 році. *Альманах Станиславівської землі: збірник матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини* / Ред.-упор. Б. Кравців. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1975. С. 106–108.

787. Огуй О. Географія ринку цінних паперів (облігацій) на Буковині в австрійські часи: періоди формування та розгортання (1790/1870–1914/18). *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2007. Вип. 10. С. 17–45.

788. Петрункевич М. К проекту Городового положення. *Первая Государственная дума. Вып. II: Законодательная работа*. Сб. ст. СПб.: Изд. А.А. Муханова и В.Д. Набокова, 1907. С. 67–74.

789. Прищепа О. Бюджетна документація органів міського самоврядування Правобережної України як джерело до вивчення їх освітньо-культурної діяльності (початок XX ст.). *Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Чернівці: Чернівецький університет, 2014. Вип. 684–685. С. 118–124.

790. Прищепа О. Демографічні зміни в урбанізаційному процесі на Волині (II–а половина XIX ст. – початок XX ст.). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей*. Київ, 1999. Вип. 7. С. 68–72.

791. Прищепа О. Культурний побут міських жителів Правобережної України у звітах губернаторів (друга половина XIX – початок XX ст.). *Джерела локальної історії. Культурний побут городян XVIII – першої половини XX ст.*: зб. наук. праць. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2013. С. 243–263.

792. Прищепа О. Масові культурні заходи у повітових містах Правобережної України як ознака новацій їхнього повсякденного життя (кінець XIX – початок XX ст.). *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.*: зб. наук. праць. Луцьк: Вежа-Друк, 2018. С. 455–472.

793. Прищепа О. Освітньо-культурне середовище міст Волині другої половини XIX – початку XX ст. крізь призму реформ 60–70-х рр. у царській Росії. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*: зб. наук. ст. Чернівці: Рута, 2005. Т. 10–11. С. 162–172.

794. Прищепа О.П. Правові та економічні аспекти розвитку приватновласницьких міст Волині у другій половині XIX – початку XX ст. *Бердичів древній і вічно молодий*: матеріали науково-красознавчої конференції «Бердичів древній і вічно молодий», 8–14 червня 2005 року. Житомир: Видання М. Косенко, 2005. С. 131–132.

795. Прищепа О. Роль інформації в пришвидшенні темпів культурного життя повітових міст та містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: зб. наук. праць. Рівне: РДГУ, 2018. Вип. 30. С. 62–68.

796. Раздорский А.И. Обзоры Подольской губернии за 1871–1912 гг. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*: Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство. 2008. Вип. 1. С. 194–203.

797. Раздорский А.И. Памятные книжки Подольской губернии (историко-библиографический обзор). *Наукові праці Кам'янець-Подільського*

національного університету імені Івана Огієнка. Сер.: Бібліотекознавство. Книгознавство. 2010. Вип. 2. С. 374–388.

798. Реєнт О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 218–232.

799. Ржонсницький К.Р. Краткий обзор работ по получению артезианской воды для водоснабжения г. Киева. *Труды русских водопроводных съездов*. Съезд пятый (18–25 марта 1902 г.) в Киеве. Москва: Типо-литогр. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1902. С. 63–76.

800. Сагарда М. Обсяг поняття «періодика»: (до основних питань зведеного каталогу періодичних видань у бібліотеках України). *Журнал бібліотекознавства та бібліографії*. К., 1928. № 2. С. 15–34.

801. Седляр А. Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері культури (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 5. С. 166–169.

802. Седляр А. Діяльність органів міського самоврядування Волині та Поділля у сфері початкової освіти (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Література та культура Полісся*. Вип. 67: Проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 209–216.

803. Седляр А. Заходи міського громадського управління Волині та Поділля у сфері пожежної охорони наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Часопис української історії*. 2007. № 8. С. 44–49.

804. Седляр А. Оціночний збір як складова системи прибутків органів міського самоврядування Волині у 1892–1917 рр. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного університету імені Івана Франка)*. Житомир: Полісся, 2014. С. 154–156.

805. Седляр А. Повноваження та правові основи формування міських дум Волині й Поділля наприкінці XIX – на початку XX ст. *Волинські історичні записки*. Житомир: Полісся, 2009. Т. 2. С. 110–116.

806. Седляр А. Робота органів міського самоврядування Волині та Поділля щодо організації водопостачання для населення (кінець XIX – початок XX ст.). *Матеріали Волинської історико-краєзнавчої конференції*. 2008. С. 23–25.

807. Седляр А.В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни. *Часопис української історії*. К., 2007. Вип. 7. С. 80–86.

808. Семсрот К. Від регуляційного плану до просторової концепції розвитку. Напрямки розвитку містобудування в Австрії у контексті правових основ. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»* / редкол.: Б.С. Черкес (відп. ред.) [та ін.]. 2004. № 505. С. 113–121.

809. Скрипник А. Подільський цивільний губернатор О.О. Ейлер (1901–1911). *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2005. Число 12. С. 90–104.

810. Слюдікова Т. Забудова і благоустрій м. Києва в XIX–XX ст. (продовження). *Архіви України*. 2009. № 3–4. С. 47–65.

811. Струтинський В. Антон Кохановський – політик, громадянин, патріот Чернівців. *Влада та управління: збірник наукових праць*. Вип. 5. Чернівці: Букрек, 2018. С. 17–28.

812. Тимошенко Л. Учитель Івана Франка, бургомістр Дрогобича Ксенофонт Охримович. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Збірник наукових праць. Львів, 2012. Вип. 21: Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 732–737.

813. Трач В. Гігієнічні часописи та формування дискурсту громадського здоров'я у Львові на початку XX ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2017. №2. С. 136–161.

814. Ціборовський О.М., Сорока В.М. Олександрівська лікарня – головна лікарня міста Києва у ХІХ столітті (до 140-річчя лікарні). *Україна. Здоров'я нації*. 2016. № 3. С. 106–110.

815. Шандра В. Від ліквідації залишків Магдебурзького права до самоврядування за російським зразком (остання чверть ХVІІІ – початок 1860-х років). *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 28–77.

816. Шандра В., Глизь Ю. Післяреформений період: 1870–1914 рр. Формування міського самоврядування. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 78–123.

817. Шапаровський Г. Місцеві будівельні правила, що регулюють забудування м. Києва (у минулому й сучасному). *Праці комісії для виучування фінансових справ* / За ред. Л.М. Яснопольського. К.: УАН, 1929. Вип. 5. Ч. 1. С. 115–129.

818. Шевченко В. Упорядкування міського простору. *Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.)* / Відп. ред. О.П. Реєнт. К.: Інститут історії України НАН України, 2019. С. 384–405.

819. Шевчук Ю.Ф., Шевчук А.Ю. Ретроспективний аналіз історії формування водозабірної та водорозподільчої складових водопостачання міста Чернівці. *Сборник научных трудов SWorld*. Иваново: Маркова А.Д., 2015. Вип. 3. Том 10. С. 92–95.

820. Шкільнюк Н. Міський простір Волинської губернії у ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*. 2015. Вип. 101. С. 18–22.

821. Шкільнюк Н. Особливості впровадження міської реформи у приватних містах Волинської губернії в другій половині ХІХ ст. *Наукові записки*

Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. Вип. 2. Ч. 3. С. 16–21.

822. Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870 г. *История России в XIX веке*. Т. 4: Ч. 2. Эпоха реформ [1840–1866]. Отд. 2. СПб.: А. и И. Гранат, 1908–1909. С. 1–29.

823. Шрейдер Г.И. Городская контрреформа 11 июня 1892 г. *История России в XIX веке*. Т. 5: Ч. 3. Эпоха реакции [1866–1892]. Отд. 1. СПб., 1909. С. 181–228.

824. Щерба Т.О. Проблемні питання введення міського положення 16 червня 1870 року в містечках Правобережної України. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2014. № 8. С. 30–39.

825. Эссен Ф.Ф. Исторический очерк развития водоснабжения г. Киева. *Труды русских водопроводных съездов*. Съезд пятый (18–25 марта 1902 г.) в Киеве. Москва: Типо-литограф. Т-ва И.Н. Кушнерев и Ко, 1902. С. 20–30.

826. Янишин Б. Соціально-демографічні зміни у містах Східної Галичини (XIX – початок XX ст.): основні риси, стан та перспективи дослідження. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2016. Вип. 25. С. 135–146.

827. Ясь О.В. Порівняльно-історичний метод у дослідницьких практиках Михайла Драгоманова. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 133–158.

828. Broński K. Rola handlu w gospodarce miast galicyjskich w dobie autonomii. *Kraków – Małopolska w Europie środkowej: studia ku czci profesora Jana M. Małeckiego w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / red. Krzysztof Broński, Jacek Purchla, Jan Szpak. Kraków: Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, 1996. S. 195–205.

829. Broński K. Rola samorządu w rozwoju prowincjonalnych miast galicyjskich w dobie autonomicznej. *Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie*. 2000. № 548. S. 61–74.

830. Broński K. Samorząd a rozwój lokalny w dobie autonomii galicyjskiej: doświadczenia Przemyśla, Stanisławowa i Tarnowa. *Rozwój przestrzenny miast galicyjskich położonych między Dunajcem a Sanem w okresie autonomii galicyjskiej* = *Die räumliche Entwicklung der Städte zwischen den Flüssen Dunajec und San während der galizischen Autonomie* / red. Zbigniew Beiersdorf, Andrzej Laskowski. Jasło; Rzeszów: Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego, 2001. S. 315–325.

831. Broński K. The Role of Mayors in the Development of Medium-sized Galician Towns Using the Examples of Nowy Sącz, Przemyśl and Stanisławów. *Mayors and City Halls: Local Government and the Cultural Space in the Late Habsburg Monarchy: International Conference: 30 November – 2 December 1995, Cracow* / ed. Jacek Purchla. Cracow: International Cultural Centre, 1998. S. 83–91.

832. Dabrowski T. Historia gimnazjum w Stanisławowie. *Sprawozdanie Dyrekcji C. K. Gimnazjum w Stanisławowie za rok szkolny 1878*. Lwów: Związkowa Drukarnia, 1878. S. 1–48.

833. Dobrzhanskyi S. Development of municipal Self-Government of Chernivtsi in the late 18th – early 20th centuries. *Codrul Cosminului*. Vol. 25. Issue 2. Decembre 2019. P. 305-324. URL:http://www.atlas.usv.ro/www/codru_net/25_2.html

834. Dobrzhansky S. Landscaping, sanitary and hygienic conditions of the cities of Right-bank Ukraine: activities of self-government bodies (the second half of the XIX th – beginning of the XX th centuries). *East European Historical Bulletin* / [chief editor Vasyl Ilnytskyi]. Drohobych: Publishing House “Helvetica”, 2020. Issue 17. P. 30-39. URL: <http://eehb.dspu.edu.ua>

835. Golec J. Orte und Nichtorte in Karl Emil Franzos’ ‚Halb-Asien‘. *Kwartalnik Neofilologiczny*. Rocznik LX. 2013. Zeszyt 4. S. 387–395.

836. Kuśnierz-Krupa D. XIX-wieczny Sokal – zapomniane galicyjskie miasto na Kresach. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation*. 2014. № 37. S. 45–53/

837. Kuzmany B., Cohen L., Adelsgruber P. Kleinstädte entlang der galizisch-wolhynisch/podolischen Grenze. Ein Vergleich. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Neue Folge. 2007. Bd. 55. H. 2. Pp. 210–241.

838. Lovra É. Micro-urbanism in Central Europe (1867–1918). The Concept. *Zbornik radova*. 7. Međunarodne konferencije Savremena dostignuća u građevinarstvu 2019: 23–24. April 2019, Subotica. Serbia. Subotica, 2019. S. 845–854.

839. Pollack M. Czernowitz: Station einer imaginären Reise nach Galizien. *Du: die Zeitschrift der Kultur*. 1985. № 45. S. 6–15.

Довідково-бібліографічна література, енциклопедичні видання:

840. Александра М.Ф., Винокур І.С., Гарнага І.В та ін. Кам'янець-Подільський // *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Хмельницька область / Ред. кол. тому: Мехеда М.І. (гол. редкол.), Галай Д.М. (відп. секр. редкол.), Главак Т.В. (заст. гол. редкол.), Ігнатов О.С. (заст. гол. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 297–323.*

841. Безуездный город. *Энциклопедический словарь / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Доп. т. 1: Аа – Вяхирь. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1905. С. 235.*

842. Брик М.В., Горпинко О.М., Ісаєвич Я.Д. та ін. Дрогобич. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Львівська область / Ред. кол. тому: Маланчук В.Ю. (гол. редкол.), Пастер П.І. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 262–284.*

843. Буртяк Г.Я., Вініковецький С.Я., Воловик В.П. та ін. Вінниця. *Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Вінницька область / Ред. кол. тома: Олійник А.Ф. (гол. редкол.), Гелевера В.К. (відп. секр. редкол.), Лютворт Г.А. (заст. гол. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. С. 66–112.*

844. Васюта І.К. Івано-Франківськ. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Івано-Франківська область / Ред. кол. тома: Чернов О.О. (гол. редкол.), Хвостін М.П. (заст. гол. редкол.), Ясінський А.Л. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 53–80.

845. Верменич Я.В. Урбаністика історична. *Енциклопедія історії України*: Т. 10. Т – Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2013. С. 237–239.

846. Головатий М., Линда О. Жіноча школа ім. королеви Ядвіги 1877. *Звід пам'яток Івано-Франківської області. Івано-Франківськ і села міської ради*. Кн. 1. Пам'ятки археології, історії та мистецтва. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2016. С. 47–49.

847. Город. *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 9: Гоа – Гравер. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1893. С. 321–331.

848. Горфин Д. Городская медицина. *Большая медицинская энциклопедия*: в 35 т. / глав. ред. Н.А. Семашко. Т. 10: Желтуха – Зрачок. Москва: Советская энциклопедия, 1929. С. 638–645.

849. Гриценко І.А., Тимощук Б.О., Шепета М.Т. Чернівці. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Чернівецька область / АН УРСР. Ін-т історії; Ред. кол. тома: Курило В.М. (гол. редкол.), Гриценко І.А. (заст. гол. редкол.), Цебенко Г.С. (відп. секр. редкол.). К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. С. 63–97.

850. Дудикевич Б.К., Івасюта М.К., Ковальчак Г.І. Львів. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Львівська область / Ред. кол. тому: Маланчук В.Ю. (гол. редкол.), Пастер П.І. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 52–99.

851. Івано-Франківськ. Енциклопедичний словник / Автори-упорядники: Карась Ганна, Діда Роман, Головатий Михайло, Гаврилів Богдан. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2010. 496 с.

852. Історія міста Києва з найдавніших часів до 1861 року. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях від XVII ст. до 2000 року. Т. I: Хронологічний літопис міста Києва. Кн. 2: Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 року. К.: Інститут історії України, 2009. 200 с.

853. Кошик О.К. Соціально-економічний розвиток. Міське самоврядування / Київ у період імперіалізму та буржуазно-демократичних революцій (1900–1917 рр.). *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Київ / Ред. кол. тома: Бойченко В.О. (гол. редкол.), Кошик О.К. (заст. гол. редкол.), Рудько М.П. (відп. секр. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 166–174.

854. Лазанська Т. Міська реформа 1870. *Енциклопедія історії України*: Т. 6. Ла – Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. С. 756.

855. Мельничук Я.С., Сегал П.Ю. Коломия. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Івано-Франківська область / Ред. кол. тома: Чернов О.О. (гол. редкол.), Хвостін М.П. (заст. гол. редкол.), Ясінський А.Л. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 274–297.

856. Молчанов О.П. Ровно. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Ровенська область / Ред. кол. тому: Мяловицький А.В. (гол. редкол.), Колтунюк С.В. (заст. гол. редкол.), Молчанов О.П. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 73–106.

857. Огляд документальних матеріалів фонду № 7 / Склав провідний архівіст Р.І. Шацький; Державний архів Івано-Франківської області. Івано-Франківськ, 1993. 42 с.

858. П. Т. Чигирин. *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 38а: Человек – Чугуевский полк. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1903. С. 815–818.

859. Перекрестов В.Д., Трємбовельський В.Т. Біла Церква. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Київська область / Ред. кол. тома: Рудич Ф.М. (гол. редкол.), Корольов Б.І. (заст. гол. редкол.), Майстрєнко А.А. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 99–124.

860. Рудько М.П. Київ у період промислового капіталізму (60–90-ті роки ХІХ століття). *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Київ / Ред. кол. тома: Бойченко В.О. (гол. редкол.), Кошик О.К. (заст. гол. редкол.), Рудько М.П. (відп. секр. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. С. 129–165.

861. Сас П.М. Міщани. *Енциклопедія історії України*: Т. 6. Ла – Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Вид-во «Наукова думка», 2009. С. 770–771.

862. Силкіна Н.М., Силкін С.Д., Шелудченко В.І. Ржищів. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Київська область / Ред. кол. тома: Рудич Ф.М. (гол. редкол.), Корольов Б.І. (заст. гол. редкол.), Майстрєнко А.А. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 339–348.

863. Соколов М.В., Чернявський Ф.Ф. Тернопіль. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Тернопільська область / Ред. кол. тому: Нечай С.П. (гол. ред.), Андрєєв В.П. (відп. секр. редкол.), Приходько М.А. (заст. гол. редкол.). АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. С. 66–100.

864. Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1933): історико-бібліографічний етюд. *Труди інституту книгознавства* / за ред. Юр. Меженко. Т. IV: Х.: Держ. вид-во України, 1926. 78 с.

865. Федорчак П.С., Яницький Л.В. Долина. *Історія міст і сіл Української РСР*: В 26 т. Івано-Франківська область / Ред. кол. тома: Чернов О.О. (гол.

редкол.), Хвостін М.П. (заст. гол. редкол.), Ясінський А.Л. (відп. секр. редкол.) та ін. АН УРСР. Інститут історії. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. С. 197–206.

866. Щепкин (Митрофан Павлович). *Энциклопедический словарь* / под ред. проф. И.Е. Андреевского. Т. 40: Шуйское – Электровозбудимость. СПб.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон, 1904. С. 61–62.

Дисертації, автореферати:

867. Герасимов Т. Повсякденне життя міського населення Правобережної України в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук / Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський, 2018. 489 с.

868. Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. К., 2016. 23 с.

869. Глизь Ю.І. Київська міська дума: структура, склад гласних, діяльність (1871–1914 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / НАН України, Ін-т історії України. К., 2016. 234 с.

870. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1993. 16 с.

871. Гуменюк А.О. Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02 / Акад. наук України, Ін-т історії України. К., 1992. 240 с.

872. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Одеський нац. ун-т ім. І.І. Мечникова. Одеса, 2009. 16 с.

873. Маргулов А.Х. Урбанізація Донбасу у 1861–1917 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Донецький нац. ун-т. Донецьк, 2005. 19 с.

874. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Одеський держ. ун-т ім. І.Мечникова. Одеса, 1997. 16 с.

875. Медведєв Ю.Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній): дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка. Луганськ, 2011. 233 с.

876. Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Одеський нац. ун-т імені І.І. Мечникова. Одеса, 2005. 17 с.

877. Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70 років XIX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2004. 18 с.

878. Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 19 с.

879. Плаксій Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Запоріз. держ. ун-т. Запоріжжя, 2001. 239 с.

880. Прищепа О.П. Освітньо-культурне середовище повітових міст і містечок Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. на

здобуття наук. ступеня докт. іст наук: спец. 07.00.01 / Інститут історії України НАН України. К., 2020. 591 с.

881. Свердлик З.М. Організація діловодства в думі та управі міста Києва (1870–1917 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 27.00.02 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. К., 2016. 20 с.

882. Свердлик З.М. Організація діловодства в думі та управі міста Києва (1870–1917 роки): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 27.00.02 / НАН України. Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. К., 2016. 224 с.

883. Седляр А.В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892–1918 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К., 2009. 20 с.

884. Чорний Д.М. Міста Лівобережжя України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2008. 42 с.

885. Шара Л.М. Становлення органів самоврядування у містах і посадах Чернігівської губернії в останній третині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2002. 18 с.

886. Шкільнюк Н.М. Міста Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.: соціальна структура, адміністративний та економічний аспекти: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Тернопільський нац. пед. ун-т ім. В. Гнатюка. Тернопіль, 2017. 272 с.

887. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині ХІХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 19 с.

888. Щерба Т.О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 223 с.

Інтернет-ресурси:

889. Антон рицар Кохановський фон Ставчан. *Громадський портал* «Історичне місто Чернівці». URL: <http://fab.cv.ua/cv/mayor/view/4>.

890. Бойко Х. Історичний розвиток міст Галичини кінця XVIII – початку XX ст.: етнотопографія єврейських громад (на основі даних австрійських переписів населення з 1880, 1890, 1900 рр.). *Науковий центр іудаїки та єврейського мистецтва ім. Файни Петрякової*. URL: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/3817>.

891. Бондарев І. Із революціонерів у бургомістри. *Репортер*. 17 жовтня 2013 р. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Iz-revolucioneriv-u-burgomistry>.

892. Бондарев І. Пасаж Гартенбергів. *Репортер*. 17 лютого 2011 р. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Pasazh-Gartenbergiv>.

893. Бондарев І. Повії Станиславова. *Репортер*. 25 травня 2013 р. URL: <https://report.if.ua/uncategorized/Poviyi-Stanyslavova>.

894. Бондаренко А. Селятин. *Україна Інкогніта*. Режим доступу: <http://ukrainaincognita.com/karpaty/selyatyn>.

895. Будзей О. Запізнілий Кам'янець-Подільський. *Подільянин*. 31 жовтня 2014 р. URL: <http://podolyanin.com.ua/history/7849>.

896. Європейська хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 р.). *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

897. Залізнична станція Волочиськ. Історія та розвиток [Матеріали Волочиського районного історичного музею]. *Волочиськ*. Режим доступу: http://www.volochisk.info/pro_misto/zalznucya.php.

898. Концепція реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (1 квітня 2014 р.). *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-p>.

899. Лазорак Б. Раймунд Ярош (1875–1937): будівничий і реформатор. *Майдан – дрогобицька інтернет-газета*. 29 листопада 2011 р. URL: <http://maydan.drohobych.net/?p=11529>.

900. Лазорак Т. Тенденції розвитку Дрогобицької державної гімназії імені Франца Йосифа І. «І». 2013. № 71. URL: http://www.ji.lviv.ua/n71texts/Tendenc_rozv_himnazii_Franca_Iosifa.htm.

901. Лапшина Г.С. Десять лет Александровских реформ в оценке ведущего либерального журнала «Вестник Европы». 1702–2002. *Из века в век. Из истории русской журналистики*. К 300-летию отечественной печати. Москва, 2002. URL: <http://gslapshina.com//опубликованные-статьи-автора-2/десять-лет-александровских-реформ-в-о/>.

902. Лягушкін А., Янківський Д. «Мармулядова» пожежа у Станіславові 1868 року, яка змінила обличчя міста. *Фотографії Старого Львова*. 2018. 28 вересня. URL: <https://photo-lviv.in.ua/marmulyadova-pozhezha-u-stanislavovi-1868-roku-yaka-zminila-oblichchya-mista>.

903. Місто: історія, культура, суспільство. *Е-журнал урбаністичних студій*. URL: <http://mics.org.ua>.

904. Монолатій І. «Буковинська згода» у контексті історії міжетнічних компромісів у Дунайській монархії. «І». 2009. № 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/monolatij2.htm>.

905. Осачук С. Чернівці. Історія ланцюга. *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2009. № 56. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n56texts/osachuk2.htm>.

906. Основні напрями діяльності Асоціації міст України на 2018–2019 роки. *Асоціація міст України*. URL: <http://2.auc.org.ua/>.

907. Офіційний сайт Науково-дослідного інституту історичної урбаністики.
URL: <http://ri-urbanhistory.org.ua>.

908. Свято Роксоляна. Цісар Америки (Мартін Поллак «Цісар Америки. Велика втеча з Галичини») [рецензія]. *Критика: міжнародний огляд книжок та ідей*. Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/reviews/tsisar-ameryky-velyka-vtecha-z-halychynu>.

909. Скаврон Б. Секрети Мармулядової пожежі: Знахідка бургомистра Камінського. *Курс*. 1 жовтня 2015 р. URL: https://kurs.if.ua/blogs/sekrety_marmulyadovoi_pozhezhi_znahidka_burgomistra_kaminskogo_26774.html.

910. Фронтири міста. URL: <https://frontiere-mista.in.ua>.

911. Харчук Х. Водогін, XIII–XX ст. *Звід пам'яток історії та культури України*. Місто Львів. Т. 1. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv/ZvidLviv.pdf>.

912. Юхимець О. Бруківка на дорогах Чернівців з'явилася 200 років тому. *Погляд*. 14 вересня 2013 р. Режим доступу: <https://pogliad.ua/news/chernivtsi/brukivka-na-dorogah-chernivciv-z-yavilasya-200-rokiv-tomu-188608>.

913. Як святкували день міста Чернівці у 1908 році. *БукІнфо – Буковинська Незалежна Інформаційна Агенція*. 28 вересня 2010 р. URL: <http://www.bukinfo.com.ua/print?lid=10028>.

914. Śmiech A. Po pożarze Gorlic bez dachu nad głową zostało 600 osób. *Gazeta Krakowska*. 21 września 2017. URL: <https://gazetakrakowska.pl/po-pozarze-gorlic-bez-dachu-nad-glowa-zostal-600-osob/ar/12503742>.

SUMMARY

Dobrzhanskyi S. Municipal Administration of Right-Bank Ukraine, Galicia and Bukovyna: Comparative analysis of Government Bodies Functioning (Late 19th – Early 20th Centuries): monograph. Chernivtsi: TOV «Druk Art», 2021. p.

As a result of studying the peculiarities of the management system and functioning of the municipal authorities of the cities and towns of Right-Bank Ukraine, Galicia and Bukovyna in the late 19th – early 20th centuries, a number of specific conclusions were obtained in the historical and comparative interregional context.

Clarification of the *state of development of the issue in historiography* allowed to determine the main stages and features of its scientific study, to identify unexplored and poorly studied areas. Within the framework of this analysis, it has been established that the emergence of research interest in various issues of functioning of municipal administration bodies belongs directly to the period of their reform, that is, starting from the 1870s. In the Russian Empire, it primarily took the form of scientific and journalistic discussion and criticism of the reforms of 1870 and 1892, in particular the electoral system, mechanisms of administrative control by the highest authorities. Nevertheless, this did not prevent the progressive development of studies dedicated directly to Right- Bank cities, primarily Kyiv, as well as provincial centers –Zhytomyr and Kamianets-Podilskyi. This literature had a pronounced political connotation, the predominance of the official course regarding the Polish "threat" and Jewish "dominance" (for example, N. Zutz and M. Teodorovych). At the same time, Galician and Bukovynian cities and towns became the object of study by Polish and Austrian scientists, respectively, who mainly considered them in a regional context (F. Buyak, A. Guttry, O. Zhukovskyi, S. Shchepanovskyi). The largest of them appeared at an independent level, in particular, Lviv, Chernivtsi, Stanislav, etc.

(R. Keindl, F. Pape, A. Sharlovsky). The 1920s brought a clear ideological distinction between representatives of Soviet and foreign scientific historiography, including developments among the Ukrainian Diaspora. If the former followed the path of studying "social and national oppression", "revolutionary struggle", the situation of the "workers' movement" and drew mostly critical conclusions about the disorder of cities and the orientation of their power to the well-to-do strata (O. Molchanov, P. Rudko, V. Nardova), then the latter (primarily Polish scientists in relation to Galicia) confidently claimed their flourishing, "new era" and progress in the implementation of municipal infrastructure programs (S. Goshovskyi, F. Pape, L. Kharevicheva, M. Pollack). A separate, nationally colored segment was formed by foreign scientists of Ukrainian origin (N. Andrusyak, O. Stepaniv, O. Levytskyi, R. Kotsyk). Only since the 1990s we have been able to observe a certain equalization in assessments and approaches, which occurred due to the flourishing of Russian historical urbanism (Ya. Vermenych). By the beginning of the third decade of the 21st century the history of virtually every city and town of the Right Bank, Galicia and Bukovyna was recorded at least at the level of local history studies, and a number of generalizing works and monographic studies (V. Botushanskyi, Yu. Glyz, A. Humenyuk, O. Dobrzhanskyi, S. Yesyunin, V. Kiselychnyk, B. Lazarak, O. Mazurok, M. Nykyforak, O. Pryshchepa, O. Reyent, N. Shkilnyuk et al.) formed a multilevel historiographic background, including supported by foreign researchers (K. Bronskyi, D. Kusnezh-Krupa, B. Kutsmani, F. Kuhn, B. Skvarek, K. Sharr).

In the process of identifying and systematizing *source provision*, its verification was carried out, determining the overall level of information content and the possibility of using it. The fundamental role in writing the thesis research was played by a set of archival and published documents; state normative legal acts; office documentation; statistical reference, accounting and reporting materials; journalism and periodicals; sources of personal origin (memoirs, epistolary). Having different levels of representativeness and subjectivism, these groups as a whole ensured the

creation of a full-fledged picture, made it possible to check facts and a high level of scientific non-bias. Normative legal acts formed the theoretical basis for the analysis of state policy in the field of city administration, office documentation contributed to the study of practical activities, statistical reference, accounting and reporting materials reflected a significant array of digital information, journalism, periodicals and sources of personal origin, although they required meticulous additional verification, but allowed looking at the processes under study from a non-standard angle, to identify interesting facts of everyday work. In relation to the cities of all three regions, the source base involved has a high level of quantitative and qualitative correlation.

The characteristics of the *theoretical and methodological tools* were based on the author's vision of the need to synthesize such key parameters as: verification and critical comparison of the information received, an unbiased assessment of indicators of indicative work of government bodies, clarification of sequential (horizontal, temporal) and structural changes in the main areas and their assessment in dynamics, identification of cause-and-effect relationships regarding the adoption of certain decisions and behavioral models of the population by the official apparatus, and so on. On this basis, the principles and methods of scientific research of the issues were chosen, which built a holistic and at the same time multi-level construction of a combination of: historicism, multidimensionality, consistency, objectivity and comprehensiveness; philosophical (axiological, heuristic, epistemological, civilizational), general scientific (structural, systemic, functional) and specially historical (typological, comparative) approaches; a traditional group of methods of theoretical cognition and logical process (analysis and synthesis, induction and deduction, generalization, etc.). In addition, the concept of historical cycles crystallized interrelated models with socio-economic development trends, which contributed to a schematic projection of progress/crisis/decline (depending on the region, city typology, or even certain micro-factors). The positions of historical

urbanism, regionalism, and the "local method" made it possible to reconstruct specific processes that reflected the configuration of events only in a certain time and space. The interpretation of microubanism as an effective theoretical research approach is reflected in the presented study at the level of coverage of regulatory policy in the field of planning and development, development of social and cultural space, leisure, everyday life and privacy. The comparative historical method was of basic importance, which allowed to focus on considering the level of kinship/divergence in the management practices of the cities and towns of the Right Bank, Galicia and Bukovyna in the late 19th – early 20th centuries.

The work summarizes *the features of demographic, economic and infrastructure development of cities and towns in Right-Bank Ukraine*, which demonstrated the existence of a significant gap between provincial centers and other localities, and the unconditional leadership of Kyiv in the regional context. The presence of administrative and political status has traditionally been a tangible advantage, providing additional opportunities to increase the overall level of economic activity and intensify migration processes. Further objective processes of increasing the rate of urbanization, the formation of a network of railway tracks caused a certain rotation in the troika Kyiv, Zhytomyr, Kamianets-Podilskyi. If the geographical location of Berdychiv and its national composition did not allow changing this situation, then on the eve of World War I, Vinnytsia secured a gradual dominance in relation to the provincial Kamianets, which, in the end, was fixed by moving the center. The collected and analyzed statistics allowed concluding that the overall insignificant role of Right-Bank cities in the overall industrial development. Their political capabilities were limited by the strategy of the imperial government, which feared Polish and Jewish influence. The disinterest (with certain exceptions) of private owners at towns (Bar, Verbovets, Dubno, Zaslav, Salnytsia, Stara Ushytsia, Starokostiantuniv Khmilnyk) in serious investments or improving the efficiency of the management system was added to this. In total, these factors contributed to increasing the capacity

of several local centers – Berdychiv, Cherkasy, Bila Tserkva, Uman, and Rivne. The increasingly noticeable differences between localities in the same province demonstrated the shortcomings of state policy and the relevance of administrative and territorial reform, which would take into account new realities.

General trends in the development of Galician and Bukovyna cities and towns in the context of regional socio-economic indicators were traced, which showed an increase in formal quantitative indicators – the increase in the list of localities that received the corresponding status. However, the share of urban residents in the overall structure of population of both regions was relatively insignificant. According to these parameters, Bukovyna was ahead of Eastern Galicia: 20.3% against 18.15% in 1880 and 25.1% against 19.8% – in 1910. At the same time, the growth rate, like Right-Bank Ukraine, was largely determined by the administrative and managerial status of a particular locality, and not by economic factors. The combination of both parameters was observed on the example of Lviv and Chernivtsi and, to some extent, several major cities and towns – Storozhynets, Kitsman, Vyzhnytsia in Northern Bukovyna; Brody, Drohobych, Kolomyia, Przemysl, Stanislav, Stryi, Ternopil – in Galicia. Migration processes among the Jewish and, to some extent, rural population ensured the activation of trade processes and the growth of the artisan stratum, as well as the laying of railway tracks or the discovery of natural resources gave impetus to industrial development. Social differentiation was based on material factors, although the influence of the national factor was felt at the regional level (hence the appearance of the term "Bukovynism").

The study reveals the *characteristic aspects of the implementation of urban reforms* of the Russian Empire in Right-Bank Ukraine, which was inextricably linked with political motives at the national level. The high share of the Polish and Jewish population motivated the authorities to put forward a variety of terms, including discriminatory ones. From this point of view, Kaniv, Chyhyryn and Cherkasy were in a winning position. In addition, it was constantly noted that there were a significant

number of small towns that did not have a serious commercial, industrial or demographic significance. For them, the lack of finances and a large amount of land in their ownership meant that they were not ready for changes. The reform of 1870, despite all its ambiguity in comparison with the changes of 1892, was a minor but important step towards the introduction of full-fledged independent city self-government. At that time, such a principle was far from being implemented, because the development of monitoring mechanisms by the provincial and central authorities became an integral part of the reforms. Localities (settlements) with private ownership generally received a simplified management system, while most of the others were waiting for their own permits to hold the first elections. According to these indicators, Kyiv traditionally ranked first (1871), followed by Zhytomyr (1877) and Kamianets-Podilskyi (1878); the rest gradually joined the current system of self-government in the late 1870s and early 1880s. Precise examples have shown that national-political, not socio-economic, factors were crucial. At the same time, by the beginning of the 1890s, the simplified system of urban self-government was already in effect in most cities of Volyn.

The regulatory support, stages and characteristics of *reformation processes in the field of management of the cities of Galicia and Bukovyna* are highlighted in the work. Compared to Right-Bank Ukraine, they were somewhat early in life and on a broader scale. At the state level, they were started in 1862, and at the regional level – in 1863, 1866. The most rapid and intensive legislative innovations were introduced in relation to the main regional cities: Chernivtsi received its own Charter in 1864, and Lviv – in 1870. They operated throughout the subsequent history of Austria-Hungary and regulated the powers and general features of the work of local self-government bodies, while covering the entire set of urban relations: land, personal and property, infrastructure and communications development, law enforcement and judicial systems, education, social protection, etc. These documents opened up wide opportunities for the development of city management, however, the legal advantage

of the wealthy and individual privileged groups of city residents over the less wealthy still remained, which was also typical for Right-Bank Ukraine. In the future, state policy began to acquire certain differences in Galicia. The study shows that due to the laws of 1889 and 1896, the number of localities that received self-governing rights increased by 30 and 130 cities, respectively. In addition, other changes strengthened the city council control over the magistrate and at the same time the general control of self-governing bodies of the county administration. Based on the analysis of the development of reform processes, it is stated that although such changes are due not only to political motives, but also to the need to improve the organization and efficiency of self-government bodies, eliminate those shortcomings in their work that were manifested in the example of the largest cities over the previous two decades. It is about combating absenteeism and indifference of elected persons, constructing a clearer management hierarchy between the council and the magistrate, including through a detailed regulation of the creation and powers of special commissions, auditing municipal finances, improving office management, etc.

The *electoral practices of forming city administration bodies* are examined from the point of view of control of state authorities, population activity and political struggle at the local level. In many ways, they depended on the high property qualification that took place both in Galicia and Bukovyna and in the Right Bank. On the territory of sub-Russian Ukraine, a high property qualification was also combined with strict control over the course of election campaigns and their results by the provincial authorities. A common unifying feature was the low level of public consciousness of citizens and, as a result, low turnout. The combination of high property qualification and low turnout led to the fact that the city government was elected by 0.5-1% of the total number of city residents. For example, it has been found that during the first elections in Lutsk, only 0.6%, and in Kamianets-Podilskyi – 0.8% of residents of these cities used their electoral rights. In Kyiv, in the 1870 elections, 2.5% of residents had the right to vote, but the turnout was only 17.3%, that

is, the final result was 0.44% of the city's population. In the following years, for the three regions, taking into account objective demographic processes and the gradual growth of the standard of living of the population (more people overcame the property qualification), the number of voters gradually increased, as did civil consciousness. However, in the Right Bank, this continued until 1892, when the new City Regulation significantly reduced the number of voters (by half – in Kyiv). In Galicia, there was a more noticeable increase in civic consciousness, awareness of the importance of fulfilling one's duty and participating in the leadership of the city through the use of the right to vote. These processes, regardless of the region, were combined with increased campaigning in the press and actions of those interested in winning, who resorted to unfair competition by bribing the voters with the lowest income.

The *structure of the financial and budgetary system of municipalities*, sources of revenue and distribution of expenditure items have been analyzed. This area of activity of the management bodies of cities and towns was of great importance for other areas, because it provided the material basis for the successful implementation of any project. On the example of individual cities and general dynamics, the existence of a trend towards an increase in the level of debt of cities is proved. The implementation of a certain large-scale project (water supply, sewerage, electric lighting, public transport) was of great positive importance for improving the overall level of well-being and in some cases business activities, but led to large loans (for example, in Lviv, Chernivtsi, Kyiv, Stanislav, etc.). An important source of funds and stabilization of the financial and budgetary system was the right of cities to introduce additional fees to taxes either for certain goods (meat, alcohol) or for travel. In this regard, Right-Bank Ukraine was influenced by the reform of 1892, which, among other things, was designed to solve the problem of increasing the imbalance between the funds available to city authorities and the growing needs for them, but in reality detailed, that is, in fact narrowed the list of financial powers of the Duma. The Austro-Hungarian policy was radically different, which simultaneously provided for

the expansion of self-government by the laws of 1889 and 1896 and gave new cities broad rights to introduce additional fees. This is fully confirmed by the analysis of the regulatory framework and decisions of magistrates. It is revealed that in some cases certain taxes had a predetermined direction, for example, for charity or education (Chernivtsi, Lviv).

Specific examples show *the activities of municipal administration bodies in the field of modernization of public utilities, provision of civilizational services* to the population. From the very beginning of its activity, firstly for the largest cities of each region, the need for public transport, centralized water supply and drainage, electric lighting, paved streets, stone houses, etc., was obvious. The chronic lack of finances determined the development of mechanisms for attracting private investment, creating concessions, etc. The presence of a unifying feature is emphasized: almost never did the final amount of planned expenses for a particular project coincide with the planned budget at the time of development of the estimate. This was explained by the lack of managerial experience, a low level of control over the performance of work by officials, objective processes of rising prices for materials and services, the growth of cities, and, finally, interest in making a profit and even certain abuses. In the total set of cities and modernization projects, the construction of centralized water supply in Kyiv (1872), Chernivtsi (1895), Zhytomyr (1898), Lviv (1901), Kamianets-Podilskyi and Vinnytsia (1912) has been stressed on. The example of Lutsk, where it was not possible to implement any of some water supply projects due to bureaucratic procedures, lobbying practices and official passivity, and Drohobych – regarding the intentions to lay tram tracks, is also highlighted. The sequence of implementations of other projects has also been established, for example, the construction of sewerage, which was less common in comparison with water supply, the installation of electric lighting, the launch of electric trams (Kyiv, Lviv, Chernivtsi).

The features of *the regulatory policy in the field of real estate management, planning and development* have been characterized. It is also stated that the first of

these had a close link with the financial and budgetary system, because it acted as an important source of filling the Treasury. Being constantly in search of additional sources of income, the authorities of the cities of each region overcame a number of issues caused by economic factors, imperfect legislation and lack of proper powers, and if any – lack of professionalism and experience. Urban property management became a determining indicator of the efficiency of self-government bodies. This area of activity could both form a significant item of profit and, accordingly, contribute quite seriously to improving the well-being of the population, and become a factor in the emergence/growth of budget deficits, municipal losses and various civil offenses. It was found out that for Right-Bank Ukraine, the issue of ownership of cities to pastures and fallow lands required a long-term settlement. But arrears on untimely rent paid by private individuals have become a painful issue for Galicia and Bukovyna.

An important aspect in the field of urban real estate management was the regulation of development by city authorities. An active policy in this regard was carried out by Chernivtsi, for which the Construction Procedure approved back in 1869 defined the relevant powers of the city authorities and the duties of individuals, regulated the process of granting permits and resolving disputes, and various technical parameters of construction. It is indicated that it came to smaller settlements of the region only in 1904, when the Construction Regulations for Towns were approved. In Galicia, a kind of example of compliance with standards in the field of development was Lviv, where, imbued with fire and sanitary considerations, they actively did not make decisions about the demolition of old houses. But the regulatory policy of Right-Bank cities was more dependent on the decisions of the central government. For Kyiv, the presence of abuses in the issuance of permits for private construction, non-compliance of documentation with real plans and the spread of cases of self-seizure of land by residents was recorded.

Practical activities of streamlining public space, beautification and improvement of sanitary conditions, which were noticeably updated after the implementation of urban reforms have been thoroughly examined, too. It is shown that private owners at Right-Bank cities and towns usually did not particularly care about the appearance of their localities. At the same time, the absolute majority of all small towns in each of three regions under study in the last third of the 19th century was characterized by poor off-road conditions between seasons, pollution of public space, the use of streets as sewer zones, and a high level of general unsanitary conditions. It has been proved that among the exceptions in the Kyiv province, in addition to Kyiv itself, was commercially developed Berdychiv, to a lesser extent the military town of Uman, where slow paving began in the early 1850s. In Volyn and Podillia, only the provincial centers differed. On the basis of source materials, Starokostiantyniv was negatively characterized. For Chernivtsi and Lviv, as well as for Kyiv, such problems were much less relevant, but for a long time the issues of proper arrangement of the suburbs where the working population lived remained unresolved. Expenses for the improvement and maintenance of public space in proper condition were a separate item from the budget. However, traditionally there were not enough funds for this area, or it was not given due attention. Based on this, in some cases, some cities and towns laid down a separate source of profit for the corresponding needs (Ternopil and Zhovkva in Galicia). Usually, as part of city government bodies, special sanitary commissions or departments worked, not to mention, for example, street/bridge or market ones, which also dealt with public space. Specific practical solutions were the mandatory installation of street conduits for sewage, the prohibition of using sewage for such purposes, the creation of fire brigades, and paving streets.

The powers and activity of government bodies for the *formation of the city's healthcare system* have been defined, which de facto, like a number of other areas of activity, was initiated by the reforms of the 1860s – 1870s. It has been found that the current legislation of previous years was adapted to shift the responsibility to take

care of hospitals for citizens to the direct competence of self-government bodies under the control of provincial/regional authorities and the government. At the same time, participation in the development of the medical sector was characterized by specific features related to the administrative status of the studied localities. It is about the presence of hospitals and health care institutions of the corresponding regional status in most of those cities of the Right Bank, Galicia and Bukovyna that had the status of provincial/regional or county centers. In other words, in Chernivtsi and Lviv, along with city hospitals, regional hospitals with appropriate subordination and funding worked; in most county cities and towns (Ternopil, Stanislav, Brody, Sambir, Zalishchyky, Zhovkva, Berezhany, Stryi, Zolochiv, Przemysl, Drohobych, Sniatyn, Kolomyia, etc.) – county hospitals that were subordinated to county departments. Similarly, in Kyiv on the eve of World War I, in addition to the Model Oleksandr Hospital, which was the only one fully maintained by the city community, there were more than ten university clinics, a provincial zemstvo hospital, a military hospital, a Jewish, railway and prison hospitals, a Red Cross Hospital, etc. But the vast majority of other city/town hospitals in secondary localities (county/district centers) had a very limited number of beds (on average, several dozens), the premises needed serious repairs or the construction of a new one. An important area of practical work of purely municipal departments was the creation of ambulance stations, the arrangement of night shifts. The development of this activity occurs in the early 20th century. But since the 1870s, sanitary services had been organized, which were responsible for compliance with sanitary regulations in public places, providing medical care, monitoring people with disabilities, and so on.

The *educational sphere and leisure activities* have been discussed in the work as a separate area of activity, which to a certain extent played a secondary role, especially with regard to the arrangement of urban public space for recreation. In the cities and towns of Right-Bank Ukraine, educational institutions became a kind of hostage to the political bias of the central government regarding its fear of spreading

"Roman Catholic propaganda", establishing "Jewish and German separateness" among the younger generation. A general common feature for three regions was the possibility of local communities participating in the partial or full maintenance of individual schools while maintaining their departmental subordination, which became important against the background of a general shortage of funds for the educational sphere. A significant difference between Galicia and Bukovyna was the proclamation at the state level of depriving the Church of control over the school, granting regional administrations the right to determine the language of instruction, taking into account the opinion of the community, but maintaining mandatory religious education in public schools. It was stated that the powers of management bodies in relation to educational institutions were set in a much narrower legislative framework in the Right Bank cities and towns. But the cities and towns of Galicia and Bukovyna were guided by imperial rules only at the general level, and a number of issues (from the language of instruction to the school council) were within the responsibilities of the regional administration. The level of wages also depended on its decisions, while the Ministry of public education of the Russian Empire centrally approved the staff and budgets of county schools, progymnasiums, gymnasiums, real schools, etc. It is stressed that a certain equality was observed in the influence of city administrations on leisure practices, which was manifested primarily in the creation of public parks and the regulation of entertainment. This was associated with the exclusive right of communities to develop public spaces, so it often depended on the availability of funds and the desire to form an urban culture.

Thus, on the example of the functioning of city and town management of the Right Bank regions, Galicia and Bukovyna in the late 19th – early 20th centuries, a common desire of local authorities to work for the benefit of communities can be observed. At the same time, the peculiarities of state policy, regional differences and local precedents related to the financial viability of a particular city and town and

various secondary factors formed a mosaic of different examples and levels of efficiency of financial, economic, regulatory and social and cultural activities.

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Австрія
 Австро-Угорщина
 Адріатичне море
 Америка

Б

Байкова Гора
 Баку
 Балаклава
 Балкани
 Балта
 Балтський повіт
 Банилів-Підгірний
 Бар
 Баранівка
 Батум
 Бахмач
 Белзчина
 Бердичів
 Берегомет
 Бережани
 Берестечко
 Берлін
 Бершадь
 Бессарабська губернія
 Бессарабська область
 Бессарабська площа
 Біла Церква
 Біланівка
 Біле
 Богопіль
 Богуслав
 Борисів
 Борислав
 Борщів
 Борщівський повіт
 Бохня

Бояни
 Браїлів
 Брацлав
 Брацлавський повіт
 Броди
 Буг
 Буданів
 Буковина
 Бульварна діляниця (Київ)
 Бучацький повіт
 Бучач
 Бучаччина

В

Варшава
 Васильків
 Вашківці
 Вашківці над Черемошем
 Велика Жмеринка
 Великий Кучурів
 Величка
 Вербівка
 Вербовець
 Верхня Солом'янка
 Вижниця
 Віленська губ.
 Вітебська губ.
 Вишнівець
 Відень
 Вінниця
 Вітебськ
 Володимирська губ.
 Волинь
 Вологда
 Вологодська губ.
 Володимир
 Володимир-Волинський
 Володимирець

Волочиськ
 Воля Добростанська
 Воронежська губ.
 Врангелівка
 Вятська губ.

Г
 Габсбурзька імперія
 Гайсин
 Гайсинський повіт
 Галич
 Галичина
 Гамбург
 Гент
 Герцогство Буковина
 Глибока
 Гнатівка
 Гнідава
 Гомель
 Гореча
 Горлиця
 Городенка
 Городенківський повіт
 Городище
 Городок
 Горохів
 Гранів
 Гродненська губ.
 Гурагумора
 Гусятин
 Гусятинський повіт

Д
 Делятин
 Деміївка
 Деражня
 Детройт
 Джанкой
 Джурин
 Дніпро (місто)
 Дніпро (ріка)

Дніпровська затока
 Дніпропетровськ
 Дністер
 Доброміль
 Долина
 Домбровиця
 Донбас
 Донецьк
 Донського війська земля
 Дорна Ватра
 Дрогобицький повіт
 Дрогобич
 Дрогобиччина
 Дубенське
 Дубенський повіт
 Дубно
 Дубовець
 Дунаївці
 Дунайська монархія

Є
 Європа
 Єнісейська губ.

Ж
 Жаб'є
 Жабокрич
 Жадова
 Жванець
 Женева
 Житомир
 Житомирська обл.
 Житомирський повіт
 Жлобин
 Жмеринка
 Жовква

З
 Забайкальська обл.
 Забайків'я
 Закарпаття

Заліщики
 Запоріжжя
 Заслав
 Заславський повіт
 Західна Волинь
 Західна Європа
 Західна Україна
 Західне Полісся
 Західний край
 Західні губернії
 Звенигородка
 Звіринець
 Златополь
 Золочів
 Зосина Воля

І

Івано-Франківськ
 Івано-Франківська обл.
 Іскоростень

К

Казанська губ.
 Калічанка
 Калужська губ.
 Калуш
 Калюс
 Кам'янець-Подільський
 Камя'нка-Струмилівська
 Канів
 Караваєві дачі
 Карапчів
 Карвасари
 Катеринославщина
 Кашовка
 Керч
 Київська обл.
 Київський повіт
 Київщина
 Кишинів
 Кімполунг

Кіцмань
 Клокучка
 Ковель
 Ковельський повіт
 Ковенська губ.
 Козин
 Колки
 Коломийщина
 Коломия
 Комарно
 Коник
 Копичинці
 Корець
 Королівство Галичини та
 Володимирії
 Корчувате
 Косів
 Костромська губ.
 Краків
 Краковець
 Красилів
 Краттерівка
 Кременець
 Кременецький повіт
 Кременчук
 Криве Озеро
 Кристинопіль
 Круті
 Кудіново
 Куликів
 Кульчини
 Куренівка
 Кути

Л

Лабунь
 Ладжин
 Ланівці
 Лемківщина
 Ленінград
 Ленківці

Летичів
 Летичівський повіт
 Либідська дільниця (Київ)
 Липовець
 Лівобережжя (України)
 Літин
 Літинський повіт
 Лондон
 Лопатин
 Луганськ
 Лук'янівка
 Лук'янівська дільниця (Київ)
 Лукавці
 Луцьк
 Луцький повіт
 Лучинець
 Львів
 Любар
 Любомль
 Люде-Гореча

М

Мала Жмеринка
 Мальованка
 Мар'янівка
 Маріуполь
 Махнівка
 Мацеї
 Меджибіж
 Миколаїв
 Миколаїв (Стрийський повіт)
 Микулинці
 Мильці
 Мишоловка
 Мізоч
 Мінська губ.
 Могилів
 Могилів-на-Дністрі
 Могилів-Подільський
 Могилівський повіт
 Могилівська губ.

Молдавське воєводство
 Молодія
 Монастирски
 Монастирська
 Монте-Карло
 Москва
 Мости Великі
 Мостиська
 Мошни
 Муровані Курилівці
 Мюнхен

Н

Надбужанщина
 Надвірна
 Наддніпрянська Україна
 Народичі
 Немирів
 Неполоківці
 Нижні Станівці
 Нижня Солом'янка
 Ніжин
 Ніцца
 Нова Рудня
 Нова Ушиця
 Новгород-Сіверський
 Новоград-Волинський
 Новоград-Волинський повіт
 Новокостянтинів
 Новоушицький повіт
 Нью-Йорк

О

Ободівка
 Обухів
 Овруцький повіт
 Овруч
 Одеса
 Олександрія (Херсонської губ.)
 Олика
 Ольгопіль

Ольгопільський повіт
 Оринин
 Острог
 Острозький повіт
 Остропіль
 Отинія

П

Павликівка
 Палацова дільниця (Київ)
 Париж
 Перемишль
 Перемишляни
 Переяслав
 Петербург
 Петроград
 Печеніжин
 Печерська дільниця (Київ)
 Пиків
 Пилява
 Південний Буг
 Південно-Західний край
 Південно-Західні губернії
 Південь України
 Північна Буковина
 Підволочиськ
 Піщане
 Плоска дільниця (Київ)
 Плужне
 Поділ
 Подільська губ.
 Подільська дільниця (Київ)
 Полісся
 Полонне
 Полтава
 Полтавська губ.
 Польська Республіка
 Польща
 Почаїв
 Правобережжя
 Правобережна Україна

Придністров'я
 Приморська обл. Східного Сибіру
 Пріорка
 Проскурів
 Проскурівський повіт
 Протасів Яр (Київ)
 Пруссія
 Прут
 Псковська губ.
 Пулини
 Пуца-Водиця

Р

Рава-Руська
 Радзивилів
 Радивилів
 Радимно
 Радівецький повіт
 Радівці
 Радомишль
 Радянський Союз
 Ратне
 Річ Посполита
 Ржищів
 Рівенська (Ровенська) обл.
 Рівне (Ровно)
 Рівненський повіт
 Рогатин
 Рогізна
 Рожище
 Рокитне
 Росія
 Російська імперія
 Роша
 Рудки
 Румунія
 Руський Банилів
 Рязанська губернія

С

Саврань
 Садгора
 Сальниця
 Самарська губ.
 Самбір
 Санкт-Петербург
 Саперна Слобідка (Київ)
 Саратов
 Саратовська губ.
 Сассов
 Сатанів
 Севастополь
 Селятин
 Семигороддя
 Семипалатинська обл.
 Середземне море
 Серет (річка)
 Серет (місто)
 Сибірських киргизів обл.
 Сибір
 Сидней
 Симбірська губ.
 Сирець
 Сімферополь
 Скала
 Скалат
 Сквиря
 Сколе
 Славута
 Слобода
 Слобожанщина
 Сміла
 Смоленська губ.
 Смотрич
 Снятин
 Сокаль
 Соколівка
 Солом'янка (Київ)
 СРСР
 Станіславщина
 Станіслав

Станіславчик
 Стара Синява
 Стара Ушиця
 Старокиївська дільниця (Київ)
 Старокостянтинів
 Степань
 Стир
 Сторожинець
 Стрий
 Стрийщина
 Струсів
 Судова Вишня
 Сучава
 Східна Галичина
 Східна Європа
 Східний Сибір
 США
 Сянок

Т
 Таврійська губ.
 Тараща
 Тартаків
 Тегеран
 Теплик
 Тербовля
 Тернопіль
 Тернопільський повіт
 Тернопільська обл.
 Тернопільщина
 Тисмениця
 Тлумач
 Товмач
 Товсте
 Топорівці
 Торговиця
 Торонто
 Торчин
 Тростянець
 Троянів
 Трускавець

Тульчин
 Турійськ
 Турка
 Тустановичі
 Тучин
 Тясмин (річка)

У

Ужгород
 Україна
 Українська РСР
 Умань
 УРСР
 Устилуг

Ф

Фастів
 Філадельфія
 Феодосія

Х

Харків
 Хмельницький
 Хшанів
 Хрещатик
 Хоростків
 Ходорів
 Херсон
 Харківська губ.
 Херсонська губ
 Хащувате
 Хмільник

Ц

Центр Європи
 Царський (Маріїнський парк)
 Цислейтанія
 Цекинівка
 Центральна Росія

Ч

Черемош (річка)
 Черкаси
 Черкаський повіт
 Чернівці
 Чернігів
 Чернігівська губ.
 Чечельник
 Чигирин
 Чигиринський повіт
 Чоповичі
 Чорне
 Чорний Острів
 Чорнобиль
 Чортків
 Чуднів

Ш

Шаргород
 Шаулиха
 Шепетівка
 Шпола
 Шулявка
 Шулявщина

Щ

Щирець

Ю

Юліямпіль

Я

Яблунів
 Яворів
 Язловець
 Ялта
 Ялтушків
 Ямпіль
 Ямпільський повіт
 Ярмолинці
 Ярослав

A

Alberta
Austria

B

Biała
Bochnia
Brody
Brzeżany
Buczacz
Bukowina

C

Central Europe
Cernauti
Chełm
Chernivtsi
Cracow
Czerniowce
Czernowitz

D

Drohobycz
Dunajec

E

Europe

G

Galicia (Galizien, Galicja,
Galicja)
Gorlice
Graz
Gródek pod Lwówem

H

Habsburg Monarchy
Herzogthum Bukowina

J

Jarosław

Jasło

Jaworów

K

Klagenfurt
Köln
Kołomyja
Konstanz
Kraków
Krosno

L

Leipzig
Lemberg
Léopol
Lwów

M

Małopolska
München

N

Nowy Sącz

O

Ostgalizien

P

Podgórze
Poznań
Przemyśl

R

Right-bank Ukraine
Rumänien
Rzeszów

S

Sambor
Sanok
Serbia

Śniatyn

Sokal

Stanisławów

Stryj

Subotica

Südrußland

T

Tarnopol

Tarnów

Trembowla

U

Ukraine

W

Wadowice

Warszawa

Weimar

Wieliczka

Wien

Wroclaw

Z

Złoczów

Żółkiew

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрамсон А.
 Авдієнко М.
 Александра М.
 Андрєєв В.
 Андрєєвський І.
 Андрієць Ф.
 Андрусяк Н.
 Анисимов В.
 Аренберг С.
 Арсенич П.
 Арсеньєв К.
 Архипова С.

Б

Бабюх В.А.
 Балашева Е.А.
 Барабанов П.В.
 Барвінський О.
 Бармак М.
 Барський П.
 Баумгартен О.
 Бачинський
 Безобразов В.
 Бенке А.
 Бертинський О.П.
 Бетлій О.
 Біленкова С.В.
 Блажовський В.
 Блудова А.
 Бовуа Д.
 Бойко Х.
 Бойченко В.О.
 Бондарев І.
 Бондаренко А.
 Бондаренко Г.В.

Бондарук І.
 Бортніков В.
 Боряк О.
 Ботушанський В.
 Браницькі
 Братчиков А.Б.
 Брик М.В.
 Бриндзан Т.
 Бродський Л.
 Брокгауз Ф.А.
 Бронський К.
 Бубнов М.
 Будзей О.
 Буртяк Г.Я.
 Бутич І.Л.
 Бушин М.І.,
 Буяк Ф.
В
 Вайссельбергер С.
 Васильєв В.
 Васюта І.К.
 Ваховська Н.
 Вебер Ю.
 Вежейський
 Великочий В.
 Вержбицкий Т.И.
 Верменич Я.В.
 Вернер И.А.
 Винар Л.
 Винокур І.С.,
 Винтер С.
 Вільшанська О.
 Вініковецький С.Я.,
 Воєйков Д.
 Возняк Т.
 Волк-Ланевский В.В.
 Воловик В.П.

Вологодцев И.К.
 Вольфсон П.Е.
 Воцинська П.Ф.

Г

Габсбурги
 Гаврилів Б.
 Гаврилюк О.Н.
 Гайдай О.
 Галай Д.М.
 Ганелин Р.Ш.
 Гарнага І.В.
 Гелевер В.К.
 Герасимов Т.
 Гербільський Г.Ю.
 Гессен В.М.
 Гжибовський К.
 Гирич І.
 Главак Т.В.
 Глизь Ю.
 Головатий М.
 Головачев О.
 Головка О.М.
 Головнин А.В.
 Голодельман С.И.
 Голубятников П.В.
 Горбачев В.П.
 Горін С.
 Горпинко О.М.,
 Горфин Д.
 Горшкова Д.С.
 Гошовського С.
 Гранат А.
 Гранат И.
 Гречаник О.
 Григоренко О.
 Гриценко І.А.,
 Грот К.Я.
 Грушевський М.
 Гудкова-Белякова А.В.
 Гузар М.
 Гульдман В.К.

Гуменюк А.О.
 Гураль П.
 Гуржій О.І.,
 Гучко О.І.

Г

Гартенберг Д.
 Гартенберг І.
 Голуховський А.
 Гомолінський Ю.
 Гранах А. (Єссая Шайко)
 Гуттри А.

Д

Давиденко А.
 Давидовський О.
 Дамашке А.В.
 Дегтерьов М.
 Делімарський Р.
 Демидов В.В.
 Денисюк В.
 Джаншиєв Г.А.
 Дитятин І.
 Діда Р.
 Діда Р.
 Дідоренко Е.О.
 Дмитренко А.А.
 Дмитрук В.І.
 Добржанський О.В.
 Добржанський С. О.
 Дондуков-Корсаков О.
 Донік О.
 Дорошева А.О.
 Драбчук І.
 Драгоманов М.
 Дрентельн О.
 Дроздовський Г.
 Дудикевич Б.К.,
 Дурново І.
 Дьяков І.
 Дякин В.С.

Дятлик М.

Е

Ейлер О.
Ейсман Г.
Екхардт Р.
Енценберг К.
Есте (граф д'Есте)

Є

Євреїнов Г.
Єсюнін С.
Єфрон І.
Єремєєв С.Т.

Ж

Жалоба І.
Жуковський О.
Жуковського А.
Жупанський О.

З

Забелин А.
Завальнюк О.М.,
Загоскин В.
Задорожнюк А.Б.,
Закусов М.Б.,
Заник В.
Заполовський В.
Захар'їн І. (Якунін)
Захарович І.
Звягинцев Е.А.
Земляковського Ф.
Зузяк Т.
Зуляка І.С.
Зуц М.

І

Ігнатієнко В.
Ігнатов О.С.

Ігнатович-Завілейський В.
Ілин Л.М.
Ісаєвич Я.Д.

К

Кайндль Р.Ф.
Камінський І.
Канель В.Я.
Канторович Я.А.
Каразін В.
Карась Г.
Карліна О.М.
Карузо Е.
Касьянов Г.
Катаказі М.
Квасецький А.Т.
Квітковський Д.
Кельсієва В.
Кизеветтер А.А.
Кіселичник В.П.
Кістяківський О.Ф.
Климишин М.
Ковалевский М.
Ковалинский В.
Ковальчак Г.І.
Ковальченко И.Д.
Кованько П.Л.
Козак Л.В.
Коиава Н.Н.
Колтунюк С.В.
Колычев А.А.
Коляда І.
Комарницький О.Б.
Кондратюк Р.Ю.
Кондуфор Ю.Ю.
Кордуба М.
Коркунов Н.М.
Короленко В.Г.
Корольов Б.І.
Корчак-Чепурковский А.В.
Косенко

Костриця М.Ю.
 Кохановський А.
 Коцик Р.
 Коцюбинський М.
 Кошик К.О.
 Кошман Л.
 Кравець О.З.
 Кравців Б.
 Кравців Б.
 Крайз Д.
 Кракалія К.
 Краттер Ф.
 Креппель А.
 Крип'якевич І.
 Кром М.
 Круглянський К.
 Крушельницька С.
 Крылов А.
 Кублицький К.П.
 Кульженко С.В.
 Кульчицький В.
 Курас І.Ф.
 Куриленко О.
 Курило В.М.
 Куснеж-Крупа Д.
 Кутайсов О.
 Куцмані Б.
 Кушнерев И.Н.
 Кушнір М.П.
 Кюн Ф.

Л

Лагард Л.
 Лазанська Т.
 Лазаренко Є.К.
 Лазорак Т.
 Ландау А.Е.
 Ланікевич Ю.
 Лапшин Г.С.
 Лебедев Н.А.
 Лебедев П.Я.

Левенсон А.А.
 Левицький О.
 Левицький К.
 Лешков В.Н.
 Линда О.
 Лисснер Г.
 Лозовий В.М.
 Лоріс-Меліков М.
 Лукомский М.Я.
 Луцький О.
 Любомирський С.
 Лютворт Г.А.
 Лягушкін А.,

М

Мазурок О.
 Майстренко А.А.
 Макар Ю.І.
 Малаков Д.
 Маланчук В.Ю.
 Малиновський М.
 Манастирський О.
 Мандржицький М.
 Марголін Д.
 Маргулов А.Х.
 Марієвський Ф.
 Маркс А.Ф.
 Марченко О.М.
 Масан О.М.
 Масіян Н.Б.
 Масленіков М.
 Маслийчук В.
 Масляк Т.
 Матейко Я.
 Мацкевич И.Ф.
 Медведєв Ю.Л.
 Меженко Юр.
 Мельник А.А.,
 Мельничук О.Ф.
 Мельничук Я.С.,
 Меньков

Мехеда М.І.
 Мещерский В.П.
 Милько В.
 Михайловський О.
 (Михайловский А.)
 Міхеєва О.
 Міцкевич А.
 Мозговий В.Г.
 Молчанов В.Б.
 Молчанов О.П.
 Монолатій І.
 Моргенштерн С.
 Мудрий М.
 Муханова А.А.
 Муханова В.
 Мыш М.И.
 Мюльн В.
 Мяловицький А.В.

Н

Набокова В.Д.
 Надибська С.Б.
 Нардов В.А.
 Недоборовський З.
 Немировський О.О.
 (Немировский А.О.)
 Немчинов В.И.
 Нєвядомський Я.
 Никирса М.Д.
 Никифорак М.
 Нікітін Ю.О.
 Ніколайчук Д.О.
 Новіков О.
 (Новиков А.)
 Нотович Й. К
 (Нотович О.К.)
 Ниркина Н.Л.

О

Огієнко І.
 Огуй О.

Озеров И.Х.
 Окуневський Т.
 Олександр II
 Олександр III
 Олійник А.Ф.
 Осачук С.
 Осечинський В.К.
 Охримович К.

П

Пажитнов К.А.
 Палій А.Г.
 Папе Ф.
 Пастер П.І.
 Паталєєв О.В.
 Пенішкевич О.І.
 Пенюк З.Ф.
 Перекрестов В.Д.,
 Петрів Р.В.
 Петровський-Штерн Й.
 Петросаняк Г.
 Петрункевич М.
 Петруський О.
 Петрякова Ф.
 Піддубний Г.
 Плаксіє Т.М.
 Подолинний А.М.
 Поллак М.
 Половко І.К.
 Попова О.Н.
 Портнова Т.
 Порубський Ф.
 Потапов О.
 Похилевич Л.И.
 Приклонський С.
 (Приклонский С.)
 Приходько М.А.
 Прищепа О.П.
 Процак Р.
 Птущенко В.О.
 Пшонківський О.

Р

Рабій Ю.Є.
 Рагульський
 Раздорский А.И.
 Разумов А.
 Райс Е.
 Реєнт О.П.
 Ренненкампф Н.К.
 Ржонницький К.Р.
 Рибак Н.
 Рибальський М.
 Рихло П.
 Романов
 Ротта Ф.
 Рудич Ф.М.
 Рудницький С.
 Рудько П.
 Рудько М.П.
 Рыбальський М.Ш.

С

Саблина В.М.
 Сагарда М.
 Сайчук І.
 Самсоник Н.І.
 Самуелі Н.
 Сангушки
 Сарбей В.Г.
 Сас П.М.
 Сахновский В.Н.
 Свердлик З.М.
 Сегал П.Ю.
 Седляр А.
 Седляр А.В.
 Семашко Н.А.
 Семенко В.
 Семенов Д. Д.
 Семенов М.И.
 Семенцова Р.
 Семсрот К.

Сердюк О.В.
 Силкін С.Д.
 Силкіна Н.М.,
 Скаврон Б.
 Скаврон Б.
 Скварек Б.
 Склепова С.
 Скрипник А.
 Слюдікова Т.
 Смаль-Стоцький С.
 Смолій В.А.
 Снігур І.Н.
 Собко Д.
 Соколов М.В.
 Сольський С.
 Сорока В.М.
 Станкевич Г.С.
 Староміський Й.
 Стасюлович М.М.
 Степанів О.
 Стефаник В.
 Стойкова Н.Я.
 Стоцька
 Страдомский Н.Ф.
 Стринадюк Л.-П.
 Струве А.
 Струтинський В.
 Струтинські
 Суханек А.
 Сухомлинов В.
 Сущинский Ф.С.
 Сытин И.Д.

Т

Тархов С.А.
 Тверитинов
 Теодорович М.І.
 Тимошенко Л.
 Тимощук Б.О
 Тімоніна М.Б
 Толлі І.

Томара Л.
Томіцький
Тотомианц В.Ф.
Траллес
Траншель А.
Трембовельський В.Т.
Тройницький Н.А.

Ф

Фазли М.
Файерштайн Я.
Фальберг М.
Федорук О.
Федорчак П.С.,
Федькович Ю.
Фельнер Ф.
Фесенко І.
Филипченко М.Е.
Фиш Л.М.
Франко І.
Франц Йосиф І
Француз К. Е.
Фритче
Фундуклей И.
Фюрт Ф.

Х

Халбан
Харчук Х.
Хвостін М.П.
Химка І.
Хлопицкий Э.
Хоменко А.
Храбатин Н.,

Ц

Цебенко Г.С.
Цибко О.Г.
Цибуленко Л.О.
Циганюк О.
Ціборовський О.М.,

Ч

Чайка Г.
Чалый М.
Чаплигін С.
Черемісін О.В.
Черкес Б.С.
Чернецький Є.А.
Чернов О.О.
Чернявський Ф.Ф.
Чеховський І.
Чоколов И.И.
Чорний Д.М.
Чучко М.

Ш

Шаблювский В.
Шандра В.
Шапаровський Г.
Шара Л.М.
Шарловський А.
Шарр К.
Шаховской М.Л.
Шацька А.
Шацький Р.І.
Шварц
Шевченко В.
Шевченко Т.
Шевченко Ф.
Шевчук А.Ю.
Шевчук Ю.Ф.,
Шелудченко В.І.
Шепета М.Т.
Шидловський В.
Шинкарь В.
Шкільнюк Н.
Шляхов Б.
Шмидт П.И.
Шрейдер Г.І.
Штраухер Б.

Щ

Щегловитов С.Г.
 Щепановський С.
 Щепкін М. П.
 Щерба Т.О.
 Щербовський

Ю

Юхимець О.

Я

Ядвіга
 Якимович Б.
 Яковин Т.
 Яницький Л.В.
 Янківський Д.
 Ярмиш О.Н.,
 Ярон С.Г.
 Ярош Р.
 Ясінський А.Л.
 Яснопольського Л.М.
 Ясь О.В.

А

Adelsgruber P
 Altenberg H.

В

Beiersdorf Z.
 Bobrzyński M.
 Brix E-
 Broński K.
 Bujak F.

С

Charewiczowa Ł.
 Cohen L.

Д

Dabrowski T.
 Doboszyński Wł.
 Dobrzhanskyi S.

Е

Eckhardt R.
 Ericsson L.

Г

Golec J.
 Granach A.
 Grzybowski K.
 Gubrynowicz
 Guttry A.

Н

Hendrysiak H.
 Heppner H.
 Hildebrand I.
 Himka J.-P.
 Hölder A.
 Hoszowski S.

К

Kaindl R.F.
 Kanarski E.
 Kühn F.
 Kuśnierz-Krupa D.
 Kuzmany B.

Л

Laskowski A.
 Lovra É.

М

Małeckci J. M.
 Maryewski F.
 Morgenstern S.
 Mościcki B.

Н

Niewiadomski J.

Р

Papée F.
Pardini
Piotrowski J. G.
Pollack M.
Purchla J.

R

Rapacki W.
Reiß E.
Romstorfer C.
Roy E.
Rutkowski T.
Rychlo P.

S

Samuely N.
Scharr K.
Schmidt
Sohn C.
Staufe-Simsgsnowicz L.
Szarłowski A.
Szarłowski A.
Szczepanowski S.
Szczepanowski S.
Szpak J.
Szykowskiego W.A.

W

Wagner R.
Weber J.
Wende E.
Werner O.
Wilda K.
Wiśniewski
Wolf S.

Z

Zach F.
Zachar A.
Zamorski K.
Zukerkandla O.